Viktor Hygo

Viti Nëntëdhjetë e tre

Përktheu: Misto Treska

Shtëpia Botuese DITURIA

Titulli i origjinalit:
Victor Hugo
Quatre - vingt - treize

Redaktore: Besa Vila
Paraqitja grafike: Ulinda Selenica

Botimi i parë 1961, "N. Frashëri"
Botimi i dytë 1999, DITURIA
Botimi i tretë 2000, DITURIA
Botimi i katërt 2003, DITURIA

© Copyright për botimin shqip, DITURIA, 1999, 2000, 2003

Shtëpia Botuese DITURIA
Rruga "Frederik Shiroka", Nr. 31, Tiranë
P.O. Box 1441
Tel.: + 355 4 2236 635; Cel.: + 355 692048503
E-mail: sekretaria@dituria.al
www.dituria.al
Shtëpia Botuese DITURIA

Përmbajtja

PJESA E PARË
Në det

LIBRI I PARË
Pylli i Sodresë

LIBRI I DYTË
Korveta Klejmor

1. Anglia dhe Franca të përleshura
2. Natë mbi anijen dhe mbi pasagjerin
3. Fisnikëri dhe harbutëri përzier tok
4. Tormentum belli
5. Vis et Vir
6. Të dy rrafshët e balancës
7. Kush varet pas velit, varet pas lotarisë
8. 9=380
9. Dikush ikën e shpëton
10. Shpëton vallë?

LIBRI I TRETË
Halmaloj

1. Fjala është urdhri i zotit
2. Kujtesa e fshatarit e vlen shkencën e kapitenit

LIBRI I KATËRT
Telmarshi

1. Çuka e bësës
2. Aures habet et non audiet
3. Dobia e shkronjave të mëdha
4. Lypsari
5. Nënshkruar Goven
6. Peripecitë e luftës civile
7. Asnjë falje (Parullë e komunës)
   Asnjë mëshirë (Parullë e prindërve)

PJESA E DYTË
Në Paris

LIBRI I PARË
Simurdeni

1. Rrugët e Parisit asokohe
2. Simurdeni
3. Një qoshe e pakredhur në lumin Stiks

LIBRI I DYTË
Kabareja e rrugës së palloit

1. Minosi, Eaku dhe Rhamadanti
2. Magna testantur voce per Umbras
3. Dridhje e penjëzave të thella

LIBRI I TRETË
Konvansioni

1. Konvansioni
2. Marati në prapaskenë

PJESA E TRETË
Në Vande

LIBRI I PARË
Vandeja

1. Pyjet
2. Njerëzit
3. Bashkëfajësi e njerëzve dhe e pyjeve
4. Jeta e tyre nën tokë
5. Jeta e tyre në luftë
6. Shpirti i tokës kalon te njeriu
7. Vandeja e sosi Bretanjën

LIBRI I DYTË
Të tre fëmijët

1. Plus quam civilia bella
2. Qyteti Dol
3. Ushtri të vogla dhe beteja të mëdha
4. Për të dytën herë
5. Pika e ujit të ftohtë

6. Gjiri i shëruar, zemra e e gjakosur
7. Të dy polet e së vërtetës
8. Doloresa
9. Një bastilje krahine
    1. Turga
    2. Zgërdhela
    3. Biruca e harresës
    4. Ura e kështjellëzës
    5. Porta e hekurt
    6. Biblioteka
    7. Hambari
10. Pengjet
11. I llahtarshëm si antiku
12. Shpëtesa nis e përvijohet
13. Çfarë bën markezi
14. Çfarë bën Imanusi

LIBRI I TRETË
Masakra e Shën Bartolomeut

LIBRI I KATËRT
Nëna

1. Kalon mortja
2. Flet vdekja
3. Gumëzhitje fshatarësh
4. Një keqkuptim
5. Vox in deserto
6. Gjendja
7. Paraprake
8. Fjala dhe ulërima
9. Titanë kundër viganësh
10. Radubi
11. Të dëshpëruarit
12. Shpëtimtari
13. Xhelat
14. Edhe Imanusi "shpëton"
15. S'duhen vënë në të njëjtin xhep edhe sahati edhe çelësi

LIBRI I PESTË
In daemone deus

1. Të gjetur, por të humbur

2. Nga porta e gurtë te porta e hekurt
3. Fëmijët zgjohen nga gjumi

LIBRI I GJASHTË
Pas fitores zhvillohet luftimi

1. Lantenaku kapet
2. Goveni në mendime
3. Kapuçi i kryetarit

LIBRI I SHTATË
Feudalizëm dhe revolucion

1. Stërgjyshi
2. Gjyqi ushtarak
3. Votat
4. Pas Simurdenit gjykatës, Simurdeni zot
5. Qelia
6. Ndërkohë dielli lind

PJESA E PARË

Në det

LIBRI I PARË

Pylli i Sodresë

Ditëve të fundit të majit 1793 njëri nga batalionet parisiane, që e solli në Bretanjë Santeri, po kërkonte kryq e tërthori pyllin e frikshëm të Sodresë në Astijé. S'ishin më shumë se treqind shpirt, sepse batalioni ishte dhjetuar në këtë luftë të ashpër. Kjo ndodhte asokohe, kur, pas Argonës, Zhemapës dhe Valmit, nga batalioni i parë i Parisit, i cili kishte gjashtëqind vullnetarë, kishin mbetur njëzet e shtatë burra, nga i dyti tridhjetë e tre dhe nga i treti pesëdhjetë e shtatë. Kohë luftërash epike!

Batalionet e dërguara nga Parisi në Vandé numëronin nëntëqind e dymbëdhjetë veta. Secili batalion kishte tre topa. Këta ishin përgatitur shpejt e shpejt. Në 5 prill, kur Gohieri ishte ministër i drejtësisë dhe Bushoti ministër i luftës, seksioni i Bon-Konsejit kishte propozuar të dërgoheshin batalione vullnetarësh në Vandé; anëtari i Komunës Luben kishte bërë raportin; më 1 maj, Santeri ishte gati të dërgonte dymbëdhjetëmijë ushtarë, tridhjetë topa fushorë dhe një batalion artiljerësh. Këta batalione, të ngritura aq shpejt, u organizuan aq mirë, sa edhe sot e kësaj dite ata shërbejnë si model; sipas mënyrës së ndërtimit të tyre formohen kompanitë e vijës së parë; këta batalione e ndërruan përpjesëtimin e vjetër midis numrit të ushtarëve dhe numrit të nënoficerëve.

Më 8 prill, Komuna e Parisit u kishte dhënë vullnetarëve të Santerit këtë urdhër: *Asnjë falje. Asnjë mëshirë.* Në fund të majit, nga të dymbëdhjetëmijtët që u nisën nga Parisi, tetëmijë ishin vrarë.

Batalioni, që i ishte futur pyllit të Sodresë, i bënte sytë e veshët katër. Ata nuk nguteshin fare. Shikonin djathtas e majtas, përpara e prapa; Kleberi ka thënë: *Ushtari ka një sy në shpinë.* Kishte një copë herë të madhe që po ecnin. Sa do të ishte ora vallë? Ç'kohë e ditës ishte? Vështirë të thuhej, sepse në këto driza e shkurre të egra ka gjithmonë një farë muzgu dhe në kësi pyjesh nuk ka kurrë kthjelltësi.

Pylli i Sodresë ishte tragjik. Pikërisht në këtë zabel, qysh në muajin e nëntorit 79, lufta civile pati filluar krimet e veta; Musketoni, ai topalli gjakatar, nga këto thellësi ogurzeza kishte dalë; numri i krimeve që ishin kryer aty të ngjethte mishtë. S'kishte vend tjetër më të llahtarshëm. Ushtarët po hynin thellë në pyll, por kishin kujdes të madh. Gjithçka ishte mbuluar me lule; rreth vetes së tyre ata kishin

një mur luhatës degësh prej nga binte freskia e këndshme e gjetheve; disa rreze dielli shponin aty-këtu këtë errësirë të blertë; për tokë luleshpata, shpatorja e moçaleve, lulesapunia e livadheve, genota, kjo lule e vogël që lajmëron kohën e mirë, safrani pranveror, qëndisnin e zbukuronin një qilim të trashë bimësie me një mizëri llojesh të ndryshme lëmyshku, që nga ajo që i përngjan vemjes gjer tek ajo që i përngjan yllit. Ushtarët ecnin përpara hap pas hapi, në heshtje, duke larguar me ngadalë drizat. Zogjtë cicërinin përsipër bajonetave.

Sodreja ishte një drizë e gjallë ku, qëmoti, në kohët e qetësisë, njerëzit bënin Huishëbanë, që do të thotë gjahun kundër zogjve natën; tani bëhej gjahu kundër njeriut.

Zabeli ishte i tërë mështekna, ahe dhe dushqe; toka ishte e sheshtë; lëmyshku dhe bari i dendur e zbutnin zhurmën e njerëzve në marshim; asnjë udhëz; ose udhëza që, sa i gjeje, i humbisje prapë; lar të egër, kumbulla të egra, tufa fieri, kulpra, ferra të larta; ishte e pamundur ta shikoje njeriun as qoftë edhe dhjetë hapa larg. Herë pas here kalonte ndonjë cironak ose ndonjë pulë uji përmes degëve, gjë që tregonte se aty afër do të kishte ndonjë kënetë.

Ata ecnin. Ecnin kuturu, plot ankth, duke pasur frikë të takonin atë që kërkonin. Kohë pas kohe hasnin në gjurma fushimi, vende të djegura, bar të shkelur, shkopinj në formë kryqi, degë të përgjakura. Atje kishin bërë supën, këtu kishin falur meshën, atje tutje kishin lidhur plagët e të plagosurve. Por ata që kishin kaluar ishin zhdukur. Ku të ishin vallë? Ndofta shumë larg? Apo aty, fare afër, të fshehur, me pushkë në dorë? Pylli dukej i shkretë. Batalioni sa vinte e dyfishonte masat e sigurimit. Shkreti, pra, dyshim. Nuk shikonin njeri; por kjo ishte akoma një arsye tjetër për të pasur frikë se mos ia behte dikush papritur. Ata kishin të bënin me një pyll që kish marrë nam të keq.

Mund të ishte ngritur edhe ndonjë pusi.

Tridhjetë granatierë, të shkëputur si pararojë dhe të komanduar nga një rreshter, ecnin përpara në një largësi mjaft të madhe nga shumica e trupës. Ata shoqëroheshin nga kantinierja e batalionit. Kantinieret shoqërojnë me gjithë qejf pararojat. Vërtet rrezikohesh, por dhe pa parë gjë nuk mbetesh. Kureshtja është një nga format e trimërisë së femrave.

Befas, ushtarët e kësaj njësie të vogël pararojë u drodhën, ashtu siç dridhen gjahtarët kur kuptojnë se i janë afruar strofkës së ndonjë egërsire. Kishin dëgjuar një si rënkim të lehtë në mes të një kulje të dendur dhe u dukej sikur diçka po lëvizte nëpër gjethet. Ushtarët i bënë shenja njëri-tjetrit. Në atë farë përgjimi e diktimi që u besohet zbuluesve, oficerët nuk kanë nevojë të futin hundët; ajo që duhet bërë, bëhet vetvetiu. Sa hap e mbyll sytë, pika, ku ishte diktuar lëvizja, u

rrethua, një rreth pushkësh të ngrehura e qarkoi; qendra e korijes së dendur u mor në shenjë nga të gjitha anët njëherësh dhe ushtarët, me gishtin te këmbëza, me synë te vendi i dyshimtë, nuk prisnin asgjë tjetër, për të zbrazur një breshëri plumbash, veçse urdhrin e rreshterit.

Ndërkohë kantinierja kishte kuturisur të vështronte përmes drizave, dhe, në çastin kur rreshteri do të thërriste, *Zjarr*! kjo grua bërtiti: Ndal!

Dhe duke u kthyer nga ushtarët:- Mos qëlloni, shokë! tha ajo, dhe u derdh brenda në shkurre. Të tjerët e ndoqën pas. Vërtet, dikush ishte aty.

Në vendin më të dendur të shkurres, buzë një prej atyre rraheve të vegjël, që formojnë ndër pyjet kaminat e qymyrit duke djegur rrënjët e drurëve, në njëfarë zgavre degësh, që dukej si ndonjë dhomë gjethesh, të hapur si ndonjë kamare shtrati, ishte ulur një grua mbi lëmyshk dhe mbante në gji një fëmijë që po pinte qumësht, dhe mbi gjunjët e vet dy kokat leshverdha të dy fëmijëve që po flinin.

Kjo paskësh qenë pusia!

- Ç'bën atje?- bërtiti kantinierja.

Gruaja ngriti kryet.

Kantinierja shtoi plot inat:

- Mos ju kanë lënë mendtë, që rrini aty?

Dhe vazhdoi:

- Për qime shpëtuat pa u fshirë nga faqja e dheut!

Dhe, duke iu drejtuar ushtarëve, kantinierja shtoi:

- Qenka një grua.

- Për atë qiell, e shohim mirë, se sytë me vete i kemi!- tha një granatier.

Kantinierja vazhdoi:

- Të vish në pyll e të të vrasin! Këto punë mund t'i bëjnë ata që kanë luajtur mendsh.

Gruaja e hutuar, e trembur, e ngrirë në vend vështronte rreth vetes, si nëpër ëndërr, gjithë ato pushkë, shpata, bajoneta dhe ato fytyra të egra.

Të dy fëmijët u zgjuan dhe thirrën.

- Më hahet bukë,- tha njëri.

- Kam frikë,- tha tjetri.

I vogli vazhdonte të pinte gji.

Kantinierja iu kthye e i foli vocërrakut:

- Ti ia bëke paq.

Nënës i ishte kyçur goja nga llahtaria.

Rreshteri i bërtiti:

- Mos ki frikë, ne jemi batalioni i Kësulës së Kuqe.

Gruas iu drodh shtati nga koka gjer te këmbët. Ajo vështroi rreshterin, atë fytyrë të vrazhdët gjithë vetull e mustaqe me dy sy si gaca të ndezura.

- Batalioni i ish Kryqit të Kuq,- shtoi Kantinierja.

Dhe rreshteri vazhdoi:

- Kush je ti, zonjë?

Gruaja po e vërente e pushtuar nga tmerri. Ishte thatanike, e re, verdhacuke dhe e veshur copë e çikë: në kokë mbante një kapuç të madh, nga ata që mbajnë fshataret bretone dhe një kuvertë të leshtë të lidhur në qafë me një copë spango. Ajo e kishte lëshuar gjirin e vet sheshit dhe faqe botës, por nuk i bëhej fare vonë, ashtu siç nuk u bëhet femrave. Këmbët, pa çorape e pa këpucë, i kullonin gjak.

- Kushedi ç'hall ka e shkreta,- tha rreshteri.

Dhe kantinierja ia nisi prapë me atë zë prej ushtaraku femëror, ku pikasej butësia:

- Si e kini emrin?

Gruaja murmuriti me një farë belbëzimi gati të padallueshëm:

- Mishelë Fleshard.

Ndërkohë kantinierja përkëdhelte me dorën e saj të madhe kokën e vogël të foshnjës së gjirit.

- Sa vjeç e keni këtë vogëlush?- pyeti ajo.

Nëna nuk kuptoi. Kantinierja nguli këmbë.

- Ju pyes sa vjeç është.

- Ah!- tha nëna.- Tetëmbëdhjetë muajsh.

- Goxha qenka. S'duhet të pijë më sisë. Duhet të ma zvjerdhësh sakaq. Do t'i japim supë.

Nënës po fillonte sikur t'i vinte gjaku në vend. Të dy të vegjlit, që ishin zgjuar, ishin më shumë kureshtarë se të trembur. Ata admironin puplat e kapelave ushtarake.

- Ah!- tha nëna,- i griu uria.

Dhe shtoi:

- Dhe qumështi m'u tha fare.

- Do t'u japim ne për të ngrënë,- tha rreshteri, atyre dhe ty bashkë.- Po dale se s'kemi mbaruar me kaq. Cilat janë opinionet e tua politike?

Gruaja e vështroi rreshterin dhe nuk dha përgjigje.

- A e merr vesh pyetjen që të bëj?

Ajo belbëzoi:

- Më shtinë ndër murgesha fare të re, por u martova: nuk jam fetare. Motrat më mësuan të flas frëngjisht. I vunë zjarr fshatit. Ne u dhamë këmbëve aq shpejt sa nuk pata kohë të mbath as këpucët.

- Unë të pyes, cilat janë opinionet e tua politike?

- Nuk marr vesh nga ato punë.

Rreshteri vazhdoi:

- Është puna se ka edhe spiunë. Dhe spiunët pushkatohen. Hajde, fol. Mos je endacake? Cili është atdheu yt?

Ajo vazhdoi ta vështronte sikur nuk merrte vesh gjë. Rreshteri përsëri:

- Cili është atdheu yt?
- Nuk e di,- tha ajo.
- Si! nuk e di se nga ç'vend je?
- Ah! nga ç'vend? E di, po si...
- Eh pra, nga ç'vend të kemi?

Gruaja u përgjigj:

- Nga çifligu Sikuanjar, në famullinë e Azesë.

Tani i erdhi radha rreshterit të habitej. Qëndroi një çast i menduar. Pastaj ia nisi përsëri:

- Si the?
- Sikuanjar.
- Por s'i thonë atdhe këtij.
- Është vendi im.

Dhe gruaja, si mendoi një hop, shtoi:

- E mora vesh, zotni. Ju jeni nga Franca dhe unë nga Bretanja.
- E pastaj?
- Nuk është i njëjti vend.
- Por është i njëjti atdhe!- bërtiti rreshteri.

Gruaja u përgjigj vetëm kaq:

- Jam nga Sikuanjari.
- Ashtu qoftë, Sikuanjar!- ia pati rreshteri.- Prej andej është familja jote?
- Po.
- Ç'bëhet familja jote?
- Kanë vdekur që të gjithë. S'kam më njeri timin.

Rreshteri, i cili ishte mjaft gojëmbël, vazhdoi me pyetjet.

- Njeriu ka familje, dreqi e mori! *ose ka pasur*. Kush je ti? Fol!

Gruaja e humbi fare toruan kur dëgjoi fjalët *ose ka pasur*, të cilat i përngjitnin më shumë britmës së një bishe të egër se sa fjalëve të një njeriu.

Kantinierja e pa të udhës që të ndërhynte. Ajo filloi përsëri ta përkëdhelte fëmijën që po pinte sisë dhe u rrahu lehtë faqet dy të tjerëve.

- Si quhet kjo fëmija e gjirit?- pyeti ajo,- më duket si vajzë.

Nëna u përgjigj:

- Zhorzheta.

- Po ky më i madhi? Se duket që është djalë, ky shejtan i vogël.
- René-Zhan.
- Po më i vogli? Se dhe ky është mashkull dhe bullafiq bile!
- Gros-Alen,- tha nëna.
- I paske të lezeçëm, këta fëmijë,- tha kantinierja,- qenkan tamam burra, mashalla!

Por edhe rreshteri ngulte këmbë në të tijën.
- Pa na thuaj, moj zonjë. A ke shtëpi e katandi?
- Kam pasur një herë.
- Ku kështu?
- Në Azé.
- Pse nuk mblidhesh në shtëpi?
- Se ma dogjën.
- Kush kështu?
- Nuk e di. U bë luftë.
- Por nga vjen ti?
- Që andej.
- Ku vete?
- Nuk e di.
- Thuaje shkoqur. Kush je ti?
- Nuk e di.
- Nuk e di se kush je?
- Jemi njerëz që kemi marrë nga sytë këmbët.
- Me cilën parti je ti?
- Nuk e di.
- Mos je me të kaltrit? A po mos je me të bardhët? Me cilët je ti?
- Me fëmijët e mi.

Për një çast të gjithë heshtën. Kantinierja tha:
- Unë nuk kam pasur fëmijë. S'ia kam pasur ngenë asaj pune.

Rreshteri filloi përsëri.
- Po prindërit e tu? Hajde, zonjë, pa na jep hollësira për prindërit e tu. Unë, për vete time quhem Radub, jam rreshter, banoj në rrugën Shershë-Midi, aty më kanë banuar baba me nënën, mund të flas për prindërit e mi sa të duash. Folna dhe ti për tutë. Thuajna se ç'ishin prindërit e tu.
- Ishin nga soji i Fleshardëve, sindozot Radubët janë Radubë. Por njeriu ka një gjendje. Cila ishte gjendja e prindërve të tu? Çfarë bënin? Çfarë bëjnë? Çfarë fleshardonin, Fleshardët e tu.
- Ishin bujq. Im atë ishte sakat njeri dhe nuk mund të punonte për shkak se zotëria, zotëria i tij, zotëria jonë, pati urdhëruar që ta rrihnin me dru, gjë që ishte një shpirtmirësi e zotërisë, sepse im atë kishte marrë një lepur të butë, gjë për të cilën njeriu dënoheshe me vdekje;

por zotëria ia kishte falur dhe kishte thënë: Hiqini vetëm njëqind shkopinj; dhe kështu im atë mbeti sakat.

- Po pastaj?

- Im gjysh ishte hugenot.[1] Prifti i fshatit e syrgjynosi në galerat. Atëherë unë isha fare e vogël.

- Po pastaj?

- Babi i tim shoqi bënte kontrabandë me kripë. Mbreti e vari në litar.

- Po yt shoq, ç'punë bënte?

- Ditët e fundit luftonte.

- Për cilin?

- Për mbretin.

- Po pastaj?

- Besa, për zotërinë e vet.

- Po pastaj.

- Besa, për priftin e fshatit.

- Ah! derrat e derrit!- bërtiti një granatier.

Gruaja u hodh përpjetë nga frika.

- Siç e shikoni, zonjë, ne jemi partizanë,- tha plot hir kantinierja.

Gruaja lidhi duart dhe thirri:

- O zot, o perëndi, o Krisht!

- Leri besëtytnitë!- ia nisi prapë rreshteri.

Kantinierja u ul pranë gruas dhe tërhoqi në mes të gjunjëve të vet djalin më të madh, i cili s'bëri asnjë kundërshtim. Fëmijëve u del frika njësoj ashtu sikurse dhe u hyn, pa ditur njeriu përse. Ata kanë s'di çfarë paralajmërimi të brendshëm.

- Moj, ti, e shkreta grua e këtyre anëve, paske ca vocërrakë të bukur, mashalla u qoftë. Ata duken sheshit se ç'moshë kanë. Më i madhi është katër vjeç, i vëllai tre. Ja dhe kjo bistra e vogël që po pi sisë është llupashe e madhe. Ah! kuçedër, moj kuçedër! Mjaft se e hëngre të gjallë tët ëmë! Shikoni, zonjë, mos kini frikë për asgjë. Ju duhet të hyni në batalion. Të bëni siç bëj unë. Mua më thonë Huzarde. Kështu ma kanë ngjitur. Por më pëlqen më shumë të më thërrasin Huzarde si zonjusha Bikorni siç e thërrisnin nënën time. Unë jam kantinierja, domethënë ajo që u jap të tjerëve për të pirë kur vriten e priten me njëri-tjetrin. Dreqi me gjithë të birin. Ne kemi pothuajse një këmbë, do të të jap një palë këpucë nga ato të miat. Isha në Paris më 10 të gushtit. I kam dhënë për të pirë edhe Uestermanit. Dhe puna më ka vajtur mbarë. Kam parë edhe kur ia prenë kokën në gijotinë Luigjit XVI. Atij Luigj Kapesë, siç e quajnë. Ai nuk donte. Dëgjo këtej, moj

[1] Partizan i Kalvinit, kalvinist.

zonjë. Dhe kur mendon njeriu se më 13 të janarit ai piqte gështenja dhe qeshte e bënte pallë me gjithë familjen e vet! Kur e shtrinë me forcë mbi shtratin e gjijotinës, si i thonë fjalës, ai s'kishte as rroba as këpucë; kishte vetëm këmishën, një shkurtë të qëndisur, një palë kilota plaçke ngjyrë hiri dhe një palë çorape mëndafshi ngjyrë hiri. Të gjitha këto i kam parë me sytë e mi. Karroca me të cilën e sollën ishte ngjyrë jeshile. Kështu, domethënë, ejani me ne. Në batalion të gjithë janë djem të mirë, ju do të jeni kantinierja numër dy, do t'ju tregoj unë se ç'duhet të bëni... Oh! Kjo është punë fare e thjeshtë! Ke me vete bidonin dhe zilen, hyn përmes gjurulldisë së luftës, përmes zjarrit të togave, zjarrit të topave, përmes kësaj leshelie, duke thirrur: Djema, kush do të pijë një gllënjkë. S'është ndonjë punë dhe aq e vështirë. Unë u jap për të pirë të gjithëve. Po, për besë. Dhe të bardhëve dhe të kaltërve, megjithëse unë vetë jam e kaltër. Dhe bile një e kaltër e dorës së parë. Por u jap për të pirë të gjithëve. Të plagosurit kanë etje. Dhe njerëzit vdesin pa dallim opinioni. Njerëzit që vdesin duhej t'i zinin dorën njëri-tjetrit. Në u vrafsha do të zini këmbën time. Shikonani një herë, unë kështu dukem, por jam një grua e mirë dhe si një burrë trim. Mos kini frikë për asgjë.

Kur kantinierja mbaroi së foluri, gruaja murmuriti:

- Fqinja jonë quhej Mari-Zhanë dhe shërbyesja jonë quhej Mari-Klodë.

Ndërkohë rreshter Radubi po qortonte granatierin.

- Mbylle gojën ti, se i fute datën zonjës. Nuk duhet truar në sy të grave.

- Por,- ia ktheu granatieri,- sipas rradakes së një njeriu të ndershëm, si unë, kësaj i thonë të bësh kërdinë e kërdive. Ku është parë e dëgjuar që këtyre irokezëve të Kinës vjehrrin t'ua ketë sakatosur për ibret zotnia, gjyshin t'ua ketë syrgjynosur në galera prifti dhe babën t'ua ketë varur mbreti dhe prapëseprapë të luftojnë, e marrtë djalli e marrtë! Dhe të ngrenë krye dhe të dërmohen e të bëhen pastërma për zotërinë, për priftin dhe mbretin!

Rreshteri bërtiti:

- Mbyllni gojën, ju andej!

- E mbyllim e mbyllim, rreshter, ia pati përsëri granatieri; por prapëseprapë është punë e papëlqyer, që një grua e bukur, sindozot kjo, të rrezikohet e të përsheshë turinjtë për sytë e bukur të një copë prifti.

- Granatier,- tha rreshteri,- këtu nuk jemi në klubin e seksionit të Pikeve. Leri llogot tani.

Dhe u kthye nga gruaja.

- Po yt shoq, zonjë? Ç'bën ai? Ç'është bërë?

- S'është bërë gjë, për derisa e vranë.
- Ku kështu?
- Te gardhi.
- Kur kështu?
- Ka tri ditë.
- Kush kështu?
- Nuk e di.
- Si, nuk e ditke se kush ta vrau burrin?
- Jo.
- Mos ta vrau ndonjë i kaltër? Apo ndonjë i bardhë?
- Jo, një e shtënë pushke.
- Dhe ka tri ditë?
- Po.
- Nga ç'anë?
- Andej nga ana e Ernesë. Im shoq ra... Ja, kështu.
- Dhe ç'bën ti që kur t'u vra burri?
- Kam marrë e çoj fëmijët.
- Ku i çon?
- I çoj tutje, ku të mundem.
- Po ku fle?
- Përtokë.
- Çfarë ha?
- Asgjë.

Rreshteri bëri një të rrudhur të buzëve në mënyrë ushtarake sa iu ngjitën mustaqet pas hundëve.

- Asgjë?

- Po ja, kumbulla, manaferra, kur gjej nga ato që kanë mbetur qysh vitin e kaluar, gogla, fije fieri.

- Po. Domethënë asgjë.

Më i madhi i fëmijëve, i cili dukej sikur merrte vesh se ç'ngjiste, tha: Më hahet bukë.

Rreshteri nxori nga xhepi një copë bukë ushtrie dhe ia zgjati nënës. Nëna e theu bukën dy copash dhe ua dha djemve. Të vegjlit e kafshuan bukën si të paparë.

- Nuk mbajti gjë për vete,- tha nëpër dhëmbë rreshteri.
- Se nuk do të ketë uri,- tha një ushtar.
- Se është nënë,- tha rreshteri.

Fëmijët e prenë të ngrënët.

- Më pihet ujë,- tha njëri.
- Më pihet ujë,- përsëriti tjetri.
- Nuk ka as ndonjë përrua në këtë pyll të dreqit,- tha rreshteri.

Kantinierja mori tasin prej bakri, që i varej në brez pranë ziles,

vërtiti musllukun e bidonit, që e mbante krahëqafë, shtiu disa pika në tas dhe ua afroi fëmijëve te buzët.

I pari piu dhe shëmtoi fytyrën.

I dyti piu dhe pështyu.

- Pijeni se është i mirë,- tha kantinierja.

- Ujë të bekuar është ata?- pyeti rreshteri.

- Po, dhe nga ata të dorës së parë. Por janë fshatarë, këta nuk e dinë.

Dhe fshiu tasin.

Rreshteri ia nisi prapë:

- Kështu, domethënë, zonjë, po ikën për të shpëtuar kokën.

- S'ke si ndryshe.

- Kështu fushave, nga të shpien këmbët?

- Unë vrapoj me sa kam fuqi, pastaj ec, e pastaj rrëzohu.

- E shkreta grua!- tha kantinierja.

- Njerëzit po luftojnë,- belbëzoi gruaja.- Rreth e rreth kërcet pushka. Unë nuk e marr vesh se si i kanë punët e pse hanë kokën me njëri-tjetrin. Mua më vranë burrin. Kaq kam marrë vesh për vete.

Rreshteri përplasi kondakun e pushkës për toke dhe bërtiti:

- Çfarë lufte e marrë! e marrtë djalli e marrtë!

Gruaja vazhdoi:

- Natën që kaloi, kemi fjetur në një zgërbonjë.

- Që të katër?

- Që të katër.

- Fjetët?

- Fjetëm.

- Atëherë,- tha rreshteri,- paskeni fjetur më këmbë.

Dhe u kthye nga ushtarët.

- Shokë, një druri të madh të zgavruar dhe të thatë, ku një njeri mund të futet si më ndonjë këllëf, këta të egër m'i thonë jatak. S'ke ç'i bën! Se mos janë nga Parisi!

- Të flesh në zgavrën e një druri!- tha kantinierja,- dhe me tre fëmijë bile!

- Dhe,- ia nisi përsëri rreshteri,- kur të vegjlit ulërinin, për njerëzit që kalonin dhe nuk shihnin gjë prej gjëje duhet të ketë qenë punë e çuditshme të dëgjonin një dru tek thërriste: *baba, nënë*!

- Për fat të mirë që është verë,- psherëtiu gruaja.

Ajo vështronte përdhe, e rraskapitur, duke ruajtur në sytë e veta hutimin e katastrofave.

Ushtarët, në heshtje, kishin formuar një qark rreth këtij njeriu.

Një grua e ve, tre jetimë, ikja, braktisja, vetmia, lufta që buçiste rreth e qark horizontit, uria, etja, asgjë për të ngrënë veç barit, asnjë

strehë tjetër veç qiellit.

Rreshteri iu afrua gruas dhe i mbërtheu sytë mbi fëmijën që po pinte sisë. Vogëlushja e la gjinë, ktheu kokën me ngadalë, vështroi me ato bebe të bukura e të kaltra fytyrën e frikshme gjithë lesh, si dëllinjë dhe të egër, që ishte përulur mbi të, dhe filloi të buzëqeshë.

Rreshteri u çua, dhe, gjithë sa ishin, panë një lot të madh të rrëkëllehej mbi faqen e tij e të qëndronte në majë të mustaqes si një margaritar.

Ai ngriti zërin.

- Shokë, nga të gjitha këto unë përfundoj se batalioni ynë do të bëhet baba. A jeni të një mendje? Këta të tre ne do t'i bëjmë fëmijë për shpirt.

- Rroftë Republika!- thirrën granatierët.

- E thënë, e bërë,- tha rreshteri.

Dhe shtriu të dy duart mbi nënën dhe fëmijët.

- Ja,- tha ai fëmijët e batalionit "Kësula e Kuqe".

Kantinierja kërceu nga gëzimi.

- Tri koka në një kësulë!- thirri ajo.

Pastaj ua plasi dënesave, përqafoi me afsh vejushën e shkretë, dhe i tha:

- Sa gocë e bukur duket kjo vogëlushe!

- Rroftë Republika!- përsëritën ushtarët.

Dhe rreshteri i tha nënës:

- Ejani, qytetare.

LIBRI I DYTË

KORVETA KLEJMOR

1

Anglia dhe Franca të përleshura

Në pranverën e vitit 1793, në çastin kur Franca, e sulmuar njëkohësisht në të gjitha kufijtë e veta, ishte pushtuar nga argëtimi patetik i rrëzimit të Zhirondinëve, ja se ç'po ndodhte në arkipelagun e detit Mansh.

Një mbrëmje, më 1 qershor, në Xhersej, në gjirin e shkretë të Bonënyisë, afro një orë para perëndimit të diellit, në një kohë me mot plot mjegull, që është i volitshëm për t'u arratisur sepse është i rrezikshëm për lundrim, një korvetë po ngrinte velat. Kjo anije drejtohej prej një ekuipazhi francez, por bënte pjesë në flotiljen angleze, që ishte vendosur në stacion dhe si ndonjë roje në kepin lindor të ishullit. Princi La Tur d'Overnjë, që ishte nga dera e Bujonit, komandonte flotiljen angleze. Dhe, pikërisht me urdhër të tij, e për një shërbim të ngutshëm dhe të posaçëm, korveta ishte shkëputur nga flotilja.

Kjo korvetë e matrikulluar në Triniti Hauz nën emrin *Klejmor*, nga jashtë dukej si një korvetë mallrash, por në të vërtetë ajo ishte një korvetë luftarake. Kishte pamjen e rëndë dhe paqësore të një anije tregtare, por megjithatë nuk i duhej zënë besë. Ajo ishte ndërtuar për dy qëllime: për dredhi dhe për forcë; të mashtronte po të ishte e mundur, ose të luftonte po të ishte e domosdoshme. Për shërbimin që do të bënte atë natë, ngarkesa ishte zëvendësuar me tridhjetë topa të kalibrit të madh. Këta të tridhjetë topat, qoftë pse kishin parashikuar një stuhi, qoftë më mirë të themi, pse donin t'i jepnin anijes një pamje paqësore, ishin vënë nën strehë, domethënë ishin lidhur paq përbrenda anijes me vargonj të trefishtë, me grykë të mbështetur pas qepekëve të tamponuar; asgjë nuk dukej përjashta; dritaret-frëngji ishin mbuluar, kapakët ishin mbyllur; të dukej sikur korvetës i kishin vënë ndonjë maskë. Këta topa ishin me rrota prej bronzi me rreze, model i vjetër, që i thoshin "model i rrezatuar". Korvetat e shërbimit nuk kanë topa veçse mbi pont; kurse kjo korvetë, e bërë për befasi dhe prita, ishte me pont të paarmatosur dhe ishte ndërtuar në mënyrë që të mbarte, sikundër e pamë, një bateri nën pont; *Klejmori* kishte një formë të trashë e rrondokope, por megjithatë ishte lundrues i mirë; ishte bashi më i fortë i të gjithë marinës angleze, dhe në luftimet

vlente pothuajse sa një fregatë, sado që për direk të prapshëm kishte një farë direkthi me një vel të thjeshtë në formë trapezi. Timoni i saj, me një formë të rrallë e të ndërtuar me mjeshtëri, kishte ca doreza të përkulura që gati s'ua gjeje shoqen dhe që kishin kushtuar pesëdhjetë lira sterlina në kantieret e Sauthamptonit.

Ekuipazhi, krejt francez, ishte i përbërë prej oficerësh të emigruar dhe detarësh dezertorë. Këta njerëz ishin shoshitur e zgjedhur mirë; s'kishte asnjë që të mos ishte detar i mirë, ushtar i mirë dhe monarkist i mirë. Ata kishin fanatizmin e trefishtë të anijes, të shpatës dhe të mbretit.

Një gjysmë batalioni këmbësorie të marinës, i cili në rast nevoje mund të bënte zbarkim ishte përzier me ekuipazhin.

Korveta *Klejmor* kishte si kapiten një kalorës të Shën-Luigjit, kontin Buabarthelot, njërin nga oficerët më të mirë të marinës së vjetër mbretërore; si kapiten të dytë kalorësin La Vjëvilë, i cili kishte komanduar në rojet franceze kompaninë ku Hoshi kishte pas qenë rreshter, dhe si pilot patronin më të mprehtë e më të shkathët të Xhersejit, Filim Gakualin.

Të binte era se kjo anije kishte për barrë të kryente diçka të jashtëzakonshme. Në fakt në të kishte hipur një njeri, i cili nga çdo gjë dukej se i ishte përveshur një aventurë. Ai ishte një burrë i vjetër nga mosha, shtatgjatë, me trup të drejtë dhe të fortë me fytyrë të vrazhdë, të cilit ishte vështirë t'i përcaktoje moshën, sepse dukej njëherit edhe i vjetër dhe i ri; një prej asi njerëzish të ngjeshur me vite dhe me forcë, që kanë flokë të bardhë mbi ballë dhe vetëtima në vështrimin e tyre; dyzet vjet për nga fuqia dhe tetëdhjetë për nga autoriteti. Në çastin kur ai hipi mbi korvetë, mentoja prej detari i ishte hapur pak dhe njerëzit e kishin parë të veshur, nën këtë manto, me poture të gjera që quheshin *bragubra*, me çizme të gjata dhe me një xhup të dhirtë që tregonte sipër lëkurën të qëndisur me mëndafsh, dhe nën të leshin krip e të ashpër, kostum komplet prej fshatari breton. Këto xhaketa të moçme bretone shërbenin për dy qëllime, si për ditë festash ashtu dhe për ditë punëtore dhe përvisheshin duke paraqitur, sipas dëshirës, anën leshtore ose anën e qëndisur; lëkurë kafshe gjithë javën e javës dhe veshje festash ditëve të diela. Veshja fshatarake, që kishte ky plak, ishte, për të shtuar një ngjashmëri dhe dukej se ishte mbajtur për një kohë të gjatë; edhe mantoja detare, prej stofi të trashë, i përngjiste një zheleje peshkatarësh. Ky plak kishte në kokë kapelën e rrumbullakët të asaj kohe, me formë të lartë dhe me strehë të gjerë, e cila, kur e ul, ka pamje fshatarake, dhe kur e ngre me një tizgë të lidhur si fjongo, ka pamje ushtarake. Ai e mbante këtë kapele me vezhdën e ulur pa tizgë dhe pa fjongo.

Lordi Balkar, guvernator i ishullit, dhe princi La Tur d'Orvenje e kishin përcjellë vetë dhe e kishin vendosur në anije. Agjenti i fshehtë i princërve, Zhelambri, ish-roje personale e Zotit kont d'Artua kishte mbikëqyrur vetë rregullimin e kabinës së tij, duke treguar aq shumë kujdes dhe respekt, sa, megjithëse ishte një fisnik oxhaku të parë, ia solli pas vetë dhe valixhen këtij plaku. Duke u larguar, për të zbritur në tokë, Zoti dë Zhelambrë i kishte bërë këtij fshatari një të nderuar gjer në tokë; lordi Balkar i kishte thënë: *Të priftë e mbara, gjeneral*, dhe princi Tur d'Overnjë i kishte thënë: *Mirë u pafshim, kushëriri im.*

"Fshatari", ky ishte në të vërtetë emri me të cilin njerëzit e ekuipazhit kishin nisur aty për aty të cilësonin kalimtarin, në dialogët e shkurtër që bëjnë njerëzit e detit midis tyre; por, pa ditur më gjatë, ata e kuptonin se ky fshatar nuk ishte fshatar ashtu sikundër korveta luftarake nuk ishte një korvetë mallrash.

Erë kishte pak. *Klejmori* u largua nga Bonënyja, kaloi përpara Bulej-Bejit dhe për një kohë shquhej me sy, duke u larguar nga toka; pastaj u zvogëlua në errësirën që po shtohej, dhe u zhduk fare.

Një orë më vonë, Zhelambri, me të mbërritur në shtëpi në Sent-Holier, i dërgoi, me ekspresin e Sauthamptonit, Zotit kont d'Artua, në Shtabin e përgjithshëm të dukës të Jorkut, letrën që vijon:

"Imzot, nisja u krye. Suksesi është i sigurt. Pas tetë ditësh gjithë bregdeti do të ndizet flakë, nga Granvila në Sën-Malo".

Katër ditë më përpara, me një të dërguar të fshehtë, përfaqësuesi Priër dë la Marnë, me mision pranë ushtrisë së brigjeve të Sherburgut, dhe përkohësisht me seli në Granvilë, kishte marrë, të shkruar po me atë shkrim të letrës së mësipërme, mesazhin që do të lexoni më poshtë:

"Qytetar përfaqësues, më 1 të qershorit, në orën e baticës, korveta luftarake Klejmor, me bateri të maskuar, do të manovrojë për të lëshuar në bregdetin e Francës një njeri, shenjat dalluese të të cilit janë këto: shtatlartë, plak, flokë të bardhë, veshje fshatari, duar aristokrati. Nesër do t'ju dërgoj hollësira më shumë. Ai do të zërë tokë me datën 2 në mëngjes. Lajmëroni anijet e rojës, kapeni korvetën, dhe njeriut në fjalë prejani kokën në gijotinë".

2

Natë mbi anijen dhe mbi pasagjerin

Korveta; në vend që të merrte nga jugu dhe të drejtohej për në Shën-Katerinë, kishte kthyer bashin për nga veriu, pastaj ishte kthyer nga perëndimi dhe ishte futur vendosmërisht midis ishujve Serk

dhe Xhersej në atë mëngë deti që i thonë Ngushtica e Shpartallimit. Asokohe nuk kishte fanar në asnjë pikë të këtyre dy brigjeve.

Dielli kishte perënduar fare; nata ishte e errët, më shumë se ç'janë rëndom netët e verës; ishte një natë me hënë, po retë e pafundme më tepër nga ekuinoksi se sa nga solstici, qëndronin si tavan në qiell, dhe, me sa kishte të ngjarë, hëna nuk do të dukej veçse të prekte horizontin, në çastin kur do të perëndonte. Disa re vareshin gjer mbi det dhe e mbulonin atë me mjegull.

E gjithë kjo errësirë ishte e favorshme.

Qëllimi i pilotit Gakual ishte që të linte Xhersejn më të majtë dhe Gernezejin më të djathtë, dhe të mbërrinte, me anën e një kalimi të guximshëm midis Hanuasë dhe Duvrit, në një çfarëdo gjiri të bregut të Sen-Malosë, rrugë më pak e shkurtër se ajo që kalon nga Minkierët, por më e sigurt, duke qenë se anijet patrulluese franceze kishin si urdhër të zakonshëm të përgjonin midis Sent-Helierit dhe Granvilës.

Në qoftë se era do të ishte e mbarë, në qoftë se nuk do ndodhte ndonjë e papritur, dhe duke e mbuluar korvetën me vel, Gakuali shpresonte të prekte bregun e Francës më të dalë të dritës.

Çdo gjë shkonte mirë, korveta posa kishte kaluar Gro-Nenë; aty nga ora nëntë, moti u duk sikur po zemërohej, siç thonë detarët, dhe pati erë e det; por kjo erë ishte e mirë dhe ai det ishte i fortë, por jo i rreptë. Megjithatë në disa goditje valësh, bashi i korvetës ulej e ngrihej.

"Fshatari", të cilin lordi Balkar e kishte quajtur *gjeneral* dhe të cilit princi Tour d'Orvenjë i kishte thënë: *kushëriri im*, kishte këmbë detare dhe shëtiste rëndë e qetë mbi urën e Korvetës. Ai dukej sikur nuk e ndjente anijen që po lëkundej fort. Kohë më kohë nxirrte nga xhepi i xhaketës një petë çokollatë, nga e cila thyente dhe përtypte një copë. Me gjithë ata flokë të bardhë, ai i kishte dhëmbët të gjithë në rregull.

Plaku nuk i fliste njeriu, veçse hope-hope, me zë të ulët dhe shkurt, kapitenit, që e dëgjonte me nderim dhe dukej se e mbante këtë pasagjer më komandant se veten e vet.

Klejmori, i pilotuar me shkathtësi, kaloi anash, pa u vënë re nëpër mjegull, bregut të gjatë verior të prerë thikë të Xhersejt, duke iu avitur fare afër buzës, për shkak të sharrës së frikshme nën ujë të Piere-deLek, e cila është mu në mes të mëngës së detit midis Xhersejt dhe Serkut. Gakuali, më këmbë te timoni, duke sinjalizuar me radhë Grevë de Lekun, Gro-Nenë, Plemontin, e bënte korvetën të rrëshqiste midis këtij vargu sharrash të nënujshme, ashtu si qorras hesapi, por me siguri, si një njeri që është zot shtëpie dhe që njeh qeniet e oqeanit. Korveta nuk kishte dritë përpara, nga frika se mos zbulohej kur kalonte në këto detra të mbikëqyrura. Njerëzit e quanin mbarësi

që kishte rënë mjegull. Arritën në Grandë-Etapë; mjegulla ishte aq e dendur sa mezi shquhej silueta e lartë e Pinaklit. U dëgjuan tingujt e orës dhjetë në kambanoren e Sent-Uenit, shenjë kjo që tregonte se era frynte nga prapa. Gjithçka vazhdonte të shkonte mirë; deti po çonte më shumë dallgë për shkak të afërsisë së Korbierës.

Pak pas orës dhjetë, Konti Buaberthelot dhe kalorësi La Vjëvilë e përcollën njeriun me rroba fshatari gjer në kabinën e tij, e cila ishte vetë dhoma e kapitenit. Në çastin kur po hynin, ai u tha atyre duke ulur zërin:

- Ju e dini, zotërinj, se sekreti ka rëndësi. Asnjë fjalë gjer në çastin kur të pëlcasë. Vetëm ju e dini, këtu, emrin tim.

- Ne do ta marrim me vete edhe në varr,- u përgjigj Buabertheloti.

- Kurse unë,- ia priti plaku,- edhe sikur të isha përpara vdekjes nuk do ta thosha kurrë.

Dhe hyri në dhomën e vet.

3

Fisnikëri dhe harbutëri përzier tok

Komandanti dhe ndihmësi u ngjitën përsëri mbi urën e anijes dhe filluan të ecin krah për krahu duke biseduar. Ata duket se flisnin për pasagjerin e tyre, dhe ja, poshtë-lart, dialog, që era shpërndante nëpër errësirë.

Buabertheloti si nëpër dhëmbë dhe me zë të ulët i foli në vesh La Vjëvilit:

- Do të shohim është apo s'është kryetar.

La Vjëvili u përgjigj:

- Ndërkohë, ai është princ.

- Aty afër.

- Fisnik në Francë, por princ në Bretanjë.

- Si ata të derës La Tremuajë, si ata të derës Rohan.

- Me të cilët është aleat.

Buabertheloti vazhdoi:

- Në Francë dhe në karrocat e mbretit, ai është markez ashtu siç jam unë kont dhe ju kavalier.

- Karrocat janë larg! - bërtiti La Vjëvili.- Ne akoma jemi te karrot e dorës.

Pati një heshtje.

Buabertheloti filloi përsëri:

- Kur s'kemi një princ francez, do të marrim një princ breton.

- Kur s'ke pulën... Jo, kur s'ke shqiponjën merr një sorrë.

- Do të dëshiroja më mirë një skifter,- tha Buabertheloti.

Dhe la Vjëvili ia pat:

- Sigurisht, një sqep dhe kthetra.

- Do të shohim.

- Po,- vazhdoi La Vjëvili,- ka ardhur koha të kemi një kryetar. Jam i një mendje me Tenteniakun: *një kryetar dhe barut*! Shikoni, komandant, unë i njoh poshtë-lart të gjithë kryetarët e mundshëm dhe të pamundshëm; ata të djeshmit, ata të sotmit dhe ata të nesërmit; asnjëherë s'është ajo kokë e madhe e luftës që na duhet. Në këtë Vandé të dreqit, duhet një gjeneral që të jetë në të njëjtën kohë edhe prokuror: duhet ta mërzitësh armikun, të hahesh me të për një mulli, për një ferrë, për një hendek, për një gur, t'i punosh njëqind sherre, të nxjerrësh dobi nga çdo gjë, të hapësh sytë për gjithçka, të therësh me shumicë, të bësh gjëra që të jenë shembull për të tjerët, të mos kesh as gjumë as mëshirë. Në këto çaste, në këtë ushtri fshatarësh, ka heronj, por kapitenë, udhëheqës nuk ka. D'Elbeja është zero, Leskuri është i sëmurë, Bonshampi i fal armiqtë; është i mirë, por kjo është budallallëk. La Roshëzhakeleni është një nëntoger i shkëlqyer; Silzi është një oficer për në fushë të shtruar, i papërshtatshëm për një luftë të pamëshirshme; Kathelinoj është një karrocier i leshtë, Sofleti është një rojtar gjahu dinak, Berardi është i ngathët, Bulëvilieri është qesharak, Sharreti është i llahtarshëm. Dhe nuk po zë ngoje berberin Gaston. Sepse, dreqi e marrtë! Përse ta luftojmë revolucionin dhe çfarë ndryshimi ka vallë midis republikanëve dhe neve, në qoftë se bëjmë që fisnikët të komandohen nga berberët?

- Është puna se ky qen revolucioni po na moleps edhe neve.

- Zgjebe që ka zënë gjithë Francën!

- Zgjebe e harbutërisë,- vazhdoi Baubertheloti.- Vetëm Anglia mund të na nxjerrë nga ky hall.

- Do të na nxjerrë, pa asnjë dyshim, kapiten.

- Por sot për sot, çdo gjë është shëmtuar.

- Sigurisht, kudo na pinë harbutëria; monarkia që ka për krye gjeneral Stolfetin, rojtar gjahu i Z. dë Mollevrier, s'ka përse t'ia ketë zilinë republikës, e cila ka për ministër Pashin, të birin e portierit të dukës Kastri. Çfarë ballafaqim i çuditshëm është edhe kjo lufta e Vandesë: nga njëra anë Santeri një copë birraxhi, nga ana tjetër Gastoni një copë berber!

- I dashur La Vjëvilë, mua ai Gastoni deri diku ma mbush synë. Nuk ka vepruar aspak keq kur kishte komandën e Gemenesë. Ai m'i shkoi në plumb sikur qeshi treqind të kaltër pasi i vuri të hapin varrin vetë me duart e tyre.

- Punë e madhe; por këtë gjë do ta bëja dhe unë, njësoj si ai.

- Pa dyshim, besa. Dhe unë, gjithashtu.

- Veprat e mëdha të luftës,- vazhdoi La Vjëvili,- kërkojnë që të jetë prej dere fisnike ai që i bën. Këto janë punë kavalierësh dhe jo punë berberësh.

- Por ka, megjithatë, në mes këtyre harbutëve,- u përgjigj Buabertheloti,- njerëz për t'u pirë dollinë. Ja, për shembull, ai Xholi, sahatçiu. Ai kishte pas qenë rreshter në regjimentin e Flandrës, tani është kryetar vandeas, komandon një çetë të bregdetit; ai ka dhe një djalë që është republikan, dhe, ndërsa babai u shërben të bardhëve, djali u shërben të kaltërve. Ndeshje. Betejë. Babai zë rob të birin dhe ia hedh trutë në erë.

- Ai është i mirë,- tha La Vjëvili.

- Një Brutus monarkist,- vazhdoi Buabertheloti.

- Por kjo nuk do të thotë se duhet të durosh të komandohesh nga një copë Kokëro, një Zhan Zhan, një Mulën, një Fokar, një Buzhy apo një Shup!

- I dashur kavalier, inati po i bren edhe ata të anës tjetër. Ne jemi plot me borgjezë dhe ata janë plot me fisnikë. A besoni ju se ata të pabrekët janë të kënaqur të jenë nën urdhrat e kontit Kanklo, vikontit Miranda, vikontit Boharné, kontit Valans, markezit Kustinë dhe dukës Biron!

- Çfarë çorbe!

- Po duku i Shartrës!

- Bir i Barazisë. More, po kur do të bëhet mbret ai njeri?

- Kurrë.

- Ai po ngjitet në fron. Krimet që ka kryer po i bëjnë punë.

- Por veset po i prishin punë,- tha Buabertheloti.

U bë një copë heshtje, dhe Buabertheloti vazhdoi prapë:

- E megjithatë ai ka dashur të pajtohej. Pati ardhur të takohej edhe me mbretin. Unë isha atje, në Versajë kur e pështynë në shpinë.

- Nga maja e shkallëve të mëdha?

- Po.

- Mirë ia bënë.

- Ne i thërrisnim Burbon Bataku.

- Ai është qeros, plot puçrra dhe është vrasës i mbretit, tfu!

Dhe La Vjëvili shtoi:

- Unë kam qenë në Uesan me të.

- Në anijen *Sënt-Espri?*

- Po.

- Po t'i ishte bindur sinjalit që të mbante drejtimin e erës, siç e porosiste Admirali d'Orvilier, do t'i kishte ndaluar anglezët të kalonin.

- Me siguri.
- A është e vërtetë që u fsheh në fund të hambarit të anijes.
- Jo, por megjithatë duhet thënë.
Dhe La Vjëvili ia plasi të qeshurit.
Buabertheloti ia pati përsëri:
- Ka edhe njerëz guhakë. Ja, atë Bulënvilierin që e zutë ngoje, La Vjëvil i dashur, unë e kam njohur, e kam parë që afër. Në fillim fshatarët ishin armatosur me sfurqe. Ai desh t'u mësonte talim me heshtë këtyre fshatarëve. Jo heshtën tërthori, jo para marsh me heshtën përpara e majën poshtë, e ku ta di unë. Ai ëndërronte t'i shndërronte ata fshatarë të egër në ushtarë sulmues. Ai shitej t'u mësonte atyre se si gdhenden qoshet e një katrori ushtarësh dhe si formohen batalionet me qendër të zbrazur. Ai e djalloste fare atë gjuhën e vjetër ushtarake; për të thënë një skuadërkomandant ai thoshte "një kryeskuadër", ashtu siç u thoshin tetarëve në kohën e Luigjit XIV. Atij i ishte ngulur në kokë dhe punonte për të krijuar një regjiment me gjithë ata kontrabandistë dhe kaçakë; ai kishte kompanira të rregullta, rreshterët e të cilave radhiteshin në formë rrethi çdo mbrëmje, duke marrë parullën dhe kundërparullën nga rreshteri i kompanisë së parë, që ia kallëzonte me zë fare të ulët rreshterit të kompanisë së dytë dhe ky ia thoshte fqinjit të vet, i cili pastaj ia thoshte atij që kishte afër, dhe kështu vesh më vesh gjer tek i fundit. Ai e degradoi një oficer që s'u ngrit më këmbë dhe se hoqi kapën për të marrë parullën nga goja e rreshterit. Dhe e merrni me mend se ç'të bukur punë që bëri! Ky guhak nuk e kuptonte se fshatarët duhen udhëhequr fshatarçe dhe se nuk mund të krijosh njerëz të kazermës me njerëz të pyllit. Po, unë e kam njohur këtë farë Bulënvilieri.
Ata bënë disa hapa duke menduar secili më vete.
Pastaj biseda vazhdoi përsëri.
- Meqë erdhi fjala, a është e vërtetë që Dampieri është vrarë?
- Po, komandant.
- Përpara Kondesë?
- Në kampin e Pamarsit. Nga një gjyle topi.
Buabertheloti psherëtiu.
- Konti de Dampier. Edhe një tjetër i yni që ishte i tyre!
- Udha e mbarë i qoftë!- tha La Vjëvili.
- Po zonjat? Ku janë?
- Në Triesht.
- Gjithmonë aty?
- Gjithmonë.
Dhe La Vjëvili bërtiti:
- Ah! Kjo qene republike! Sa dëme për pak gjë! Kur mendon se ky

revolucion erdhi për një deficit prej disa milionash!

- Nuk u duhet zënë besë pikënisjeve të vogla,- tha Buabertheloti.

- Çdo gjë po shkon keq,- vazhdoi La Vjëvili.

- Po, La Ruari vdiq, Dy Dresnej është matuf. Çfarë udhëheqësish të zesë janë gjithë këta peshkopë, ai Kusija, peshkop i Roshelës apo ai Bopual Sent-Aleri, peshkop i Puatiosë, apo ai Mersija, peshkop i Lypanit, dashnor i zonjës dë l'Eshassëri!...

- E cila quhet Serbanto, sikundër që e dini, komandant: L'Eshasëria është një emër toke.

- Dhe ai peshkopi i rremë i Agras, që është famullitar e nuk di se kujt!

- I Dolit. Ai quhet Gijo de Folëvil. Por, sidoqoftë, është trim dhe lufton mirë.

- Priftërinj, kur ne na duhen ushtarë! Peshkopë, që nuk janë peshkopë! Gjeneralë, që nuk janë gjeneralë.

La Vjëvili e ndërpreu Buabertheloti.

- Komandant, a e keni gazetën *Monitor* në kabinë?

- Po.

- Çfarë lozin në Paris në këtë çast?

- *Adelin* dhe *Polinin* , dhe *Spilenë.*

- Kisha qejf t'i shikoja.

- Do t'i shikosh. Do të jemi në Paris brenda muajit.

Buabertheloti mendoi për një çast dhe shtoi:

- Të shumtën për një muaj. Z.Vindam ia tha milord Hudit.

- Por atëherë, komandant, punët nuk venë dhe aq keq?

- Besa, çdo gjë do të shkonte në rregull, sikur lufta e Bretanjës të udhëhiqej mirë.

La Vjëvili shtrembëroi kryet.

- Komandant,- vazhdoi ai,- a do ta zbarkojmë këmbësorinë e marinës?

- Po, në qoftë se bregu është me neve; jo, në qoftë se është kundër. Herë-herë duhet që lufta t'i thyejë portat me forcë, herë-derë duhet që ajo të futet rrëshqanthi. Lufta civile duhet që të ketë gjithmonë një çelës kopil. Do të bëjmë ç'është e mundur. Ajo që ka rëndësi, është kryetari.

Dhe Buabertheloti i zhytur në mendime shtoi:

- La Vjëvilë, ç'mendim keni për kavalierin dë Djëzi?

- Për të riun?

- Po.

- Për të komanduar?

- Po.

- Që ai është një oficer për në fushë dhe për beteja të rregullta.

Ferra nuk njeh tjetër veç fshatarit.

- Atëherë, pranoni gjeneral Stofletin dhe gjeneral Katelinonë.

La Vjëvili qëndroi një çast mendueshëm, dhe tha:

- Na duhej një princ, një princ i Francës, një princ prej gjaku. Një princ i vërtetë.

- Pse? Kush thotë princ...

- Thotë frikaman. E di, komandant. Por kjo na duhet për punë të efektit përpara syve kaqolë të ushtarakëve.

- I dashur kalorës, nuk duan të vijnë.

- Do të bëjmë dhe pa ta.

Buabertheloti bëri mekanikisht një lëvizje duke shtrydhur ballin me dorë, sikur desh të nxirrte së andejmi ndonjë ide.

Dhe vazhdoi:

- Fundi, le ta provojmë këtë gjeneral që kemi këtu.

- Është një fisnik prej dere të madhe.

- A besoni ju se do të mjaftojë?

- Mjaft që të jetë i mirë,- tha La Vjëvili.

- Domethënë i egër,- tha Buabertheloti.

Konti dhe kavalieri vështruan njëri-tjetrin.

- Zoti dy Buaberthelo e gjetët tamam fjalën. I egër. Po, kjo na duhet. Kjo është lufta pa mëshirë. Ka ardhur ora e të pashpirtëve. Vrasësit e mbretit ia prenë kokën Luigjit XVI, ne do t'ua shkulim të katër gjymtyrët vrasësve të mbretit. Po, gjenerali që na duhet është gjeneral i Papërkulshmi. Në Anzhù dhe në Puatunë e Epërme. Kryetarët bëhen shpirtgjerë, notojnë në pellgun e zemërgjerësisë, asgjë s'ka për së mbari. Në Maré dhe në Reç, ku kryetarët janë gjakësorë, çdo gjë ecën në rregull. Pse Shareti është gjakësor pa po i bën ballë Parreinit. Çakalli kundër çakallit.

Buabertheloti nuk pati kohë t'i përgjigjej La Vjëvilit. La Vjëvilit iu pre fjala në gojë papritmas nga një klithmë e dëshpëruar, dhe në të njëjtën kohë u dëgjua një zhurmë që nuk i përngjiste asnjërës prej zhurmave që dëgjonin zakonisht. Kjo klithmë dhe këto zhurma vinin nga brenda anijes.

Kapiteni dhe togeri u derdhën drejt e nën urën e anijes, por nuk mundën të hyjnë brenda. Të gjithë topçinjtë po ngjiteshin sipër të trembur e pa mend në kokë.

Diçka e frikshme kishte ngjarë.

4

Tormentum belli

Njëri nga topat e baterisë, një top njëzet e katërsh, ishte shkulur vendit. Kjo është ndoshta ngjarja më e frikshme e detit. Nuk mund t'i ndodhë gjë më e tmerrshme se kjo, një anije luftarake në det të hapët dhe në lundrim e sipër.

Një top, i cili këput vargonjtë që e mbajnë lidhur, bëhet papritmas s'di se çfarë egërsire e mbinatyrshme. Ajo është një makinë që shndërrohet në përbindësh. Kjo masë nget vrap mbi rrotat e veta, krejt ashtu si bila e bilardos; mënjanohet, kur anija vaiset anash, zhytet, kur anija tundet nga para prapa; vete, vjen, qëndron, duket sikur mendohet, ia nis përsëri vrapit, përshkon anijen tejetej si një shigjetë, rrotullohet, fshihet, ikën, ngrihet sus, përplaset, shkallmon vret e pret. Ai është si një kryedash që rreh murin si t'i teket. Shtoni dhe këtë: kryedashi është prej hekuri, muri është prej druri. Ky është shpërthimi i lirë i materies; të thotë mendja se ky skllav i përjetshëm po hakmerret; duket sikur ligësia që ndodhet në ato që ne u themi gjëra pa shpirt del e shpërthen papritmas; duket sikur ajo e humbi durimin dhe po merr një shpagë të errët; s'ka gjë më të papërkulshme se tërbim i gjësë pa shpirt. Ky bllok i harbuar ka të kërcyerit e panterës, të rëndët e elefantit, zhdërvjelltësinë e miut, kryeneçësinë e sëpatës, të papriturën e dallgës, goditje bryllazi të vetëtimës, të shurdhët e varrit. Ai peshon dhjetëmijë dhe flakëron si ndonjë topth fëmijësh. Ai bën e bën rrotullime kuturu pastaj, befas, i pret këto me kthesa të shpejta në kënde të drejta. E çfarë mund t'i bësh? Si ta bësh zap një gjë të tillë? Stuhia nis e mbaron, cikloni kalon, era pushon, një direk vapori thyhet dhe zëvendësohet, një plasje që fut ujë në anije shtupohet, zjarri që merr shuhet; po ç'mund t'i bësh kësaj bishe vigane prej bronzi? Nga t'ia marrësh anën? Mund të bësh zap një qen, të hutosh një dem, të magjepsësh një boa, të frikësosh një tigër, të zbutësh një luan; por me këtë përbindësh, me këtë top shkëputur zinxhirësh, nuk ke nga ta zësh. Atë s'mund ta vrasësh se ai është i vdekur. Por në të njëjtën kohë ai jeton. Ai jeton një jetë të kobshme që i vjen së thelli nga pambarimi. Nën vete ai ka dyshemenë e vet që e hedh sa andej-këtej. Atë e tund anija, të cilën e tund deti dhe detin e trazon era. Ky shfarosës është bërë si një lodër fëmijësh. Anija, dallgët, erërat, të gjitha këto e mbajnë gjallë; prandaj dhe jeta e tij është e llahtarshme. Ç't'i bësh këtij ingranazhi? Si mund ta pengosh këtë mekanizëm të përbindshëm të mbytjes? Si t'i parashikosh vajtjet e ardhjet, qëndrimet e përplasjet e

tij? Secila prej goditjeve të tij pas skafit mund ta shkallmojë anijen. Si mund t'i marrësh me mend këto dredhje e përdredhje që bën ai? Këtu ke të bësh me një predhë që të pikas, që duket sikur punon me mend, dhe që më çdo çast ndërron sakaq drejtim. Si mund ta ndalosh atë që duhet të evitosh? Topi i llahtarshëm sillet e përsillet si i shkallmuar, ec përpara, zhytet, godet djathtas, godet majtas, ikën, kalon, ti e pret këtu, ai të del atje, dërrmon pengesat, njerëzit i shtyp e i bën petë sikur të ishin miza. Gjithë tmerri i kësaj gjendje qëndron në të lëvizurit e dyshemesë. Si mund të luftosh kundër një dyshemeje të pjerrët që bën si t'i teket e si t'i shkrepë? Anija, si të thuash, ka në barkun e vet shkreptimën e burgosur, që përpiqet të shpërthejë jashtë; kjo është diçka si një bubullimë që rrukulliset mbi një tërmet.

Sa hap e mbyll sytë, i gjithë ekuipazhi u vu në gatishmëri. Faji qe i përgjegjësit të topit, i cili s'ishte kujdesur që të shtrëngonte hallkat e zinxhirit dhe i kishte kllaposur keq të katër rrotat e topit; forca që lëvizte shtratin e topit; dhe shasinë çakordonte të dy disqet dhe kishte arritur që të shkulte litarët kundërzhythës. Kombloja ishte këputur, kështu që topi nuk mund të qëndronte më mbi shtratin e vet. Kundërzhythësja e ngujuar nuk ishte akoma në përdorim asokohe. Një dallgë e madhe erdhi e u përplas në qepekun anësor të anijes; topi i lidhur keq ishte zbythur e kishte këputur zinxhirat dhe kishte filluar të endej andej-këndej në nënkuvertë.

Merrni me mend për të pasur një ide mbi këtë rrëshqitje të 5uditëshme, një pikë uji që nget vrap mbi një xham.

Në çastin kur zhinxhirat u këputën, topçinjtë ishin në bateri. Disa rrinin tok, ca ishin të shpërndarë, të zënë në punët e detit që detarët bëjnë në parashikim të ndonjë alarmi për luftime. Topi i flakur tutje nga të hovurit e anijes shkaktoi boshllëk në këtë grumbull njerëzish dhe shtypi katër syresh që me të parën, pastaj, kur lëkundjet anash e përfshinë dhe e përflakën, topi vajti e çau dy copash një fatkeq tjetër, të pestin, dhe vajti të përplaset në skafin e majtë pas një topi tjetër të baterisë, të cilin e zbërtheu fare. Ky ishte shkaku i asaj klithme dëshpërimi që ishte dëgjuar pak më parë. Të gjithë burrat u derdhën vrap te shkalla. Bateria u boshatis sa hap e mbyll sytë.

Ky goxha top u la vetëm. Tani ai ishte në fatin e vet. Ishte zot i vetvetes dhe zot i anijes. Ai mund të bënte me anijen ç't'i donte qejfi. Gjithë ky ekuipazh njerëzish që e kishin zakon të qeshnin në zjarrin e betejës tani po dridheshin. Është e pamundur të përshkruash këtë tmerr.

Kapiteni Buaberthelot dhe ndihmësi La Vjëvilë, megjithëse të dy njerëz të guximshëm, ishin ndalur në majë të shkallës, dhe, të heshtur, të bërë dyllë, duke mos ditur ç'të bënin, vështronin në nënkuvertë.

Dikush i largoi me brinjë dhe zbriti poshtë.

Ai ishte pasagjeri i tyre, fshatari, njeriu për të cilin kishin folur pak më përpara.

Kur arriti në fund të shkallëve, ai qëndroi në vend.

5

Vis et Vir[1]

Topi shkonte e vinte në nënkuvertë. Të thoshte mendja se ishe karroja e gjallë e Apokalipsit. Feneri varës i anijes, që tundej e lëkundej nën tavanin e baterisë, i shtonte këtij vizioni një kolovitje hijesh e drite që të merrte mentë. Forma e topit zhdukej në vrullin e vrapit të vet, dhe dukej, herë i zi në dritë, herë duke reflektuar bardhësira të paqarta në errësirë.

Ai vazhdonte ekzekutimin e anijes. Kishte thyer katër topa të tjerë dhe kishte bërë te muri dy plasa, lumturisht përmbi nivelin e ujit, por prej ku uji mund të hynte në qoftë se do të shpërthente ndonjë stuhi. Topi i turrej me vërtik të madh skafit të anijes; trarët e skafit, ishin shumë të fortë dhe qëndronin; druri i përkulur kishte një fortësi të veçantë; por praseprapë dëgjoheshin të krisurat e tyre nën këtë topuz të pamasë, i cili godiste me një këmbëngulje të padëgjuar, dhe në të gjitha anët njëherësh. Një kokërr plumbi, kur e shkund në një shishe, nuk vërtitet në mënyrë aq të çmendur dhe aq të shpejtë. Të katër rrotat kalonin e kalonin përsëri mbi njerëzit e vrarë, i prisnin, i copëtonin dhe i bënin thelë e thelë, dhe nga të pesë kufomat ishin bërë njëzet trungje që rrukulliseshin përmes baterisë; kokat e vdekura dukej sikur nxirrnin klithma; rrëkera gjaku përdridheshin mbi dysheme sipas kolovitjes së anijes. Dërrasat e barkut të anijes, të dëmtuara në shumë vende, kishin filluar të shqiteshin e të shqyheshin. E gjithë anija gumëzhinte nga një zhurmë e përbindshme.

Kapiteni menjëherë kishte mbledhur veten, dhe me urdhrin e tij kishin hedhur nga gryka e penxhes brenda në nënkuvertë, gjithçka që mund të pengonte dhe zbuste vrapin e çmendur të topit, dyshekët, shtretërit, pjesët e këmbimit të velave, rrotullat me litarë, çantat e ekuipazhit, dengjet me kartëmonedha të rreme, nga të cilat korveta kishte një barrë të tërë, duke qenë se ky maskarallëk anglez shikohej me sy të mirë për punën e luftës.

Por çfarë mund të bënin këto lecka përderisa asnjeriut s'ia mbante të zbriste për t'i vendosur ashtu si duhej? Për pak minuta gjithçka

[1] Forca dhe njeriu.

ishte bërë zhele-zhele.

Kishte tamam aq det sa aksidenti të bëhej i plotë sa duhej. Sikur të shpërthente ndonjë stuhi do të ishte më mirë; ndoshta do ta përmbyste topin me rrota në erë dhe kështu do të mund ta bënin zap.

Ndërkohë, kërdia po bëhej akoma më e rëndë. Ishin ciflosur dhe bile edhe plasur direkët, të cilët, të kllapisur në tabanin e poshtëm të anijes, përshkojnë katet e anijeve, në formë shtyllash të trasha rrumbullake. Nën goditjet e çakërdisura të topit, direku i përparmë ishte plasaritur, dhe vetë direkut të madh i ishte zhvatur një copë. Bateria po zbërthehej. Dhjetë topa, nga të tridhjetët, s'ishin më për luftim; çarjet në skaf po shumoheshin, dhe korveta po fillonte të fuste ujë.

Pasagjeri plak, që kishte zbritur nën kuvertë, dukej si një njeri prej guri në fund të shkallëve. Ai lëshonte mbi këtë kërdi një vështrim të ashpër. Nuk lëvizte fare. Dukej e pamundur të hidhje qoftë edhe një hap në bateri.

Çdo lëvizje e topit të çliruar parapërgatiste mbytjen e anijes. Edhe disa çaste, dhe mbytja bëhej e pashmangshme.

O duhej të vdisje ose t'ia prisje shkurt rrugën gjëmës; duhej bërë një punë; po cilën?

Çfarë luftëtar i vendosur ishte ky top!

Ishte puna se duhej ndaluar ky i ndërkryer i tmerrshëm.

Duhej bërë zap kjo vetëtimë.

Duhej shtrirë përdhe kjo rrufé.

Buabertheloti i tha La Vjërvilit:

- A besoni në zotin kavalier?

La Vjërvili u përgjigj:

- Po. Jo. Ndonjëherë.

- Në stuhi?

- Po. Dhe në çaste si ky tani.

- Në të vërtetë, veç Zoti mund të na nxjerrë nga kjo gjëmë,- tha Buabertheloti.

Të gjithë heshtnin duke e lënë topin të bënte gjithatë gjurulldi të frikshme.

Së jashtmi dallga duke goditur anijen iu përgjigjej përplasjeve të topit me të rrahura të detit. Të thoshte mendja se ishin dy çekanë që këmbeheshin.

Befas në këtë far cirku, ku s'mund të afrohej askush dhe ku hovte topi që kishte shpëtuar, ia behu një njeri, me një shufër hekuri në dorë. Ai ishte vetë autori i katastrofës, përgjegjës i topit, fajtor për pakujdesi dhe shkaktar i fatkeqësisë. Meqenëse e kishte bërë të keqen, ai donte që ta ndreqte. Me njërën dorë kishte kapur një shufër nga ato

që shërbenin si leva për të lëvizur topat, dhe me dorën tjetër një litar timoni të lidhur lak dhe kishte kërcyer nga qepeku katror brenda në nënkuvertë.

Atëherë filloi diçka e llahtarshme: pamje titanike, lufta e topit kundër topçiut, beteja e materies dhe e zgjuarsisë, dueli i gjësë kundër njeriut.

Njeriu kishte zënë vend në një qoshe, dhe, me shufrën dhe litarin në të dy duart, i përshtetur pas një trari të armaturës së anijes, i mbërthyes mbi kofshët e tij që dukeshin si dy shtylla çeliku, i verdhë dyllë, i qetë, tragjik, sikur kishte zënë rrënjë në dysheme, po priste.

Priste që topi të kalonte afër tij.

Topçiu e njihte topin e vet dhe atij i dukej sikur edhe topi e njihte zotin e vet. Topçiu jetonte që prej kohësh me topin. Sa herë ia kishte kallur dorën në grykë! Ai ishte përbindëshi i tij, i njohur dhe i afërt. Filloi t'i fliste si ndozot qenit të tij. Eja këtu, thoshte ai. Ndofta dhe e dashuronte.

Njeriu dukej sikur uronte që topi të vinte nga ai.

Por, të vinte nga ai, donte të thoshte të mësynte mbi të. Dhe atëherë ai do të mbaronte fare. Si ta shmangte shtypjen. Këtu qëndronte puna. Të gjithë vështronin të trembur. Asnjë kraharor nuk merrte frymë lirisht, ndoshta vetëm kraharori i plakur që ishte vetëm në nënkuvertë me të dy ndërluftuesit, dëshmitar i kobshëm.

Edhe atë vetë mund ta bluante topi. Por nuk lëvizte.

Nën ta, vala, e verbër, drejtonte luftën.

Në çastin kur, duke pranuar këtë fytafyt të frikshëm, topçiu erdhi të ngacmojë topin, një lëkundje bëri që topi qëndroi një çast i palëvizur si i hutuar.- Eja pra!- i thoshte burri. Dhe topi dukej sikur po e dëgjonte.

Befas topi kërceu mbi të. Njeriu iu shmang përplasjes.

Lufta filloi. Luftimi i paparë e i padëgjuar ndonjëherë. E brishta përfytej me të pathyeshmen. Gladiatori prej mishi, që sulmonte egërsirën prej bronzi. Nga njëra në një forcë, nga tjetra një shpirt.

Të gjitha këto ngjisnin në një gjysmerrësire. Kjo ishte si vizioni i turbullt i një mrekullie.

Një shpirt, gjë e çuditshme, dukej sikur edhe topi kishte shpirt; por një shpirt mërie dhe tërbimi. Kjo gjë e verbër dukej sikur kishte sy. Përbindëshi dukej sikur po e përgjonte njeriun. Mund të bëje bé se kjo masë metali ishte plot dinakëri. Edhe ajo e ruante çastin. Ishte s'di se çfarë insekti vigan prej hekuri që kishte ose dukej se kishte një vullnet prej demoni. Herë pas here qëllonte që ky karkalec kolosal godiste tavanin e ulët të sallës së baterisë, pastaj binte mbi të katër rrotat si ndonjë tigër mbi të katër panxhat, dhe ia fillonte përsëri të lëshohej

mbi njeriun. Ai, i zhdërvjellët, i lehtë, i shkathët, përdridhej si ndonjë ballë në gjithë këto lëvizje prej rrufeje. Ai u shmangej përplasjeve, por goditjet, të cilave ai u largohej, qëllonin mbi anije dhe vazhdonin që ta shkallmonin.

Një copë zinxhir i këputur kishte qëndruar varur pas topit. Ky zinxhir ishte rrotulluar s'di se si në vidhën e pllangës së llozit të topit. Njëra anë e zinxhirit ishte mbërthyer pas shtratit të topit. Ana tjetër, e lirë, dridhej e përdridhej me vërtik rrotull topit duke ia zmadhuar kështu të gjitha të brofurat përpjetë. Vidha e mbante zinxhirin si një grusht i mbyllur, dhe ky zinxhir duke shumëzuar goditjet e kryedashit me goditje kamxhiku, bënte rreth topit ca përdredhje të tmerrshme. Kamxhik hekuri në një dorë bronzi. Ky zinxhir e ndërlikonte më tepër luftimin.

Megjithatë, njeriu luftonte. Madje, kishte çaste kur njeriu e sulmonte topin; ai hiqej zvarrë gjithë anëve të anijes, me shufrën dhe me litarin në dorë; dhe topi dukej sikur e kuptonte, dhe, sikur të kishte pikasur ndonjë grackë, largohej tutje. Njeriu, i hatashëm, e ndiqte pas.

Gjëra të këtilla nuk mund të vazhdojnë gjatë. Topi u duk sikur tha befas: Hajde! t'i lajmë hesapet, njëherë e mirë! dhe ndali në vend. Gjindja ndjeu se kishte ardhur fundi. Topi, ashtu si pezull, dukej sikur kishte, ose s'kishte, një paramendim gjakësor, sepse për të gjithë ai ishte një qenie e gjallë. Befas u derdh mbi topçiun. Topçiu bëri mënjanë, e la të kalojë, dhe i bërtiti duke qeshur: Hajde dhe një herë! Topi, si i xhindosur, theu dhe një top tjetër në faqen e majtë; pastaj, i rrëmbyer përsëri nga hobeja e padukshme që e mbante, u vërsul në faqen e djathtë mbi njeriun, i cili u largua tej. Tre topa të tjerë u rrëzuan nën shtytjen e topit; atëherë, si i verbuar, dhe duke mos ditur më se ç'bënte, i ktheu shpinën njeriut, u rrukullis nga prapa përpara, shkallmoi një tra të barkut të anijes dhe vajti e hapi një zgavër te faqja e bashit. Njeriu ishte strukur në këmbët e shkallës, disa hapa nga plaku që qëndronte si dëshmitar. Topçiu mbante levën e hekurt në qëndrim. Topi u duk sikur e pa, dhe, pa marrë mundimin që të kthehej, u zbyth mbi njeriun me vërtikun e një sëpate. Njeriun e gozhduar pas faqes së murit e qau gërmadha. Gjithë ekuipazhi lëshoi një britmë.

Por pasagjeri plak, gjer atëherë i palëvizshëm, ishte lëshuar, më i shpejtë se të gjitha shpejtësitë e egërsirave. Ai kishte kapur një deng me kartëmonedha falsë, dhe, duke u rrezikuar të shtypet, kishte arritur ta flakte midis rrotave të topit. Kjo lëvizje vendimtare dhe e rrezikshme do të mos ishte kryer me më shumë shkathtësi e përpikëri as nga një njeri i regjur me të gjitha ushtrimet e përshkruara në librin e Dyroselit mbi *Manovrimin e topit detar*.

Dengu bëri efektin e një shtupe. Një guralec frenon një shkëmb,

një degë peme ia ndërron drejtimin një oreku. Topi u gremis. Topçiu nga ana e vet, duke e kapur këtë rast të tmerrshëm, e shtiu shufrën e hekurt midis rrezeve të njërës prej rrotave të prapme. Topi qëndroi.

Topi ishte vajisur mënjanë. Njeriu me një të lëvizur të levës e përmbysi topin. Masa e rëndë u përmbys, e rrapëlloi si ndonjë kambanë që rrëzohet, dhe njeriu duke u lëshuar i tëri me vërtik, qull në djersë, e kaloi lakun e litarit në qafën prej bronzi të përbindëshit të shtrirë përdhé.

Kaq ishte puna. Njeriu kishte fituar. Milingona i kishte ardhur hakut kuçedrës; pigmeni e kishte rob rrufenë.

Ushtarët dhe detarët përpoqën duart.

I gjithë ekuipazhi u derdh me litarë e me zinxhirë, dhe aty për aty topi u lidh mirë e paq.

Topçiu e përshëndeti pasagjerin.

- Zotni,- i tha ai,- më keni shpëtuar jetën.

Plaku kishte marrë përsëri qëndrimin e tij të qetë, dhe nuk u përgjigj fare.

6

Të dy rrafshët e balancës

Njeriu kishte fituar, por mund të thuhej se edhe topi gjithashtu kishte fituar. Mbytja aty për aty ishte mënjanuar, por korveta nuk ishte shpëtuar aspak. Të shqyerat që kishte pësuar anija dukeshin të pandreqshme. Skafi kishte pesë zgavra nga të cilat njëra ishte fort e madhe në pjesën e përparme; njëzet topa nga të tridhjetët ishin shtrirë përdhe. Topi, që u kap dhe u rivu nën zinxhira, kishte dalë jashtë përdorimit; vidha e pllangës së shulit ishte shtrembëruar, dhe si rrjedhim s'merrje dot as shenjë. Nga bateria tani kishin mbetur vetëm nëntë gryka zjarri. Hambari i anijes fuste ujë. Duhej menjëherë të rregulloheshin dëmtimet dhe të viheshin në lëvizje pompat.

Tani nënkuverta të ngjethte mishtë kur e shikoje me sy. Edhe një elefant i tërbuar nuk mund ta bënte aq copë e thërrime kafazin e vet.

Cilado që të ishte domosdoja që korveta të kalonte pa u diktuar, tani ishte një domosdo tjetër edhe më urdhëruese, duhej shpëtuar anija pa humbur kohë. Duhej ndriçuar kuverta me anën e disa fenerave të ngulur aty-këtu në bordazh.

Ndërkohë, gjatë gjithë kohës që kishte vazhduar ky diversion tragjik, ekuipazhi ishte përpirë nga një çështje për jetë a për vdekje, dhe askush nuk kishte marrë vesh se çfarë po ndodhte jashtë korvetës.

Mjegulla ishte dendësuar; koha kishte ndryshuar; era e kishte shpënë anijen andej nga i kishte dashur qejfi; ajo kishte dalë nga udha e caktuar, mund të diktohej nga Xhersej dhe Gernezej, dhe ishte më në jug se sa duhej; tani anija dhe ekuipazhi ishin përpara një deti të furishëm. Valë të mëdha vinin e puthnin plagët e mëdha të hapura të korvetës; puthje të tmerrshme. Përkundja e detit ishte kërcënuese. Era e lehtë po bëhej veri i fortë. Në qiell po përvijohej një stuhi, ndoshta një furtunë. Nuk shikoje dot as katër pash përpara.

Ndërsa njerëzit e ekuipazhit po meremetonin ngutshëm dhe sidokudo shkatërrimet e nënkuvertës verbonin vrimat nga hynte ujët dhe rivendosnin në bateri topat që i kishin shpëtuar katastrofës, pasagjeri plak ishte ngjitur përsëri mbi kuvertë.

Ai ishte mbështetur me shpinë pas direkut të madh.

Plaku nuk kishte vënë re një lëvizje që po ndodhte në anije. Kalorësi i La Vjëvilit kishte urdhëruar radhitjen për betejë në të dy anët e direkut të madh të ushtarëve të këmbësorisë së marinës, dhe, me të fryrë bilbili i përgjegjësit të ekuipazhit, marinarët që po merreshin me manovrimin ishin radhitur mbi trarët horizontalë të direkut.

Konti Buaberthelot bëri përpara drejt pasagjerit.

Prapa kapitenit ecte një njeri i çakërdisur, që ngulçonte e që s'kishte rrobet në rregull, por që kishte pamjen e një njeriu të kënaqur.

Ky ishte topçiu, i cili, pak çaste më parë, qe treguar i zoti për t'u vënë fre përbindëshave, dhe që e kishte bërë zap topin.

Konti e përshëndeti ushtarakisht plakun e veshur si fshatar dhe i tha:

- Zoti gjeneral, ja njeriu.

Topçiu qëndronte më këmbë, sytë poshtë, dhe në qëndrim gatitu.

Koti Buaberthelot vazhdoi:

- Zoti gjeneral, përpara asaj që bëri ky njeri, a nuk mendoni se eprorëve të tij u takon të bëjnë diçka?

- Po, mendoj,- tha plaku.

- Ju lutem, jepni urdhrat e rastit,- ia ktheu përsëri Buabertheloti.

- Ju takon juve t'i jepni. Ju jeni kapiteni.

- Po ju jeni gjeneral,- vazhdoi Buabertheloti.

Plaku vështroi topçiun.

- Afroju,- tha ai.

Topçiu bëri një hap përpara.

Plaku u kthye nga konti Buaberthelot, shkëputi kryqin e Shën Luigjit nga gjoksi i kapitenit dhe e mbërtheu në bluzën e topçiut.

- Hurrah!- bërtitën marinarët.

Ushtarët e marinës bënë për nder armë.

Dhe pasagjeri plak, duke treguar me gisht topçiun e mahnitur,

shtoi:- Dhe tani, ky njeri të pushkatohet.

Habia i zuri vendin brohoritjes.

Ahere, në mes të një heshtjeje varri, plaku ngriti zërin e tha:

- Një pakujdesi e mori më qafë këtë anije. Në këtë çast anija ndoshta ka mbaruar. Të jesh në det, do të thotë të jesh përpara armikut. Një anije që bën një udhëtim është një ushtri që bën luftë. Stuhia fshihet, por nuk mungon kurrë. I tërë deti është një kurth; vdekje atij që bën faj kur jemi përballë armikut! Nuk ka gabim që të ndreqet. Guximi duhet shpërblyer, dhe pakujdesia duhet dënuar.

Këto fjalë binin njëra pas tjetrës, ngadalë, rëndë, me një farë ritmi të pamëshirshëm, si ato të goditurat e sëpatës mbi një lis.

Dhe plaku, duke vështruar ushtarët, tha:

- Zbatoni urdhrin.

Me një shenjë të kontit Buaberthelot, dy marinarë zbritën poshtë në nënkuvertë, pastaj u kthyen duke sjellë me vete qefinin; prifti i anijes, i cili qëkurse u nisën ishte duke u falur në sallën e oficerëve, po shoqëronte të dy marinarët; një rreshter shkëputi nga radha dymbëdhjetë ushtarë të cilët i vuri në dy rreshta, gjashtë për gjashtë; topçiu, pa thënë asnjë fjalë, zuri vend midis dy rreshtave. Prifti, me kryqin në duar, bëri përpara dhe vajti afër tij.- Marsh!- tha rreshteri. Toga u drejtua me hapa të ngadalshëm drejt pjesës së përparme të anijes; të dy marinarët, që mbanin qefinin, vinin pas.

Një heshtje e përzishme mbretëroi mbi korvetë. Një uragan i largët frynte.

Disa çaste më vonë, një krismë u dëgjua në errësirë, kaloi një dritë, pastaj çdo gjë heshti, dhe u dëgjua zhurma që bën një trup kur bie në det.

Pasagjeri plak, gjithmonë me shpinë pas direkut të madh, kishte kryqëzuar krahët, dhe po mendonte.

Buaberthelot, duke drejtuar nga ai gishtin tregues të dorës, së majtë, i tha me zë të ulët La Vjëvilit:

- Vandeja ka një kokë.

7

Kush varet pas velit, varet pas lotarisë

Po korvetës si do t'i vinte filli?

Retë, të cilat gjithë natën ishin përzier me dallgët, kishin ardhur e ishin ulur aq fort sa nuk kishte më fare horizont dhe deti ishte si i mbuluar me një plaf. Mjegull e asgjë tjetër. Gjendje gjithmonë plot rreziqe edhe

për një anije në gjendje të mirë.

Me mjegullën përzihej edhe dallgëzimi i detit.

Njerëzit e anijes nuk e kishin humbur kohën kot; ata e kishin lehtësuar korvetën duke flakur në det të gjitha ato që kishin mundur të spastronin nga dëmtimet që kishte bërë topi, topat e zbërthyer, shtratet e thyera të topave, dërrasat e shtrembëruara ose të shqitura, copat prej druri ose prej hekuri të thyera; ata kishin hapur frëngjitë anësore dhe i kishin lëshuar në det duke shkarrëzyer mbi dërrasa kufomat dhe gjymtyrët e coptuara të mbështjella në ca mushamara.

Deti po fillonte të egërsohej sa s'përmbaje dot anijen. Jo për arsye se stuhia ishte gati të shpërthente nga çasti në çast; përkundrazi, dukej sikur dëgjoje, tek po ulej, uraganin që po zhurmonte prapa horizontit; dhe era e fortë po largohej drejt veriut; por valët ngriheshin akoma lart, gjë që tregonte se deti në thellësi nuk ishte i mirë, dhe, ashtu si ishte katandisur korveta, ajo ishte e pazonja t'u qëndronte tronditjeve, dhe valët e mëdha mund t'ia hanin kokën.

Gakuali qëndronte në timon, i menduar.

Të bësh sikur s'ke gjë në çaste të vështira, ky është zakoni i komandantëve të detit.

La Vjëvili, që kishte një natyrë prej njeriu gaztor në gjëma, iu afrua anash Gakualit.

- Eh, more pilot,- tha ai,- uragani po na merr të keqen. Ka qejf të teshtijë por s'po i del. Do ta hedhim dhe kësaj radhe. Do të kemi erë. Ja kështu.

Gakuali u përgjigj serioz:

- Kush ka erë ka dhe dallgë.

As i qeshur as i trishtuar, kështu është detari. Përgjigja kishte një kuptim shqetësues. Pas një anije që fut ujë, të ketë dallgë do të thotë të mbushet shpejt. Gakuali e kishte nënvizuar këtë parashikim me një të vrenjtur të errët të vetullave. Ndofta, pas katastrofës së topit dhe të topçiut, La Vjëvili kishte thënë, pas si para kohe, fjalë gaztore e të lehta. Ka disa gjëra që ndjellin tersllëk kur je në mes të detit. Deti është tinëzar; nuk e di kurrë se ç'mund të ketë. Duhet të kesh mendjen.

La Vjëvili ndjeu nevojën të bëhej serioz.

- Ku jemi, pilot?- pyeti ai.

Piloti u përgjigj:

- Në dorë të Zotit.

Piloti është zot; duhet gjithmonë ta lesh të bëjë si di vetë dhe shpesh ta lesh të flasë si të dojë. Zaten kjo farë njerëzish flasin pak. La Vjëvili u largua.

La Vjëvili i kishte bërë një pyetje pilotit, por ishte horizonti ai që u përgjigj.

Deti u zbulua papritmas.

Mjegullinat, që zvarriteshin përmbi dallgët, u çorën; gjithë ajo shkapërdredhje e errët e valëve u shtri sa të hante syri në një gjysmë agimi të muzgët, dhe ja se ç'panë sytë e njerëzve.

Qielli kishte një si kapak resh; por tani retë nuk e preknin më detin; në lindje po shfaqej një bardhëllimë që tregonte agimin e ditës, në perëndim po venitej një bardhëllimë tjetër që ishte perëndimi i hënës. Këto dy bardhëllima bënin në horizont, përballë njëri-tjetrit, dy shirita të ngushtë drite të venitur, midis detit sterrë dhe qiellit të errët.

Mbi këto dy qartësi vizatoheshin, drejtë përpjetë dhe të palëvizura, ca hije të zeza.

Në perëndim, në qiellin e ndriçuar nga hëna shquheshin tri shkëmbinj të lartë, më këmbë si plevenë keltikë.

Në lindje, në horizontin e zbehtë të mëngjesit ngriheshin përpjetë tetë vela të radhitura në rregull duke mbajtur largësi nga njëra-tjetra dhe që të fusnin frikën.

Të tri shkëmbinjtë ishin një gumë; të tetë velat ishin një skuadër luftanijesh.

Prapa tyre njerëzit e korvetës kishin Minikerin, një shkëmb, që kishte nam të keq, përpara kishin patrullën franceze. Në perëndim humnerën, në lindje gjakderdhjen; ata ndodheshin midis një fundosjeje dhe një luftimi.

Për t'i bërë ballë shkëmbit, korveta kishte skafin e shpuar, litarët e çikrikët e manovrimit të shpartalluar, direkët të tronditur që nga rrënjët; për t'i bërë ballë betejës, ajo kishte një artileri nga e cila njëzet e një topa, nga të tridhjetët, ishin të çmontuar dhe topçinjtë më të mirë të vdekur.

Zbardhëllimi i mëngjesit ishte shumë i dobët dhe ata kishin edhe pak natë përpara. Kjo natë mundej bile të zgjaste akoma më tepër, sepse atë e shkaktonin sidomos retë, të cilat ishin të larta, të dendura e të trasha dhe kishin pamjen e plotë të një kubeje.

Era, e cila kishte arritur të marrë me vete mjegullinat e poshtme, e shtynte korvetën mbi Minkierin.

Ashtu e rraskapitur dhe e shpartalluar siç ishte, ajo pothuajse nuk i bindej më fare timonit; anija rrëkëllehej, më mirë të themi, se sa lundronte, dhe i bindej valës që e shtynte.

Minkieri, gumë tragjike, ishte më i mprehtë asokohe se sa sot. Shumë kulla të kësaj kalaje të humnerës kanë pas qenë sheshuar nga të gërryerit që bën deti papushim; konfiguracioni i shkëmbinjve ndërron; nuk është më kot që dallgëve u thonë presa; çdo lëvizje e detit është një lëvizje sharre. Asokohe të ndesheshe me Minkierin do të thoshte të vdisje.

Sa për patrullën detare, ajo na kishte qenë kuadra e Kankalit, që iu dëgjua nami nën komandën e atij kapiten Dyshenit, të cilin Lëkinioj e quante "Baba Dysheni".

Gjendja ishte kritike. Korveta, pa e ditur fare, gjatë tërbimit të topit, ishte shmangur nga udha e drejtë dhe kishte lundruar më shumë drejt Granvilës sesa drejt Sen-Malosë. Edhe sikur ajo të mund të lundronte me gjithë velat. Minkierët ia prisnin udhën për t'u kthyer drejt Xhersejt; ndërsa patrulla i priste rrugën për të arritur në Francë.

Veç të gjithave as stuhi nuk pati. Por, ashtu si e kishte parashikuar piloti, kishte tallaz. Deti ishte egërsuar shumë për shkak të erës që frynte me tërbim dhe të trazimeve që vinin nga thellësia e tij.

Deti kurrë nuk ta thotë përnjëherësh se çka kërkon. Në humnerë ka nga të gjitha, bile edhe hilera. Gati mund të thuash se deti ka një ecuri të vetën; ai ecën përpara dhe zbythet, të propozon dhe pastaj të ha fjalën, fillon të endë ndonjë stuhi dhe pastaj heq dorë soje, të premton humnerën dhe s'ta jep, ai kërcënon veriun dhe godet jugun. Gjithë natën e natës korveta *Klejmor* kishte pasur mjegull dhe kishte drashtur furtunën; deti tani sapo e kishte përgënjeshtruar vetveten por me një mënyrë të egër e gjakësore; ai kishte nisur të endte stuhinë dhe kishte realizuar gumat. Por prapëseprapë fundosja e priste, veçse në një formë tjetër.

Dhe vdekjes mbi dallgë e shkëmbinj i shtohej shfarosja me anë të luftimit. Njëri armik plotësonte tjetrin.

La Vjëvili bërtiti me një të qeshur trimosh:

- Këtu fundosje, andej betejë. Nga të dy anët na doli asi.

8

9=380

Korveta ishte katandisur më keq se një copë dërrasë në mes të detit.

Në kjelltësinë e venitur e të shpërndarë, në sterrën e reve, në luhatjet e paqarta të horizontit, në rrudhjet plot mister të tallazeve, kishte një solemnitet të përmortshëm. Përveç erës, që frynte plot kanosje, çdo gjë heshtte. Katastrofa dilte nga humnera me madhështi. Ajo dukej më shumë si një fani se sa si një goditje. Asgjë nuk lëvizte në shkëmbinjtë, asgjë s'pipëtinte në anijet. Ishte nuk di çfarë heshtje kolosale. A kishe të bëje me diçka reale? Të thoshte mendja se një hije kalonte përmbi det. Legjendat kanë vizione; korveta ishte si të thuash midis gumës demone dhe flotës fantazmë.

Konti Buaberthelot i dha ca urdhra me gjysmë zëri La Vjëvilit, i

cili zbriti në sallën e baterive; pastaj kapiteni kapi dylbinë dhe erdhi e zuri vend në pjesën e prapsme të anijes, bri pilotit.

Të gjitha përpjekjet e Gakualit kishin për qëllim që ta mbanin korvetën më këmbë përmbi valë; sepse, po ta merrnin anash era dhe deti, ajo do të përmbysej pa tjetër.

- Pilot,- tha kapiteni,- ku jemi?
- Mbi Minkierët.
- Nga cila anë?
- Nga ana e keqe?
- Çfarë fundi?
- Shkëmb si kreshtë.
- A mund ta mbajmë anijen të ankoruar në pozicion?
- Mund edhe ta mbajmë,- tha piloti.

Kapiteni drejtoi dylbinë nga perëndimi dhe vështroi me vëmendje Minkierët; pastaj u kthye nga lindja dhe vështroi velat që dukeshin atje tej.

Piloti vazhdoi, sikur po fliste me vete:

- Këta janë Minkierët. Këta u shërbejnë si pikëmbështetje Çajkës kur merr udhë për në Hollandë dhe goelandit të madh me pupla të zeza.

Ndërkohë kapiteni kishte numëruar velat.

Në të vërtetë, ishin tamam tetë anije të vendosura me përpikëri që çonin përpjetë mbi ujë profilin e tyre luftarak. Në qendër mund të dalloje shtatin e lartë të një anije me tri kuverta.

Kapiteni pyeti pilotin.

- I njihni ju këto vela?
- Ç'janë?
- Është eskadra.
- E Francës.
- E djallit.

Vazhdoi një heshtje. Pastaj kapiteni ia nisi përsëri:

- E tërë patrulla është aty?
- Jo e tëra.

Me të vërtetë, me 2 prill, Valazej i kishte bërë të ditur Konvensionit se dhjetë fregata dhe gjashtë anije vije patrullonin në Mansh. Kjo gjë i erdhi ndër mend kapitenit.

- Pikërisht,- tha ai,- eskadra përbëhet nga gjashtëmbëdhjetë anije. Këtu janë vetëm tetë.

- Pjesa tjetër,- tha Gakuali,- sillet andej poshtë mbi të gjithë bregdetin, dhe spiunon.

Kapiteni, gjithmonë duke vështruar përmes tejqyrës së vet, murmuriti:- Një anije me tri kuverta, dy fregata të rangut të parë, pesë

të rangut të dytë.

- Por edhe unë gjithashtu,- tha Gakuali,- i kam spiunuar.

Dhe shkroi nën shifrën 52 shifrën 40; pastaj duke ngritur kokën:

- Në të djathtë tani.

- Zoti komandant, ato janë të gjitha fregata të rangut të dytë. Pesë janë gjithsej.

- Cila është e para duke nisur nga anija e Komandës?

- *La Rezoly*.

- E njëjta forcë. Pastaj.

- *Atheisti*.

- Djall emër për të lundruar në det. Pastaj?

- *Kalipsoja*.

- Pastaj.

- *La Prënëza*.

- Pesë fregata tridhjetë e dyshe secila.

Kapiteni shkroi nën shifrat e para, 160.

- Pilot, i njihkeni mirë.

- Por edhe ju,- u përgjigj Gakuali,- edhe ju i ditkeni mirë, zoti komandant. Të njohësh është diçka, por të dish është më mirë.

Kapiteni e kishte syrin të ngulur mbi fletorezën e vet dhe bënte mbledhje nëpër dhëmbë.

- Njëqind e njëzet e tetë, pesëdhjetë e dy, dyzet, njëqind e gjashtëdhjetë.

Në këtë çast La Vjëvili po ngjitej mbi kuvertë.

- Kalorës,- i thirri kapiteni,- jemi përpara treqind e tetëdhjetë grykash zjarri.

- Ashtu qoftë,- tha La Vjëvili.

- Po ktheheni nga inspektimi La Vjëvili? Përfundimisht sa gryka kemi në gjendje për zjarr?

- Nëntë.

- Ashtu qoftë,- tha kësaj radhe Buabertheloti.

Ai e mori përsëri tejqyrën nga duart e pilotit, dhe vështroi horizontin.

Të tetë anijet, të heshtura dhe të zeza, dukeshin si të palëvizshme, por ato sa vinin e zmadhoheshin.

Ato po afroheshin pa u ndjerë.

La Vjëvili përshëndeti ushtarakisht.

- Komandant,- tha La Vjëvili,- ja raporti im. S'para i kisha besë kësaj korvetës *Klejmor*. Është gjithmonë gjë e mërzitshme të imbarkohesh papritur e pakujtuar mbi një anije që nuk të njeh ose që nuk të do. Anije angleze, tradhtare për francezët. Ai qen top e provoi. Bëra kontrollin. Spirancat janë të mira; nuk është hekur e çfarëdo

hekuri, por hekur i farkëtuar me shufra të salduara me martinetë. Kanxhat e spirancave janë të forta. Kabllot janë të shkëlqyera, të lehta për t'u përdorur, se kanë gjatësinë e rregullt, njëqind e njëzet pash. Municione shumë. Gjashtë topçinj të vdekur. Njëqind e shtatëdhjetë e një predha për çdo grykë zjarri.

- Sepse kanë mbetur vetëm nëntë gryka,- murmuriti kapiteni.

Buabertheloti drejtoi tejqyrën drejt horizontit. Afrimi i ngadalshëm i eskadrës vazhdonte.

Topat e tipit karonadë të *Klejmorit* kanë një të mirë sepse mjaftojnë vetëm tre veta për t'i manovruar; por kanë edhe një të keqe se ata qitin më shkurtër dhe më keq në shenjë se topat e tjerë. Kështu që duhej ta linin eskadrën të afrohej aq sa hanin topat e *Klejmorit*.

Kapiteni i dha urdhrat me zë të ulët. Heshtja mbretëroi mbi anije. Alarmi për gatishmëri luftarake nuk u dha, por u krye. Korveta ishte aq fort jashtë luftimit kundër njerëzve sa ç'ishte edhe kundër tallazeve. Por njerëzit shfrytëzuan çdo gjë që ishte e mundur nga kjo mbeturinë anije luftarake. Ata grumbulluan pranë boshteve të timonit, mbi çardakun që lidh pjesën e përparme me atë të prapmen e kuvertës, ku ishin e ku s'ishin kabllo dhe litarë të trashë rezervë për të përforcuar, në rast nevoje, direkët. Rregulluan si duhej vendin e të plagosurve. Sipas modës detare të atëhershme ata maskuan kuvertën e anijes me disa mushama të mbushura si dyshek, gjë që të siguron kundër plumbave, por jo kundër gjyleve. Sollën edhe dërrasat me vrima për të verifikuar kalibrat e plumbave, megjithëse për një punë të tillë, ishte pak si vonë; por ata nuk kishin parashikuar kaq shumë ndodhira. Secili marinar mori nga një vezme dhe ngjeshi në brez nga një çift kobure dhe një kamë. Palosën shtretërit varës; vunë në shenjë artilerinë; përgatitën musketat, vunë në vendet e duhura sëpata dhe ganxhat për abordazh; vunë në gatishmëri depot e qeskat e barutit për topa dhe depot e gjyleve; hapën depon e barutit. Secili zuri vendin e vet të luftimit. Gjithë kjo punë u bë pa fjalë goje, si në dhomën e një njeriu që heq shpirt. Çdo gjë u bë shpejt e shpejt dhe në mënyrë të përzishme.

Pastaj mbërthyen anijen me spiranca. Ajo kishte gjashtë spiranca tamam sa një fregatë, që të gjashta i zhytën në ujë; spirancën e vigjiles në pjesën e përparme, spirancën e rimorkimit në të prapmen, spirancën kundër valëve nga ana e shkëmbinjve, spirancën e sfurkimit në faqen e djathtë të anijes dhe spirancën e madhe nga faqja e majtë.

Të nëntë topat, që kishin mbetur gjallë, u vendosën në bateri vetëm me njërin krah, nga krahu i armikut.

Eskadra jo më pak e heshtur, dhe ajo kishte plotësuar manovrën e vet. Të tetë anijet e luftës formonin tani një gjysmë rrethi dhe Minkierët

formonin vijën që bashkonte krahët e këtij gjysmë rrethi. *Klejmori* , i mbyllur brenda këtij gjysmë rrethi, e veç kësaj lidhur këmbë e duar nga spirancat e veta, ishte me shpatulla pas shkëmbinjve, kështu që ai s'kishte nga shpëtonte, veçse të fundosej.

Ishte si një kope qensh rreth një derri të egër, që nuk bënte zë por ckërfiste dhëmbët.

Dukej se njëra palë priste tjetrën.

Topçinjtë e *Klejmorit* qëndronin pranë topave të tyre.

Buabertheloti i tha La Vjëvilit:

- Do të kisha qejf ta filloja unë zjarrin.

- Qejf për të shitur bojë,- tha La Vjëvili.

9

Dikush ikën e shpëton

Pasagjeri nuk ishte larguar nga kuverta, ai vërente çdo gjë pa i bërë syri tërr.

Buabertheloti erdhi e iu afrua atij.

- Zotëri,- i tha ai,- përgatitjet u kryen. Tani jemi kacavjerrur pas varrit tonë, por nuk do të lëshojmë rrugë. Ne jemi robër të eskadrës e të shkëmbit. O t'i dorëzohemi armikut, e të fundosemi pas shkëmbinjve: gjëkund tjetër s'kemi nga ia mbajmë. Vetëm një rrugë kemi, të vdesim. Të luftosh është më mirë se të fundosesh. Unë dua më mirë ta gjej vdekjen nga plumbi, sesa të mbytem; kur është puna për të vdekur më pëlqen më shumë zjarri se uji. Por, sa për të vdekur, kjo është punë për ne dhe s'është punë për ju. Ju jeni njeriu i zgjedhur prej princërve, keni një mision të madh, të udhëhiqni luftën e Vandesë. Po humbët ju, ndoshta humbet dhe monarkia; ju duhet, pra, të rroni. Nderi ynë e do që të qëndrojmë këtu, nderi juaj e do që të dilni së këtejmi. Ju, zoti gjeneral, do ta braktisni anijen. Do t'ju jap një njeri dhe një barkë. T'ia mbërrish bregut nuk është diçka e pamundur. Dita s'ka zbardhur ende. Tallazet janë të larta, deti është i errët, do të ikni e të shpëtoni. Ka raste kur, të ikësh, do të thotë të fitosh.

Plaku bëri me kokën e tij të vrazhdë, një shenjë të rëndë pranimi.

Konti Buaberthelot foli me zë të lartë.

- Ushtarë dhe marinarë,- thirri ai.

Të gjitha lëvizjet pushuan, dhe, nga të gjitha anët e anijes, fytyrat u kthyen drejt kapitenit.

Ai vazhdoi:

- Njeriu, që është në mes tonë, përfaqëson mbretin. Atë na e kanë

lënë në besën tonë dhe ne duhet ta ruajmë. Ai është i domosdoshëm për fronin e Francës; në mungesë të një princi, ai do të jetë, të paktën këtë presim ne, udhëheqësi i Vandesë. Ky është një oficer i madh lufte. Duhej të zbriste në breg të Francës tok me ne, por tani ai duhet të zbresë pa ne. Të shpëtosh kokën, do të thotë të shpëtosh gjithçka.

- Po! po! po!- thirrën të gjitha zërat e ekuipazhit.

Kapiteni vazhdoi.

- Edhe ky do të kalojë nëpër rreziqe të mëdha. Të mbërrish bregun nuk është punë e lehtë. Do të duhej që barka të ishte e madhe për t'i bërë ballë detit të hapët, dhe do të duhej të ishte e vogël për t'i shpëtuar patrullës. Puna është që të zërë sterenë diku më një pikë, që të jetë e sigurt, dhe më mirë nga krahu i Fuzherës, se sa nga krahu i Kutansës. Duhet një detar i fortë, vozitës i mirë dhe notar i mirë, që të jetë vendas dhe t'i njohë shtigjet. Mbetet ende edhe mjaft natë që barka të mund të largohet nga korveta pa u vënë re. Dhe pastaj, ka për t'u bërë tym vendi këtu, dhe tymi do ta fshehë. Masa e saj e vogël do ta ndihmojë që t'u shpëtojë vendeve të cekëta. Atje ku pantera kapet në lak, shqarthi mund të shpëtojë. Për ne nuk ka rrugë shpëtimi, por për atë ka. Barka do të largohet me të voziturit e remave, anijet armike nuk do ta shikojnë; dhe gjatë asaj kohe, ne të tjerët, këtu, do të vazhdojmë t'i argëtojmë. Pranohet?

- Po! po! po!- thirrën ekuipazhi.

- S'duhet të humbasim kohë, asnjë minutë,- vazhdoi kapiteni.- A ka njeri që del vullnetar?

Një detar, nëpër terr, doli nga rreshtat dhe tha:

- Unë!

10

Shpëton vallë?

Disa çaste më vonë, një nga ato barkat e vogla që u thonë ju-ju dhe që janë të caktuara posaçërisht në shërbim të kapitenëve, po largohej nga anija. Në këtë barkë ndodheshin dy burra, udhëtari plak, që rrinte në pjesën e prapsme, dhe marinari "vullnetar", që ishte në të përparmen. Nata ishte ende shumë e errët. Marinari, sipas udhëzimeve të kapitenit, voziste me sa fuqi që kishte në drejtim të Minkierëve. Zaten nuk kishte asnjë shteg tjetër.

Kishin hedhur në fund të barkës disa zahire, një torbë biskota, një fileto kau e tymosur dhe një vozë ujë.

Në çastin kur ju-juja mori detin, La Vjëvili, për tallje përpara

humnerës, u përkul përmbi boshtin e timonit të korvetës dhe me të qeshur e me të ngjeshur i dha barkës lamtumirën në këtë mënyrë:

- E mirë për të ikur, dhe e shkëlqyer për t'u mbytur.

- Zotni,- tha piloti,- t'i lemë shakatë mënjanë, se s'është koha e tyre tani.

Shkëputja u bë shpejt, dhe, menjëherë, u krijua një largësi e mirë midis korvetës dhe barkës. Era dhe vala i vinin për mbarë vozitësit, dhe barka e vogël ikte me shpejtësi, duke u lëkundur në mugëtirë dhe duke u fshehur nga palët valëve.

Mbi det zotëronte nuk di se çfarë pritjeje e sterrosur.

Befas në këtë heshtje të pafund dhe të shqetësuar të oqeanit, u ngrit një zë, i cili i zmadhuar nga buria si altoparlant ashtu si zmadhohet nga maska e bronztë e tragjedisë antike, dukej pothuajse mbinjerëzore.

Po fliste kapiteni i Buarberthelot:

- Marinarë të mbretit,- bërtiti ai,- mbërtheni flamurin e bardhë mbretëror mbi direkun e madh. Ne do të shohim sot për herë të fundit lindjen e diellit.

- Dhe një qitje topi u zbraz që nga korveta.

- Rroftë mbreti!- bërtiti ekuipazhi.

Atëherë u dëgjua në fund të horizontit një britmë tjetër, shumë e madhe, që vinte së largu, si e përzier, por megjithatë e shkoqur:

- Rroftë Republika!

Dhe një zhurmë e ngjashme me zhurmën e treqind rrufeve plasi në thellësinë e oqeanit.

Luftimi filloi.

Deti u mbulua tym e zjarr.

Të gufuarit e shkumbës, që bëjnë gjylet kur bien në ujë, qëndisën valët anekënd.

Klejmori filloi të vjellë zjarr mbi të tetë anijet. Në të njëjtën kohë e gjithë eskadra e grupuar në formë gjysmëhëne, rreth *Klejmorit*, hapte zjarr me të gjitha bateritë e veta. Horizonti mori flakë. Të thoshte mendja, një vullkan që dilte nga deti. Era e përdridhte këtë purpur të pafund të betejës ku anijet faniteshin e çfaniteshin si fantazma. Në planin e parë, skeleti i zi i korvetës vizatohej në këtë sfond të kuq.

Në majën e direkut të madh shquhej flamuri me lule zambaku.

Të dy burrat, që ndodheshin në barkë, heshtnin.

Fundi trekëndësh i Minkierëve, një farë trinakrie nëndetëse, është më i madh se krejt ishulli i Xhersejt; deti e mbulon atë; ai ka si pikë kulmore një rrafshinë, e cila mbetet mbi ujë edhe në kohën e baticave më të larta. Nga kjo rrafshinë shkëputen në veriperëndim gjashtë shkëmbinj të fuqishëm të rreshtuar në vijë të drejtë, të cilët të duken

si një mur i madh i rrënuar aty-këtu. Ngushticën midis rrafshinës dhe gjashtë shkëmbinjve mund ta kalojnë vetëm lundrat shumë të lehta. Përtej kësaj ngushtice vjen det i hapët.

Detari që ishte ngarkuar ta shpëtonte lundrën, e futi atë në ngushticë. Në këtë mënyrë ai i vinte Minkierët midis betejës dhe lundrës. Ai voziti me shkathtësi në kanalin e ngushtë, duke iu shmangur shkëmbinjve nënujorë si nga e majta ashtu dhe nga e djathta; shkëmbinjtë tani e maskonin betejën. Drita e horizontit dhe krisma e tërbuar e topave po fillonin të dobësoheshin, për shkak të largësisë që po shtohej; por nga vazhdimi i plasjeve, mund ta kuptoje se korveta po qëndronte mirë dhe se donte të mbaronte krejt, deri tek e fundmja, të njëqind e shtatëdhjetë e një të shtënat.

Pas pak, lundra u gjend në një ujë të lirë, jashtë sharrave nënujore, jashtë betejës, jashtë qitjes së predhave.

Pak nga pak, faqja e detit se vinte e po çelej, të feksurat, që mbyteshin befas nga errësira, sa vinin e zgjeroheshin, shkumba e përleshur thërrmohej në flakëritje dritash, bardhësira të shumta pluskonin mbi faqet e valëve. Dita çeli.

Barka ishte jashtë dorës së armikut; por tani e tutje mbetej puna më e vështirë. Barka kishte shpëtuar nga predhat, por jo nga fundosja. Ajo ishte në det të hapur, fajkë që s'ta zë syri, pa kuvertë, pa vel, pa direk, pa busull, pa mjete të tjera përveç rremave, përpara oqeanit e murlanit, dukej si një atom në mëshirë të kollosëve.

Atëherë, në këtë pafundësi, në këtë vetmi, duke ngritur fytyrën, që ia zverdhonte mëngjesi, njeriu, që qëndronte në të përparmen e barkës, ia nguli sytë njeriut që ishte në pjesën e prapme, dhe i tha:

- Unë jam i vëllai i atij që pushkatuat ju.

LIBRI I TRETË

HALMALOJ

1

Fjala është urdhri i zotit

Plaku ngriti kryet ngadalë.
Njeriu që po fliste ishte rreth tridhjetë vjeç. Ballin e kishte të përzhitur nga erërat e detit; sytë e tij ishin të çuditshëm: kishin vështrimin e mprehtë të detarit në bebëzën e papërlyer të fshatarit. Ai mbante fuqishëm rremat me të dy duart e veta. Nga fytyra dukej i butë.

Në brez, ai kishte një kamë, dy pisqolla dhe një palë rruzare lutjesh.

- Kush jeni ju?- tha plaku.
- Ua thashë një herë.
- Ç'kërkoni nga unë?

Burri i la rremat, kryqëzoi duart dhe tha:

- T'ju vras.
- Si ta keni qejfin.

Burri ngriti zërin.

- Bëhuni gati.
- Për çfarë?
- Për të vdekur.
- Po pse?- pyeti plaku.

Pati një heshtje. Njeriu u duk për një çast sikur e humbi pak toruan nga pyetja. Pastaj vazhdoi:

- Unë them se dua t'ju vras.
- Dhe unë ju pyes përse.

Një vetëtimë kaloi në sytë e detarit.

- Sepse më keni vrarë vëllanë.

Plaku ia pati me gjak të ftohtë:

- Unë së pari i shpëtova jetën.
- Është e vërtetë. E shpëtove një herë, e pastaj e vrave.
- S'e vrava unë.
- Po kush, pra, e vrau?
- Gabimi i vet.

Detari mbeti gojëhapur dhe vështroi plakun; pastaj erdh e t'i vrenjti përsëri vetullat në mënyrë të egër.

- Si quheni?- tha plaku.

- Më thonë Halmalo, por juve s'ju duhet gjë emri për shkakun që do t'ju vras.

Në këtë çast dielli shkrepi. Një rreze e goditi detarin drejt e në fytyrë dhe ndriçoi fuqishëm këtë figurë të egër. Plaku po e vërente me kujdes.

Qitja e topave, e cila po zgjatej gjithnjë, tani kishte ndërprerje dhe ca hofje agonie. Një tym i madh kishte pllakosur horizontin. Lundra, të cilën rrematari tani s'po e manovronte më, po sillej nga e çonin valët.

Detari kapi, me dorën e djathtë, njërën nga pisqollat që kishte në brez dhe, me dorën e majtë, rruzaret e veta.

Plaku u çua drejt e më këmbë.

- A beson më zotin?- tha ai.

- Ati ynë që je në qiell,- u përgjigj detari. Dhe bëri kryq.

- A e ke nënën?

- Po.

Dhe bëri kryq për së dyti. Pastaj vazhdoi:

- E patë. Një minutë keni, imzot.

Dhe i ngriti këmbëzën pisqollës.

- Pse më quan imzot?

- Se ju jeni një zotëri. Kjo duket sheshit.

- A ke ndonjë zotëri, ti?

- Po. Dhe të madh. A mund të jetosh pa zotëri?

- Ku është ai?

- Nuk e di. Është arratisur jashtë. I thonë zoti markez dë Lantenak, Vikont dë Fontenej, princ në Bretanjë; është zot i Shtatë pyjeve. S'e kam parë kurrë me sy por kjo s'e ndalon që të jetë zoti im.

- Po sikur ta shikoje, a do t'i bindeshe?

- Pa fjalë. Do të isha i pafé po të mos i bindesha! Duhet t'i bindesh Zotit, e pastaj mbretit që është si zoti, e pastaj zotërisë që është si mbreti. Po kjo s'hyn këtu, ju më vratë vëllanë, dhe unë duhet t'ju vras juve.

Plaku u përgjigj:

- Së pari, e vrava tët vëlla dhe bëra mirë.

Detari shtrëngoi fort pisqollën në grusht.

- Hajde,- tha ai.

- Ashtu qoftë,- tha plaku.

Dhe, i qetë, shtoi:

- Ku është prifti?

Detari e vështroi.

- Prifti?

- Po, prifti. Vëllait tënd i dhashë një prift. Dhe ti më ke borxh një prift.

Dëgjoheshin krismat e përpëlitura të luftës, që sa vinte e largohej.

- Ata që vdesin atje tutje e kanë priftin e tyre,- tha plaku.

- Ashtu vërtet,- murmuriti detari.- Ata kanë shërbëtorin e Zotit.

Plaku vazhdoi:

- Ti po ma humbet shpirtin dhe ky është mëkat i rëndë.

Detari uli kryet, i menduar.

- Dhe duke humbur shpirtin tim,- tha plaku,- ti humbet tëndin. Dëgjo. Unë kam mëshirë për ty. Ti bëj si të duash. Unë, për vete, e bëra detyrën time më parë; së pari, duke ia shpëtuar jetën tët vëllai dhe, pastaj, duke ia marrë; dhe bëj detyrën time tani duke rrahur që të shpëtoj shpirtin tënd. Mendohu mirë. Është punë për ty. Ai dëgjon ti në këtë çast krismat e topave? Atje tej po vdesin shumë burra; ka asish të dëshpëruar, që po heqin shpirt; atje tej ka burra, që nuk do të shohin më gratë e tyre, baballarët, që nuk do të shohin më fëmijët e tyre, vëllezër, të cilët, si ti, nuk do të shohin më vëllezërit e tyre. Dhe për faj të kujt? Për faj të tët vëllai. Ti beson më zotin, apo jo? E pra, ti e di se Zoti po vuan në këtë çast. Zoti po vuan në birin e vet shumë kristian, mbretin e Francës, i cili është fëmijë si fëmija Jesu-Krisht dhe i cili është i burgosur në kullën e Tamplit. Zoti vuan në Kishën e vet të Bretanjës; Zoti vuan në katedralet e veta të fyera, në ungjijtë e vet të grisur, në shtëpitë e lutjeve të përdhunuara; Zoti vuan në priftërinjtë e vet të therur. Çfarë ishim duke bërë, ne të dy, në atë anije që po fundoset në këtë çast? Ne i vinim në ndihmë Zotit. Po të qe vëllai yt një shërbyes i mirë, po ta kishte kryer me besnikëri shërbimin si njeri i urtë dhe i dobishëm, fatkeqësia e topit nuk do të kishte ndodhur, korveta nuk do të ishte shpartalluar, dhe nuk do ta humbiste udhën, nuk do të kishte rënë nën atë flotë e nuk do të kishte mbaruar, dhe ne do të kishim zbarkuar në këtë orë në Francë, të gjithë tok, si burra trima për luftë e për det që jemi, me shpatë në dorë, me flamurin e bardhë të shpalosur, të shumtë, të kënaqur, të gëzuar dhe do të vinim t'u ndihnim fshatarëve trima të Vandesë për të shpëtuar Francën, për të shpëtuar mbretin, për të shpëtuar Zotin. Ja se ç'po bënim dhe ja ç'do të bënim. Ja se çfarë unë, i vetëm që kam mbetur, po vij të bëj. Por ti po qëndron kundra. Në këtë luftë të të pabesëve kundër priftërinjve, në këtë luftë të vrasësve të mbretit kundër mbretit, në këtë luftë të shejtanit kundër Zotit, ti mban anën e shejtanit. Yt vëlla pati qenë i pari ndihmës i të paudhit, tani ti je i dyti. Ai e nisi, ti po e bitis. Ti je me vrasësit e mbretit kundër fronit, ti me je të pabesët kundër kishës. Ti po ia rrëmben Zotit mjetin e tij të fundit. Po të mos jem atje, unë që përfaqësoj mbretin, fshatrat do të vazhdojnë të digjen, familjet

të qajnë, priftërinjtë të derdhin gjakun e tyre, Bretanja të vuajë, dhe mbreti të jetë në burg, dhe Jesu-Krishti të jetë në pikë të hallit. Dhe kush do të jetë shkaktari i të gjitha këtyre? Ti. Bëj ç'të duash, është punë për ty. Unë kisha besim se ti do të më dilje krejt ndryshe. U mashtrova. Ah po, është e vërtetë, ke të drejtë, unë vrava tët vëlla! Yt vëlla pati qenë njeri me kurajë dhe e shpërbleva; ai pati qenë fajtor dhe e dënova. Ai shkeli detyrën e vet, por unë s'e shkela timen. Atë që bëra, prapë do ta bëj. Dhe, ja ku po të bëj bé për Shën Anën e madhe të Orejit, që na vështron në këtë çast, ashtu siç pushkatova tët vëlla, do të pushkatoja edh tim bir. Tani, ti je zot. Por, më vjen keq për ty. Ti e gënjeve kapitenin tënd. Ti, i krishteri, je pa besë: ti, Bretoni, je pa nder; më lanë në dorë të ndershmërisë tënde dhe ti më dole tradhtar; ti po u jep vdekjen time atyre që u premtove jetën time. A e di se cilin po humbet ti këtu? Veten tënde. Ti ia merr jetën time mbretit dhe ia jep pavdekësinë tënde, të paudhit. Hajde, kryeje krimin tënd të daltë për mbarë. Ti po e shet fare lirë vendin tënd në parajsë. Për shkakun tënd, djalli do të fitojë, për shkakun tënd, kishat do të bien, për shkakun tënd, të pafetë do të vazhdojnë të shkrijnë kambanat dhe të bëjnë topa; do të mitralohen njerëzit me atë që shpëtonte shpirtrat e tyre. Në këtë çast, kur unë po flas, kambana që ka rënë për pagëzimin tënd po vret, ndofta, nënën tënde. Ec, ndihi të mallkuarit. Mos u ndal. Po, e dënova tët vëlla, por dije mirë, unë jam dora e Perëndisë. Ah! ti gjykon mjetet e Zotit? Jo. E megjithatë hiqja. Bëj ç'të duash. E ke në dorë që të më flakësh në skëterrë dhe të biesh dhe vetë atje tok me mua. Ti e ke në dorë që të na djegë të dyve zjarri i xhehnemit. Por ti, dhe vetëm ti, do të japësh hesap përpara Zotit. Ne jemi vetëm dhe ballë për ballë njëritjetrit në humnerë. Vazhdo, kryeje, jepi fund! Unë jam plak dhe ti je i ri, unë jam pa armë dhe ti je i armatosur; vramë!

Në kohën kur plaku, më këmbë, me një zë më të lartë se zhurma e detit, thoshte këto fjalë, valëvitjet e dallgëve e bënin të shfaqej herë në terr herë në dritë; detari ishte bërë i verdhë dyllë; pika të mëdha djerse po i binin prej ballit; ai dridhej si purteka; herë-herë puthte rruzaret; kur pati mbaruar plaku, ai flaku pisqollën dhe ra më gjunjë.

- Mëshirë, imzot, falmëni,- bërtit ai,- ju flisni si vetë Perëndia. Kam faj. Im vëlla kishte faj. Do të bëj gjithçka për ta larë krimin e tij. Jam në dorën tënde. Urdhëromëni dhe unë do të bindem.

- Falur qofsh,- tha plaku.

2

Kujtesa e fshatarit e vlen shkencën e kapitenit

Në krye, atyre iu desh që të largoheshin nga Franca dhe të merrnin detin e hapët, në drejtim të Xhersejt.

Ata dëgjuan krismat e fundit të topave të korvetës së bërë copë e çikë, ashtu siç dëgjon njeriu ulërimën e fundit të luanit, që vrasin gjahtarët në pyll. Pastaj heshtja ra mbi det.

Kjo korveta *Klejmor* mbaroi njësoj si anija *Hakmarrësi*; por lavdia atë e ka harruar. Nuk mund të jesh hero kundër atdheut tënd.

Halmaloj ishte një detar i çuditshëm. Ai bëri mrekullira të vërteta shkathtësie dhe zgjuarsie; ajo që i shkrepi atij të zgjidhte udhën përmes shkëmbinjve, dallgëve dhe përgjimit të armikut, ishte një kryevepër. Era kishte rënë dhe deti ishte bërë i lundrueshëm.

Halmaloj iu shmang vendit që quhet Ko de Minkier, i erdhi rreth vendit që i thonë Shose-o-Bëf, u strehua aty, me qëllim që të shlodheshin disa orë në një kllapë, që formohet aty nga ana e veriut kur deti është i qetë, dhe duke zbritur përsëri në jug, gjeti mënyrën të kalonte midis Granvilës dhe ishujve Shosej pa u pikasur as nga roja bregdetare e Shosejt as nga ajo e Granvilës. Ai i hyri gjirit të Sen-Mishelit, gjë që ishte e guximshme për shkak të afërsisë së Kankalit, vend ku hidhte spirancat grupi i anijeve rojtare.

Mbrëmjen e ditës së dytë, afro një orë para perëndimit të diellit, ai la prapa malin Sen-Mishel dhe erdhi e zu steré në një zallishte, e cila është gjithmonë e shkretë, sepse është e rrezikshme; aty të thith toka.

Lumturisht kishte baticë.

Halmaloj e shtyu lundrën sa mundi më përpara, shkeli rërën me këmbë, e pa që mbante, e nguli barkën aty dhe kërceu në tokë.

Plaku pas tij kaptoi barkën dhe kundroi horizontin.

- Imzot,- tha Halmaloj,- këtu jemi në derdhjen e Kuesnonit. Ja tek është Bovuari më të djathtë, ja dhe Huisna më të majtë. Kambanorja përpara nesh është e Ardevonit.

Plaku u kërrus në lundër, mori një peksimadhe, e vuri në xhep dhe i tha Halmalojt:

- Ato që mbetën, merri ti.

Halmaloj futi në torbë mishin dhe peksimadhet, që kishin mbetur, dhe e hodhi torbën në sup. Si e bëri këtë, tha:

- Imzot, a duhet t'ju heq udhën apo t'ju vij pas?

- As njërën, as tjetrën.

Halmaloj vështroi plakun me habi.

Plaku vazhdoi:

- Halmalo, tani ne do të ndahemi. Të jesh vet i dytë s'vlen asnjë grosh; duhet të jesh ose njëmijë, ose vetëm.

Ndërpreu fjalën dhe nxori nga njëri xhep një nyje mëndafshi jeshil, që i përngjiste shumë një kokarde, në qendër të së cilës ishte qëndisur me ar një lule zambaku. Ai vazhdoi:

- A di të lexosh?

- Jo.

- Mirë. Një njeri që lexon bëhet pengesë. A ke kujtesë të mirë?

- Po.

- Mirë fort. Dëgjo këtu, Halmalo. Ti do të marrësh më të djathtë dhe unë më të majtë. Unë do të bëj andej nga Fuzheri, ti nga ana e Bazuzhës. Mbaje torbën se ajo të jep pamjen e një fshatari. Armët fshihi. Këput ndonjë shkop gërdhiqeve. Zvarritu nëpër theknoret që kanë hedhur bojë. Rrëshqit prapa gardheve. Kalo kapërcejtë për të ecur përmes arave. Qëndroju larg udhëtarëve të tjerë. Shmangiu udhëve dhe urave. Në Pontorson mos hyr fare. Ah! por do të duhet të hedhësh Kuesnonin. Si do ta hedhësh?

- Me not.

- Mirë. Pastaj ka dhe një vah. A e di ku është?

- Midis Ansejt dhe Vjë-Vjelit.

- Mirë fort. Ti qenke vërtet vendas.

- Por, po afron nata. Zotëria juaj ku do të flini?

- Atë punë e rregulloj vetë. Por ti, ku do të flesh?

- Ka ferra plot për atë punë. Para se të bëhem detar, kam qenë fshatar.

- Hidhe kapelën e detarit se të pikasin. Do ta gjesh diku ndonjë kapuç.

- Oh! Një kapuç me strehë mund ta gjesh kudo. I pari peshkatar, që do të has, do të ma shesë.

- Mirë. Tani dëgjo këtu. Pyjet ai njeh?

- Të gjitha.

- Të të gjithë vendit?

- Nga Nuarmutieri deri në Laval.

- Po emrat ua di?

- I di edhe pyjet edhe emrat, gjithçka di.

- Do të mos harrosh gjë?

- Asgjë.

- Mirë. Tani ki mendjen. Sa lega udhë mund të bësh në ditë?

- Dhjetë, pesëmbëdhjetë, tetëmbëdhjetë. Njëzet, po e desh puna.

- Do ta dojë. Mos harro asnjë fjalë nga këto që do të të them. Do të vesh në pyllin e Sënt-Obenit.

- Afër Lambalës?

- Po. Në buzë të përroit, që ndodhet midis Sen-Rielit dhe Pledeliakut, është një gështenjë e madhe. Do të ndalosh atje. Nuk do të shikosh njeri.

- Kjo s'do të thotë aspak se atje s'do të jetë kush. E di unë.

- Do të bësh thirrjen. Di ta bësh thirrjen?

Halmaloj fryu faqet, u kthye nga deti dhe u dëgjua hu-huja e bufit.

Të thoshte mendja se kjo vinte nga thellësitë e natës. Ishte shumë e përngjashme dhe e përmortshme.

- Mirë,- tha plaku.- E bëke paq.

Ai i zgjati Halmalojt nyjën prej mëndafshi jeshil.

- Kjo është nyja ime e komandimit. Merre. Ka rëndësi që hëpërhë askush të mos e dijë emrin tim. Por kjo nyje mjafton. Lulja e zambakut ka qenë qëndisur prej Zonjës Mbretëreshë në burgun e Tamplit.

Halmaloj vuri një gju përdhé. E mori nyjën me lule zambaku duke u dridhur, dhe e afroi te buzët; pastaj, duke u ndalur si i trembur prej kësaj puthjeje, pyeti:

- A mundem?

- Po, përderisa puth edhe kryqin.

Halmaloj puthi lulen e zambakut.

- Ngrehu,- tha plaku.

Halmaloj u çua dhe futi nyjën në gji.

Plaku vazhdoi:

- Mbaj vesh mirë këtu. Ja urdhri: *Ngrini krye. Asnjë mëshirë.* Kështu pra, do të bësh tri herë në buzë të pyllit të Sent-Abenit. Të tretën herë do të shikosh një njeri të dalë nga dheu.

- Nga një vrimë nën drurët. E di.

- Ky njeri është Planshenoj, që e thërresin edhe Zemër Mbreti. Do t'i tregosh këtë nyje. Ai do ta kuptojë. Do të shkosh pastaj, nëpër udhë që vetë do t'i shpikësh, në pyllin e Astijesë; aty do të gjesh një burrë me këmbët pajmak të mbiquajtur Musketon dhe që nuk ia fal shpirtin njeriu. Do t'i thuash se e dua fort dhe se duhet të ngrerë më këmbë të gjithë famullitë e tij. Pastaj do të vesh në pyllin e Kuesno, që mban një legë nga Ploermeli. Aty do të ulërish si bufi, një njeri do të dalë nga një vrimë; ai është Z. Tyo, gjyqtar i Ploermelit, i cili ka qenë nga ata të asamblesë kushtetues, por nga ana e mirë. Do t'i thuash që të armatosë kështjellën e Kuesnonit, që është e markezit Ger, i arratisur. Aty ka përrenj, pyje të vegjël, vendi është i thyer, ashtu si duhet. Z. Tyo është njeri i drejtë dhe i mençur. Pastaj do të vesh në Sent-Uen-lë-Tua, dhe do të flasësh me Zhan Shuanin, i cili, për hesap tim, është kryetari i vërtetë. Mandej do të vesh në pyllin e Vilë-Anglozës, atje do të piqesh me Giterin, që i thonë Sen-Martin, do t'i thuash që të

ketë synë mbi një farë Kurmesnil, që është dhëndër i plakut Gupil dë Prefeln dhe i cili udhëheq jakobinët e Arzhantanit. Mbaji mirë në kokë të gjitha. Unë s'po shkruaj gjë sepse s'duhet shkruar. La Ruari shkroi një listë; kjo na mori më qafë me të gjitha. Do të shkosh pastaj në pyllin e Ruzhefësë ku është Mieleti, i cili i kërcen përrenjtë me shtangë.

- Ne i themi vastarkë.

- Di ta përdorësh?

- Atëherë kot që jam breton dhe kot që jam fshatar. Vastarka është mikja jonë e pandarë. Ajo na zmadhon krahët dhe na zgjat kofshët.

- Do të thotë se ajo zvogëlon armikun dhe shkurton udhën. Vegël e mirë.

- Një herë me vastarkën time u kam bërë ballë tre taksidarëve që kishin shpata.

- Kur kështu?

- Ka dhjetë vjet.

- Në kohë të mbretit?

- Po, po.

- Paske bërë luftë dhe në kohë të mbretit?

- Posi jo.

- Kundër kujt?

- Besa, nuk e di. Unë atëherë merresha me kontrabandë kripe.

- Mirë.

- Kësaj i thoshin atëherë të luftoje kundër taksës së kripës. Taksa e kripës a është një me mbretin?

- Po. Jo. Por ty s'të duhet gjë t'i dish këto punëra.

- I kërkoj ndjesë tim zoti që i bëra një pyetje tim zoti.

- Vazhdojmë. A e di Turgën?

- A e di Turgën! Po unë që andej jam.

- Si?

- Po, përderisa jam nga Parinjeja.

- Vërtet, Turga është kufi me Parinjenë.

- A e di Turgën! Atë kështjellën e madhe rrumbullake që është kështjella e familjes së timzotërve! Gjendet aty një portë e madhe hekuri që ndan ndërtesën e re nga ndërtesa e vjetër dhe që nuk shqyhet as me top. Në ndërtesën e re është edhe ai libri i famshëm mbi Shën-Bartollomeun që vinin dhe e shikonin për kërshëri. Bari është plot bretkosa. Unë kam luajtur me këto bretkosa kur isha fare i vogël. Po llagëmin nën dhé! Si i di, me pëllëmbë! Ndofta tani s'ka më njeri tjetër që ta dijë veç meje.

- Ç'është ky llagëm nën dhé? S'po marr vesh se ç'do të thuash.

- Ishte për atëherë, një vakt e një kohë, kur Turga rrethohej. Njerëzit që ishin brenda mund të iknin e të shpëtonin jashtë nëpër një

llagëm nën dhé që të nxjerr në pyll.

- Pikërisht, ka një llagëm të tillë të nëndheshëm në kështjellën e Zhypëlierës dhe në kështjellën e Hynodejës, dhe në kullën e Kampsonit; por gjë të tillë, në Turgë nuk ka.

- Po si s'ka, imzot? Unë nuk i di ato llagëmet për të cilat flet zotëria juaj. Unë di vetëm atë të Turgës, se jam vendas atje. Dhe madje, veç meje s'e di njeri tjetër atë kalesë. S'fliste njeri me gojë për të. Ishte e ndaluar, sepse kjo kalesë kishte shërbyer që në kohë të luftërave të Z.de.Rohan. Im atë e dinte sekretin dhe ma ka treguar. Unë e di sekretin, edhe për të hyrë edhe për të dalë. Në qofsha në pyll mund të vete brenda në kullë, dhe në qofsha në kullë mund të dal në pyll. Dhe pa më parë njeri. Dhe kur armiqtë hynë brenda s'ka njeri. Ja se ç'është Turga. Ah! e di unë atë, e di.

Plaku mbeti një çast i heshtur.

- Më duket se gabohesh; po të kishte një sekret të tillë, unë do ta dija.

- Zotni, unë jam i sigurt për këtë. Është një gur që rrotullohet.

- E mirë, mirë! Ju fshatarët u besoni gurëve që rrotullohen, gurëve që këndojnë, gurëve që venë natën e pinë ujë në lumin aty pranë. Punë përrallash!

- Por, gjersa unë kam rrotulluar gurin...

- Ashtu si të tjerët që e kanë dëgjuar të këndojë. Shok, Turga është një kala e sigurt dhe e fortë, e lehtë për të mbrojtur; po ai që do të kërkonte një llagëm të nëndheshëm për të dal soje, do të ishte fare leshko.

- Por, imzot...

Plaku ngriti supet.

- Le t'i lemë këto se humbasim kohën dhe të flasim për punët tona.

Ky ton urdhërues e preu shkurt këmbënguljen e Halmalosë.

Plaku vazhdoi:

- Vazhdojmë. Dëgjo. Nga Ruzhëfëja do të vesh në pyllin e Monshevrierit, ky është Benediciteja, që është kryetar i Duzeve. Dhe ai është burrë i mirë. Ai këndon uratën *Benedicit* në kohën kur pushkaton njerëzit. Në luftë nuk ka radhë për ndjenja mëshire. Nga Monshevrieri do të shkosh në...

E preu fjalën.

- Harrova paratë.

Ai mori nga xhepi dhe i dha në dorë Halmalojt një qese dhe një portofol.

- Këtu në portofol ke tridhjetëmijë franga kartëmonedhe, poshtë-lart nja tri livra e dhjetë solde; duhet thënë se kartëmonedhat janë të

rreme, por dhe ato të vërtetat vlejnë tamam kaq; ja, dhe në këtë qese, ki kujdes, janë dhjetë luigje ari. Po të jap gjithçka kam. Këtu s'kam më nevojë për gjë. Veç asaj është më mirë që të mos më gjejnë pare me vete. Po vazhdoj. Nga Monshevrieri do të shkosh në Antren, ku do të piqesh me Z. dë Frote; nga Antreni në Zhypelierë, ku do të shohësh Z. dë Roshëkot, nga Zhypëliera, në Nuarë, ku do të shohësh abatin Buduen. A do t'i mbash mend të gjitha këto që të thashë?

- Si *Paternostrin*.

- Do të shohësh Z.Dybua-égi në Sen-Bris-an-Koglë, Z. de Tyrpen në Moranë, që është një qytetth i fortifikuar, dhe princin e Talmontit në Shato-Gontier.

- A do të pranojë të më flasë një princ?

- Gjersa të flas unë.

Halmaloj hoqi kapelën.

- Të gjithë do të presin mirë kur të shohin këtë lule zambaku të Zonjës. Mos harro që duhet të shkosh nëpër vende ku ka malsorë dhe nabotë. Do të bëhesh tepdil. Kjo është punë e lehtë. Këta republikanët janë aq gomerë, sa me një veshje të kaltër, me një kapele me tri biga dhe një fjongo trengjyrëshe, mund të kalosh ku të duash. S'ka më regjimente, s'ka më uniforma, trupat s'kanë më numra; secili vesh zhelen që i pëlqen. Do të vesh në Sën-Mervé. Aty do të piqesh me Golierin, që e thërresin Gran-Pierë. Do të vesh në fushimin e Parnesë, ku janë njerëzit me fytyra të nxira. Vënë zaje në pushkët e tyre ata dhe mbushje baruti dyfish për të bërë më shumë zhurmë; mirë bëjnë. Por, sidomos, thuaju që të vrasin, e të vrasin. Do të vesh në kampin Vashë-Nuarë që është mbi një bregore në mes të pyllit të Sharnesë, pastaj në kampin e Avuanit, pastaj në kampin Vert, pastaj në kampin Fourmi. Do të shkosh në Gran-Bordazh që quhet ndryshe edhe Hi-dë-Pré, dhe ku banon një vejushë, vajzën e së cilës e ka marrë për grua Tredoni, që i thërrasin Englez. Gran-Bordazhi është në Famullinë e Kelenës. Do të vizitosh Epinë-de-Shëvrëj, Sijé-lë-Gijomë, Paranin dhe të gjithë burrat që gjenden në buzë të pyllit të Menit të sipërm dhe të Poshtëm; San-Rëgretin në Binjon, Shambordin në Bon-Shamp, vëllezërit Korben në Mezonselë, dhe Peti-San-Përin në Sen-Zhan-surë-Ervë. Është po ai të cilit i thërresin edhe Burduazo. Si t'i kesh kryer të gjitha këto dhe si të kesh dhënë gjithkund parrullën: *Ngrini krye, Asnjë mëshirë*, ti do të bashkohesh me ushtrinë e madhe, ushtrinë katolike dhe mbretërore, kudo që të jetë. Do të shikosh Zz, D'Elbé dhe Dë Leskyrë, Dë la Roshëzhaklen, ata prej kryetarëve, që do të jenë atëherë gjallë. Do t'u tregosh nyjën time të komandimit. Ata e dinë se ç'është ajo. Ti s'je tjetër veçse një detar, por Katelinoj s'është tjetër veçse një karrocier. Do t'u thuash nga ana ime këtë. Ka ardhur koha

të bëni të dy luftërat bashkë; luftën e madhe dhe të voglën. E madhja bën më shumë rrëmujë, e vogla më shumë punë. Vandeja është e mirë, Shuanëria është më e keqja, dhe në luftën civile ajo më e keqja është më e mira. Të mirat e një lufte gjykohen nga e keqja që shkakton ajo.

Ai qëndroi një herë.

- Halmalo, po t'i them ty të gjitha këto. Ti nuk i kupton fjalët, por i merr vesh punët. Fitova besim më ty tek të pashë se si e çoje barkën; ti gjeometrinë nuk e di dhe ke bërë ca lëvizje detare që të habisin; ai që di të përdorë një barkë mund të udhëheqë një kryengritje; ashtu si e manovrove dredhinë e detit, unë pohoj se ti do t'i kryesh faqebardhë të gjitha porositë e mia. Po ta them edhe një herë. Pra do t'u thuash kështu kryetarëve, poshtë lart, ashtu si të mundesh, po thuaja mirë: Unë e dua më mirë luftën e pyjeve sesa luftën e fushave; unë kam ndër mend të rreshtoj njëqindmijë fshatarë nën mitralimin e ushtarëve të kaltër dhe nën artilerinë e zotit Karnó; përpara se të bëhet muaji unë dua të kem pesëqind mijë vrasës, të fshehur në prita pyjeve. Ushtria republikane është gjahu im. Të ngresh kurthe, do të thotë të bësh luftë për shtatë palë qejfe. Unë jam strategu i drizave. Mirë, ja dhe një fjalë tjetër që ti nuk do ta marrësh vesh; por s'ka gjë; do të kuptosh këtë: Asnjë mëshirë! dhe kudo prita! Unë dua të bëj më shumë Shuanëri se sa Vandé! Do të shtosh edhe se anglezët janë me ne. Le ta vëmë republikën midis dy zjarresh. Europa po na ndihmon. Le t'i japim fund dhe ta heqim qafe revolucionin! Mbretërit i bëjnë revolucionit luftën e mbretërive, le t'i bëjmë ne luftën e famullive. Do t'ua thuash këto të tëra. A more vesh?

- Po. Flaka në qiell dhe gjaku gjer në gju.

- Pikërisht, ashtu.

- Asnjë mëshirë.

- Për asnjeri. Pikërisht.

- Do të vete gjithkund.

- Dhe ki mendjen e ruaju. Sepse në këto anë këtej të dërgojnë sakaq në botën tjetër.

- Vdekja le të bëjë të sajën, punë për të. Ai që hedh hapin e parë gris ndoshta këpucët e fundit.

- Qenke trim djalë.

- Po të më pyesin për emrin e zotërisë suaj?

- S'duhet ta dijë ende njeri. Ti do t'u thuash që s'e di, dhe kështu do të thuash të vërtetën.

- Ku do ta shoh përsëri zotërinë tuaj?

- Atje ku të jem.

- E si do ta di?

- Do ta dish, sepse e gjithë bota do ta dijë. Pa kaluar tetë ditë bota

do të flasin për mua, do të marr masa shembullore, do të marr gjakun e mbretit dhe të fesë, dhe ti, menjëherë, do ta kuptosh mirë se për mua flasin.

- Mora vesh.

- Mos harro gjë.

- Mos kini merak.

- Ik tani. Zoti të priftë të mbarën. Ec!

- Do t'i bëj të gjitha sa më thatë. Do të vete. Do të flas. Do të bindem. Do të komandoj.

- Mirë.

- E në ia dalça mbanë...

- Do të të bëj kavalier të Shën Luigjit.

- Si tim vëlla. Dhe në mos ia dalsha, do të më pushkatoni.

- Si tët vëlla.

- Ashtu qoftë, imzot.

Plaku uli kryet dhe u duk sikur u zhyt në një ëndërim të zymtë. Kur ngriti sytë, ai ishte vetëm. Halmaloj nuk ishte tjetër veçse një pikë e zezë që po zhytej thellë në horizont.

Dielli sapo kishte perënduar.

Goelandët dhe çajkat me çallmë po ktheheshin në folé, kur je në det, je përjashta.

Ndjehej në hapësirë ai farë ankthi që përhapet përpara se të erret nata; bretkosat kuaknin, shpakat brofnin fluturimthi nga pellgjet e ujit duke fishkëlluar, çajkat, sorrat, korbat, bënin poteren e tyre të mbrëmjes; zogjtë e bregdetit thërrisnin njëri-tjetrin; por asnjë zhurmë njerëzore nuk ndihej. Vetmia mbretëronte e thellë. Asnjë vel në gji të detit, asnjë fshatar në fushë. Sa të hante syri shtrihej hapësira e shkretë. Gjembat e mëdhenj të ranishtes fërfëllonin. Qielli i bardhë i muzgut lëshonte mbi zallishte një dritë të pafund e të zbehtë. Andej tutje pellgjet e ujit në fushën e errët dukeshin si ndoca pllaka bakri të shtrira rrafsh mbi tokë. Era frynte që nga deti i hapët.

LIBRI I KATËRT

TELMARSHI

1

Çuka e bësës

Plaku priti sa u zhduk Halmaloj, pastaj pështolli e shtrëngoi pas trupit mantonë e tij të detit dhe u nis për udhë. Ai ecte me hapa të ngadalshëm dhe i zhytur në mendime. Po drejtohej për nga Husina, ndërsa Halmaloi po ia mbante drejt Bovuarit.

Prapa tij çohej përpjetë Mali Sen Mishel, trekëndësh vigan i zi, me atë mitrën prej katedraleje, me ato dy kullat e mëdha lindore, njëra e rrumbullakët, tjetra katërqoshesh, që i japin dorë malit të mbajë peshën e kishës dhe të fshatit. Mali Sen Mishel është përpara oqeanit ashtu siç është Keopsi përpara shkretëtirës.

Ranishtet e lëvizshme të gjirit të malit Sen Mishel i zhvendosin në mënyrë të pandjeshme bësat. Asokohe, midis Husinas dhe Ardevonit, ndodhej një bësë shumë e lartë, e cila sot është zhdukur. Kjo bësë, të cilën e pati rrafshuar një valë ekinoksi, ishte e rrallë ndër shoqe pse ishte e vjetër dhe pse kishte në çuk të vet një gur kilometrazhi të ngritur në shekullin e dymbëdhjetë për të përkujtuar koncilin e mbajtur në Avranshë kundër vrasësve të Shën Thomajt të Kantorbërisë. Nga maja e kësaj bëse e kishe të tërë vendin si në pëllëmbë të dorës dhe mund të orientoheshe mirë.

Plaku eci drejt kësaj bëse dhe hipi sipër.

Kur arriti në majë, u mbështet me shpinë pas gurit mileran, u ul mbi njërën prej të katër pezuleve që shënonin qoshet, dhe filloi të shqyrtojë këtë farë harte gjeografike që shtrihej nën këmbët e tij. Ai dukej se po kërkonte një duhë në një vend bilé të njohur. Në këtë peizazh të pafund mjegullash, për shkak të muzgut, nuk shikoje dot gjë të qëruar veçse horizontin e zi, që ndante qiellin e bardhë.

Të zinte syri grumbujt e pullazeve të njëmbëdhjetë copë qyteteve e fshatrave; shquaje prej shumë legash largësi të gjitha kambanaret e bregdetit, të cilat janë shumë të larta, me qëllim që të shërbejnë në rast nevoje si pika orientimi për njerëzit që janë në det.

Pak çaste më vonë, plaku u duk sikur e gjeti, në këtë hijedritë, atë që kërkonte; vështrimi i tij u ndal në një copë vend të rrethuar me pemë, me mure dhe me pullaze, që pothuajse shquhej në mes të fushës

dhe të pyjeve dhe që ishte një çiflig, ai tundi kokën i kënaqur, si njeriu kur thotë me mend. Atje është; dhe nisi e po vizatonte me gishtin e vet në hapësirë skicën e një itinerari përmes gardhiqeve e kopshtijeve. Kohë më kohë ai vëzhgonte me vëmendje një gjë si pa formë e që mezi shquhej, që tundej mbi pullazin kryesor të çifligut, dhe dukej sikur pyeste vetveten: Ç'do të jetë kjo vallë? Ajo dukej e pangjyrtë dhe e turbullt, për shkak të orës së vonë; ajo nuk ishte ndonjë nga ata gjelat prej teneqeje, që tregojnë erën, sepse kjo valëvitej, dhe s'kishte asnjë arsye që ajo të ishte një flamur.

Ishte i këputur nga lodhja. Atij ia kishte ënda të rrinte ulur mbi këtë pezul aty ku ishte, dhe e linte veten të rrëmbehej nga kjo harresë e hutuar, që u shkakton njerëzve të lodhur minuta e parë e shlodhjes.

Ka një orë të ditës të cilën mund ta quanim mungesë të zhurmës, kjo është ora e qetë, ora e mbrëmjes. Dhe pikërisht kjo orë ishte. Ai po e shijonte fort këtë çast; vështronte, mbante vesh, por çfarë? Qetësinë. Edhe të egërit e gjakësorët vetë kanë, edhe ata, çastet e melankolisë. Befas, kjo qetësi jo u trazua por u theksua edhe më tepër nga ca zëra që kalonin aty pari. Ato ishin zëra grash e fëmijësh. Ndodhin herë-herës në errësirë të tilla shpërthime gëzimi të papritura. Për shkak të drizave, nuk mund ta shikoje dot grupin nga dilnin zërat, por ky grup ngiste udhën te këmbët e bësës dhe shkonte në drejtim të fushës e të pyllit. Këto zëra ngjiteshin të qarta e të freskëta deri te plaku, që kishte rënë në mendime; zërat ishin aq afër sa ai i dëgjonte shkoqur të gjitha.

Një zë gruaje po thoshte:

- Hajde, shpejt, ti Flesharde. Nga bie udha, këtej?

- Jo, andej.

Dhe dialogu vazhdonte midis dy zërave. Njëri zë ishte i lartë, tjetri i drojtur.

- Si e quani këtë çifligun ku banojmë tani.

- Herbe-an-Paj.

- Jemi larg ende?

- Do dhe një çerek ore të mirë.

- Shpejt të vemi të hamë supën.

- Vërtet, vonë u bëmë.

- Duhej të vraponim. Por vocërrakët tuaj janë të lodhur. Jemi vetëm dy gra dhe nuk mund të mbajmë tre kalamaj. Pastaj, ju, Flesharde, një e keni më krahë, një herë. Apo nuk rëndon si plumb. Ju e keni zvjerdhur këtë llupashe, por gjene s'e hiqni nga krahu. Zakon i keq ky. Lëshoma përdhé të ecë me këmbë të veta. Ah! mirë të na bëhet, supa do të jetë ftohur.

- Ah! Sa të mira këto këpucët që më dhatë! Sikur të ishin prerë në masë për mua.

- Më mirë me to, sa të ecësh këmbëzbathur.

- Hidhi një çikë ato këmbë, ti Rëne-Zhan.

- Do ti, që ky u bë sebep të vonoheshim? Nuk i ikej pa u folur me gojë të gjithë fshatareve të vogla që takonim në udhë. U bë dhe ky kacorr burrë, palé.

- Besa, por ai po ecën për pesë vjet.

- Po më thuaj, ti Rëné-Zhan, ç'pate që i fole asaj gocës së vogël atje në fshat?

Një zë fëmije, zë çuni, u përgjigj:

- I fola se e njoh.

Gruaja vazhdoi:

- Si! e njojtke?

- Po,- vazhdoi çuni,- përderisa ajo më dha gjithë ato gjëra sot në mëngjes.

- Pa shih, pa shih, një herë, se ç'na qenka!- bërtiti gruaja,- s'kemi as tri ditë që ndodhemi në këtë vend, dhe ky spurdhjak sa një gogël na e paska zënë me kohë dashnorkën.

Zërat u larguan. Çdo zhurmë mbaroi.

2

Aures habet et non audiet[1]

Plaku po qëndronte i palëvizur. Ai nuk mendonte, mezi ëndërronte. Rreth e rrotull tij gjithçka ishte dëlirësi, qetim, besim, vetmi. Mbi bësë ishte akoma ditë, por ishte pothuajse natë në fushë dhe fare natë në pyjet. Hëna po ngjitej në lindje. Disa yje po qëndisnin kaltërsinë e zbehtë të zenithit. Ky njeri, megjithëse i rrihnin shumë çekanë në kokë, po kridhej në qetësinë shpirtërore të pashprehshme të pambarimit. Ai ndjente të ngjitej ai agimi i errët, shpresa, në qoftë se fjala shpresë mund t'u përshtatet rrethanave të luftës civile. Tani për tani atij i dukej sikur duke dalë nga ai det, që kishte qenë aq i padhimshëm, dhe duke zënë tokë, çdo rrezik ishte zhdukur. Askush nuk dinte emrin e tij, ishte vetëm, dhe i humbur për armikun, pa ndonjë gjurmë prapa vetes, (sepse sipërfaqja e detit asgjë nuk ruan), i fshehur, i panjohur, madjé as i dyshuar. Ai ndjente nuk di çfarë qetësimi suprem. Edhe pak dhe do ta kishte qepur gjumi.

Ajo, që për këtë njeri të pushtuar, nga brenda e nga jashtë, prej kaq shqetësimesh, i jepte një magjepsje të çuditshme në këtë orë që ai po kalonte, ishte heshtja e thellë, që mbretëronte në tokë e në qiell.

[1] Veshë ka dhe nuk dëgjon.

Nuk dëgjohej tjetër veç erës, që vinte nga deti; por era është një iso e vazhdueshme dhe pushon pothuaj së qeni një zhurmë për shkak se bëhet një gjë fare e zakonshme.

Befas ai brofi më këmbë.

Diçka ia kishte ndezur vëmendjen papritmas; ai kundroi horizontin. I kishte ngulur sytë në mënyrë të pazakontë mbi diçka.

Ajo që vështronte ai, ishte kambanorja e Kormorejit, që ishte para tij, atje tej në fund të fushës. Nuk merrej vesh se çfarë gjë e jashtëzakonshme po ndodhte në të vërtetë në kambanore.

Silueta e kësaj kambanoreje shquhej qartë; dukej pirgu me piramidën e tij përsipër, dhe, midis pirgut dhe piramidës, kafazi i kambanës, katror dhe i zgavruar, pa kanata, në mënyrë që mund të vështronje së andejmi më të katër anët ashtu siç është me të gjitha kamabanoret bretone.

Kështu, ky kafaz, herë dukej sikur mbyllej dhe herë sikur hapej; me intervale të barabarta, dritarja e tij vizatohej krejt e bardhë, pastaj krejt e zezë; një herë e shihje qiellin tejetej, pastaj nuk e shihje fare; një herë hapej drita dhe pastaj mbyllej; dhe hapja e mbyllja ndiqnin njëra-tjetrën çdo sekondë, rregullisht, ashtu si çekani mbi kudhër.

Kambanorja e Kormorejit ndodhej përpara plakut, në një largësi afro dy legash; ai vështroi më të djathtë kambanoren e Bager-Pikanit, që çohej gjithashtu përpjetë në horizont; kafazi i kësaj kambanoreje hapej e mbyllej si ajo e Kormorejit.

Plaku vështroi më të majtë kambanoren e Tanisit; kafazi i kambanores së Tanisit hapej e mbyllej si ai i Bager-Pikanit.

I vështroi të gjitha kambanoret e horizontit njërën pas tjetrës; më të majtë kambanoret e Kurtilsit, të Presejit, të Krolonit, dhe të Krua-Avranshenit; më të djathtë kambanoret e Razsyr-Kuesnonit, të Mordrejit dhe të Pasit; kundruall, kambanoren e Pontorsonit. Kafazi i të gjitha këtyre kambanoreve herë nxihej, herë çelej.

Ç'donte të thoshte kjo?

Kjo donte të thoshte se të gjitha kambanat po binin papushim.

Dhe përderisa dukeshin e zhdukeshin asisoj, duhej që t'u binin me tërbim.

Ç'ishte kjo punë vallë? Me siguri po jepej kushtrimi.

Po jepej kushtrimi dhe po jepej me ngut, po jepej kudo, në të gjitha kambanoret, në të gjitha famullitë, në të gjitha fshatrat. Dhe asgjë nuk dëgjohej.

Kjo ndodhte nga shkaku i largësisë, që i ndalonte tingujt të arrinin gjer aty, dhe i erës së detit që frynte nga ana e kundërt dhe që i merrte pas të gjitha zhurmat e tokës tej horizontit.

Gjithë ato kambana, që binin si të ndërkryera dhe, njëkohësisht,

ajo heshtje, formonin diçka të trishtuar sa s'kish ku shkonte më.

Me cilin e kishin ato kambana?

Kundër kujt ky kushtrim?

3

Dobia e shkronjave të mëdha

Me siguri dikujt i ishin vënë prapa e po e ndiqnin.

Po cilin?

Ky njeri i çelniktë ndjeu një rrëqethje në shtat.

S'duhej të ishte ai. S'duhej ta kishin pikasur ardhjen e tij. Ishte e pamundur që përfaqësuesit e shërbimit të kishin qenë informuar kaq shpejt; ai sapo kishte zbarkuar. Korveta patjetër duhej të ishte fundosur dhe s'duhej të kishte shpëtuar njeri. Po edhe në Korvetë, veç Buaberthelojt dhe La Vjëvilit, askush nuk e dinte emrin e tij.

Kambanat po vazhdonin vallen e tyre të tërbuar. Ai i këqyrte me vëmendje dhe i numëronte mekanikisht, dhe ëndërrimi, i shtyrë nga një tok rrethanash në një tjetër, kishte atë farë lëkundjeje që shkaktohet nga kalimi prej një sigurie të thellë në një pasiguri të tmerrshme. Megjithatë, pas gjithë këtyre gjërave, ky kushtrim mund të shpjegohej shumë mënyrash, dhe plaku arrinte ta flinte mendjen duke përsëritur me vetvete: Fundi i fundit, asnjeri nuk di mbërritjen time dhe asnjeri s'ma di emrin.

Që prej disa çastesh, po bëhej një zhurmë e lehtë aty prapa, mbi plakun. Kjo zhurmë ngjante me fëshfëritjen e një gjethi peme që tundet. Një herë ai s'ia vuri veshin; pastaj, meqë zhurma s'pushonte, por vazhdonte, vendosi të kthehej. Në të vërtetë kjo ishte një fletë, por një fletë karte. Era ishte duke shqitur aty mbi kokën e tij një afish të madh të ngjitur mbi gurin kilometrik. Ky afish qé ngjitur jo shumë kohë më parë, dhe era, kishte kthyer dhe kishte filluar të loste me të e ta shkëputste nga vendi.

Plaku i ishte ngjitur bësës nga ana e kundërt dhe, kur pati ardhur, nuk e kishte parë afishin.

Ai hipi mbi sofatin ku qe ulur, dhe vuri dorën mbi qoshen e afishit që ngrinte era: qielli ishte i pastër - muzgu është i gjatë në qershor; fundi i bësës ishte i errët, por maja kishte akoma dritë; një pjesë e afishit ishte shtypur me shkronja të mëdha, dhe bënte akoma aq dritë sa të mund t'i lexoje. Ai lexoi sa vijon:

REPUBLIKA FRANCEZE, NJË DHE E PANDASHME

"Ne, Prior i Marnës, përfaqësues i popullit, me shërbim pranë ushtrisë së Bregdetit - të Sherburgut, - urdhërojmë:- Ish-markezi dë Lantenak, vikont i Fontenejit, i ashtuquajtur princ breton, i zbarkuar tinëz në bregun e Granvilës, është nxjerrë jashtë ligjit. Për kokën e tij jepen para. Atij, që do ta dorëzojë, të gjallë ose të vdekur, do t'i jepen gjashtëdhjetë mijë lira. Kjo shumë nuk do të paguhet në kartëmonedha por në monedha ari.- Një batalion i ushtrisë së Bregdetit të Sherburgut do të dërgohet kundër dhe në gjurmin të ish-markezit dë Lantenak.- Komunat porositen që të vrapojnë në ndihmë,- Bërë në shtëpinë bashkiake të Granvilës, më 2 qershor 1793.- Nënshkruar:

"PRIOR I MARNËS"

Nën këtë emër ishte dhe një nënshkrim tjetër, i cili qe shkruar me shkronja shumë më të vogla, dhe të cilin s'mund ta lexoje, për shkak të dritës së paktë që kishte mbetur.

Plaku e uli kapelën mbi sy, mbërtheu pallton e detit gjer nën mjekër, dhe e zbriti me shpejtësi bësën. S'do mend që s'bënte dobi të vonohej akoma mbi këtë majë të ndriçuar.

Ndofta kishte ndenjur edhe tepër aty; çuka e bësës ishte e vetmja pikë që mund të shikohej në këto anë.

Kur arriti poshtë dhe në errësirë, atëherë ngadalësoi hapin.

Ai po drejtohej sipas itinerarit që kishte përshkruar me vetveten në drejtim të çifligut, ndoshta pse nga ajo anë ai kishte arsye ta ndjente veten më të siguruar.

Çdo gjë ishte e shkretë. Ishte ora kur nuk ka më udhëtarë.

Prapa një ferre, ai qëndroi, shkopsiti pallton, ktheu setren nga ana leshtore, mbërtheu nën gushë pallton, që s'ish gjë tjetër veçse një zhele e lidhur me një litar, dhe vazhdoi përsëri udhën.

Hëna ndriste gjithandej.

Ai arriti në një degëzim dyrrugësh ku ngrihej përpjetë një kryq i vjetër guri. Në piedestalin e kryqit dallohej një katrore e bardhë, e cila dukej se ishte një afish i njëllojtë me atë që sapo kishte lexuar. Iu afrua.

- Ku po shkoni,- i tha një zë.

Ai u kthye.

Aty afër te gardhiqet ishte një burrë; me shtat të lartë si ai, plak si ai, si ai me flokë të bardha, dhe me më shumë zhele se ai vetë. Gati çifti i tij.

Ky njeri mbështetej me një shkop të gjatë.

Burri vazhdoi:

- Ju pyes se ku shkoni?

- Së pari, ku ndodhem?- tha ai me një qetësi pothuajse kryelartë.

Njeriu u përgjigj:

- Ndodheni në senjorinë e Tanisit, dhe jam lypsari i saj, dhe ju jeni zoti i saj.

- Unë?

- Po ju, zoti markez dë Lantenak.

4

Lypsari

Markezi dë Lantenak, tani e tutje do ta quajmë me emrin e vet, u përgjigj rëndë-rëndë:

- Ashtu qoftë. Dorëzomëni.

Njeriu vazhdoi:

- Këtu ndodhemi të dy në shtëpinë tonë, ju në kështjellë, unë në ferrë.

- T'i japim fund kësaj pune. Veproni. Dorëzomëni,- tha markezi.

Njeriu vijoi:- Ju po shkonit në çifligun e Herbë-an-Pajit, apo jo?

- Po.

- Mos shkoni atje.

- Pse?

- Sepse aty janë të kaltrit.

- Që kur?

- Që prej tri ditësh.

- Banorët e fermës dhe të fshatit bënë ndonjë qëndresë?

- Jo. I hapën të gjitha portat.

- Ah!- tha markezi.

Njeriu tregoi me gisht çatinë e çifligut, që mund ta dalloje prej së largu mbi majat e drurëve.

- A e shikoni çatinë, zoti markez?

- Po.

- A shikoni se ç'ka përsipër?

- Që valëvitet?

- Po.

- Ai është një flamur.

- Tringjyrësh,- tha njeriu.

Ishte pikërisht ajo gjëja që i kishte tërhequr vëmendjen markezit kur ndodhej në majë të bësës.

- Mos i lëshojnë kushtrimin?- pyeti markezi.

- Po.

- Për çfarë shkaku?
- Për shkakun tuaj, pa dyshim.
- Por kushtrimi nuk dëgjohet.
- E ndalon era.

Njeriu vazhdoi:

- A e patë afishin tuaj?
- Po.
- Po ju kërkojnë.- Dhe, duke hedhur vështrimin nga çifligu, ai vazhdoi:- Atje janë një gjysmë batalioni ushtarë.
- Republikanë?
- Parisianë.
- E pra,- tha markezi,- ecim përpara.

Dhe bëri një hap drejt çifligut.

- Mos shkoni atje.
- E ku thoni ju të shkoj?
- Në shtëpinë time.

Markezi vështroi lypësin.

- Dëgjoni këtu, zoti markez, në shtëpi time s'bën dhe aq rehat, por je i sigurt. Një kasolle më e ulët se një qilar. Për dysheme ke një shtrat leshterikësh, për tavan një çati degësh e barërash. Ejani. Në çiflig do t'ju pushkatojnë. Tek unë do të flini. Duhet të jeni i lodhur; dhe nesër në mëngjes të kaltrit do të vazhdojnë marshimin; dhe ju do të shkoni ku t'ju bëhet mirë.

Markezi po e vështronte me kujdes këtë njeri.

- Me cilën anë jeni ju, pra?- pyeti markezi,- mos jeni republikan? Mos jeni monarkist?
- Unë jam një i varfër.
- As monarkist, as republikan?
- Nuk e besoj.
- A jeni pro apo kundër mbretit?
- S'kam ngé për kësi gjërash.
- Ç'mendoni për këto gjëra që po ndodhin?
- Unë s'kam me se të mbaj gjallë shpirtin.
- E megjithatë ju po më dilni krah.
- Pashë se ishit nxjerrë jashtë ligjit. E çfarë është edhe ky ligji? Mund të jesh edhe jashtë tij. Unë s'i marr vesh fare këto punë. Por, ja, dhe unë, a jam vallë brenda ligjit? Apo jam jashtë ligjit? As e di fare. Të vdesësh urie, do të thotë të jesh brenda ligjit?
- Qysh kur po vdisni urie?
- Qysh se kam lindur e gjer më sot.
- Dhe po më shpëtoni?
- Po.

- Përse?

- Sepse thashë: Ja dhe një tjetër që është më i varfër se unë. Unë kam të drejtë të marr frymë, ai s'e ka këtë të drejtë.

- Ashtu është. Dhe po më shpëtoni?

- Pa dyshim. Ja tek u bëmë vëllezër o imzot. Unë kërkoj bukën, ju kërkoni jetën. Ne jemi që të dy lypsa.

- Por a e dini se për kokën time jepen para?

- Po.

- Si e dini këtë?

- Lexova afishin.

- Dini të lexoni?

- Po. Edhe të shkruaj. E pse të mbetesha copë mishi me dy sy.

- Atëherë, meqë ditkeni të lexoni e meqë paskeni lexuar afishin, ju e dini se ai që do të më dorëzonte do të fitonte gjashtëdhjetëmijë franga?

- E di.

- Jo në kartëmonedhë.

- Po, e di, në ar tingëllues.

- A e dini se gjashtëdhjetëmijë franga janë një pasuri e tërë?

- Po.

- Dhe ndokush që do të më dorëzonte do fitonte një pasuri të tërë.

- Eh pra, e pastaj?

- Një pasuri të tërë!

- Pikërisht atë mendova dhe unë. Kur ju pashë juve, thashë me vete: kur mendoj se ndokush që do ta dorëzonte këtë njeri do të fitonte gjashtëdhjetëmijë franga dhe do të bënte një pasuri të tërë! O burrani ta fshehim sa më shpejt.

Markezi shkoi pas të varfrit.

Ata hynë në një vend ku pylli ishte i dendur. Strofka e lypësit ishte aty. Ajo ishte një farë kthine, të cilën ia kishte lëshuar këtij njeriu një lis i madh i vjetër, kthina ishte gërmuar nën rrënjët dhe mbuluar me degët e lisit. Ishte e errët, e ulët, e fshehur dhe e padukshme. Aty kishte vend për dy veta.

- E kam parashikuar e do ta kisha ndonjë mysafir,- tha lypësi.

Kjo farë banese nën tokë, më pak e rrallë në Bretanjë sesa pandehnin disa, quhet në gjuhën e fshatarëve *karnisho*. Ky emër përdoret edhe për vendet e fshehta në trashësinë e mureve.

Këto vende janë pajisur me disa poçe, me një shtrat kashte ose leshteriku të larë e të tharë, me një mbulesë të trashë si mutaf dhe me disa fitila në formë qiriri, me një çakmak dhe disa degëza fyle që shërbejnë si shkrepëse.

Ata u kërrusën, u hoqën pak zvarrë, hynë në kthinë, ku rrënjët e

trasha të drurit ndanin ca si odëza të çuditshme, dhe u ulën mbi një tok leshteriku të thatë që përbënte shtratin. Hapësira midis dy rrënjëve, prej nga hyje, dhe që shërbente si portë, linte të kalonte pakëz dritë. Kishte rënë nata, por të pamët përpjesëtohet me dritën dhe njeriu arrin të gjejë gjithmonë pak dritë në errësirë. Një reflektim i dritës së hënës zbardhëllonte disi hyrjen e strofkës. Në një qoshe kishte një poç me ujë, një çyrek buke thekri dhe gështenja.

- Urdhëroni të hamë darkë,- tha i varfëri.

Ndanë gështenjat, markezi dha copën e peksimedhit të tij, kafshuan çurekun e thekërt, dhe pinë ujë në poç njëri pas tjetrit.

Ata filluan bisedimin.

Markezi filloi ta pyesë këtë njeri.

- Kështu, domethënë, për gjithçka po ngjet e s'po ngjet, juve aq ju bën?

- Pothuajse. Ju të tjerët jeni zotërinj. Këto janë punët tuaja.

- Por fundi i fundit. Këto që po ndodhin...

- Këto ndodhin atje lart.

Lypësi vazhdoi:

- Pastaj ka dhe gjëra që ndodhin akoma më lart, dielli që lind, hëna që rritet ose zvogëlohet, ja këto janë gjërat me të cilat merrem unë.

Piu një gllënjkë në poç, dhe tha:- Bekuar qoftë këta ujë të freskët.

Dhe vazhdoi:

- Si ju duket këta ujë, imzot?

- Si quheni?- tha markezi.

- Quhem Telmarsh, por më thërrasin Lypsari.

- E di. Lypsar është një fjalë e vendit këtu.

- Që do të thotë lypës. Ma kanë ngjitur edhe emrin Plaku.

Dhe ia pat përsëri:- U bënë dyzet vjet që më thërrasin Plak.

- Dyzet vjet! Por ju atëherë ishit i ri!

- S'kam qenë kurrë i ri. Ju jeni gjithmonë i ri, zoti markez. Kini këmbë të një djaloshi njëzetvjeçar, i ngjiteni bësës së madhe sikur të hanit bukë e djathë; unë tani kam filluar të mos eci dot; po bëra një çerek lege udhë këputem fare. E megjithatë jemi vërsnikë; por të pasurit janë ndryshe, ata na e kalojnë neve, sepse takëm i tyre ha përditë. Të ngrënit të mban gjallë.

Lypësi, si heshti një hop, vazhdoi:- Të varfrit, të pasurit, kjo është një çështje e tmerrshme. Kjo është ajo që pjell katastrofat. Të paktën, kështu më duket mua. Të varfrit duan të jenë të pasur, të pasurit nuk duan të jenë të varfër. Ma ha mendja se aty qëndron themeli i punës. Unë s'përzihem në kësi punësh. Ngjarjet janë ngjarje. Unë s'jam as me fajdexhinë as me borxhlinë. E di, se kur ke një borxh duhet ta lash. Kjo

është gjithçka. Do të dëshiroja që të mos e vrisnin mbretin, por e kam të vështirë të them përse. Dhe pas kësaj më përgjigjen: Mirëpo, asokohe, më t'i varnin njerëzit në pemë për hiçmosgjë! Ja për shembull, për një të shtënë dreqi me pushkë kundër një kaprolli të mbretit, kam parë me sytë e mi tek varën një burrë, që kishte gruan me shtatë fëmijë. Të dy palët kanë faj.

Heshti prapë, dhe pastaj shtoi:

- Ju e kuptoni, por unë, të them të drejtën, nuk e di; më është bërë mendja çorbë; një palë vijnë e një palë shkojnë, ngjasin turli farë punësh; dhe unë qëndroj këtu nën yjet e qiellit.

Telmarshi u fut prapë në ëndërrime, pastaj vijoi:

- Unë jam pak si xherah dhe pak si mjek, njoh barërat, nxjerr dobi nga bimët; fshatarët më shohin tek rri e përqendroj vëmendjen përpara një hiçgjëje, dhe kjo më ka hapur namin se jam magjistar. Bota pandehin se unë di, vetëm pse rri e ëndërroj.

- Nga ky vend jeni ju?- tha markezi.

- S'kam dalë kurrë prej këtu.

- Më njihni?

- Pa dyshim. Herën e mbrame që ju kam parë ka qenë atëherë kur kaluat për herë të fundit, këtu e dy vjet të shkuara. Shkuat së këtejmi në Angli. Pak më parë më zu syri një njeri në majë të bësës. Një njeri me shtat të lartë. Njerëzit e mëdhenj janë të rrallë këtyre anëve, është vend ku njerëzit janë shtatvegjël, kjo Bretanja. Vështrova mirë, afishin e kisha lexuar. Dhe thashë me vete: Pa të shohim njëherë! Dhe kur zbritët kishte hënë, dhe unë ju njoha.

- E megjithatë, unë nuk ju njoh.

- Më keni parë, por s'më keni vënë re.

Dhe Telmarsh Lypsari shtoi:- Kurse unë ju shikoja. Vështrimi i lypësit dhe i kalimtarit s'janë njësoj.

- Ju kam takuar ndonjëherë në kohët e para?

- Shpesh, përderisa unë jam lypësi juaj. Unë isha ai i varfri që rrinte aty poshtë udhës së kështjellës suaj. Më keni dhënë kur ka qenë rasti dhe lëmoshë, por ai që jep nuk vështron me sy, ai që merr shqyrton dhe vëren. Kush thotë lypës thotë spiun. Unë zgjatja dorën, ju nuk shikonit tjetër veç dorës, dhe ju lëshonit në atë dorë lëmoshën për të cilën kisha nevojë në mëngjes për të mos vdekur urie në mbrëmje. Shpesh më qëllonte të mos shtija kafshitë në gojë për njëzet e katër orë. Disa herë një sold të shpëton jetën. Unë ju kam borxhli jetën time prandaj dhe po ua fal juve jetën.

- Ashtu është, ju po më shpëtoni.

- Po, po ju shpëtoj, imzot.

Zëri i Telmarshit erdh e u bë serioz.

- Me një kusht, veç.
- Me çfarë kushti?
- Që të mos vini këtu të bëni të këqija.
- Unë këtu vij për të bërë mirë.
- Le të flemë tani,- tha lypësi.

Ata ranë për të fjetur pranë njëri-tjetrit mbi shtratin me leshterikë. Lypësin e qepi menjëherë gjumi. Markezi, megjithëse i lodhur e i këputur, qëndroi një çast ëndërrues, pastaj, në këtë errësirë, vështroi të varfrin, dhe mbylli sytë. Të flije mbi atë shtrat ishte sikur të flije për tokë; përfitoi nga ky rast për të ngjeshur veshin pas dheut dhe dëgjoi. Nën tokë ndihej një gumëzhitje e shurdhër, dihet se tingulli përhapet në thellësitë e tokës; dëgjohej zhurma e kambanave.

Kushtrimi vazhdonte. Markezin e qepi gjumi.

5

Nënshkruar Goven

Kur u zgjua, kishte dalë drita.

Lypësi ishte më këmbë, jo në strofkë, sepse aty s'mund të rrije ngritur, por jashtë, te pragu. Ai ishte mbështetur pas shkopit të vet. Në fytyrën e tij kishte rënë dielli.

- Imzot,- tha Telmarshi,- ora katër e mëngjesit sapo tingëlloi në kambanoren e Tanisit. I dëgjova të katër të rënat; pra era ka ndërruar, tani fryn era e steresë. Nuk dëgjoj asnjë zhurmë tjetër; pra kushtrimi ka marrë fund. Gjithçka ka rënë në qetësi në çifligun e Herbë-an-Pajit. Të kaltrit flenë ose kanë shkuar. Pisku i rrezikut ka kaluar, është mirë që të ndahemi. Ka ardhur ora që të dal edhe unë.

Ai tregoi një pikë të horizontit.

- Unë po mbaj nga kjo anë.

Dhe tregoi pikën e kundërt.

- Dhe ju, largojuni kësaj ane.

Lypësi i bëri markezit një nderim të thellë me dorë.

Ai shtoi duke treguar çka kishte mbetur nga darka:

- Merrni me vete ca gështenja, po patët uri.

Pas një çasti, ai ishte zhdukur nën drurët e pyllit.

Markezi u ngrit dhe ia mbajti nga ai krah që i kishte shënuar Telmarshi.

Ishte ajo orë e këndshme, të cilën gjuha e vjetër fshatare normande e quan "pika e mëngjesit". Dëgjoheshin tek cicërinin spurdhjakët dhe harabelat e gardheve. Markezi mbajti udhëzën nga

e cila patën ardhur natën më përpara. Dolli nga pylli i dendur dhe u gjet përsëri në bigëzimin e rrugëve të shënuara nga kryqi prej guri. Afishi ishte aty, i bardhë dhe si i gëzuar nën diellin që kishte lindur. Iu kujtua se në fund të afishit kishte diçka të cilën s'pati mundur ta lexonte një natë më parë për shkak të shkronjave të imëta dhe të dritës së pakët. Vajti te piedestali i kryqit. Afishi në të vërtetë mbante poshtë nënshkrimit PRIOR I MARNES, me këto dy rreshta me shkronja të vogla:

"Me t'u vërtetuar identiteti i ish-markezit de Lantenak, ky do të pushkatohet menjëherë në vend.- Nënshkruar: *Shefi i batalionit, komandant i Kolonës së ekspeditës,* GOVEN".

- Goven!- tha markezi.

Ndali në vend i mbytur në mendime, me sytë të ngulur tek afishi.

- Goven,- përsëriti ai.

Mori udhë përsëri, u rrotulla prapë, vështroi kryqin, u kthye edhe një herë, dhe lexoi dhe një herë afishin.

Pastaj u largua me hapa të ngadalshme. Po të kishte qenë dikush pranë tij do ta kishte dëgjuar tek murmuriste me gjysmë zëri: Goven!

Që nga fundi i udhëve të thella ku ai po zvarritej, nuk mund të shikoje çatitë e çifligut, që i kishte lënë më krah të majtë. Ai po ecte gjatë një sopi të prerë thikë, të mbuluar krejt me trëndafila të egër në lulëzim, nga ajo farë që i thonë gjëmbgjatë. Ky sop kishte si kulm një nga ato çukat prej dheu të cilat në ato vende quhen "hyre". Në këmbët e sopit, shikimi humbiste papritmas nën drurët. Gjethet ishin si të mbytura në dritë. E gjithë natyra ishte përshkuar prej ngazëllimit të thellë të mëngjesit.

Papritur e pakujtuar, i gjithë ky peizazh u bë i tmerrshëm. Ishte si ndonjë pritë që shpërthen befas. Nuk di se çfarë trombe zërash të egër dhe të shtëna pushkësh pllakosi mbi ato ara e ato pyje plot rreze drite, dhe u duk tek po ngrihej, nga ana ku ndodhej çifligu, një tym i madh i prerë prej flakësh të qarta, a thua se fshati dhe çifligu bashkë s'ishin tjetër veçse një mullar kashte që digjej. Ishte diçka e papritur dhe e përzishme ky kalim i befasishëm nga qetësia në furi, ishte shpërthimi i ferrit në palcë të agimit, shpërthimi i llahtarës, papritur e pakujtuar. Nga ana e Herbë-an-Pajit kishte krisur lufta. Markezi ndaloi në vend.

S'ka njeri që, në raste të tilla, të mos e ketë provuar, se kureshtja është më e fortë se rreziku; njeriu kërkon të dijë ç'është, qoftë edhe sikur të lerë rrashtën. Ai iu ngjit përpjetë sopit nën të cilin kalonte udha e thellë. Së këtejmi mund të të shikonin, por edhe shikoje ama. Në pak minuta e sipër ai u gjend mbi kodrën dhe vështroi.

Në fakt asaj ane po këmbehej dyfeku dhe kishte rënë zjarr.

Dëgjoheshin britma dhe shihej zjarri me sy. Çifligu ishte si të thuash qendra e nuk di se çfarë katastrofe. Ç'po ndodhte? Mos vallë ishte sulmuar çifligu i Herbë-an-Pajit? Por nga kush? A ishte vallë ky ndonjë luftim? Apo mos ishte ndoshta ndonjë ndëshkim ushtarak. Të kaltrit, dhe kjo ishte urdhëruar me një dekret revolucionar, ndëshkonin shumë shpesh, me djegë, ferma dhe fshatra të pabindura; digjnin, për t'ua bërë shembull të tjerëve, çdo çiflig e çdo katund që nuk kishte ndërtuar pengesa me trungje drurësh sipas përshkrimit të ligjit dhe që nuk kishte hapur dhe prerë në pyjet e dendura vendkalime për kavalerinë republikane. Në këtë mënyrë kishin ndëshkuar, sidomos kohët e fundit, famullinë e Burgonit, pranë Ernesë. A mos vallë dhe Herbë-an-Paji e kishte pësuar njësoj? Dukej sheshit se asnjë nga çarjet e udhëve strategjike të urdhëruara nga dekreti nuk ishte bërë nër drizat dhe në gardhiqet e Tanisit dhe të Herbë-an-Pajit. A mos ishte ndëshkimi për këtë mungesë? Mos i kishte ardhur ndonjë urdhër pararojës që zaptonte çifligun? Mos edhe kjo pararojë bënte pjesë në njërën prej atyre kolonave ndëshkimore të mbiquajtura *kollonat e ferrit*?

Një pyll shumë i dendur dhe shumë i egër mbulonte nga të gjitha anët sopin në majë të të cilit markezi ishte vendosur për vrojtim. Ky pyll, që quhej prozhmi i Herbë-an-Pajit, por që kishte përpjesëtimet e një pylli, shtrihej gjer në çiflig, dhe fshihte, si të gjitha shkurret e drizat bretone, një rrjetë përrenjsh, monopatesh dhe udhësh të thella, një tok labirintesh, ku ushtritë republikane humbisnin e s'dinin nga t'ia mbanin.

Ndëshkimi, po të qe se ishte ndëshkim, duhej të kishte qenë i egër, sepse ishte kryer në një kohë të shkurtër ashtu si të gjitha gjërat e dhunshme. Ngjarja u krye sa hap e mbyll sytë. Vrazhdësia e luftërave civile sjell me vete egërsinë e bishave. Gjatë kohës, kur markezi po bluante e shumëzonte gjithë ato rrethana, duke dyzuar të zbriste, duke dyzuar të qëndronte, kur mbante vesh dhe përgjonte, kjo gjurulldi shfarosjeje pushoi, ose, për të thënë më mirë, u shpërnda. Markezi vërejti nëpër shkurre njëfarë përhapje ushtrie plot furi e gaz. Nën drurët e pyllit erdh e t'u bë një mori që të shtinte frikën. Prej çifligut njerëzit hidheshin në pyll. Disa tambure po binin për sulm. Askush nuk qiste më pushkë; tani kjo ngjante me një gjueti në masë; dukej se njerëzit po kërkonin, ndiqnin, gërmonin dikë; dukej sheshit se po kërkonin njeri, zhurma ishte e përhapur dhe e thellë, ishte një përshtjellim fjalësh tërbimi dhe triumfi, një zhurmë e përbërë prej klithmash; as s'e merrje dot vesh se ç'ishte. Papritmas, ashtu sikundër në tym formohen figura të ndryshme, diçka po lidhte mish e kocka në këtë gjurulldi, dhe ky është një emër, një emër që e përsërisnin njëmijë

zëra, dhe markezi dëgjoi shkoqur këtë britmë:- Lantenak, Lantenak, Markezi dë Lantenak!

Dhe vërtet, Lantenakun po kërkonin.

6

Peripecitë e luftës civile

Dhe fët-e-fët, rreth tij, e nga të gjitha anët njëherësh, pylli u mbush me pushkë, me bajoneta dhe me shpata, një flamur tringjyrësh u ngrit në hije, klithma *Lantenak*! ushtoi në veshët e tij; dhe, te këmbët e tij, përmes rrënjëve dhe degëve, ia behën ca fytyra të vrazhdëta.

Markezi ishte vetëm, më këmbë, mbi një çukë, kështuqë dukej nga çdo pikë e pyllit. Ai vetë mezi i shikonte ata që thërrisnin emrin e tij, por atë e shikonin të gjithë. Në qoftë se ishin gjashtëmijë pushkë në pyll, ai vetë po qëndronte aty si shenjë për qitje. Nuk dallonte asgjë drizave e ferrave veçse bebe sysh të nxjerrë, që ishin ngulur drejt e mbi të.

Nxori kapelën, përveshi strehën, shkuli një gjemb të gjatë nga një trëndafil i egër, nxori nga xhepi një kokardë të bardhë, mbërtheu me gjembin strehën dhe kokardën pas formës së kapelës, dhe, duke vënë përsëri në kokë kapelen streha e së cilës linte të dukeshin balli dhe kokarda, ai tha me zë të lartë, duke i folur të gjithë pyllit njëkohësisht.

- Unë jam njeriu që kërkoni. Unë jam markezi dë Lantenak; vikonti i Fontenejit, princ breton, mëkëmbës i përgjithshëm i ushtrive të mbretit. Le t'i japim fund kësaj pune! Shënjo! Zjarr!

Dhe, duke hapur me të dy duart xhaketën prej lëkure dhie, ai zbuloi kraharorin lakuriq.

Uli sytë, duke kërkuar pushkët që ishin drejtuar, dhe pa se ishte rrethuar nga burra që kishin rënë më gjunjë.

Një zë vigan u ngrit:- Rroftë Lantenaku! Rroftë zotëria ynë! Rroftë gjenerali!

Në të njëjtën kohë shumë kapele fluturonin në ajër, shumë shpata vringëllonin gëzueshëm, dhe në të gjithë pyllin mund të shikoje, tek lartësoheshin shkopinj majë të cilëve tundeshin kësula leshi të murrme.

Ajo turmë, që kishte rrethuar Lantenakun, ishte një çetë Vandease.

Kjo çetë kur e pa atë, ra e tëra më gjunjë.

Legjenda tregon se ka pasur në pyjet e vjetër të Turingjisë disa qenie të çuditshme, racë e gjigantëve, më shumë dhe më pak njerëz, të cilat konsideroheshin nga romakët si kafshë të llahtarshme, dhe nga

gjermanët, si mishërim hyjnish, dhe të cilat, sipas njerëzve që takonin, ose shfaroseshin ose adhuroheshin.

Markezi provoi diçka të ngjashme me atë që duhej të ndjente një nga këto qenie, kur, duke pritur që të trajtohej si një përbindësh, u trajtua papritur e pakujtuar si një perëndi.

Të gjithë këta sy plot shkreptima të frikshme, i nguleshin markezit me një farë dashurie të egër.

Gjithë kjo hordhi ishte e armatosur me pushkë, shpata, kosa, shkopinj; të gjithë kishin kapele të mëdha ose kësula të murrme, me kokarda të bardha, një mori rruzaresh dhe hajmalish, me poture të gjera të hapura te gjuri, bluza leshtore, kallce lëkure, me pulpë lakuriq, flokë të gjatë, disa me fytyrë të egër dhe të gjithë me sy të padjallëzuar.

Një burrë në moshë të re dhe me fytyrë të pashme, kaloi përmes këtyre njerëzve të gjunjëzuar dhe u ngjit përpjetë me hapa të mëdha drejt markezit. Edhe ky, ashtu si të gjithë fshatarët, kishte në kokë një kapele shajaku me strehë të përveshur dhe me kokardë të bardhë dhe ishte veshur me një bluzë leshtore, por kishte duar të bardha dhe një këmishë të hollë; mbante sipër xhaketës një sharpë mëndafshi të bardhë ku varej një shpatë me mill të larë në ar.

Kur mbërriti te çuka, flaku kapelën, zbërtheu sharpën, vuri një gju përdhe, ia paraqiti markezit sharpën e shpatën, dhe tha:

- Ju kërkonim, ç'është e drejta, dhe ju gjetëm.

- Ja shpata e komandimit! Tani këta burra janë nën urdhrat tuaja. Isha komandanti i tyre dhe tani po hip në një gradë më të lartë, po bëhem ushtari juaj. Pranoni përhirimet tona, imzot. Jepni urdhër, zoti gjeneral.

Pastaj bëri një shenjë, dhe, ca burra, që mbanin një flamur trengjyrësh dolën nga pylli. Këta burra u ngjitën gjer te markezi dhe vendosën flamurin te këmbët e tij. Ky ishte ai flamur, të cilin markezi e kishte parë përmes drurëve.

- Zoti gjeneral,- tha djaloshi,- që i kishte paraqitur shpatën dhe sharpën, ky është flamuri që ua morëm të kaltërve, të cilët ishin në fermën e Herbë-an-Pajit. Imzot, unë quhem Gavard. Kam pas qenë nën urdhrat e markezit dë La Ruari.

- Mirë,- tha markezi.

Dhe i qetë e i rëndë, ngjeshi sharpën.

Pastaj nxori shpatën, dhe, duke e vringëlluar të zhveshur mbi kokë thirri:

- Çohuni më këmbë! Rroftë mbreti!

Të gjithë u çuan.

Dhe u dëgjua në thellësitë e pyllit një britmë si e shkalluar dhe triumfuese: *Rroftë mbreti! Rroftë markezi ynë! Rroftë Lantenaku!*

Markezi u kthye nga Gavardi.

- Sa jeni kështu?

- Shtatëmijë.

Dhe, duke zbritur nga çuka, ndërsa fshatarët largonin drizat përpara hapave të markezit dë Lantenak, Gavardi vazhdoi:

- Imzot, s'ka gjë më të thjeshtë. E gjithë kjo punë shpjegohet vetëm me një fjalë. Ne prisnim vetëm një shkëndijë. Afishi i republikës, duke zbuluar ardhjen tuaj, çoi vendin peshë në kryengritje për mbretin. Veç kësaj kemi pas qenë lajmëruar tinëz nga kryetari i bashkisë së Granvilës, i cili është njeri i yni, është po ai që shpëtoi abatin Oliver. Mbrëmë dhanë kushtrimin.

- Për cilin?

- Për ju.

- Dhe ja ku jemi,- vazhdoi Gavardi.

- Dhe jeni shtatëmijë?

- Sot. Nesër do të bëhemi pesëmbëdhjetëmijë. Kështu pjell ky vend. Kur shkoi Z. Hanri dë la Roshëzhakëlën për në ushtrinë katolike, dhanë kushtrimin, dhe brenda një nate gjashtë famulli, Izerneji, Korkëj, Eshobruanji, Abieri, Sent-Obeni dhe Nyeji, sollën dhjetëmijë burra. Municion s'kishim, por gjetëm tek një murator gjashtëdhjetë livra barut për mina, dhe Z. dë la Roshëzhakëlën u nis me kaq. Ne mendonim se ju duhej të ishit diku në pyll dhe ju kërkonim.

- Dhe i sulmuat të kaltrit në fermën e Herbë-an-Pajit.

- Era s'u kishte dhënë dorë të dëgjonin kushtrimin. Atyre s'u shkonte mendja për keq; njerëzit e fshatit, që janë të trashë, i kishin pritur mirë.- Sot në mëngjes, i hymë fermës brenda; të kaltrit flinin dhe, sa hap e mbyll sytë, puna mori fund. Kam dhe një kalë. Do të denjoni ta pranoni, zoti gjeneral?

- Po.

Një fshatar solli një kalë të bardhë me pajime ushtarake. Markezi, pa ndihmën që po i jepte Gavardi, hipi i kalit.

- Hurrah!- bërtitën fshatarët, sepse britmat angleze përdoren fort në bregdetin bretono-normand, që është në marrëdhënie të vazhdueshme me ishujt e Manshit.

Gavardi bëri nderimin ushtarak dhe pyeti:

- Ku do të jetë shtabi juaj i përgjithshëm, imzot?

- Hë për hë, pylli i Fuzherës.

- Ai është njeri nga të shtatë pyjet tuaja, zoti markez.

- Duhet një prift.

- E kemi një.

- Cilin?

- Vikarin e Shapelë-Erbresë.

- E njoh. Ai ka bërë udhëtimin e Zhersejt.

Një prift doli nga krahët dhe tha:

- Tri herë.

Markezi ktheu kokën.

- Mirëdita, zoti vikar. Do të kemi punë të madhe.

- Aq më mirë, zoti markez.

- Do të keni shumë njerëz për të rrëfyer. Kush të dojë të rrëfehet. Ne nuk shtrëngojmë njeri me zor.

- Zoti markez,- tha prifti,- Gastoni, në Gemené, i detyron me pahir republikanët të rrëfehen.

- Ai është berber,- tha markezi.- Por në çastin e vdekjes njerëzit duhet të lihen të lirë.

Gavardi, i cili kishte vajtur të jepte disa urdhra, u kthye përsëri.

- Zoti gjeneral, tani pres urdhrat tuaja. Njerëzit le të shpërndahen dhe le të venë atje.

- Urdhri u dha.

- A nuk më thatë se njerëzit e Herbë-an-Pajit, i kishin pritur mirë të kaltrit?

- Po, zoti gjeneral.

- E dogjët fermën?

- Po.

- Po fshatin e dogjët?

- Jo.

- Digjeni!

- Të kaltrit u orvatën të mbrohen; por ata ishin njëqind e pesë dhe ne ishin shtatëmijë.

- Ç'janë këta të kaltër?

- Të kaltrit e Santerrit.

- Të atij që dha komandën për t'u rënë tambureve kur i prenë kokën mbretit? Atëherë ky qenka një batalion nga Parisi, apo jo?

- Një gjysmë batalioni.

- Si quhet ky batalion?

- Zoti gjeneral, në flamur shkruhet: Batalioni i Kësulës së Kuqe.

- Kafshë të egra.

- Ç'duhet bërë me të plagosurit?

- Shfarosini.

- Ç'duhet bërë me robërit?

- Pushkatojini.

- Janë afro tetëdhjetë.

- Të gjithë në pushkatim.

- Janë dhe dy gra.

- Edhe ato.

- Janë tre fëmijë.
- Merrini me vete. Shohim e bëjmë me ta.
Dhe markezi i ra kalit.

7

Asnjë falje (Parullë e komunës)
Asnjë mëshirë (Parullë e prindërve)

Në kohën kur këto ngjisnin në Tanis, lypësi kishte marrë udhën drejt Krolonit. Ishte futur thellë nëpër përrenjtë, nën tendën e pafund dhe të heshtur të gjetheve, pa vrarë mendjen përpara gjithçkaje dhe i vëmendshëm përpara asgjëje, ashtu siç e kishte thënë edhe vetë, ëndërrues më shumë se mendimtar, sepse mendimtari ka një qëllim kurse ëndërruesi s'ka; endu e sillu, qëndro e ha aty-këtu ndonjë rrush të egër, pi nëpër burimet, ngre kokën çast më çast kur dëgjohej ndonjë zhurmë e largët, pastaj zhytu në magjepsjen verbuese të natyrës, ktheja zhelet diellit, dëgjo zhurmën e njerëzve, dhe mbaj vesh këngën e zogjve.

Ai ishte plak dhe i ngadalshëm: s'mund të çapitej larg; ashtu siç ia kishte thënë edhe markezit dë Lantenak, një çerek lege ia këpuste këmbët nga lodhja; dredhoi një herë drejt Krua-Avranshonit, dhe kur u kthye, kishte rënë mbrëmja.

Pak më tej se Maseji, monopati që po ndiqte e çoi mbi një farë pike kulminuese, të zhveshur nga drurët, prej ku mund të shikosh larg dhe prej ku e ke horizontin si në pëllëmbë të dorës; nga perëndimi deri në det.

Një tym ia tërhoqi vëmendjen.

- S'ka gjë më të ëmbël, se tymi, por s'ka dhe më të frikshme. Ka tymra paqësore, por ka edhe tymra gjakësore. Një tym, dendësia dhe ngjyra e një tymi, është ndryshimi i thellë midis mikpritjes dhe varrit, midis jetës dhe vdekjes. Një zjarr që ngrihet lart nëpër drurët ndoshta do të thotë gjënë më të këndshme në botë, vatrën familjare, ose gjënë më të llahtarshme, zjarrin; dhe gjithë lumturia ashtu sikundër gjithë fatkeqësia e njeriut qëndrojnë në këtë gjë që përhapet në erë.

Tymi që vështronte Telmarshi ishte shqetësues.

Ishte një tym i zi me ca kuqëlime të papritura, a thua se zhagani prej nga dilte kishte ndërprerje të njëpasnjëshme dhe pulitej e shuhej, dhe naltohej sipër Herbë-an-Pajit.

Telmarshi shpejtoi hapin dhe u drejtua drejt këtij tymi. Ishte i këputur nga lodhja, por donte të dinte se ç'po ndodhte.

Arriti në majë të një begoreje pas së cilës ishin mbështetur fshati dhe çifligu.

Një grumbull gërmadhash po digjej, dhe këtu ishte Herbë-an-Paji.

Ka diçka që të ther në zemër më shumë se sa kur shikon të digjet një pallat, dhe kjo ndodh kur digjet një kasolle. Një kasolle në flakë është një gjë e vajtueshme. Shkatërrimi që vërsulet mbi mjerimin, skifteri që i derdhet krimbit të dheut, ka, në këtë mes, nuk di çfarë kundërkuptimi që të cërrit zemrën.

Po t'i zësh besë legjendës biblike, ajo krijesë njerëzore, që vështron në zjarr, shndërrohet në statujë. Telmarshi për një çast u bë si kjo statujë. Pamja që kishte para sysh e ngriu në vend. Ky shkatërrim po kryhej në heshtje. Asnjë zë nuk pipëtinte; asnjë ofshamë njerëzore nuk përzihej me këtë tym; ky flakada punonte dhe brente e gllabëronte këtë fshat pa u dëgjuar zhurmë tjetër veç kërcitjeve të trarëve dhe shpupurisjes së kashtës. Kohë më kohë tymi çahej, çatitë e rrëzuara linin të dukeshin dhomat si gojë të hapura, prushi tregonte të gjithë rubinët e tij, ca zhele ngjyrë të kuqe të ndezur dhe ca mobilie ngjyrë të purpurt qëndronin nëpër brendësitë e shtëpive ngjyrë alle të thellë, dhe Telmarshit iu verbuan sytë përzishëm nga ky llahtar.

Disa drurë të një pylli gështenjash, ngjitas shtëpive kishin marrë zjarr e po digjeshin flakë.

Ai po mbante vesh duke u munduar të dëgjonte ndonjë zë, ndonjë thirrje, ndonjë klithmë; asnjë nuk lëvizte, veç flakëve; gjithçka heshtte, veç zjarrit. Mos vallë të gjithë kishin marrë arratinë?

Ku ishte ai grusht njerëzish të Herbë-an-Pajit që jetonin e punonin? Ç'ishte bërë gjithë ajo populsi e vogël?

Telmarshi zbriti nga bregorja.

Një enigmë e mynxyrëmadhe qëndronte para tij. Ai po i afrohej pa u ngutur dhe me sytë e ngulur. Po ecte përpara drejt kësaj gërmadhe me ngadalësinë e një hijeje; e ndjente veten si fantazmë në këtë varr.

Arriti deri tek ajo që kishte pas qenë porta e fermës, dhe vështroi në oborr, i cili tani s'kishte më avlli dhe bëhej njësh me fshatin e grumbulluar rreth tij.

Ato që kishte parë s'ishin gjë fare. Ai s'kishte parë veçse të tmerrshmen, por ja tek i doli përpara e llahtarshmja.

Në mes të oborrit ishte një grumbull i zi, i modeluar ashtu si nëpër mjegull, nga njëra anë prej zjarrit, nga ana tjetër prej hënës; ky grumbull ishte një pakicë njerëzish dhe këta njerëz ishin të vdekur.

Rreth këtij grumbulli ishte një pellg i madh, që po avullonte pak; zjarri pasqyrohej në këtë pellg, por ky nuk kishte nevojën e zjarrit për t'u dukur i kuq sepse ishte gjak.

Telmarshi u afrua. Ai filloi t'i vërente një nga një, këta trupa të shtrirë; të gjithë këta trupa ishin kufoma.

Hëna hidhte dritë, por hidhte dritë edhe zjarri.

Këto kufoma ishin ushtarë. Të gjithë ishin këmbëzbathur; ua kishin marrë këpucët! ua kishin marrë gjithashtu dhe armët; ata kishin akoma uniformat e tyre ngjyrë të kaltër; andej e këtej dalloheshin, në grumbullin e gjymtyrëve dhe të kokave, kapele të shquara me kokarda trengjyrëshe. Ata ishin republikanë. Ishin ata parisianët, të cilët, një natë më parë, ishin atje të gjithë gjallë e shëndoshë, dhe kishin vendosur garnizonin në fermën e Herbë-an-Pajit. Këta njerëz kishin qenë torturuar e vrarë; këtë e tregonte rënia simetrike e kufomave; ata kishin qenë zhdukur në vend, dhe me kujdes. Të gjithë ishin të vdekur. Asnjë rënkim nuk dilte nga kapulja.

Telmarshi i pa këto kufoma një nga një, pa harruar asnjërën; të gjithë ishin bërë shoshë nga plumbat. Ata kishin mitraluar, dhe të ngutur siç dukej, të iknin gjetkë, nuk kishin pasur kohë që t'i varrosnin.

Tek po matej të largohej, sytë e tij ranë mbi një mur të ulët, që ndodhej në oborr, dhe pa katër këmbë që kalonin nga prapa cepit të këtij muri.

Këta këmbë kishin këpucë; ishin më të vogla se të tjerat. Ishin këmbë grash.

Dy gra ishin të ndera përdhé pranë e pranë, prapa murit, edhe ato të pushkatuara.

Telmarshi u kërrus mbi to. Njëra nga këto gra kishte një farë uniforme; bri saj ishte një bidon i thyer dhe i zbrazur; ajo ishte një kantiniere. E kishin marrë katër plumba në kokë. Ishte e vdekur.

Telmarshi shikoi tjetrën. Ajo ishte një fshatare. Ishte krejt e zbehur dhe kishte gojën të hapur. Sytë i kishte të mbyllur. S'kishte asnjë plagë në kokë. Rrobat e saj, që, padyshim nga hallet e shumta, ishin katandisur zhele-zhele, ishin hapur tek kishte rënë dhe kishin zbuluar kraharorin gjysmë lakuriq. Telmarshi i hapi fare xhelet, dhe pa te njëri sup plagën e rrumbullakët që bën plumbi; klavikola ishte thyer. Ai vështroi këtë gji të zbehur.

- Edhe nënë edhe qumështore,- murmuriti ai.

Ai e preku atë me dorë. Gruaja ishte akoma e ngrohtë.

Ajo s'kishte plagë tjetër veç klavikolës së thyer dhe varrës në sup.

I vuri dorën te zemra dhe ndjeu një rrahje të lehtë. S'kishte vdekur.

Telmarshi brofi më këmbë dhe bërtiti me një zë të tmerrshëm:

- S'paska njeri këtu?

- Ti qenke o lypsar!- u përgjigj një zë, kaq i ulët sa mezi e dëgjoje.

Dhe në të njëjtën kohë një kokë doli nga një vrimë e gërmadhës.

Pastaj u duk një fytyrë tjetër në një tjetër gërmadhë.

Këta ishin dy fshatarë që ishin fshehur; të vetmit që kishin mbetur gjallë.

Zëri i njohur i lypsarit ua kishte sjellë zemrën në vend dhe i kishte bërë të dilnin nga vrimat ku ishin strukur.

Ata bënë për nga Telmarshi, por akoma u dridhej këmisha në shtat.

Telmarshi mund edhe të kishte bërtitur, por i ishte kyçur goja fare e as fliste dot; kështu janë tronditjet e thella.

Ai u tregoi me gisht gruan e shtrirë te këmbët e tij.

- A është akoma gjallë?- tha njeri nga fshatarët.

Telmarshi bëri shenjë me kokë se po.

- Po gruaja tjetër gjallë është?- pyeti fshatari tjetër.

Telmarshi bëri shenjë se jo.

Fshatari, që ishte shfaqur i pari, filloi përsëri:

- Gjithë të tjerët kanë vdekur, apo jo? E pashë me sytë e mi. Isha në qilar. Ta dish se e falënderon Perëndinë në ato çaste, njeriu e thotë shyqyr që s'ka familje! Shtëpia ime po digjej. O Zot Krisht! Ç'gjetën përpara i vranë krejt. Kjo gruaja këtu kishte edhe fëmijë. Tre fëmijë. Fare të vegjël! Fëmijët bërtisnin: Nënë! Nëna bërtiste: Fëmijët e mi! Vranë nënën dhe morën me vete fëmijët. I pashë me këta sy. O Zot! O Zot! O Perëndi! Ata që therën gjithçka, shkuan e ikën. Ishin të kënaqur. Morën me vete fëmijët dhe vranë nënën! Por nuk ka vdekur, nuk do të ketë vdekur, si thoni ju? More, lypsar, ta merr mendja se mund ta shpëtosh, apo jo? A do të të ndihmojmë për ta shpënë në strofkën tënde?

Telmarshi bëri shenjë se po.

Pylli ishte puq me fermën. Bënë shpejt e shpejt një vig me gjethe e fier. Vendosën mbi vig gruan, e cila akoma nuk lëvizte, dhe filluan të ecin nëpër korie. Të dy fshatarët bartnin vigun, njëri nga koka, tjetri nga këmbët, kurse lypsari mbante krahun e gruas dhe i prekte pulsin.

Në udhëtim e sipër, të dy fshatarët bisedonin dhe, që përsipër gruas së përgjakur, së cilës hëna i ndriçonte fytyrën e verdhë dyllë, këmbenin britma habie si të përçartur.

- I vranë të gjithë, i vraftë zoti!

- Dogjën gjithçka, i djegtë zjarri i ferrit!

- Ah! Zot o perëndi! Kështu do të shkojë halli ynë tani?

- Ai burri i madh, ai plaku, deshi dhe e bëri këtë hata.

- Po, ai komandonte.

- Nuk e pashë kur pushkatonin. Aty ishte ai?

- Jo. Kishte shkuar. Por njësoj është, çdo gjë u krye me urdhër të tij.

- Atëherë, ai i paska bërë të gjitha.

- Paskësh thënë: Vrisni! Digjni! Asgjë mos kurseni!
- Është markez ai.
- Po, meqë është markezi ynë.
- More, po si ia thonë emrin?
- Ai është zoti dë Lantenak.

Telmarshi ngriti sytë në qiell dhe murmuroi nëpër dhëmbë:

- Ah! Sikur ta kisha ditur!

PJESA E DYTË

Në Paris

LIBRI I PARË

SIMURDENI

1

Rrugët e Parisit asokohe

Njerëzit jetonin sheshit; hanin bukë mbi tavolina të vendosura përpara portave; gratë, të ulura te shkallët e kishave, përgatisnin tizga për të lidhur plagë duke kënduar *Marsejezën*; parku Monsó dhe Luksenburgu ishin kthyer në sheshe manovrash; në të gjitha rrugët kryq kishte armëtarë që punonin pa prajtur, fabrikonin pushkë nën sytë e kalimtarëve, të cilët përplasnin duart; njerëzit vetëm një fjalë kishin në gojë: *Durim. Jemi në revolucion.* Buzëqeshnin me heroizëm. Bota vinin në teatër si në Athinë në kohë të luftës së Peloponezit; në qoshet e rrugëve shikoje të afishuara: *Rrethimi i Tinvilës. - Nëna e familjes që shpëtoi nga flakët. Klubi i San-Susive. Më e moçmja e papeshave-Zhana. Filozofët ushtarë. Arti i të dashuruarit në fshat.* Gjermanët ishin te porta; ishte hapur fjala sikur mbreti i Prusisë kishte porositur t'i zinin një lozhë në Opera. Gjithçka ishte e frikshme, por askush nuk kishte frikë. Ligji i sterrosur i të dyshimtëve, që është krimi i Merlen de Duesë, e bënte gijotinën të dilte mbi të gjitha kokët. Një prokuror, i quajtur Seran, i denoncuar, priste që të vinin ta arrestonin, i veshur me robdëshambrë e me pantofle dhe duke i rënë flautit te dritarja e vet. Askush nuk dukej të ishte i ngeshëm. Të gjithë nxitonin. Asnjë kapelë pa kokardë. Gratë thoshin: *Dukemi të bukura me këto kësulat e kuqe.* Parisi dukej sikur bartej e çbartej. Tregtarët e plaçkave të rastit i kishin raftet plot kurora, mitra, skeptra druri të lara në ar dhe të zbukuruara me lule zambaku, plot me rrangulla të shtëpive mbretërore. Aty parakalonte shkatërrimi i monarkisë. Tek tregtarët e rrobeve të vjetra shikoje veladonë dhe petralihe priftërinjsh që shiteshin me copë. Te Porsheronët dhe te Ramponaj, disa njerëz të veshur në mënyrë qesharake me (koté) dhe me stolë, hipur mbi gomarë të karrocuar me pianeta pinin verë nëpër kabaretë në këlshej të katedraleve. Në rrugën Sen-Zhak, ca kalldrëmxhinj, këmbëzbathur, ndalonin karron e një tregtari ambulant, që shiste këpucë, shtinin para refeneçe dhe blinin pesëmbëdhjetë palë këpucë, të cilat ia dërgonin Konvansionit për ushtarët tanë. Bustet e Franklinit, Rusojt, Brutit dhe duhet shtuar edhe të Maratit, ishin me shumicë, nën njërin prej këtyre busteve të Maratit,

në rrugën Klozh-Persë, ishte varur, mbyllur në xham dhe në një kornizë druri të zi, një pretencë kundër Maluejt, me fakte bindëse, dhe me këta dy rreshta anëshkrim: "Këto hollësira m'i ka dhënë metresa e Silven Bajisë, patriote e mirë, që ka dashamirësi për mua. Nënshkruar: "MARAT". Në sheshin Palé-Ruajal, mbishkrimi i çezmës: *Quantos effundit in usus!* Ishte mbuluar me dy piktura në pëlhurë, pikturuar me tempera, të cilat paraqitnin, njëra, Kahie dë Zhërvilin duke denoncuar në Asamblenë kombëtare shenjën e bashkimit të "shifoni-stave" të Arlës, tjetra, Luigjin XVI duke i sjellë përsëri nga Varena në karrocën e tij mbretërore dhe, nën këtë karrocë, një dërrasë të lidhur me litarë në anët e së cilës vareshin dy granatierë, me bajonetë mbërthe. Vetëm disa nga dyqanet e mëdha ishin të hapur; qarkullonin karro të kthyera në dyqane kinkalerish dhe lodrash për fëmijë që i tërhiqnin gra dhe që ndriçoheshin nga kandila, dhjami i të cilëve shkrihej mbi mallrat: disa ish-murgesha, që kishin vënë në kokë paruke të verdha, shisnin sende të ndryshme të vendosura mbi ca tezga të hapura; filan arnuese, që arnonte çorape në një dyqan-birucë, ishte konteshë; filan rrobaqepëse ishte markeze; zonja dë Buflers banonte në një papafingo prej nga shikonte pallatin e vet. Kasnecë të ndryshëm ngisnin vrap andej-këtej duke ofruar "fletoret e lajmeve". Ata që fshihnin mjekrën nën kravatë quheshin të *sëmurë nga strofulla.* Këngëtarët endacakë silleshin poshtë e lart si mizat e dheut. Turma merrte me hua Pitunë, këngëtarin ruajalist, i cili megjithatë ishte trim, sepse kishte qenë burgosur njëzet e dy herë, dhe kishte pas dalë para gjyqit revolucionar për shkak se kishte rrahur me dorë fundin e belit duke shqiptuar fjalën civizëm; duke parë se kishte kokën në rrezik ai kishte bërtitur: *S'ka faj koka ime, fajin e ka e kundërta e saj!* Kjo i bëri gjykatësit të qeshnin dhe ai shpëtoi me kulaç pas brezi. Ky Pitui thumbonte modën e emrave greke dhe latine; kënga e tij e zemrës ishte mbi një mballomaxhi të cilit ia kishte ngjitur emrin Kujus dhe gruas së tij *Kujus-damë.* Burra e gra hidhnin vallen e karmanjolës; ata nuk thoshin *kavalieri dhe dama* por thoshin *"qytetari dhe qytetarja"*. Hidhnin valle nëpër manastiret e rrënuara, me kandile përmbi alltar. Në kubé varnin dy shkopinj në trajtë kryqi mbi të cilin vendosnin katër llambadhe, dhe kështu hidhnin valle përmbi pllakat e varreve që ndodheshin aty. Njerëzit vishnin xhaketa të kaltra tiranësh. Mbanin karfica këmishës "me kësulën e Lirisë" të bëra prej gurësh të bardhë, të kaltër dhe të kuq. Rruga Rishëlië quhej rruga e Ligjit: lagja Sent-Antuan thirrej lagja e Lavdisë; në sheshin e Bastiljes ndodhej një statujë e Natyrës. Njerëzia tregonin me gisht disa kalimtarë në zë si Chatëlénë, Didierin, Nikolla dhe Garnié-Delonejnë, të cilët vigjilonin te porta e zdruktarit Dyplej; Vulanin që s'linte ditë pa vajtur te gijotina, që u binte pas karrocave të të dënuarve, dhe që e

quante këtë "të shkosh në meshën e kuqe"; Monflabertin, gjyqtar revolucionar dhe markez, i cili ia kishte vënë emrin vetes *Dhjetë Gushti*. Njerëzia vështronin tek kalonin rresht nxënësit e Shkollës Ushtarake, të cilësuar me dekrete të Koncansionit "aspirantë të Shkollës së Marsit" dhe nga populli të cilësuar si "Sejmenët e Robespierit". Lexonin proklamatat e Freronit, që denonconin të dyshimtët për krim "negociantizmi". "Muskadinët", mbledhur kopé te dyert e bashkive, tallnin martesat civile, grumbulloheshin atje ku kalonte nusja e dhëndri, dhe thoshnin: *"të martuarit e bashkisë"*. Invalidët, statujave të shenjtorëve dhe të mbretërve u kishin vënë në kokë nga një kësulë të kuqe. Losnin me karta mu në mes të udhëkryqeve; edhe letrat e bixhozit ishin në revolucion të plotë; mbretërit ishin zëvendësuar me gjenitë, damat me liritë, fandet me barazitë dhe aset me ligjet. U kishin futur parmendën edhe lulishteve publike; parmenda bënte të sajën edhe në Tuleritë. Së bashku me të gjitha këto ishin përzier, sidomos nëpër partitë e mundura, nuk di se çfarë rraskapitjeje krenare për të jetuar; dikush i shkruante Fukié-Tënvilit: "Kini mirësinë të më çlironi nga jeta. Ja adresa ime". Shampseneci kishte qenë arrestuar për shkak se kishte thirrur mu në mes të Pallatit mbretëror: "Kur do t'i vijë radha e revolucionit në Turqi? Do të dëshiroja ta shihja republikën te Porta." Kudo gazeta. Çirakët e parukierëve bënin kaçurrela, paruka grash në sy të publikut, ndërsa padroni lexonte me zë të lartë gazetën *Munitor*; të tjerët komentonin në mes të grupeve, me gjeste të shumta gazetën, *"Të merremi vesh"* të Dybua-Kransesë, ose Trompetën e Artit Belerozë. Herë-herë berberët ishin edhe kasapë dhe njeriu shihte zhambone dhe suxhukë që vareshin krahas ndonjë kukulle me flokë të artë. Tregtarë të ndryshëm shisnin në udhët publike "verëra të të arratisurve"; një tregtar afishonte verëra të *pesëdhjetë e dy llojeve*, të tjerë bënin tramba sahate në formë lire dhe sofate alla dukesha; një berber kishte vënë këtë tabelë: "Rruaj klerin, kreh bujarinë, rregulloj vegjëlinë". Një takëm njerëzish shkonin e shtinin fall me letra te Marteni, në Nr.173 të rrugës Anzhu, ishte rruga Dofinë. Buka mungonte, qymyri mungonte, sapuni mungonte; shiheshin tek kalonin lopë qumështore që vinin nga krahinat. Në Valé, mishi i qengjit shitej pesëmbëdhjetë franga një livër. Një shpallje e Komunës caktonte për çdo gojë një livër mish në dhjetë ditë. Bishti bëhej i gjatë përpara dyerve të tregtarëve; njeri nga këta bishte ka mbetur legjendar sepse fillonte nga porta e një bakalli të rrugës Peti-Karó gjer në mes të rrugës Montorgej. Të bëje bishtin në radhë asi kohe quhej të "tirrje perin" për shkak të një litari të gjatë që mbanin në dorë njëri prapa tjetrit, ata që rrinin rresht. Gratë në mes të këtij mjerimi ishin burrnesha dhe të ëmbla. Ato i shkonin netët duke

pritur radhën për të hyrë te furrtari. Revolucioni gjente gjithmonë rrugëdalje; ai mbante peshë këtë mjerim të madh me dy mjete të rrezikshme, me kartëmonedhën dhe maksimumin; kartëmonedha ishte leva, maksimumi ishte pikë mbështetja. Ky empirizëm e shpëtoi Francën. Armiku, si ai i Koblencit ashtu dhe ai i Londrës, kishte kurdisur spekulimin me kartëmonedhat. Plot vajza shkonin e vinin, duke ofruar ujë livandoje, xharretiera e gërsheta dhe duke bërë kontrabandë kartëmonedhash; ish spekulantëve të Perronit të rrugës Vivienë, me këpucët gjithë baltë, me flokët gjithë lyrë, me kësulë gëzofi si bisht dhelpre, dhe matrapazëve të rrugës Valua, me çizmet të lustruara, me dhëmbëkruesen në gojë, me kapelën me push në kokë, vajzat u flisnin në njëjës. Populli i gjuante dhe i ndiqte ata, njëlloj si vjedhësit, që monarkistët i quanin "qytetarë aktivë". Por vjedhje kishte pak ama. Kjo ishte një zgjidhje e ashpër dhe një respektim stoik i ligjeve dhe i moralit. Këmbëzbathurit dhe barkzbrazurit kalonin, me sytë ulur rëndë-rëndë, përpara vitrinave të argjendarëve të Palé-Egalitesë. Gjatë bastisjes së banesës që bëri seksioni Antuan te Bomarsheja, një grua këputi në kopsht një lule; populli e rrahu atë me shuplaka fytyrës. Drutë kushtonin katërqind franga argjendi barra; shikoje nëpër rrugë njerëz që sharronin edhe krevatët e tyre; dimrit çezmat ishin kallkan; ujët kushtonte njëzet solde udha; gjithë bota bëheshin bartës uji. Një napolon flori vlen tremijë e nëntëqind e pesëdhjetë franga. Një e hipur në karrocë kushtonte gjashtëqind franga. Pas një dite udhëtimi në karrocë, dëgjoje këtë dialog:- Karrocier, sa të bën hesapi?- Gjashtëmijë livra. Një tregtar bari bënte njëzetmijë franga allish-verish në ditë. Një lypës thoshte: *Kini mëshirë e më ndihmoni! Më duhen edhe dyqind e tridhjetë livra për të paguar këpucët e mia.* Në të hyrë të urave, shikoje kolosë të skulpturuar dhe të pikturuar prej Davidit, që Mersieri i shante. *Karagjozë të mëdhenj prej druri,-* thoshte ai. Këta kolosë paraqisnin Federalizmin dhe Koalicionin të rrëzuar për toke. As ligështimi më i vogël nuk ndjehej te ky popull. Ky ishte gazi i zymtë se i hoqën qafe fronet. Vullnetarët vinin si vala, njëri pas tjetrit, të gatshëm për luftë e për fli. Çdo rrugë jepte një batalion. Flamujt e distrikteve shkonin e vinin secili me parullën e tij. Mbi flamurin e distrikteve të Kapuçinëve lexohej: *"Asgjë s'ka për të na mposhtur"* Mbi një tjetër: *S'ka më fisnikëri, veçse në zemër.* Mbi të gjitha muret, afishe, të mëdha, të vogla, të bardha, të verdha, të kuqe të shtypura, të shkruara me dorë ku lexohej kjo thirrje: *Rroftë Republika!* Fëmijët e vegjël belbëzonin: *Sa ira (mbarë do shkojë).*

Këta fëmijë të vegjël ishin e ardhmja e madhe e Francës.

Më vonë qytetit tragjik ia zuri vendin qyteti cinik; rrugët e Parisit kanë pasur dy pamje revolucionare shumë të dalluara, përpara dhe

pas 9 termidorit! Parisi i Sën-Zhystit ia lëshoi vendin Parisit të Talienit; dhe pikërisht këtu janë antitezat e vazhdueshme të Zotit, menjëherë pas Sinait u duk Kurtija.

Një shpërthim marrëzie publike duket sheshit. Kjo ishte parë edhe tetëdhjetë vjet përpara. Njeriu çlirohet nga Luigji XIV siç çlirohet nga Robespieri, me një nevojë të madhe për të marrë frymë; së këtejmi doli Regjenca, që çeli shekullin, dhe Direktuari, që e mbylli. Dy saturnale, dy festa plot rrëmujë, pas dy terrorizmash. Franca arratiset me të katra e merr fushat, jashtë vathës puritane, ashtu sikurse jashtë vathës monarkike me ngazëllimin e një kombi që ka shpëtuar prangat.

Pas 9 termidorit, Parisi u bë gazmor, me një gaz të çoroditur. Një gaz i sëmurë shpërtheu. Etheve për të vdekur ua zunë vendin ethet për të jetuar, dhe madhështia u zhduk e humbi. Erdhi një Trimalsion, që u quajt Grimod dë La Rejnierë; i erdhi radha *Almanakut të gryksave.* Njerëzit hanin darkë nën zhurmën e fanfarave, në qilarët e Pallatit Mbretëror, me orkestra grash, që u binin tambureve dhe u frynin trompetave; i erdhi dita "sazexhiut" me harkun në dorë; tani hanin bullë "alla orientale" te Meoti, midis vazove plot me parfume. Piktori Boz i pikturonte vajzat e veta, ato koka të pafajshme dhe magjiplote, "të gijotinuara", domethënë me gjoksin të hapur e me këmishë të kuqe. Pas valleve të furishme nëpër kishat e rrënuara u erdhi radha ballove të Ruxhierit, të Luketit, të Venzolit, të Moduitit, të Montasierës; qytetarëve serioze, që endnin tizga për të lidhur plagët, ua zunë vendin, sulltanat, egrat, nimfat; këmbëve të zbathura të ushtarëve, të mbuluara me gjak, me baltë dhe me pluhur, ua zunë vendin këmbët e zbathura të grave të zbukuruara me diamante; njësh me paturpësinë doli sheshit dhe shkelja e ligjit dhe e moralit; sipër dolën furnitorët dhe poshtë klasa e "vjedhacakëve të vegjël"; një mizëri vjedhësish e mbushi Parisin, dhe secili duhej ta ruante mirë "pasjen" domethënë portofolin e vet; njerëzit e kalonin kohën duke vajtur për sehir, në Sheshin e Pallatit të Drejtësisë, vjedhacaket majë stolit, të cilave autoritetet ua lidhnin fustanet; më të dalë të teatrove, kalamajtë të ftonin të hipje në llandon duke thënë: *Qytetar e qytetare, ka vend për dy veta;* nuk dëgjoje më gazetashitës të thërrisnin *Këpucari i vjetër* dhe *Miku i Popullit,* por *Letrat e Polishinelit* dhe *Peticion i Galopinëve;* markezi de Sadë kryesonte seksionin e Pikëve, në Sheshin Vandomë. Reaksioni ishte gazplot dhe gjakatar; *Dragonët e Lirisë* të 92-së rilindnin nën emrin *Kalorësit e kamës.* Në të njëjtën kohë në skenat e teatrit doli ai tip i derdimenit, që quhet Zhokris. Doli moda e "të mrekullueshmeve"; njerëzit betoheshin "për fjalë të viktimuar" dhe "për fjalë të jeshiltë"; dhe pas të mrekullueshmeve doli moda e të "hatashmeve" njerëzit u zbythën nga Miraboj gjer te Bobeshi. Kështu shkon e vjen Parisi; ai

është sahati vigan i qytetërimit; ai prek me radhë njërin pol e pastaj tjetrin, Termopilat dhe Gomorrhën. Pas vitit 93, revolucioni pati çaste errësimi të pazakontë, shekulli harroi ta mbaronte atë që kishte filluar nuk di se çfarë orgjie hyri në mes, zuri kryet e vendit, bëri të zbythet në rend të dytë apokalipsën e frikshme, këtij i thonë vizon i pamastë, dhe ia plasi të qeshurit pas frikës; tragjedia u zhduk në parodinë, dhe në fund të horizontit një tym karnavali fshiu si nëpër mjegull Meduzën.

Por në vitin 93, në të cilin jemi, rrugët e Parisit kishin plotësisht pamjen madhështore dhe të frikshme të fillimeve. Ato rrugë kishin oratorët e tyre, si Varlenin, që shëtiste një barakë me rrota nga maja e së cilës u mbante fjalime kalimtarëve; ato kishin heronjtë e tyre, njëri prej të cilëve quhej "Kapiteni i shkopinjve me hekur", kishin favoritet e tyre, si Gufruanë, autorin e pamfletit *Ruzhif*. Disa nga këta njerëz të dëgjuar bënin edhe të këqia; të tjerët ishin të pastër. Njëri midis të gjithëve ishte i ndershëm dhe fatal; ai ishte Simurdeni.

2

Simurdeni

Simurdeni ishte një ndërgjegje e pastër, por e zymtë. Në shpirtin e tij sundonte absolutja. Ai kishte pas qenë prift, pra hijerëndë. Njeriu mundet, ashtu sikurse qielli, të ketë një dëlirësi të zezë; një gjë e vogël mjafton që ta bëjë atë sterrë si nata. Priftëria kishte ngulur te Simurdeni terrin e natës. Kush ka qenë prift, mbetet prift.

Ajo gjë që mund të sjellë te ne natën mund të lerë te ne yjtë. Simurdeni ishte plot virtute e të vërteta, por që shndrisnin nëpër terr.

Historinë e tij mund ta bëje fare shkurt. Kishte pas qenë famullitar katundi dhe edukator në një shtëpi të madhe; pastaj i pati takuar një trashëgim i vogël pasurie, dhe ishte bërë i lirë.

Mbi të gjitha ai ishte njeri këmbëngulës. Ai e përdorte meditacionin siç mund të përdorë njeriu një palë darë; ai nuk e quante të drejtë të braktiste një ide veçse atëherë kur i kishte gjetur fundin, ai mendonte me një këmbëngulje të madhe. Dinte të gjitha gjuhët e Europës dhe nga pak gjuhët e tjera; ky njeri studionte pa pushuar, gjë që e ndihmonte ta ruante pastërtinë e tij; por s'ka gjë më të rrezikshme se një ngjizje e tillë.

Si prift, ai, për kryelartësi, fat ose lartësi shpirtërore, i kishte pasur në kujdes dëshirat e tij; por nuk kishte mundur të ruante besimin e tij fetar. Shkenca ia kishte shkatërruar fenë; dogma kishte fluturuar nga ai. Atëherë, duke e shqyrtuar vetveten ishte ndjerë si i cunguar, dhe,

duke mos mundur që të bëhet prift kishte punuar që të bëhej prapë njeri; por me një mënyrë të ashpër; atij ia kishin hequr familjen, por ai kishte bërë për shpirt atdheun; atij ia kishin ndaluar të martohej me një grua, por ai ishte martuar me njerëzimin. Kjo plotësi vigane, në themel, është njëlloj si zbrazëtia.

Prindërit e tij, fshatarë, duke e bërë prift, kishin dashur që ta bënin të dilte nga populli; por ai kishte hyrë në popull.

Dhe kishte hyrë me zjarr të madh. Ai i vështronte ata që vuanin me një zemërbutësi të frikshme. Nga prift ishte bërë filozof, dhe nga filozof atlet. Luigji XV ishte akoma gjallë kur Simurdeni e ndjente veten republikan ashtu si nëpër mjegull. I cilës republikë? I republikës së Platonit ndoshta, dhe ndoshta gjithashtu i republikës së Drakonit.

Ia kishin ndaluar të dashuronte, dhe kishte filluar të urrente. Ai urrente gënjeshtrat, monarkinë, teokracinë, roben e tij prej prifti; ai urrente të tashmen dhe i thërriste me britma të mëdha së ardhmes; e parandiente, e pikaste që më parë, e parashikonte atë të frikshme dhe madhështore; ai kuptonte se për zgjidhjen e mjerimit të vajtueshëm njerëzor duhej një farë hakmarrësi, i cili do të ishte një çlirues. Ai e adhuronte që së largu katastrofën.

Më 1789, kjo katastrofë erdhi dhe e kishte gjetur të gatshëm. Simurdeni ishte hedhur në këtë përtëritje të madhe njerëzore me logjikë, domethënë, për një shpirt të brumit të tij, në mënyrë të papërkulshme. Logjika nuk ka zemërbutësi. Ai i kishte jetuar vitet e mëdha revolucionare dhe kishte ndjerë rrëqethjen e të gjitha këtyre valëve, 89, rënia e Bastijes, mbarimi i sfilitjes së popujve; 90, më 19 qershor, mbarimi i feudalizmit; 91, Varena, mbarimi i mbretërisë; 92, lindja e republikës. Ai e kishte parë revolucionin të agonte; ai nuk ishte asi njeriu që të kishte frikë nga ky vigan; larg qoftë, ky besim i plotë i kishte dhënë jetë; dhe, megjithëse pothuaj i shtyrë në moshë - ishte pesëdhjetë vjeç dhe një prift mplaket më shpejt se një njeri tjetër - kishte filluar që të rritej edhe ai vetë. Nga viti në vit i kishte parë ngjarjet të rriteshin, dhe ai ishte rritur si ato. Kishte pasur frikë në krye se mos revolucioni dështonte, e vërente, revolucioni kishte arsyen dhe të drejtën, ai kërkonte që revolucioni të kishte edhe suksesin; dhe sa më shumë që revolucioni fuste frikën aq më shumë ai e ndjente veten të siguruar. Ai donte që kjo Minervë, e kurorëzuar me yjtë e së ardhmes, të bëhej gjithashtu edhe Pallas, dhe të kishte për mburoje maskën me gjarpërinj. Ai donte që syri i tij hyjnor të mundte, në rast nevoje, t'u hidhte demonëve dritën e skëterrës, dhe t'ua paguante terrorin me terror.

Kështu ai kishte arritur vitin 93.

Viti '93 është lufta e Europës kundër Francës dhe e Francës

kundër Parisit. Dhe çfarë është revolucioni? A është fitorja e Francës mbi Europën dhe e Parisit mbi Francën. Së këtejmi ajo pafundësi e kësaj minute të frikshme, viti 93, më e madhe se pjesa tjetër e shekullit.

S'ka gjë më tragjike se Europa që sulmon Francën dhe Franca që sulmon Parsin. Kjo është një dramë që ka shtatin e një epopeje.

Viti 93 është një vit i ngjeshur. Stuhia është aty, gati, në gjithë tërbimin dhe gjithë madhështinë e saj. Në këto rrethana Simurdeni e ndjente veten si jo më mirë. Ky mjedis pa torua, i egër dhe plot shkëlqim, i binte mirë për shtati Simurdenit. Ky njeri kishte, ashtu si shqiponja e detit, një qetësi të thellë brendapërbrenda, me një etje për rreziqe nga jashtë. Disa qenie me krahë, të egra dhe të qeta, janë krijuar për furtunat e mëdha. Shpirtrat e mbrujtura për stuhi ekzistojnë në këtë botë.

Ai kishte një mëshirë veç të tjerëve, që e ruante vetëm për të mjerët. Atyre vuajtjeve që të kallin datën ai u kushtohej me mish e me shpirt. Atij s'i vinte të pështirë për asgjë. Kësi lloj shpirtmirësie kishte ai. Simurdeni u vinte në ndihmë të tjerëve në mënyrë të llahtarshme por dhe të hyjnueshme. A kërkonte ku janë ulcerat për t'i puthur. Veprimet e bukura, të shëmtuara në të pamë, janë më të vështira për t'u kryer; ai këto veprime i pëlqente më shumë. Një ditë, në spital, një njeri ishte duke vdekur sepse po i merrej fryma nga një tumor që kishte në grykë, kishte një abses gjithë qelbëzim dhe erë të keqe, një abses i llahtarshëm dhe ndoshta ngjitës, i cili duhej shtrydhur e zbrazur pa vonuar asnjë minutë. Simurdeni ishte aty; ai ngjeshi gojën tek tumori, e thithi, duke pështyrë sa herë që i mbushej goja me qelb. Kështu ai e thithi të gjithë qelbin dhe e shpëtoi njeriun. Meqenëse asi kohe ai mbante akoma veshjen e priftit, dikush i tha:- Po t'ia kishe bërë këtë punë mbretit, do të bëheshe menjëherë peshkop.- Nuk do t'ia kisha bërë mbretit një punë të tillë,- u përgjigj Simurdeni. Veprimi dhe përgjigja e bënë Simurdenin popullor në lagjet e errëta të Parisit.

Me gjithë ato të mira që bënte për ata që vuajnë, që qajnë dhe që kërcënojnë, ai prapë shpesh bënte edhe më kokë të vet. Në epokën e zemërimeve të tërbuara kundër akaparatorëve, zemërime që lindin dendur edhe shumë gabime të rënda, pati qenë Simurdeni, ai, që, me një fjalë të vetme, ndaloi plaçkitjen e një anijeje të ngarkuar me sapun në portin Sen-Nikola, ai që shpërndau grumbujt e njerëzve të ndezur nga inati që ndalnin karrocat në barrierën Sen-Lazar.

Ishte ai, që, dhjetë ditë pas 10 gushtit, udhëhoqi popullin për të rrëzuar poshtë statujat e mbretërve. Dhe duke rënë, këto statuja vranë njerëz. Në sheshin Vandomë, një grua, Reinë Violet, u shtyp nga statuja e Luigjit XIV në qafën e të cilit ajo kishte shkuar një litar që po e tërhiqte. Kjo statujë e Luigjit XIV kishte qëndruar njëqind vjet më

këmbë; ajo ishte ngritur më 12 gusht 1692 dhe u përmbys më 12 gusht 1792. Në sheshin Konkordë, një i quajtur Gingerlot, i cili u bërtiti atyre që po prishnin: "qena të zgjebosur", u vra në vend mbi piedestalin e Luigjit XV. Statuja u bë copa-copa. Më vonë me këto copa u bënë solde. Vetëm krahu shpëtoi: ky ishte krau i djathtë që Luigji XV e kishte shtrirë me një gjest prej perandori romak. Me kërkesën e Simurdenit populli e dha, dhe dërgata ia çoi këtë krah Latydit, njeriut që ndenji tridhjetë e shtatë vjet i varrosur në burgun e Bastijes. Kur Latydi, me zgjedhën në qafë, me vargonjtë për bark, po kalbej për së gjalli në fund të këtij burgu me urdhër të atij mbreti, statuja e të cilit sundonte Parisin, kush do t'i kishte pas thënë vallë se kjo statujë do të rrëzohej poshtë, se ai vetë do të dilte nga varri, se në atë varr do të hynte vetë monarkia, se ai, i burgosuri, do të bëhej zot i asaj dore prej bronzi, që kishte nënshkruar urdhrin e burgimit dhe se prej këtij mbreti prej balte do të mbetej vetëm ai krah prej bronzi?

Simurdeni ishte nga ata njerëz që kanë në brendësi të tyre një zë dhe që e mbajnë vesh atë zë. Këta lloj njerëzish duken si të pakujdesshëm; aspak: ata janë të vëmendshëm.

Simurdeni dinte gjithçka dhe mohonte gjithçka. Ai dinte gjithçka nga shkenca dhe mohonte gjithçka nga jeta. Së këtejmi buronte dhe karakteri i paepur i tij. Ai i kishte sytë të lidhura ashtu sikurse Themiset e Homerit. Ai kishte sigurinë e verbër të shigjetës, që nuk shikon tjetër veç nishanit dhe qëllon drejt atje. Në revolucion s'ka gjë më të tmerrshme se vija e drejtë e pa dredha. Simurdeni ecte përpara tij, në mënyrë fatale.

Simurdeni besonte se në gjenezat shoqërore pika e tejme është terreni më i shëndoshë; ky është gabimi i atyre mendjeve që zëvendësojnë arsyen me logjikën. Ai e kapërcente Konvancionin; kapërcente edhe Komunen; ai bënte pjesë me ata të Peshkopatës.

Mbledhja, e cila quhej Peshkopata sepse i zhvillonte seancat e veta në një sallë të pallatit të vjetër episkopal, ishte, më mirë të thuash, një ndërlikim njerëzish se sa një mbledhje. Atje merrnin pjesë, sikurse në Komunë, këta spektatorë të heshtur dhe kuptimplotë, që kishin mbi vete, siç thotë Garati, "aq revole sa edhe xhepa". Peshkopata ishte një mishmash i çuditshëm; mishmash kozmopolit dhe parisian, gjë që nuk mund të përjashtohet duke qenë se Parisi është vendi ku rreh zemra e popujve. Atje ishte flaka e madhe e vegjëlisë. Pranë Peshkopatës Konvansioni ishte i ftohtë dhe Komuna ishte e vakët. Peshkopata ishte një nga ato formacione revolucionare të ngjashme me formacionet vullkanike. Peshkopata përmbante gjithçka, padije, budallallëk, respektim të rreptë të ligjeve e të moralit, heroizëm, zemërim të rreptë të ligjeve e të moralit, heroizëm, zemërim dhe

polici. Brunsviku kishte agjentët e vet aty brenda. Aty kishte burra të denjë për Spartën dhe të denjë për burgun. Pjesa më e madhe ishin të ndërkryer dhe të ndershëm. Zhironda, me gojën e Isnardit, kryetar i përkohshëm i Konvansionit, kishte thënë një fjalë të përbindshme:- *Parizianë, kini mendjen! Nga qyteti juaj nuk do të mbetet gur mbi gur, dhe do të vijë një ditë kur njerëzit do të kërkojnë vendin ku ka qenë Parisi.* Kjo fjalë kishte krijuar Peshkopatën. Njerëz, dhe, e thamë më lart, njerëz nga të gjitha kombet, e kishin ndjerë të domosdoshme që të shtrëngonin radhët rreth Parisit. Simurdeni ishte besëlidhur me këtë grup.

Ky grup kundërvepronte ndaj reaksionarëve. Ai kishte lindur nga ajo nevojë e popullit për dhunë, që përbën anën e frikshme dhe misterioze të revolucionarëve. E pajisur me këtë forcë, Peshkopata kishte marrë menjëherë me vete pjesën që i takonte. Në tronditjet dhe hallakatjet e Parisit, Komuna ishte ajo që zbrazte topin, dhe Peshkopata ishte ajo që i binte kambanës së kushtrimit.

Simurdeni besonte në pjellorinë e mendjes së tij të çelniktë, besonte se çdo gjë është e drejtë dhe e ligjshme në shërbim të së vërtetës; kjo gjë e bënte të aftë që të zotëronte partitë ekstreme. Maskarenjtë e shihnin se ai ishte i ndershëm dhe ishin të kënaqur. Disa krime e quajnë për mburrje të kryesohen e të udhëhiqen nga një virtyt. Kjo nuk u vjen për shtati, por edhe u pëlqen. Paloj, arkitekti që kishte shfrytëzuar rrënimin e Bastiljes, duke shitur gurët e saj për hesap të vet, dhe që, i ngarkuar për të lyer me gëlqere qelinë e burgut të Luigjit XVI, për arsye zelli, kishte mbuluar murin me hekura, vargonj dhe pranga; Gonshoni, oratori i dyshimtë i lagjes Sent-Antuanë, të cilit i kishin gjetur më vonë, edhe dëftesat; Furnieri, amerikani, i cili, më 17 korrik, kishte qëlluar Lafajetin me revole, i paguar, flitej, nga vetë Lafajeti! Hanrioti, i cili dilte nga Bisetri, dhe që kishte qenë shërbëtor, pehlivan, hajdut dhe spiun përpara se të bëhej gjeneral dhe të drejtonte topat mbi Konvansionin; La Rejni, ish vikar i madh i shartrës, i cili e kishte zëvendësuar librin e uratave me gazetën *Perë-Dyshenë;* të gjithë këta njerëz i mbante në zap Simurdeni, dhe, në disa çaste, për të ndaluar ata më të këqijtë ta luanin bishtin, mjaftonte që të ndjenin të qëndronte përpara tyre këtë dëlirësi të frikshme plot bindje. Me këtë mënyrë Sën-Zhysti i kallte datën Shneiderit. Në të njëjtën kohë, shumica e Peshkopatës, e përbërë sidomos nga të varfër dhe nga njerëz të rreptë, të cilët ishin të mirë, besonin më Simurdenin dhe i vinte pas. Ai kishte për vikar, ose për adjutant, si të doni, atë priftin tjetër republikan, Danzhunë, të cilin populli e donte për shtatin e tij të lartë dhe e kishte pagëzuar abati Gjashtë-Këmbë. Simurdeni mund ta çonte ku t'ia donte qejfi këtë kryetar të patrembur, që bota e quanin *gjeneral La Pik,* dhe atë Tryshonin, guximtar, i quajtur Nikolla i Madh, që kishte dashur ta

shpëtonte zonjën de Lambalë dhe i cili i kishte dhënë asaj krahun dhe e kishte ndihmuar të kapërcente mbi kufomat; kjo punë do të kishte dalë me sukses po të mos kishte bërë një shaka të egër berberi Sharlot.

Komuna e mbikëqyrte Komvansionin, Peshkopata mbikëqyrte Komunën. Simurdeni, një shpirt i drejtë dhe plot përbuzje ndaj intrigave, kishte këputur më shumë se një fill misterioz në duart e Pashit, të cilin Bernovili e quante: "njeriu i zi". Simurdeni, në Peshkopatë, e kishte grurë me të gjithë. Atij i kërkonin mendimin Dobsenti dhe Momoroj. I fliste spanjisht Gusmanit, italisht Pios, anglisht Arthurit, flamandae Pejrejras, gjermanisht austriakut Proli, dobiç i një princi. Ai krijonte marrëveshjen në mes të këtyre mosmarrëveshjeve. Nga kjo gjë ai kishte një pozitë të errët dhe të fortë. Herberti ia kishte frikën Simurdenit.

Simurdeni kishte, në këto kohë dhe grupe tragjike, pushtetin e njerëzve të pathyeshëm. Ai ishte një njeri i panjollë që kujton se është i pagabueshëm. Asnjeri s'e kishte parë ndonjëherë të qante. Virtut i paarritshëm dhe i ftohtë si akulli. Ai ishte njeriu i drejtë që të kallte datën.

S'ka rrugë të mesme për një prift në revolucion. Një prift nuk mund t'i hynte aventurës së stërçuditshme flagrante veçse për arsyet më të ulëta ose më të larta; duhej që të ishte ose i poshtër i të poshtërve ose i madhërishmi i të madhërishmëve. Simurdeni ishte i madhërishëm, por i madhërishëm në vetmi, në rrugë të përpjeta thikë, në një atmosferë vdekjeje jo mikpritëse; i madhërishëm në një rreth plot gremina e hone. Malet e larta e kanë këtë virgjinitet të përzishëm.

Simurdeni kishte të pamët e një njeriu të zakonshëm, i veshur me rrobe të rëndomta, me fytyrë të varfër. Kur ishte i ri, ai kishte rruar toçin e kokës; kur u mplak, ishte tullac. Ato të pakta flokë që i kishin mbetur ishin ngjyrë hiri. Balli i tij ishte i gjerë, dhe mbi këtë ballë për një vëzhgues kishte një shenjë. Simurdeni kishte një mënyrë të foluri të prerë, plot zjarr dhe solemne, zërin e prerë, theksin të vendosur, gojën të trishtuar dhe të hidhët, syrin e qartë dhe të thellë, dhe në të gjithë fytyrën nuk di çfarë pamje të indinjuar.

I tillë ishte Simurdeni.

Askush sot nuk e di emrin e tij. Historia ka kësi të panjohurish të tmerrshëm.

3

Një qoshe e pakredhur në lumin Stiks

Një njeri i tillë a ishte vërtet njeri? Shërbëtori i gjinisë njerëzore a mund të dashuronte njeri? A mos ishte vallë me të tepërt një shpirt,

për të qenë një zemër? Ky përqafim i stërmadh që pushtonte gjithçka e gjithkënd a mund të rezervohej për ndonjë njeri? A mund të dashuronte Simurdeni? Le ta themi. Po.

Qysh i ri, ai pati qenë edukator në një shtëpi pothuajse princore, dhe kishte pasur një nxënës, bir dhe trashëgimtar të shtëpisë, të cilin e donte fort. Të duash një fëmijë është shumë e lehtë. E çfarë nuk mund t'i falësh një fëmije? Atij i falet që është zotëri, që është princ, që është mbret. Pafajësia e moshës bën që të harrohen krimet e racës; dobësia e qenies bën që të harrohet tepria e rangut. Ai është aq i vogël sa i falet që është i madh. Skllavi ia fal që është zot. Plaku zezak e adhuron si idhull kalamanin e bardhë. Simurdeni e kishte marrë me zjarr nxënësin e vet. Fëminia ka atë diçka të pashprehshme që mund ta bëjë njeriun të derdhë të gjithë dashurinë e tij. Gjithçka, që mund të dashuronte te Simurdeni, ishte e derdhur, si me thënë, mbi këtë fëmijë; kjo qenie e butë dhe e pafajshme ishte bërë një farë preje për këtë zemër të dënuar me vetmi. Ai e dashuronte me të gjitha fuqitë, edhe si baba, edhe si vëlla, edhe si mik, edhe si krijues. Ai ishte biri i tij; bir jo i gjakut të tij, por i shpirtit e i mendjes së tij. Simurdeni nuk ishte babai, dhe kjo nuk ishte vepra e tij; por ai ishte mësuesi, dhe kjo ishte kryevepra e tij. Këtë zotëri të vogël ai e kishte bërë njeri. Kushedi? Ndofta njeri të madh. Sepse të tilla janë ëndrrat. Pa dijeninë e familjes,- a ka njeriu nevojë për leje për të krijuar një zgjuarsi, një vullnet dhe një karakter të drejtë?- Ai i kishte ngulitur vikontit të vet; i kishte kallur virusin e tmerrshëm të virtytit të ri, nxënësit të vet gjithë përparimin që kishte në veten e vet, ai i kishte derdhur në damarët e gjakut bindjen e vet, ndërgjegjen e vet, idealin e vet; në këtë tru prej aristokrati ai kishte shtënë shpirtin e popullit.

Shpirti pi sisë, zgjuarsia është një gji. Ka një analogji midis dados që jep qumështin e vet dhe edukatorit që jep mendjen e vet. Disa herë edukatori është më baba se babai, ashtu sikurse dadoja është më nënë se nëna.

Kjo atësi e thellë shpirtërore e lidhte Simurdenin me nxënësin e vet. Sa herë e shikonte këtë fëmijë atij i gufonte zemra nga dashuria.

Shtojmë edhe këtë: ta zëvendësoje babanë ishte gjë e lehtë, fëmija s'kishte më baba; ai ishte jetim, i ati kishte vdekur, e ëma kishte vdekur; s'i kishte mbetur njeri për t'u kujdesur për të veçse një gjyshe e verbër dhe një xhaxha i madh që mungonte nga shtëpia. Gjyshja vdiq; xhaxhai i madh (i vëllai i gjyshit), kryetar i familjes, njeri i shpatës dhe i bejllëkeve të mëdha, i ngarkuar me ofiqe në oborrin mbretëror, braktiste kullën e vjetër të familjes, jetonte në Versajë, shkonte nëpër ushtritë, dhe linte jetimin vetëm në kështjellën e vetmuar. Edukatori ishte, pra, vetë zot vetë shkop, me gjithë kuptimin e fjalës.

Le të shtojmë edhe këtë akoma: Simurdeni e kishte parë të lindte këtë fëmijë që ishte nxënësi i tij. Fëmija, jetim dhe fare i vogël, kishte pasur një sëmundje të rëndë. Simurdeni në këtë rrezik vdekjeje i kishte qëndruar mbi kokë ditë e natë; dhe dihet se mjeku mjekon por ai që ruan të sëmurin e shpëton, dhe Simurdeni e kishte shpëtuar fëmijën. Jo vetëm që nxënësi i vet i kishte detyruar atij edukimin, arsimin, shkencën, por i kishte detyruar mëkëmbjen pas sëmundjes dhe shëndetin; jo vetëm që nxënësi i detyronte të menduarit, por i detyronte të jetuarit. Ata që na detyrojnë gjithçka, ne i adhurojmë; Simurdeni e adhuronte këtë fëmijë.

Vetë jeta i ndau njërin nga tjetri. Si mbaroi edukimi, Simurdenit i ishte dashur që ta linte fëmijën, i cili tani ishte bërë djalë i ri. Me çfarë vrazhdësie të ftohtë dhe të pandërgjegjshme bëhen ndarje të tilla! Sa qetësisht familjet u japin udhët edukatorit që le mendimin e vet në një fëmijë, dhe dados që le te fëmija gjakun dhe mishin e vet! Simurdeni, si u pagua dhe u nxor jashtë, kishte dalë nga bota që së sipërmi dhe kishte hyrë në botë që së poshtmi; muri midis të mëdhenjve dhe të vegjëlve ishte mbyllur përsëri; zotëria i ri, oficer që nga lindja dhe i graduar vetvetiu kapiten, kishte ikur për të vajtur në një garnizon diku, edukatori i përvojtur qysh me kohë në fund të zemrës së vet, prift i panënshtruar kishte nxituar të zbriste në atë katin përdhes të errët të kishës që quhej kleri i ulët; dhe Simurdeni e kishte humbur sysh nxënësin e vet.

Kishte ardhur revolucioni; kujtimi i kësaj qenieje, nga e cila ai kishte bërë një njeri, kishte vazhduar të plloçiste tek ai, i fshehur, por jo i shuar, nga përpjesëtimet e mëdha të çështjeve publike.

Të modelosh një statujë dhe t'i japësh jetë, është gjë e bukur; të modelosh një inteligjencë dhe t'i japësh të vërtetën, është një gjë akoma më e bukur.

Një mendje mund të ketë një fëmijë.

Ky nxënës, ky fëmijë, ky jetim, ishte e vetmja krijesë që ai dashuronte mbi tokë.

Por, edhe në një dashuri si kjo, një njeri i tillë si Simurdeni a kishte ndonjë pikë të dobët?

Do ta shohim.

LIBRI I DYTË

KABAREJA E RRUGËS SË PALLOIT

1

Minosi, Eaku dhe Rhamadanti

Na ishte në rrugën e Palloit një kabare, e cila quhej kafe. Kjo kafe kishte një prapadhomë, sot historike. Atje takoheshin hera-herës, pothuajse fshehtazi, ca njerëz kaq shumë të fuqishëm dhe kaq shumë të mbikëqyrur sa nuk guxonin të flisnin me njëri-tjetrin faqe publikut. Aty kishte qenë këmbyer, më 23 tetor 1792, një puthje e famshme midis Montanjës dhe Zhirondës. Pikërisht atje Garati, megjithëse nuk e pohon në kujtimet e veta, kishte ardhur të merrte informata asaj nate të përzishme kur, pasi e pati siguruar Klavierin në burg në rrugën Bonë, e ndaloi karrocën e vet mbi Urën-Mbretërore për të dëgjuar kambanat e kushtrimit.

Më 28 të qershorit 1793, tre veta ishin mbledhur rreth një tryeze në këtë prapadhomë. Karriget e tyre nuk preknin njëra-tjetrën; ishin ulur secili në njërën prej anëve të tryezës, duke lënë të zbrazët anën e katërt. Ishte afro ora tetë e mbrëmjes; në rrugë bënte akoma ditë, por nata kishte rënë në dhomën prapa, dhe një farë llambe vajguri me bisht të gjatë, e varur në tavan, luks për atë kohë ndriçonte tryezën.

I pari nga këta tre burra ishte verdhacuk, i ri, i rëndë me buzë të holla dhe vështrim të ftohtë. Ai kishte në një faqe një huq nervoz, që duhej ta pengonte për të buzëqeshur. Ishte i pudrosur, mbante doreza, i pastër, dhe pullat e rrobave i kishte të mbërthyera mirë. Veshja e tij ngjyrë mavi të çelur nuk bënte asnjë rrudhë. Ai kishte një palë kilota nankini, çorape të bardha, një kravatë të madhe, një jakë këmishe plot pala, këpucë me tokëza të argjendta. Të dy burrat e tjerë ishin, njeri një farë gjiganti, tjetri një farë shkurtabiqi. I madhi, i veshur shthurur me një palë rrobe të gjera stofi të kuq të ndezur. Qafën e kishte të zbuluar. Rreth qafës mbante kravatë të zgjidhur që i binte më poshtë se jaka e këmishë. Setrën e mbante të hapur me pullat të këputura. Kishte mbathur një palë çizme të përveshura. Flokëve të egër e si dëllinjë, dukej se u kishte hequr një të krehur e një të rregulluar; në parukën e tij kishte ca lele kali. Ai ishte i vrarëlije në fytyrë, kishte një rrudhë zemërimi midis vetullave, palëzën e shpirtmirësisë në këndin e gojës, buzë të trasha, dhëmbë të mëdhenj, një grusht si të hamallit,

syrin xixë. I vogli ishte një njeri i verdhë, i cili, kur rrinte ulur, dukej u përçudshëm; ai e mbante kokën të anuar prapa, kishte një palë sy të përskuqur në gjak, pllanga ngjyrë të vdekuri mbi fytyrë, një shami të lidhur mbi flokët e përlyer dhe të lëpirë; ballë s'kishte fare por kishte një gojë të stërmadhe e të tmerrshme. Mbante një palë pantallona me këmbëza, këpucë të gjera, një jelek, që dukej sikur kishte pas qenë prej sateni të bardhë, dhe, sipër këtij jeleku një brez, nëpër palët e të cilit një vijë të drejtë dhe e fortë linte të pikasej një kamë.

I pari nga këta burra quhej Robespier, i dyti Danton, i treti Marat.

Ata ishin vetëm në këtë sallë. Përpara Dantonit gjindeshe një gotë dhe një shishe vere e mbuluar nga pluhuri, që të kujtonte atë krikllën e birrës të Luterit; përpara Maratit një filxhan kafe; përpara Robespierit letra.

Pranë letrave shikoje një nga ata kallamarët e rëndë prej plumbi, të rrumbullakët dhe vijza-vijza, që i mbajnë mend ata që kanë qenë shkollarë në fillim të këtij shekulli. Një pendë ishte hedhur pranë kallamarit. Mbi kartat ishte vendosur një vulë e madhe bakri mbi të cilën lexoje *Pallaj-fecit* dhe që paraqiste një model të përpiktë të Bastijës.

Një hartë e Francës ishte nderë në mes të tavolinës.

Te porta përjashta qëndronte qeni rojtës i Maratit, ai Loran Basi, komisionar i numrit 18 të rrugës Kordelier, që më 13 të korrikut, afro pesëmbëdhjetë ditë pas atij 26 qershori, do t'ia kërciste me karrige kokës një gruaje të quajtur Sharlotë Kordej, e cila në këtë çast ndodhej në Kaen duke ëndërruar më tym. Loran Basi ishte ai që sillte bocat e *Mikut të Popullit*. Asaj mbrëmjeje, e kishte marrë me vete i zoti dhe e kishte porositur ta mbante të mbyllur sallën ku ishin Marati, Dantoni dhe Robespieri, dhe të mos linte të hynte aty asnjeri, veçse po të qe dikush nga komiteti i shpëtimit publik, Komuna ose Peshkopata.

Robespieri nuk donte t'ia mbyllte derën Sen-Zhystit, Dantoni nuk donte t'ia mbyllte Pashit, Marati nuk donte t'ia mbyllte Gusmanit.

Konferenca po vazhdonte që prej një kohe të gjatë. Ajo kishte për subjekt letrat e hapura mbi tryezë dhe të cilat Robespieri ua kishte lexuar shokëve. Zërat kishin filluar të ngriheshin. Një diçka si zemërim po ziente midis këtyre tre burrave. Prej së jashtmi mund të dëgjoje disa shpërthime fjalësh. Asokohe zakoni i tribunave publike dukej se kishte krijuar të drejtën të mbaje vesh. Ishte koha kur ekspedicionari Fabricius Paris vështronte nga vrima e çelësit se çfarë bënte komiteti i shpëtimit publik. Gjë që, le ta themi kalimthi, nuk pati qenë e padobishme, sepse ishte vetë Parisi ai që i çoi lajmin Dantonit natën e 30-31 marsit 1794. Loran Basi kishte ngjeshur veshin pas portës së prapadhomës, ku ishin Dantoni, Marati dhe Robespieri. Loran Basi i shërbente Maratit, por ishte taraf i Peshkopatës.

2

Magna testantur voce per Umbras

Dantoni sapo ishte çuar më këmbë; ai kishte zbythur plot gjallëri karrigen.

- Dëgjoni,- thirri ai.- Ka vetëm një urgjencë, republika në rrezik. Unë di vetëm një gjë, të çliroj Francën nga armiku! Për këtë çështje të gjitha mjetet janë të mira. Të gjitha! Të gjitha! Të gjitha! Kur kam të bëj me të gjitha rreziqet, unë vë në përdorim të gjitha burimet e mundësitë, dhe kur ia kam frikën gjithçkaje i bëj ballë gjithçkaje. Mendja ime është si luanesha. S'ka masa gjysmake, s'ka hiq e mos e këput në revolucion. Nemesisi nuk e ka me hiq e mos e këput. Le të jemi të tmerrshëm dhe të dobishëm. A mos sheh elefanti se ku e lëshon tapanxhën? Ta shtypim armikun!

Robespieri u përgjigj me të butë:

- Me gjithë qejf.

Dhe shtoi:

- Çështja është që të dimë se ku është armiku.
- Është jashtë, dhe e dëbova,- tha Dantoni.
- Është brenda dhe po e mbikëqyr,- tha Robespieri.
- Dhe do ta dëboj edhe një herë,- ia priti Dantoni.
- Nuk mund ta dëbosh armikun e brendshëm.
- Po çfarë e bën pra?
- E shfaros.
- E pranoj,- tha nga ana e tij Dantoni.

Dhe ia nisi përsëri.

- Ju them se është jashtë, Robespier.
- Danton, ju them se është brenda.
- Robespier, ai është në kufi.
- Danton, ai është në Vande.
- Qetësohuni,- tha një zë i tretë,- ai është gjithkund; dhe jeni të humbur.

Ishte Marati që po fliste.

Robespieri e vështroi Maratin dhe vazhdoi qetë:

- Mjaft me përgjithësime. Unë përcaktoj. Ja ku janë faktet.
- Pendant!- shfryu Marati.

Robespieri vendosi dorën mbi letrat e hapura përpara tij dhe vazhdoi:

- Tani sapo ju lexova letrat e Priorit të Marnës. Sapo ju njoftova informatat e dhëna nga ai Gelambri. Danton, dëgjoni këtu, lufta e

huaj s'është gjë, është si një e gërvishtur në bërryl; lufta civile është ulcera që të bren mëlçinë. Nga sa ju lexova rezulton kjo: Vandeja, deri më sot e ndarë midis shumë kryetarësh, në këtë çast është duke u përqendruar. Ajo që tani e tutje do të ketë një kapiten të vetëm...

- Një hajdut qendror,- murmuriti Dantoni.

- Ky është,- vazhdoi Robespieri,- njeriu që ka zbarkuar pranë Pontrosonit më 2 të qershorit. Ju e patë se ç'është. Vini re se zbarkimi përputhet me arrestimin e përfaqësuesve në mision, Priorit të Bregut të Artë dhe Romit, në Bajë, nga ana e atij rajoni tradhtor të Kalvadosit, më 2 të qershorit, pikërisht në të njëjtën ditë.

- Dhe transferimi i tyre në kështjellën e Kaenit,- tha Dantoni.

Robespieri vazhdoi:

- Po vazhdoj t'i përmbledh letrat. Lufta e pyllit po organizohet në shkallë të gjerë. Në të njëjtën kohë një zbarkim anglez po përgatitet. Vandeas dhe anglezë, është Bretanja me Bretanjën. Ata derrat e Finisterit flasin një gjuhë me larot e Kornujës. Ju parashtrova një letër, që i kapën Pyjzejit, ku thuhet se "njëzet mijë uniforma që u janë shpërndarë kryengritësve do të çojnë më këmbë njëqindmijë". Kur kryengritja fshatare do të jetë e plotë, zbarkimi anglez do të kryhet. Ja plani. Ndiqeni atë mbi hartë.

Robespieri vuri gishtin mbi hartë dhe vazhdoi:

- Anglezët mund ta zgjedhin pikën e zbarkimit, nga Kankali në Pempol. Kregu do të parapëlqente gjirin e Sën-Briekut, Kornuallisi gjirin e Sen-Kastit. Por kjo është një hollësi. Bregu i majtë i Luarës ruhet nga ushtria vandease rebele, dhe për sa u përket njëzet e tetë legave, që janë të zbuluara midis Ansenisit dhe Pontorsonit, dyzet famullira normande kanë premtuar ndihmën e tyre. Zbarkimi do të bëhet në tri pika: Plerën, Ifiniak dhe Plenëf; prej Plerënti do të shkojnë në Sen Briëk, dhe nga Plenërfi në Lambal; ditën e dytë do të zënë Dinanin, ku ndodhen nëntëqind robër anglezë, dhe do të pushtojnë në të njëjtën kohë Sen-Zhuanin dhe SenóMaenin; atje do të lenë kavalerinë; ditën e tretë, dy kolona do të drejtohen; njëra nga Zhuani drejt Bedesë, tjetra nga Dinani drejt Besherelit, që është një fortesë natyrale, dhe ku do të vendosin dy bateri; të katërtën ditë, ata do të jenë në Renë. Rena është çelësi i Bretanjës. Kush ka Renën, ka gjithçka. Po more Renën, Shatonëfi dhe Sen-Maloja bien. Në Rëne ka një milion fishekë dhe pesëdhjetë gryka artiljerë fushore...

- Të cilat do t'i fshijnë,- murmuriti Dantoni.

Robespieri vazhdoi:

- Po i jap fund. Nga Rena, tri kolona do të lëshohen, njëra mbi Fuzherën, tjetra mbi Vitrenë dhe tjetra mbi Redonin. Meqenëse urat janë prerë, armiqtë do të pajisen, ju e patë këtë gjë me saktësi, me

trapa dhe trarë, dhe do të kenë kallauzë për t'i treguar kavalerisë pikat ku mund të kalohet lumi në va. Nga Fuzhera do të përhapen drejt Avranshës, nga Redoni drejt Ansenisit, nga Vitreja drejt Lavalit. Nanta do të dorëzohet. Bresi do të dorëzohet. Redoni të hap rrjedhën e Vilenës, Fuzhera të hap udhën e Normandisë, Vitreja të hap udhën e Parisit. Për pesëmbëdhjetë ditë do të kenë një ushtri hajdutësh prej treqind mijë burrash, dhe e gjithë Bretanja do të jetë e mbretit të Francës.

- Domethënë e mbretit të Anglisë,- tha Dantoni.

- Jo. E mbretit të Francës.

Dhe Robespieri shtoi:

- Mbreti i Francës është më i keq. Duhen pesëmbëdhjetë ditë për të dëbuar të huajin dhe njëmijë e tetëqind vjet për të zhdukur monarkinë.

Dantoni, që ishte unjur përsëri, vuri bërrylat mbi tryezë dhe kokën në duar, ëndërrues.

- Ja e shikoni rrezikun,- tha Robespieri.- Vitneja u hap udhën e Parisit anglezëve.

Dantoni ngriti ballin përpjetë dhe lëshoi me forcë të dy duart e tij të mëdha të kapërdredhura mbi hartën, si mbi ndonjë kudhër.

- Robespier, po Verduni nuk u hapte udhën e Parisit prusianëve?

- E pastaj?

- E pra, do t'i dëbojmë anglezët ashtu si dëbuam prusianët.

Dhe Dantoni u ngrit përsëri në këmbë.

Robespieri vuri dorën e tij të ftohtë mbi grushtin e ethshëm të Dantonit.

- Danton, Shampanja nuk ishte me prusianët, por Bretanja është me anglezët. Të rimarrësh Verdunin, kjo është luftë me të huajin; të rimarrësh Vitrenë, kësaj i thonë luftë civile.

Dhe Robespieri murmuriti me një theks të ftohtë e të thellë.

Ndryshim serioz.

Dhe vazhdoi:

- Uluni, Danton dhe vështroni hartën në vend që ta godisni me grushte.

Por Dantoni vazhdonte me të tijën.

- Kësaj i thënkan punë e madhe!- bërtiti ai.- Ta shikosh katastrofën në perëndim kur ajo është në lindje, Robespier, unë jam në një mendje me ju që Anglia po hakërrohet mbi Oqean, por Spanja po hakërrohet mbi Pirenenjtë, por Italia po hakërrohet mbi Alpet, por Gjermania po hakërrohet mbi Rin. Dhe ariu i madh rus qëndron në fund. Jashtë koalicioni, brenda tradhtia. Në jug Servanti i hap portën e Francës mbretit të Spanjës, në veri Dumuriezi kalon në radhët e armikut. Zaten

ai e pat kërcënuar gjithmonë më pak Holandën sesa Parisin. Nervindi e zhduk Zhemapën dhe Valminë. Filozofi Rabo Sent-Etienë tradhtar, si protestant që është, mban letërkëmbim me kurtizanin Monteskju. Ushtria është dhjetuar. Tani s'ka asnjë batalion që të ketë më shumë se katërqind shpirt; regjimenti trim i Dy-Urave ka katandisur në njëqind e pesëdhjetë veta; kampi i Pamarsit i është dorëzuar armikut; në Zhivet nuk mbeten më shumë se pesëqind thasë miell; ne po tërhiqemi mbi Landau; Vyrmseri ia ka shtrënguar Kleberti; Majansa po jepet trimërisht. Kondeja burracake. Valansiena gjithashtu. Por kjo nuk do të thotë se Shanseli, që mbron Valansienën, dhe Ferodi plak, që mbron Kondenë, nuk janë dy heronj, ashtu sikurse Mënieri që mbronte Majansën. Por të gjithë të tjerët tradhtojnë. Darvili tradhton në eks-la-Shapelë, Muni tradhton në Bruksel; Valansi tradhton në Breda, Neji tradhton në Limburg, Miranda tradhton në Maestriht: Stengeli, tradhtar, Lanui, tradhtar Ligonieri tradhtar, Menui tradhtar, Dalloni tradhtar monedhë e fëlliqur e Dymuziezit. Duhen dhënë shëmbëlla, Marshimet së prapthi të Kystinit më ngjallin dyshime; kam frikë se Kystini parapëlqen të marrë Frankfortin, ku ka llokma, në vend që të marrë Koblencin, që është i nevojshëm. Frankforti mund të paguajë katër milionë ndihmë për luftën, ashtu qoftë. Sa vlen kjo kundrejt asgjësimit të çerdhes së të arratisurve? Tradhti, po them. Mënieri vdiq më 13 qershor. Ja, Kleberi mbeti vetëm. Ndërkohë Brunsviku po shton radhët dhe po përparon. Ai po ngul flamurin gjerman mbi të gjitha fortesat franceze që merr. Margravi i Brandeburgut është sot arbitër i Europës; ai po i fut në thes provincat tona; ai do ta gllabërojë edhe Belgjikën, do të shikoni; të thotë mendja se ne po punojmë për Berlinin; në vazhdoftë kështu kjo punë, dhe në mos vënçim rregull, revolucioni francez do të bëhet në dobi të Potsdamit, dhe do të ketë si të vetmin përfundim të zmadhojë shtetin e vogël të Frederikut II-të, dhe ne do ta kemi vrarë mbretin e Francës për mbretin e Prusisë.

Dhe Dantoni i tmerrshëm, ia plasi të qeshurit.

Të qeshurit e Dantonit e bërë Maratin të buzëqeshë:

- Ju keni secili nga një mendje më vete; ju, Danton, Prusinë; ju, Robespier Vandenë. Edhe unë tani do t'i përcaktoj gjërat më mirë. Ju nuk e shikoni rrezikun e vërtetë; ja rreziku; kafetë dhe kazinotë. Kafja e Shuaselit është jakobine, kafja Paten është monarkiste, kafja Randevu sulmon gardën kombëtare, kafja e Portës Sen-Marten e mbron, kafja e Regjencës është kundër Brisotit, kafja Koraca është pro, kafja Prokop bën be për kokën e Diderojt, kafja e Theatrit francez për kokën e Volterit, në Rotondë grisin kartmonedhat, kafet Sen-Marso janë tërbuar, kafja Manuri po vringëllin çështjen e miellrave, në kafen e Fojit kërcet shamata dhe grushti, në Parron zhuzhurojnë grerat e

financave. Jo, këto janë gjëra serioze.

Dantoni nuk po qeshte më. Marati buzëqeshte gjithmonë. Buzëqeshja e shkurtabiqit është më e keqe se të qeshurit e kolosit.

- A mos talleni Marat?- sokëlliti Dantoni.

Marati përdrodhi një herë belin me përpëlitje, gjë për të cilën ai kishte nam asokohe. Buzëqeshja e tij ishte shuar.

- Ah! Ju zura prapë, qytetari Danton. Ju, dora vetë, më keni quajtur në mes të Konvansionit "individi Marat". Dëgjoni këtu. Po ua fal të gjitha. Ne po kalojmë një çast krejt fyl. Ah! Unë nuk pyes fare! Në të vërtetë, çfarë njeriu jam unë? Kallëzova Shazotin, kallëzova Petionin, kallëzova Kersentin, kallëzova Mortonin, kallëzova Dyfrish-Valazenë, kallëzova Ligonierin, kallëzova Menunë, kalëzova Banevilin, kallëzova Zhansonenë, kallëzova Bironin, kallëzova Lidonin e Shambonin; mos nuk pata të drejtë? Unë nuhat tradhtinë tek tradhtari, dhe e gjej të dobishme ta kallëzoj kriminelin përpara krimit. Unë kam zakon ta them në vigjilje atë që ju të tjerët e thoni të nesërmen. Unë jam njeriu që i propozoi asamblesë një plan të plotë legjislature kriminale. Çfarë kam bërë unë deri më tani? Kam kërkuar që të udhëzohen seksionet, me qëllim që të disiplinohen me revolucionin, kam bërë që të zhvulosen të tridhjetë e dy dosjet gjyqësore, kam kërkuar diamantet e depozituara në duart e Rolandit, kam provuar se brisotinët i kishin dhënë komitetit të sigurimit të përgjithshëm mandate arrestimi të bardha, kam sinjalizuar mungesat e raportit të Lindetit mbi krimet e Kapetit, votova për ekzekutimin e mbretit brenda njëzet e katër orëve, kam mbrojtur batalionet Mokonsej dhe Republikani, kam ndaluar leximin e letrës të Narbonit dhe të Malhuatit; kam bërë një mocion për ushtarët e plagosur, kam bërë të zhduket komisionin e të gjashtëve, dhe kam parandier në çështjen e Mosit tradhtinë e Dymuriezit; kam kërkuar që të merreshin njëqindmijë veta nga të afërmit e të arratisurve si peng për komisarët që i ishin dorëzuar armikut; kam propozuar të shpallej si tradhtar çdo përfaqësues që do të kalonte barierat; kam demaskuar komplotin e rolandinëve në turbullirat e Marsejës; kam ngulur këmbë që të vihej në çmim koka e Egalitesë bir, kam mbrojtur Bushotin, kam dashur votimin emër më emër për të dëbuar Isnardin nga kolltuku, kam bërë të shpallej se parisienët meritojnë mirënjohjen e atdheut për shërbimet e tyre; ja pse unë trajtohem si karagjoz nga Luveti, pse krahina e Finisterit kërkon që të më dëbojnë jashtë atdheut, pse qyteti i Ludënit lut që të më internojnë, pse qyteti i Amiensit dëshiron që të më vënë kyçin në gojë, pse Koburgu kërkon që të më arrestojnë, dhe pse Lëkuant-Pyjravoj i propozon Konvansionit që të më dekretojë si të çmendur. Pa dale, qytetari Danton, pse më keni kërkuar të vij në këtë mbledhjen tuaj të fshehtë, në mos qoftë për të kërkuar mendimin tim?

A ju kërkoja unë ndonjëherë në kësi punësh? Larg qoftë, aspak. Unë nuk i honeps dot bisedimet kokë më kokë me kundrarevolucionarë si Robespieri dhe ju. Bile, unë duhej ta prisja një gjë të tillë, ju s'më keni kuptuar; as ju më shumë se Robespieri, as Robespieri më shumë se ju. Nuk paska pra, një burrë shteti këtu? U dashka që t'ju mësojnë abecenë e politikës, u dashka që t'ju vënë pikat mbi i. Ajo që ju thashë unë do të thotë këtë: Gaboheni që të dy. Rreziku s'është as në Londër, ashtu si pandeh Robespieri, as në Berlin, ashtu si pandeh Dantoni; rreziku është në Paris. Është në mungesën e unitetit, në të drejtën që ka secili t'i bjerë avazit të vet, duke filluar që nga ju të dy, është në shkatërrimin e shpirtrave, në anarkinë e vullneteve...

- Anarkinë,- ndërpreu Dantoni,- po kush e bën veç jush, këtë?

Marati nuk u ndal.

- Robespier, Danton, dëgjoni këtu: rreziku është në atë grumbull kafesh, në atë grumbull kumarxhihanesh, në atë grumbull klubesh, në klubin e të zesve, në klubin e të Federuarve, në klubin e Damave, në klubin e të Paanshmëve, që është qysh në kohën e Klermont-Tonerës dhe që ka qenë klubi monarkist i 1790, rreth shoqëror i shpikur nga mendja e priftit Klodë Foshet, në klubin e Kësulave të leshta të themeluar prej gazetarit Prydomë, et coetera; pa zënë këtu klubin tuaj të Jakobinëve, Robespier, dhe klubin tuaj të Kordelierëve, Danton. Rreziku qëndron tek uria, e cila shkakton që hamalli Blën të verë në fenerin e Bashkisë furrtarin e pazarit Paly, Fransua-Denisin, dhe te drejtësia, që vari hamallin Blën sepse ky pati varur furrtarin, Denis. Rreziku është te kartëmonedha që po e zhvleftësojnë. Në rrugën e Tamplit, një kartëmonedhë njëqind frangash kishte rënë përdhé, dhe një kalimtar, një njeri i popullit, kishte thënë: *S'e vlen barra qiranë ta zësh me dorë.* Matrapazët dhe dallaveraxhinjtë, këta janë rreziku. Të ngresh flamurin e zi te Bashkia, ama ç'punë e bukur! Ja, e arrestoni dhe baronin Trenk, por kjo nuk është mjaft. Po m'ia përdridhni qafën një herë atij hajdutit të burgjeve, pa të shohim. Kujtoni ju se e mbaruat punën për shkak se kryetari i Konvansionit vendos një kurorë cinike mbi kryet e Laberteshit, që hëngri dyzet e një të goditura shpate në Zhamapë dhe për të cilin Shenieri qe kallauz? Këto janë komedira dhe prrofka! Ah! ju nuk e shikoni Parisin! Ah! ju e kërkoni rrezikun larg, kur ai është afër. E përse ju shërben policia që keni, Robespier? Sepse ju keni spiunët tuaj, Pejanin, në Komune, Kofinhalin, në gjykatën revolucionare, Davidin, në komitetin e sigurimit të përgjithshëm, Kutonin, në komitetin e shpëtimit publik. E shikoni që jam i informuar mirë. Eh, pra, ta dini këtë; rreziku është mbi kokat tuaja, rreziku është nën këmbët tuaja kudo komplotojnë, komplotojnë; komplotojnë; kalimtarët nëpër rrugët lexojnë me njëri-tjetrin gazetat dhe bëjnë

shenja me kokë; gjashtë mijë njerëz pa letërnjoftimi, të arratisur që janë kthyer në atdhe, monarkistë elegantë dhe mathevonë, fshihen qilarëve dhe tavanëve dhe në galeritë e drunjta të Pallatit Mbretëror; njerëzit mbajnë radhën përpara furrave; gratë e mira, në pragjet e portave, lidhin duart dhe thonë: kur do të kemi paqe? Më kot shkoni e mbylleni, për të qenë vetëm, në sallën e këshillit ekzekutiv, bota e dinë se ç'thoni atje; dhe prova Robespier, është se ja fjalët që i keni thënë dje mbrëma Sen-Zhystit: "Barbaruj ka filluar të verë bark dhe kjo do ta pengojë kur të arratiset". Po, rreziku është kudo, dhe sidomos në qendër, në Paris. Ish-fisnikët kurdisin komplote, patriotët ecin këmbëzbathur, aristokratët që u arrestuan më 9 mars janë lëshuar me kohë nga burgu, kuajt e luksit që duhej të mbreheshin në topat në kufi na spërkatin me baltë nëpër rrugët, buka katër livrash kushton tri franga e dymbëdhjetë solde, teatrot lozin pjesë të ndyra, dhe Robespieri do t'ia presë Dantonit kokën në gijotinë.

- Posi, posi!- tha Dantoni.

Robespieri vështronte me vëmendje hartën.

- A e dini çfarë duhet?- tha papritmas Marati,- një diktator. Robespier, ju e dini që unë dua një diktator.

Robespieri ngriti kokën.

- E di Marat, ju ose unë.

- Unë ose ju,- tha Marati.

Dantoni shfryu nëpër dhëmbë:

- Diktatura! Na qoftë për hair!

Marati pa Dantonin, që kishte vrenjtur vetullat.

- Shikoni,- tha ai.- Të bëjmë orvatjen e fundit. Le të biem në ujdi. E vlen barra qiranë në këtë gjendje. A nuk ramë në një mendje për ditën e 31 majit? Çështja e përgjithshme është akoma më e rëndësishme se zhirondinizmi, që është një çështje hollësie. Ka diçka të vërtetë në ato që thoni; është ajo që them unë. Në jugë, federalizmi, në perëndim monarkizmi; në Paris dyluftimi i Konvansionit me Komunen; në kufijtë tërheqja e Kustinit dhe tradhtia e Dymurierit. E ç'janë të gjitha këto? Përçarje. Çfarë na duhet? Uniteti. Këtu është shpëtimi. Por duhet të shpejtohemi. Duhet që Parisi të marrë qeverimin e revolucionit. Po humbën një orë nesër Vandeasit mund të jenë në Orlena, dhe prusianët në Paris. Unë u jap këtë Danton, dhe ju lëshoj atë Robespier. Ashtu qoftë. Eh pra, përfundimi është diktatura. Le të marrim diktaturën. Ne të tre përfaqësojmë revolucionin. Ne jemi të tri kryet e Serberës. Nga këto tri krye, njëra flet, d.m.th. ju Robespier, tjetra gjëmon, d.m.th. ju Danton.

- Tjetra kafshon, d.m.th. ju Marat,- tha Dantoni.

- Që të tria kafshojnë,- tha Robespieri.

Pati një heshtje. Pastaj dialogu, plot tronditje të errëta, rifilloi.

- Dëgjoni, Marat, përpara se të martohemi duhet të njihemi. Siç e mësuat atë fjalën që i thashë dje Sen-Zhytit?

- Kjo është punë për mua, Robespier.

- Marat!

- E kam për detyrë të sqarohem, dhe është puna ime se si informohem.

- Marat!

- Dua të marr vesh!

- Marat!

- Robespier, unë e di se çfarë i thoni Sen-Zhystit, ashtu siç e di se çfarë i thotë Dantoni Lakruajt; ashtu siç e di se çfarë bëhet te skela e Teatinëve, në pallatin e Labriftit, strofkë ku mblidhen ninfat e emigracionit; ashtu siç e di se çfarë bëhet në shtëpinë e Tilëve, afër Gonesit, që ndodhet në Valemranzhë, ish administratori i postave, ku vinin dikur Mori e Kazalesi, ku kanë vajtur që atëherë Siejesi dhe Vernjiodi, dhe ku, tani, dikush vete një herë në javë.

Dhe duke e shqiptuar atë fjalë *dikush*, Marati vështroi Dantonin.

Dantoni bërtiti:

- Po të kisha dy gisht pushtet, do të bëja hatanë.

Marati vazhdoi:

- E di se çfarë thoni, Robespier, ashtu sikurse e di se çfarë ndodhte në kullën e Tamplit kur atje e majmnin Luigjin XVI, aq shumë sa, vetëm në muajin e shtatorit, ujku, ulkonja dhe këlyshët hëngrën tetëdhjetë e gjashtë shporta me pjeshkë. Në atë kohë populli ishte i uritur. Unë e di këtë, ashtu siç e di që Rolandi ka qenë fshehur në një ndërtesë që ndodhet në një oborr të futur, në rrugën e Harpës; ashtu siç e di që gjashtëqind nga piketë e 14 korrikut patën qenë fabrikuar prej Forit, çelësabërës i dukës të Orleanit, ashtu siç e di se ç'bëhet te Sent-Hilerja, dashnorja e Silerit; ditëve të ballos, vetë Sileri plak fërkon, me tebeshir, parketet e sallonit të verdhë të rrugës Nëvë-de-Matyren; Byzoti dhe Kersenti hanin darkë atje. Saladeni ka ngrënë darkë më 27, dhe me cilin Robespier? Me mikun tuaj, me Lasursin.

- Pallavra,- murmuriti Robespieri.- Lasursi nuk është miku im.

Dhe shtoi i menduar:

- Sot për sot, në Londër ka tetëmbëdhjetë fabrika kartëmoned-hash falco.

Marati vazhdoi me zë të qetë, por me një dridhje të lehtë, e cila të shtinte frikën:

- Ju jeni tarafi i njerëzve të rëndësishëm. Po, unë di gjithçka, megjithatë që Sen-Zhysti e quan *heshtja e gjendjes...*

Marati e theksoi mirë këtë fjalë, vështroi Robespierin dhe

vazhdoi:- Unë e di se çfarë thuhet në tryezën tuaj ditëve kur Lebaj fton Davidin të vijë e të hajë gjellët e gatuara nga e fejuara e vet, Elisabeta Dyplej, kunata juaj e ardhshme, Robespier. Unë jam syri i stërmadh i popullit, dhe, nga fundi i qilarit tim, vështroj. Po, shkoj, po dëgjoj, po, e di. Ju kënaquni me gjëra të vogla. Ju admironi vetveten. Robespieri ka qejf të admirohet nga madama e tij de Shalambrë që është bija e atij markezit de Shalambrë që luajti me letra me Luigjin XV mbrëmjen e ekzekutimit të Damiensit. Po bota e mbajnë kokën lart. Sen-Zhysti banon në një kravatë. Lazhandri vishet spicë, me redingotë të re dhe jelek të bardhë, dhe një jakë këmishe të qëndisur për të bërë që të harrohet përparësja e tij. Robespierin e gënjen mendja se historia do të dojë të dijë se ai kishte një redingotë ngjyrë-ulliri alla Konstituante dhe një palë rroba ngjyrë qielli alla Konvansion. Ai e ka portretin e vet në të gjitha muret e dhomës së vet…

Robespieri e ndërpreu me një zë akoma më të qetë se ai i Maratit.

Dhe ju, Marat, e keni portretin tuaj në të gjitha gjirizat.

Ata vazhduan me një ton bisede ngadalësia e së cilës theksonte akoma më shumë dhunën e përgjigjeve dhe të hedhurave, dhe i shtonte kërcënimit nuk di çfarë ironie.

- Robespier, ju i keni cilësuar ata që duan përmbysjen e froneve, *Don Kishotët e gjinisë njerëzore.*

Dhe ju, Marat, pas 4 gushtit, në numrin tuaj 559 të *Mikut të Popullit,* oh! e kam mbajtur në mendje shifrën, është e dobishme, ju keni kërkuar që fisnikëve t'u ktheheshin titujt e tyre. Ju keni thënë: *Një dukë është gjithnjë një dukë.*

- Robespier, në seancën e 7 dhjetorit, ju keni mbrojtur gruan e Rolandit kundër Viardit.

- Ashtu sikurse im vëlla ju ka mbrojtur, Marat, kur ju sulmuan te Jakobinët. Dhe çfarë provon kjo? Asgjë.

- Robespier, bota e dinë kabinetin e Tuilerive ku i keni thënë Garatit: *Jam lodhur nga revolucioni.*

- Marat, pikërisht këtu, në këtë kabare, ju, më 29 tetor, keni përqafuar Barbarunë.

- Robespier, ju i keni thënë Byzotit: *Republika ç'dreqin është kjo?*

- Marat, pikërisht në këtë kabare, ju keni ftuar për drekë tre marsejezë për çdo kompani.

- Robespier, juve ju shoqëron për mbrojtje një burrë i fortë i armatosur me një shkop.

- Dhe ju, Marat, duke u gdhirë 10 gushti, i keni kërkuar Byzotit që t'ju ndihmonte të iknit në Marsejë, duke u veshur tepdil si xhokej.

- Gjatë gjyqeve të shtatorit, ju u fshehët, Robespier.

- Dhe ju, Marat, kapardiseshit jashtë.

- Robespier, ju keni hedhur përdhe, kësulën e kuqe.

- Po, kur një tradhtar fryhej e kapardisej me të. Gjithçka që zbukuron Dymuriezin fëlliq Robespierin.

- Robespier, ju s'kini pranuar, kur po kalonin ushtarët e Shatvjëit, t'i mbulonit kokën me një vello Luigjit XVI.

- Unë kam bërë më shumë se t'ia mbuloj, unë ia preva fare kokën.

Dantoni ndërhyri, por si vajguri në zjarr.

- Robespier, Marat,- tha ai,- qetësohuni.

Marati nuk donte të emërohej i dyti. U kthye.

- Përse përzihet Dantoni?- tha ti.

Dantoni brofi.

- Përse përzihem? Për këtë. Se nuk na duhet vëllavrasja se nuk na duhet lufta e zënka midis dy burrave, që i shërbejnë popullit, sepse është mjaft lufta e huaj, sepse është mjaft lufta civile, dhe sepse do të ishte tepër masës lufta në shtëpi e në familje; sepse unë jam ai që kam bërë revolucionin, dhe sepse nuk dua që dikush ta prishë këtë revolucion. Ja përse përzihem unë.

Marati u përgjigj pa e ngritur zërin.

- Më mirë jepni llogaritë që keni për të dhënë.

- Llogaritë e mia!- bërtiti Dantoni.- Shkoni e ua kërkoni grykave të Argonës, Shampanjës së çliruar, Belgjikës së pushtuar, ushtrive ku katër herë me radhë u kam vënë gjoksin breshërive të plumbave. Shkoni e ia kërkoni sheshit të Revolucionit, karamanjollës së 21 janarit, fronit të flakur për tokë, gijotinës, asaj, vejushës...

Marati e ndërpreu Dantonin.

- Gijotina është një virgjëreshë; mund të shtrihesh mbi të, por nuk e mbars dot.

- E çfarë dini ju?- ia priti Dantoni,- do ta mbars unë vetë!

- Do të shohim,- tha Marati.

Dhe buzëqeshi.

- Dantoni e pa këtë buzëqeshje.

- Marat,- bërtiti ai,- ju jeni njeriu i vrimave, unë jam njeriu që i kam sahanët pa kapak. E di unë jetën zvarranike. Mua nuk më shkon për shtat të jem mi vrimash. Ju banoni në një qilar; unë banoj në rrugë; mua, cilido që kalon, mund të më shohë dhe të më flasë.

- Djalosh i bukur, doni të vini të flini me mua?- shfryu Marati.

Dhe, duke pushuar së buzëqeshuri, ai rifilloi me një theks të vendosur e urdhërues.

- Danton, jepni llogari për ato tridhjetëmijë florinjtë, pare tingëlluese, që ua pagoi Montmoreni në emër të mbretit, gjoja për t'iu dëmshpërblyer për detyrën tuaj si prokuror në Shatelé.

- Unë isha nga ata të 14 korrikut,- tha Dantoni me kryelartësi.

- Po depoja e mobilieve? Po diamantet e kurorës mbretërore?

- Unë isha nga ata të 6 tetorit.

- Po vjedhjet e *alter ego*-s suaj Lakrua në Belgjikë?

- Unë kam qenë nga ata të 20 qershorit.

- Po huat që iu dhanë Montansierës?

- Unë jam ai që kam shtyrë popullin në kthimin e mbretit nga Venera.

- Po salla e Operas që e ndërtuan me paret që u keni dhënë ju?

- Unë kam armatosur seksionet e Parisit..

- Po të njëqindmijë livrat si fond sekret të ministrisë së drejtësisë?

- Unë kam bërë 10 gushtin.

- Po të dy milionët e shpenzimeve sekrete të Asamblesë, nga të cilat ju muarët të katërtën për vete?

- Unë e kam ndalur përparimin e armikut dhe u kam prerë udhën mbretërve të besëlidhur.

- Kurvar!- tha Marati.

Dantoni, brofi përpjetë kërcënues.

- Po,- tha ai,- unë jam një vajzë publike, e kam shitur barkun, por kam shpëtuar botën.

Robespieri kishte filluar prapë të brente thonjtë me dhëmbë. Ai, nga ana e tij, nuk mundej as të qeshte, as të buzëqeshte. Të qeshurit, vetëtimë e Dantonit, dhe buzëqeshja, thumb i Maratit, i mungonin atij.

Dantoni filloi përsëri:

- Unë jam si ai oqeani; kam baticat e zbaticat e mia; kur ulet deti atëherë më duket fundi, kur ngihet deti atëherë më duken dallgët.

- Duket shkumba juaj,- tha Marati.

- Stuhia ime,- tha Dantoni.

Në një kohë me Dantonin ishte çuar edhe Marati. Edhe ai shpërtheu. Gjarpri u bë papritmas dragua.

- Ah!- bërtiti ai,- ah! Robespier! Ah! Danton! Ju nuk dashkeni të më dëgjoni! Eh pra, ja ku po ua them këtu, ju mori lumi, e humbët. Politika juaj të çon në qorrsokakë që nuk të lenë të shkosh më tej; ju s'kini më rrugë dalje; ju bëni disa gjëra të cilat ua mbyllin të gjitha portat, veç portës së varrit.

- Kjo është madhështia jonë,- tha Dantoni.

Dhe ngriti supet.

Marati vazhdoi:

- Danton, ki mendjen. Vernjioj gjithashtu e ka gojën e gjerë, buzët e trasha dhe vetullat e hakërruara. Edhe Vernjioj është i vrarë lije si Miraboj dhe si ti, por kjo nuk e pengon 31 majin. Ah; po ngreh supet. Ngandonjëherë po ngrite supet të bie koka. Danton, ja ku po ta them:

zëri yt i madh, kravata jote e lëshuar, çizmet e tua të buta, darkat e tua të vogla, xhepat e tu të mëdha, të gjitha këto i përkasin Luizetës.

Luizeta ishte emri i dashur që Marati i jepte gijotinës.

Ai vazhdoi:

- Dhe sa për ty, Robespier, ti je një i moderuar, i vakët, por kjo gjë s'ka për të të shërbyer për asgjë. Ec, pudrosu, krihu, fshiju me furçë, pispillosu, ki të linjta, bëji flokët kaçurrela, dhe dridhi me hekur; por prapëseprapë në sheshin Grevë do të shkosh, lexoje deklaratën e Brunsvikut, por prapëseprapë si vrasës i mbretit, Damiensi, do të trajtohesh, dhe je pispillosur, me katër gjilpëra ashtu siç do të tërhiqesh prej katër kuajve.

- Jehonë e Koblencit!- tha Robespieri nëpër dhëmbë.

- Robespier, unë nuk jam jehona e asgjëje por jam britma e gjithçkaje. Ah! ju jeni të rinj, ju. Sa vjeç je ti Danton? Tridhjetë e katër. Sa vjeç je ti Robespier? Tridhjetë e tre. Eh pra, unë kam jetuar gjithmonë, unë jam vuajtja plakë njerëzore, jam gjashtëmijë vjeç.

- Është e vërtetë,- ia priti Dantoni,- që prej gjashtëmijë vjetësh, Kaini kërcen midis njerëzve, dhe ja Marati ky është.

- Danton!- bërtiti Marati.- Dhe një ndriçim i zbehtë u duk në sytë e tij.

- Eh, pra çfarë?- tha Dantoni.

Kështu flisnin këta tre burra të hatashëm. Zënka bubullimash.

3

Dridhje e penjëzave të thella

Dialogu pati një pushim; këta titanë ranë një çast secili në mendimet e veta.

Luanët shqetësohen nga hidrat. Robespieri ishte bërë dyllë i verdhë dhe Dantoni flakë i kuq. Që të dy po dridheshin. Bebëza e egër e Maratit ishte shuar; qetësia, një qetësi urdhërore, kishte rënë mbi fytyrën e këtij burri të tmerrshëm mbi të tmerrshmit.

Dantoni e ndjente veten të mundur, por nuk donte të dorëzohej. Ai vazhdoi:

- Marati flet me zë të lartë për diktaturë dhe për unitet, por s'ka veçse një fuqi, të përçajë.

Robespieri, që po mbante buzët e shtrënguara i liroi ato dhe shtoi:

- Unë jam në një mendje me Anakarsin Klucin dhe them: As Rolandi as Horati.

- Dhe unë,- tha Marati,- them: As Dantoni, as Robespieri.

Dhe ua nguli sytë që të dyve dhe shtoi:

- Më lini t'ju jap një këshillë, Danton. Ju keni rënë në dashuri dhe mendoni të rimartoheni, mos u merrni me politikë, mblidhni mendjen.

Dhe, duke bërë një hap prapa për nga porta për të dalë, iu bëri këtë përshëndetje ogurzezë:

- Lamtumirë zotërinj.

Dantoni dhe Robespieri ndjenë të dridhura në shtat.

Në këtë çast, nga fundi i sallës, u ngrit një zë dhe tha:

- S'e ke drejt, Marat.

Të gjithë u kthyen. Në kohën kur Marati kishte shpërthyer, dhe pa e vënë re njeri, dikush kishte hyrë nga porta që ndodhej në fund të sallës.

- Ti qenke, qytetar Simurden? Mirëdita.

Me të vërtetë Simurdeni ishte.

- Them se s'e ke drejt, Marat,- përsëriti ai.

Marati u bë pleh në fytyrë; kështu i ndodhte kur zverdhej.

Simurdeni shtoi:

- Ti je i dobishëm, por Robespieri dhe Dantoni janë të domosdoshëm. Pse i kërcënoni? Bashkim, bashkim, qytetarë! Populli do që të jemi të bashkuar.

Kjo hyrje bëri efektin e një dushi të ftohtë, dhe, ashtu siç ngjet kur një i huaj arrin gjatë një grindjeje familjare, qetësoi, në mos thelbin, të paktën sipërfaqen.

Simurdeni bëri përpara drejt tryezës.

Dantoni dhe Robespieri e njihnin atë. Atyre u kishte rënë shpeshherë në sy në tribunat publike të Konvansionit ky burrë i fuqishëm dhe i zymtë, të cilin populli e përshëndeste. Megjithatë, Robespieri, si formalist, pyeti:

- Qytetar, si hytë këtu?

- Është nga ata të Peshkopatës,- u përgjigj Marati me një zë ku ndihej nuk di çfarë nënshtrimi.

Marati i qëndronte me gjoks Konvansionit, udhëhiqte Komunen dhe ia kishte frikën Peshkopatës.

Ky është ligj.

Miraboj e ndjen të lëvizë në një thellësi të panjohur Robespierin, Robespieri e ndjen të lëvizë Maratin, Marati e ndjen të lëvizë Hebertin, Heberti e ndjen të lëvizë Babëfin. Sa kohë që shtresat e nëndheshme janë të qeta, njeriu politik mund të ecë, por nën njeriun më revolucionar ndodhet një nëntokë; dhe ata më të guximshmit ndalin të shqetësuar kur ndjejnë nën këmbët e tyre lëvizjen që ata kanë krijuar mbi kokën e tyre.

Të dish të dallosh lëvizjen që vjen nga lakmitë prej lëvizjes që

vjen nga parimet, të luftosh njërën dhe të marrësh anën e tjetrës, këtu qëndrojnë gjenia dhe virtyti i revolucionarëve të mëdhenj.

Dantoni e vuri re Maratin që u përkul.

- Oh! qytetari Simurden nuk është i tepërt,- tha ai.

Dhe i zgjati dorën Simurdenit.

Pastaj vazhdoi:

- Për besë, le t'ia shpjegojmë gjendjen qytetarit Simurden. Erdhi pikërisht në kohë. Unë përfaqësoj Malin, Robespieri përfaqëson komitetin e shpëtimit publik, Marati përfaqëson Komunën, Simurdeni përfaqëson Peshkopatën. Ai do të na i ndajë lakrat.

- Ashtu qoftë,- tha Simurdeni serioz dhe i thjeshtë.- Si është puna?

- Puna është për Vandenë,- u përgjigj Robespieri.

- Për Vandenë!- tha Simurdeni.

Dhe vazhdoi:

- Ky është kërcënimi i madh. Po të vdesë revolucioni, dijeni që do të vdesë nga Vandeja. Një Vandeje duhet t'ia kesh më shumë frikën se sa dhjetë Gjermanive. Që të rrojë Franca, duhet vrarë Vandeja.

Këto pak fjalë bënë që t'ia fitojë zemrën Robespierit.

Megjithatë, Robespieri bëri këtë pyetje:

- Mos keni qenë ndonjëherë prift?

Fytyra priftërore nuk i shpëtonte Robespierit. Ai njihte mirë jashtë vetes atë që kishte brenda vetes së vet.

Simurdeni u përgjigj:

- Po, qytetar.

- E ç'punë prish kjo?- bërtiti Dantoni.- Kur priftërinjtë janë të mirë, vlejnë më shumë se të tjerët. Në kohë revolucioni, priftërinjtë shkrihen në qytetarë ashtu sikurse shkrihen kambanat në pare dhe në topa. Danzhuj është prift, Danuj është prifti, Toma Lindeti është peshkop i Evrësë. Robespier, ju uleni në Konvansion gju më gju me Masjënë, peshkopin e Bovesë. Kryevikari Vozhua ishte anëtar i komitetit të kryengritjes së 10 gushtit. Shaboti është kapuçin. Dom Zherli është ai që bëri betimin në sallën e Lodrave me top; është abati Odran, ai, që bën të deklarohet Asambleja më e lartë se mbreti; është abati Gutë ai, që kërkoi në mbledhjen e Legjislatives të hiqeshe kurora nga kolltuku i Luigjit XVI; është abati Greguar ai, që shkaktoi shfuqizimin e mbretërisë.

- I mbështetur, qeshi me ironi Marati, prej aktorit komik Kalot-d'Herbua. Gjetën të dy njëri-tjetrin, si kusia kapakun dhe mbaruan punë, prifti përmbysi fronin, komediani hodhi poshtë mbretin.

- Të kthehemi te Vandeja,- tha Robespieri.

- Pa hë,- pyeti Simurdeni,- si është puna? Çfarë po bën kjo Vandeja?

Robesperi u përgjigj:

- Këtë. Ajo ka një kryetar. Tani ajo do të bëhet e tmerrshme.
- Cili është ky kryetar, qytetari Robespier?
- Është një ish-markez de Lantenak, që titullohet princ breton.
Simurdeni bëri një lëvizje.
- E njoh,- tha ai.- Kam qenë prift tek ai.
Mendoi një çast dhe vazhdoi:
- Ai ishte një burrë për gra, para se të ishte një burrë për luftë.
- Si Bironi që ka qenë për Lozën,- tha Dantoni.
Dhe Simurdeni i menduar shtoi:
- Po, ai është një njeri që ka qenë dikur shumë pas qejfeve. Duhet të jetë i tmerrshëm.
- I llahtarshëm,- tha Robespieri.- Ai djeg fshatrat, i vret të plagosurit, ther robërit, pushkaton gratë.
- Gratë?
- Po. Ai ka pushkatuar midis të tjerave një grua, nënë e tre fëmijëve. Nuk dihet se ç'janë bërë fëmijët. Veç kësaj ai është një kapiten. Ja di mjeshtërinë luftës.
- Ashtu është,- tha Simurdeni.- Ai ka bërë luftën e Hanovrës, dhe ushtarët thoshin: Rishëljëj përsipër, Lantenaku përposh: Lantenaku është gjenerali i vërtetë. Flisni për këtë çështje me Dysoln, kolegun tuaj.
Robespieri ndenji për një çast i menduar, pastaj bashkëfjalimi filloi përsëri midis tij dhe Simurdenit.
- Eh, pra, qytetar Simurden, ky njeri tani është në Vandé.
- Qysh kur?
- Ka tri javë.
- Duhet nxjerrë jashtë ligjit.
- Ajo punë ka mbaruar.
- Duhet caktuar një shpërblim në të holla për atë që do ta vrasë ose do ta kapë të gjallë.
- Dhe ajo ka marrë fund.
- I duhen premtuar shumë para atij që do ta kapë.
- Ka marrë fund.
- I duhet prerë koka në gijotinë.
- Do të bëhet.
- Kush do ta bëjë këtë?
- Ju.
- Unë?
- Po, ju do të jeni i dërguar i komitetit të shpëtimit publik, me fuqi të plota.
- E pranoj,- tha Simurdeni.
Robespieri ishte i shpejtë në të zgjedhurit, kjo ishte një cilësi e

burrave të shtetit. Ai mori në dosarin që ndodhej para tij një fije letër të bardhë mbi të cilën lexohej ky intestim i shtypur në shtypshkronjë: REPUBLIKA FRANCEZE, NJË DHE E PANDASHME. KOMITETI I SHPËTIMIT PUBLIK

Simurdeni vazhdoi:

- Po, e pranoj. I tmerrshëm kundër të tmerrshmit. Lantenaku është i egër. Si bisha. Ashtu do të jem edhe unë. Luftë për vdekje me këtë njeri. Do t'ia heq qafe Republikës, në dashtë Zoti.

U ndal një herë, pastaj rifilloi:

- Unë jam prift; po s'prish punë që besoj më Zotin.

- Zoti është mplakur,- tha Dantoni.

- Unë besoj më Zotin,- tha Simurdeni i qetë.

Me një të tundur të kokës, Robespieri, përzishëm, aprovoi.

Simurdeni vazhdoi:

- Pranë kujt do të jem i deleguar?

Robespieri u përgjigj:

- Pranë komandantit të kolonës së speditës së dërguar kundër Lantenakut. Vetëm se ju paralajmëroj, ai është një fisnik.

Dantoni bërtiti:

- Ja edhe një gjë për të cilën nuk më ha meraku fare. Një fisnik? Po mirë, e pastaj? Edhe me fisnikun është njësoj si me priftin. Kur fisniku është i mirë, ai është i shkëlqyer. Fisnikëria është një paragjykim: por paragjykimin nuk duhet ta kesh më tepër në një kuptim se sa në një tjetër, jo më shumë kundra se sa pro. Robespier, mos vallë Sen-Zhysti nuk është finsik? Horel de Sen-Zhyst, për atë zot! Ana Karsis Kluci është baron. Miku ynë Sharlë Hesë, i cili merr pjesë në çdo seancë të Kordelierëve, është princ, dhe vëlla i landgravit sundues në Hesë-Rotenburg. Montoli, miku i ngushtë i Maratit, është markezi de Montot. Në gjykatën revolucionare është anëtar një prift, Vilati, dhe një anëtar që është fisnik, Lerua, markezi de Mont Flambert. Që të dyja janë njerëz të sigurt.

- Dhe harruat,- shtoi Robespieri,- kryetarin e jurisë revolucionare…

- Antonelin?

- I cili është markezi Antonelë,- tha Robespieri.

Dantoni vazhdoi:

- Fisnik është edhe Dampieri, i cili ka ca kohë u vra përpara Kondesë për republikën, fisnik është edhe Borëperi, që hodhi trutë e veta në erë në vend që t'u hapte prusianëve portat e Verdunit.

- Por s'kemi si t'ia bëjmë asaj,- foli nëpër dhëmbë Marati,- që ditën kur Kondorsi tha: *Vëllezërit Grak ishin fisnikë,* Dantoni i bërtiti Kondorsetit: *Të gjithë fisnikët janë tradhtarë, duke filluar nga Miraboj dhe*

duke mbaruar tek ti.

Zëri i rëndë i Simurdenit u ngrit lart.

- Qytetari Danton, qytetari Robespier, ju ndoshta keni arsye që t'u zini besë, kur populli nuk u zë besë fisnikëve, dhe ka të drejtë të mos u zërë besë. Kur ndodh që një prift ngarkohet të mbikëqyrë një fisnik, përgjegjësia është e dyfishtë dhe duhet që prifti të jetë i papërkulshëm.

- Sigurisht,- tha Robespieri.

Simurdeni shtoi:

Dhe i patundur.

Robespieri vazhdoi:

- Mirë e thatë, qytetari Simurden. Ju do të keni të bëni me një djalë të ri. Juve do të keni epërsi mbi të sepse keni, dyfishin e moshës së tij. Duhet ta drejtoni, por edhe ta keni kujdes. Duket se ai ka talent ushtarak. Të gjitha raportet flasin njëzëri për këtë punë. Ai bën pjesë në një njësi që është shkëputur nga armata e Renit për të shkuar në Vandé. Ai vjen nga kufiri, ku ka qenë i mrekullueshëm si për zgjuarsi, ashtu edhe për trimëri. Ai po e udhëheq në mënyrë të lartë kolonën speditive. Që prej pesëmbëdhjetë ditësh ai po i jep një dru të shëndoshë atij markezit plak de Lantenak. Ai e thyen dhe e vë përpara. Do të arrijë gjersa ta zbythë deri në breg dhe që atje ta hedhë brenda në det. Lantenaku ka dinakërinë e një gjenerali, dhe ai guximin e një kapiteni të ri. Ky djalosh ka qysh tani armiqtë dhe ziliqarët e tij. Adjutanti gjeneral Leshelë e ka zili atë.

- Ky Lesheli, ndërpreu Dantoni, do që të jetë kryegjeneral dhe s'pushon së përsërituri për vete të tij këtë lojë fjalësh: Duhet Lesheli për të hipur mbi Sharetën.* Ndërkohë, po i jep dru.

- Dhe nuk pranon që ndonjë tjetër veç tij ta mundë Lantenakun,- vazhdoi Robespieri. Fatkeqësia e luftës së Vandesë qëndron në këto rivalitete të mallkuara. Heronj të komanduar keq, ja, këta janë ushtarët tanë. Një kapiten i thjeshtë i husardëve, Shamboni, hyn në Somyr, me një trompetier duke luajtur këngë Sa ira; ai e zapton Somyrin, mund të vazhdonte dhe të merrte edhe Sholetin, por nuk ka ndonjë urdhër, dhe ndalon aty. Duhet të ndërrohen të gjitha komandat e Vandesë. I përndajnë, ca këtu e ca atje, trupat e gardës; i bëjnë forcat kashtë e koqe; një ushtri e shpërndarë andej e këtej është një ushtri e paralizuar; është njësoj sikur një bllok ta bësh pluhur. Në kampin e Paramesë kanë mbetur vetëm ca çadra. Janë në mes të Tregierit dhe Dinanit njëqind postkomanda të

* Loja e fjalës qëndron këtu: eshelë (echelle) i thonë frengjisht shkallës. Bashkë me nyje l' fjala eshelë bëhet leshelë që tingëllon si Leshel. Kur e dëgjon frazën me vesh mund të dalë edhe ky kuptim: Duhet shkalla (l'eshel) për të hipur mbi sharetën.

panevojshme me të cilat mund të bëje një divizion dhe të mbuloje gjithë bregdetin. Lesheli, i mbështetur nga Parejni, zhvesh bregdetin e veriut nën pretekstin që të mbrojë bregdetin e jugut dhe ua hap, kështu, anglezëve udhën për në Francë. Një gjysmë milioni fshatarë në kryengritje, dhe një zbarkim i Anglisë në Francë, ky është plani i Lantenakut. Komandanti i ri i kolonës së speditës ia ka vënë shpatën në hie atij Lantenakut, po e ndjek këmba-këmbës dhe po e mund pa lejen e Leshelit; mirë po Lesheli është shefi i tij; kështu Lesheli e padit. Mendimet janë të ndara mbi këtë djalë të ri. Lesheli do ta pushkatojë. Priori i Marnës do ta bëjë adjutant-gjeneral.

- Ky djalosh,- tha Simurdeni,- më duket se ka cilësi të larta.

- Por ka edhe një të metë!

Këtë ndërhyrje e bëri Marati.

- Çfarë të mete?- pyeti Simurdeni.

- Shpirtbutësinë,- tha Marati.

Dhe Marati vazhdoi:

- Në luftë është i qëndrueshëm, por pastaj zbutet. Ky farë njeriu bie në zemërbutësi e nis e të ndjen, e të fal, e të mbron murgeshat dhe sorrat, e të shpëton gratë dhe bijat e aristokratëve, e të lëshon robërit, e të liron priftërinjtë.

- Gabim i rëndë,- murmuriti Simurdeni.

- Krim,- tha Marati.

- Disa herë,- tha Dantoni.

- Shpesh herë,- tha Robespieri.

- Pothuajse gjithmonë,- tha përsëri Marati.

- Gjithmonë,- tha Simurdeni,- kur kemi të bëjmë me armiqtë e atdheut.

Marati u kthye nga Simurdeni.

- Dhe çfarë do t'i bëje, pra, ti, një shefi republikan që le të lirë një shef monarkist?

- Do të isha i një mendjeje me Leshelin, do ta pushkatoja në vend.

- Ose t'ia prisja kokën me gijotinë,- tha Marati.

- Sipas rastit,- tha Simurdeni.

Dantoni ia shkrepi të qeshurit.

- Më pëlqen edhe kjo edhe ajo.

- Ti je i sigurt se e ka edhe këtë edhe atë?- foli nëpër dhëmbë Marati.

Dhe vështrimi i tij duke u larguar nga Dantoni, u rikthye mbi Simurdenin.

- Kështu, qytetari Simurden, në qoftë se një shef republikan do të lëkundej, ti do t'ia prisje kokën?

- Brenda njëzet e katër orëve.

- Eh, pra,- ia nisi përsëri Marati,- jam në një mendje me Robespierin, duhet dërguar qytetar Simurdeni si komisar i dërguar i Komitetit të shpëtimit publik pranë komandantit të kolonës së speditës së armatës së bregdetit. Po si quhet ky komandant?

Robespieri u përgjigj:

- Është një ish, një fisnik.

Dhe nisi të shfletojë dosarin.

- Le t'ia japim priftit ta ruajë fisnikun,- tha Dantoni. Nuk i zë besë një prifti që është vetëm; nuk i zë besë një fisniku që është vetëm; kur janë bashkë s'ua kam frikën; njeri mbikëqyr tjetrin, kështu shkojnë pendë.

Zemërata e zakonshme në vetullat e Simurdenit u theksua më tepër; por duke e gjetur pa dyshim vërejtjen të drejtë në themel, nuk u kthye fare nga Dantoni, dhe ngriti zërin e tij të ashpër.

- Në qoftë se komandanti republikan, që më është besuar, shkel në dërrasë të kalbur, dënim me vdekje.

Robespieri, me sytë mbi dosar, tha:

- Ja emri. Qytetari Simurden, komandanti mbi të cilin do të keni fuqi të plota është një ish-vikont. Ai quhet Goven.

Simurdeni u zverdh.

- Goven!- bërtiti ai.

Marati e vuri re zbehjen e Simurdenit.

- Vikonti Goven!,- përsëriti Simurdeni.

- Po,- tha Robespiri.

- Eh, pra?- tha Marati,- duke ia ngulur sytë Simurdenit.

Pati një kohë pushimi. Marati vazhdoi:

- Qytetari Simurden, me konditat që treguat me gojën tuaj, a e pranoni misionin e komisarit të deleguar pranë komandantit Goven? E jepni fjalën?

- E dhashë,- u përgjigj Simurdeni.

Ai sa vinte e po zverdhej në fytyrë.

Robespieri mori pendën që ndodhej pranë tij, shkroi me atë shkrimin e tij të ngadalshëm dhe të saktë katër rreshta mbi fijen e letrës në krye të së cilës ishte shkruar: KOMITETI I SHPËTIMIT PUBLIK, nënshkroi dhe ia kaloi fletën dhe pendën Dantonit; Dantoni nënshkroi, dhe Marati, i cili nuk po i ndante sytë fytyrës së zverdhur pleh të Simurdenit, nënshkroi pas Dantonit.

Robespieri, duke e marrë përsëri fletën, i vuri datën, dhe ia dorëzoi Simurdenit, i cili lexoi:

VITI II I REPUBLIKËS

"Fuqi të plota i janë dhënë qytetarit Simurden, komisar i deleguar i Komitetit të shpëtimit publik pranë qytetarit Goven, komandant i Kolonës së speditës së armatës së bregetit".

"ROBESPIER, - DANTON, - MARAT"

Dhe poshtë nënshkrimeve:

"28 qershor 1793".

Kalendari revolucionar, i quajtur kalendari civil, nuk ekzistonte ende legalisht, asokohe, dhe do të përshtatej nga Konvansioni, me propozimin e Romit, vetëm më 5 tetor 1793.

Në kohën kur Simurdeni lexonte, Marati po e vështronte.

Marati tha me gjysmë zëri, sikur po fliste me vetvete:

- Do të duhet të përcaktohet tërë kjo punë me një dekret të Konvansionit ose me një vendim të posaçëm të Komitetit të shpëtimit publik. Mbetet diçka për të bërë.

- Qytetari Simurden,- pyeti Robespieri,- ku banoni?

- Në Kur-dy-Komersë.

- Ashtu? Dhe unë atje banoj,- tha Dantoni, ju paskam fqinj.

Robespieri foli përsëri:

- S'duhet humbur asnjë çast. Nesër do t'ju dorëzohet urdhër-shërbimi në rregull, i nënshkruar nga të gjithë anëtarët e komitetit të shpëtimit publik. Ky është një vërtetim i shërbimit të ngarkuar, që do t'ju akreditojë pranë përfaqësuesve në mision. Filipo; Prior i Marnës, Lekuantrë, Alkier dhe të tjerët. Ne e dimë se kush jeni ju. Pushteti juaj është i pakufizuar. Mund ta bëni Govenin gjeneral ose ta dërgoni në gijotinë. Do ta keni urdhër-shërbimin nesër në orën tre. Kur do të niseni?

- Në orën katër,- tha Simurdeni.

Dhe kështu u ndanë.

Duke u kthyer më shtëpi, Marati paralajmëroi Simonë Evrardin, se të nesërmen do të shkonte në Konvansion.

LIBRI I TRETË

KONVANSIONI

1

Konvansioni

1

Po i afrohemi majës së madhe.

Ja Konvansioni.

Përpara kësaj maje vështrimi qëndron i mbërthyer në vend.

Kurrë s'është dukur gjë më e lartë se kjo në horizontin e njerëzve.

Është Himalaja, por është edhe Konvansioni.

Konvansioni është ndoshta pika kulminuese e historisë.

Që më të gjallët të Konvansionit, sepse Konvansioni jeton ende, njeriu nuk mund ta merrte me mend se çfarë ishte një asamblé. Ajo që u shpëtonte nga syri bashkëkohësve ishte pikërisht madhështia e saj. Njeriu frikësohet tepër kur i verbohen sytë nga shkëlqimi. Gjithçka që është e madhe përmban në vetvete edhe një llahtarë të shenjtë. Të admirosh mesatarët dhe kodrinat është punë e lehtë por ajo që është tepër e lartë, qoftë një gjeni apo një mal, qoftë një asamble apo një kryevepër, dhe kur e shikon këtë që fare afër, të kall datën. Çdo majë a kulm të duket si një tepri. Ta ngjitësh, lodhesh. Të merret fryma të përpjetave thikë, rrëshqet të tatëpjetave, plagosesh grendave që janë bukuria vetë; përrenjtë kur shkumbëzohen tregojnë se aty ka humnera, retë fshehin majat e maleve; të ngjiturit përpjetë të kall frikën po aq sa edhe të rrëzuarit poshtë. Nga kjo arsye njeriu ndjen më shumë frikë se admirim. Njeriu pushtohet nga ajo ndjenjë e çuditshme, nga mëria ndaj së madhes. Njeriu sheh humnerat por nuk sheh kulmet e larta; sheh përbindëshin por jo mrekullitë. Kështu u gjykua së pari Konvansioni. Konvansioni, që ishte bërë për t'u soditur nga shqiponjat, u mat me sy nga dritëshkurtrit.

Konvansioni sot është në perspektivë, dhe vizaton mbi qiellin e thellë, në një lartësi të dlirtë dhe tragjike, profilin pa anë e pa fund të revolucionit francez.

14 korriku kishte çliruar.

10 gushti kishte asgjësuar si rrufeja.

21 shtatori themeloi.

21 shtatori ishte ekuinoksi, ekuilibri. Libra. Balanca. Ishte, sipas vërejtjes së romit, nën atë shenjë të Barazisë dhe të Drejtësisë që republika u shpall. Një shenjëz yjesh dha sihariqin.

Konvansioni ishte transformimi i parë i popullit. Me anën e Konvansionit u hap faqja e madhe dhe e re e filloi e ardhmja e sotme.

Çdo ideje i duhet një këllëf i dukshëm, çdo parimi i duhet një banesë; një kishë, është zoti midis katër mureve; çdo dogme i duhet një tempull. Kur Konvansioni doli në dritë; doli dhe problemi i parë për t'u zgjidhur; t'i gjendej banesa Konvansionit.

Së pari morën Manezhin, pastaj Tyilëritë. Aty ngritën një farë skele, një dekor, një pikturë të madhe që imiton skulpturën e pikturuar në ngjyrë hiri nga Davidi; banko simetrike, një tribunë katrore, shtylla paralele me mbështetëse si kudhër, trarë të drejtë, kamare katërkëndëshe, ku vinin e ngjisheshin turmat dhe që quheshin tribuna publike, një tendë mbuluese romake, perdurina greke, dhe në këto qoshe të drejta, dhe në këto vija të drejta e vendosën Konvansionin; në këtë gjeometri vunë stuhinë. Mbi tribunë kësula e kuqe ishte pikturuar me ngjyrë hiri. Monarkistët filluan të qeshin me këtë kësulë të kuqe ngjyrë hiri, me këtë sallë të lyer e të arnuar shpejt e shpejt, me këtë monument prej kartoni, me këtë tempull butaforie, me këtë panteon balte dhe pështymash. Sa shpejt që duhej të zhdukej një gjë e tillë! Kolonat ishin prej furdesh të përkulura, nga ato që bëjnë vozet, kubetë ishin prej stekash dërrase, basorelievet ishin prej matiku, arkitravat dhe kornizat ishin prej pishe, statujat ishin prej allçie, mermerët ishin prej pikture, muret ishin prej pëlhure; dhe në këtë ngrehinë provizore Franca bëri përjetësinë.

Muret e sallës së Manezhit, kur Konvansioni erdhi këtu të bëjë mbledhje, ishin të gjitha të veshura me afishe që kishin pas mbushur Parisin në atë kohë kur kthyen mbretin e arrestuar nga Varena. Në njërin nga këto lexohej: *Mbreti po kthehet, do të rrihet me dru ai që do duartrokasë, do të varet ai që do ta fyejë me të shara.* Në një tjetër: *Pushoni, ju atje. Mbani kapelet në kokë. Ai do të kalojë përpara gjykatësve të tij.* Në një tjetër: *Mbreti e ka vënë kombin më nishan. Ai ka qitur më të për një kohë të gjatë. Tani i ka ardhur radha kombit ta zbrazë. Në një tjetër. Ligji! Ligji! Midis këtyre mureve Konvansioni gjykoi Luigjin XVI.*

Në Tyilëritë ku Konvansioni ngriti selinë më 10 maj 1793, dhe që u quajtën Pallati-Kombëtar, salla e mbledhjeve zinte krejt hapësirën

midis pavionit të Sahatit, që u quajt pavijoni i Njësisë dhe pavijonit, Marson, që u quajt pavijoni i Lirisë. Pavijoni i Harës quhet pavijoni i Barazisë. Në sallën e mbledhjeve ngjiteshe me anën e shkallës së madhe Zhan Bylan. Në katin e parë të zënë nga asambleja, krejt kati përdhes i pallatit ishte një farë salle e gjatë e rojeve, e mbushur me qipi pushkësh dhe shtrate fushore të trupave të të gjitha armëve që bënin roje rreth Konvansionit. Asambleja kishte një roje nderi, që quhej "granatierët e Konvansionit".

Një shirit trengjyrësh ndante kështjellën ku ishte asambleja nga kopshti ku populli shkonte e vinte.

3

Le ta themi që tani se çfarë ishte salla e mbledhjeve. Çdo gjë të intereson për këtë vend të tmerrshëm.

Ajo, që, duke hyrë, të binte më përpara në sy ishte, një statujë e lartë e Lirisë; e vendosur midis dy dritaresh të gjera.

Dyzet e dy metra gjatësi, dhjetë metra gjerësi, njëmbëdhjetë metra lartësi, këto ishin përmasat e asaj, që ishte teatri i mbretit, dhe i asaj, që u bë teatri i revolucionit. Salla elegante dhe madhështore e ndërtuar prej Vigaranit për oborrtarët u zhduk nën skelën e egër, që në vitin 93 u detyrua të duronte peshën e popullit. Kjo skelë, mbi të cilën ishin ngritur tribunat publike, kishte hollësirë kjo që e vlen barra qiranë ta shënojmë, për pikëmbështetje të vetme një shtyllë të trashë. Kjo shtyllë ishte një copë, dhe kishte dhjetë metra portatë. Pak kariatide kanë punuar si ky tra i trashë; ai ka mbajtur peshë shtytjen e ashpër të revolucionit. Ai ka mbajtur brohoritjet, entuziazmin, sharjen, zhurmën, njerëzinë, kaosin e pamasë të inateve, zënkat. Ai nuk u përkul. Pas Konvansionit atij i panë sytë Këshillin e të Vjetërve. 18 burmari erdhi e ia zuri vendin.

Përsieri atëherë e zëvendësoi shtyllën e drunjtë me kolona mermeri, të cilat qëndruan më pak:

Ideali i arkitektëve ngandonjëherë ha bukë më vete, arkitekti i rrugës Rivoli ka pasur për ideal trajektoren e një predhe topi; arkitekti i Karlsryhes ka pasur për ideal një freskore; një sirtar vigan komodine, ky duket se ka qenë ideali i arkitektit që ndërtoi sallën ku Konvensioni erdhi e zuri seli më 10 maj 1793, ajo ishte një diçka e gjatë, e lartë dhe e sheshtë Në njërën prej brinjëve të mëdha të para të paralelogramit ishte mbështetur një gjysmë cirku i gjerë; ai ishte amfiteatri i bankave të përfaqësuesve, pa tavolina dhe pa banka; Garan-Kuloni që shkruante mbi gjurin e vet; përballë bankave, tribuna, përpara tribunës, busti i Lepetletie-Sën-Farzhosë; prapa tribunës, kolltuku i presidentit.

Koka e bustit dilte pak mbi buzët e tribunës; kjo bëri që, më vonë, e hoqën së andejmi.

Amfiteatri përbëhej nga nëntëmbëdhjetë banka në formë gjysmërrethi, të vëna në trajtë katesh njëra prapa tjetrës. Banka të cunguara e përngjatnin amfiteatrin në të dy qoshet.

Përposh, në sheshin si patkua, në këmbët e tribunës, qëndronin njerëzit e ngarkuar me shërbime.

Nga njëra anë e tribunës, në një kuadër druri të zi, ishte ngjitur për muri një pankartë nëntë këmbë e lartë që mbante, mbi dy faqe të ndara nga njëfarë sheptri, shpalljen e të drejtave të njeriut; nga ana tjetër, ishte një vend i zbrazët, të cilin më vonë e zuri një kuadër i njëllojtë, që përmbante Kushtetutën e vitit II, dy faqet e të cilit ishin ndarë nga një shpatë. Përmbi tribunë, mbi kokën e oratorit, valëviteshin, duke dalë nga një lozhë e thellë me dy të ndara plot e përplot me popull, tre flamurë të mëdhenj trengjyrësh, thuajse horizontalë, të mbështetur në një altar mbi të cilin lexohej kjo fjalë: LIGJI. Prapa këtij altari, çohej përpjetë, si ndonjë roje e fjalës së lirë, një fasho shumë e madhe romake e lartë sa një kolonë. Statuja vigane, të drejta pas murit, qëndronin përballë përfaqësuesve. Presidenti kishte më të djathtë Likurgun dhe më të majtë Solonin; mbi Malin ishte Platoni.

Këto statuja kishin për piedestale ca kube të thjeshta të vendosura mbi një kornizë të gjatë, e cila i binte përreth sallës dhe ndante popullin nga asambleja. Spektatorët mbështeteshin me bryle në këtë kornizë.

Kuadri prej druri të zi i pllakatit të të *Drejtave të Njeriut* ngjitej gjer te korniza dhe e priste vizatimin e arkitravës. Kjo ishte një thyerje e vijës së drejtë, që e bënte Shabotin të murmuriste.- *Është e shëmtuar* i thoshte ai Vadierit.

Mbi kryet e statujave, shquheshin kurora dushku dhe dafine.

Një copë e blertë, ku ishin pikturuar me të blertë më të errët po ato kurora, zbriste me pala të mëdha e të drejta nga korniza rrethore dhe mbulonte krejt katin përdhes të sallës së zënë nga asambleja. Sipër kësaj, muret ishin të bardhë e të ftohtë. Në këto mure zgavroheshin, të prera drejt si me sharrë, pa zbukurime në reliev, dy kate tribunash publike, tribunat katrore poshtë dhe ato të rrumbullakëtat sipër, sipas rregullit, sepse Vitryvi s'ishte rrëzuar ende nga froni: arkivoltat ishin sajuar mbi arkitravat. Ishin dhjetë tribuna mbi secilën prej brinjëve të mëdha të sallës, dhe në secilin prej fundeve të tejmë dy lozha jashtë masës të mëdha; gjithsej njëzet e katër. Aty bëheshin kapicë turmat.

Spektatorët e tribunave të poshtme kacavirreshin si rrush mbi të gjitha pezulet dhe bëheshin shuk mbi të gjitha relievet e arkitekturës. Një shufër e gjatë hekuri, e mbërthyer paq dhe në një lartësi sa për t'u mbështetur, shërbente si parmak për tribunat e sipërme, dhe mbronte

spektatorët kundër shtytjes së njerëzisë që ngjiste shkallët. Megjithatë, një herë një spektator u rrëzua poshtë në asamble. Ai ra pak mbi Masiënë, peshkopin e Boesë; nuk u vra për vdekje dhe tha: *Pa shih, edhe peshkopi vleka për diçka!*

Salla e Konvansionit mund të merrte dymijë veta, dhe, ditëve të kryengritjeve, tremijë.

Konvancioni kishte dy seanca, një seancë të ditës e një të natës.

Dosjeri i presidentit ishte i rrumbullakët, me pafta të arta. Tryeza e tij mbahej peshë nga katër përbindësha me krahë me një këmbë, për të cilët të thoshte mendja se kishin dalë nga apokalipsi në revolucion. Ata dukeshin sikur ishin shmbrehur nga karrua e Ezekielit për të ardhur e për të tërhequr arabanë e Sansonit.

Mbi tryezën e presidentit ishte një zile e madhe, gati sa një kambanë, një kallamar i gjerë prej bakri, dhe një tefte i veshur me lëkurë, që shërbente si libër për të mbajtur procesverbalet.

Koka të prera, të ngulura mbi heshta, kanë pikuar gjak mbi këtë tryezë.

Në tribunë hipje me anën e një shkalle prej nëntë shkelcash. Shkelcat ishin të larta, të përpjeta, dhe mjaft të vështira; aty njëherë u pengua Zhansoneja, tek po ngjitej. *Kjo është si ajo shkalla e gjotinës!* pati thënë - *Bëj, bëj ca praktikë* i pati bërtitur Karrieri.

Atje ku muri ishte dukur si shumë i zhveshur, në qoshet e sallës, arkitekti kishte ngjitur për zbukurim ca fasho me sëpatat jashtë.

Më të djathtë e më të majtë të tribunës, ca si piedestalë mbanin dy shandane dymbëdhjetë këmbësh të lartë, të cilët kishin në majë katër palë llamba. Mbi piedestalet e këtyre shandanëve ishin gdhendur ca rrathë që populli i quante "qafore të gijotinës".

Bankat e asamblesë ngjiteshin pothuajse deri te parmakët e tribunave; përfaqësuesit dhe populli mund të këmbenin biseda me njëri-tjetrin.

Dyert e daljes së tribunave zbrazeshin në një labirinth korridoresh, shpesh të mbushura me një zhurmë të hatashme.

Konvansioni e mbushte pallatin plot e përplot, dhe teptiste deri te pallatet fqinjë, pallati Longëvilë, pallati Kuanji. Pas 10 gushtit pikërisht në pallatin Kuanjik në qoftë se i zëmë besë një letre të lordit Bradford, u bartën mobiliet mbretërore. U deshën dy muaj për të zbrazur Tyileritë.

Komitetet ishin vendosur aty rreth sallës; në pavijonin e Barazisë, legjislatura, bujqësia dhe tregtia; në pavijonin e Lirisë, marina, kolonitë, financat, kartëmonedhat, shpëtimi publik; në pavijonin e Njësisë, lufta.

Komiteti i sigurimit të përgjithshëm lidhej drejtpërdrejt me

komitetin e shpëtimit publik me anën e një korridori të errët; të ndriçuar ditë e natë nga një fener, ku vinin e shkonin spiunët e të gjitha partive. Aty njerëzit flisnin me zë të ulët.

Parmaku i Konvansionit ka qenë lëvizur shumë herë. Zakonisht ai ishte më të djathtë të presidentit.

Në të dy anët e fundit të sallës, të dy perdet vertikale që mbyllnin nga e majta dhe nga e djathta gjysmë-rrethet koncentrikë të amfiteatrit linin midis tyre dhe murit dy korridore të ngushta dhe të thella mbi të cilat hapeshin dy porta të errëta katrore. Nëpër ato porta njerëzit hynin e dilnin.

Përfaqësuesit hynin drejtpërdrejt në sallë me anën e një porte që të nxirrte mbi tarracën e Fejantëve.

Kjo sallë pak e ndriçuar ditën nga disa dritare të zbehta, e ndriçuar keq kur binte mbrëmja me ca pishtarë verdhacukë; kishte nuk di se çfarë pamje të errët. Ky gjysmë ndriçim i shtohej territ të natës; seancat me llamba ishin të përzishme. Nuk shihnin dot njëri-tjetrin; nga njëra anë e sallës tek tjetra, që nga krahu i djathtë në atë të majtin; grupe fytyrash si nëpër mjegull shanin njëri-tjetrin. Njerëzit takoheshin pa e njohur njëri-tjetrin. Një ditë Lenjëloti, duke vrapuar për në tribunë, përplaset, në korridorin e zbritjes, pas dikujt.- Më fal, Robespier,- thotë ai.- Për cilin më pandeh ti mua?- përgjigjet një zë i ngjirur.- Më fal, Marat,- thotë Lenjëloti.

Poshtë, më të majtë e më të djathtë të presidentit dy tribuna ishin të rezervuara, sepse, gjë e çuditshme, kishte në Konvansion edhe spektatorë të privilegjuar. Këto tribuna ishin të vetmet që ishin veshur me cohë. Në mes të arkitravit dy lende të arta e lidhnin këtë cohë. Tribunat e popullit ishin të zhveshura.

Gjithë kjo tërësi ishte e dhunshme, e egër, e rregullt. Korrektësia në të egërtën; kështu është pak a shumë gjithë revolucioni. Salla e Konvansionit të jepte mostrën më të plotë të asaj që artistët e kanë quajtur qysh atëherë "arkitektura mesidor". Ajo ishte dhe thatime. Ndërtuesit e asaj kohe e merrnin simetriken për të bukurit. Fjala e fundit e Renesansit qe thënë nën Luigjin XV, dhe kishte lindur një reaksion. E kishin shtyrë fisniken gjer tek e shpëlara, dhe dëlirësinë gjer te mërzia. Maturia ekziston në arkitekturë. Pas orgjive verbonjëse të formës dhe të ngjyrës të shekullit të tetëmbëdhjetë, arti kishte hyrë në dietë dhe nuk i lejonte vetvetes veçse vijën e drejtë. Ky farë përparimi përfundoi në shëmti. Arti i katandisur në skelet, ky është fenomeni. Kjo është e keqja e këtyre lloj urtësive dhe kreshmëve; stili është aq i thjeshtë sa bëhet thatanik.

Duke përjashtuar çdo emocion politik, dhe duke parë vetëm arkitekturën, një farë rrëqethjeje e ethshme lindte nga kjo sallë.

Njerëzit sillnin ndër mend si nëpër tym teatrin e dikurshëm, lozhat e zbukuruara me kordele, tavanin ngjyrë qielli dhe ngjyrë purpuri, lustrin me faqeza, shandanët me shumë biga, që dukeshin sikur ishin prej diamantesh, perdet ngjyrë gushëpëllumbi, mizërinë e nimfave dhe të dashurive në perdet e në cohërat, krejt idilin mbretëror dhe galant, të pikturuar, të gdhendur dhe të larë në ar, që e kishte mbushur me buzëqeshjen e vet këtë vend të rëndë; dhe njerëzit vështronin gjithkund rreth tyre ato qoshe të ngurta e vijëdrejta, të ftohta dhe prefëse si çeliku; ishte diçka si Busheri i gjotinuar nga Davidi.

4

Kush shikonte asamblenë nuk e kishte më mendjen te salla.

Kush shikonte dramën nuk mendonte më për teatrin. S'ka gjë më të shëmtuar dhe më të madhërishme. Një tufë heronjsh, një kope burracakësh. Egërsira mbi një mal dhe zvarranikë në një batak. Atje lëviznin si mizë lisi, përpiqeshin me bryle, provokonin njëri-tjetrin, kërcënonin njëri-tjetrin, luftonin dhe jetonin të gjithë këta luftëtarë që sot janë fantazma.

Njehje titanike.

Më të djathtë, Zhironda, legjion mendimtarësh; më të majtë Mali grup atletësh. Në një anë Brisoti, që kishte marrë çelësat e Bastijës, Barbaruj, të cilit i bindeshin marsejezët; Kervelegani, që kishte në dorë batalionin e Brestit të kazermuar në lagjen Sen-Marso, Zhansonej, që kishte vendosur supremacinë e përfaqësuesve mbi gjeneralët; Guadeti fatal, të cilit një natë, në Tyileritë, mbretëresha i kishte treguar princin trashëgimtar të përgjumur; Guadeti puthi ballin e fëmijës dhe preu kokën e babait; Salli, paditësi i fantaksur i marrëdhënieve të ngushta të Malit me Austrinë; Silleri, çalamani i së djathtës, ashtu siç ishte Kutoni sakati i së majtës; Loze-Duperoti, i cili i quajtur *Maskara* nga një gazetar, e ftoi atë për darkë duke thënë: *"Unë e di që"* maskara *"do të thotë thjesht njeriu që nuk mendon si ne"*. Rabo-Sent-Etieni, që e kishte filluar almanakun e vet me këto fjalë: *Revolucioni ka marrë fund;* Kineti, një nga ata që hodhën poshtë Luigjin XVI, zhansenist i Kamys, që hartonte kushtetutën civile të klerit, u besonte mrekullive të dhiakos Paris, dhe binte më gjunjë çdo natë përpara një krishti shtatë këmbë të lartë, mbërthyer në murin e dhomës së vet; Fosheti, një prift që me Kamil Demulenin, kishte bërë 14 korrikun; Isnari, që kreu krimin duke thënë: *Parisi do të rrënohet,* në të njëjtin çast kur Brunsviku thoshte: *Parisi do të digjet; Jakob* Dyponi, i pari që thirri *jam ateist,* dhe të cilit Robespieri iu përgjigj: Ateizmi është aristokratik: Lanzhuinej, një kokë fortë, e mençur dhe trime bretone; Dykoj, Eurialja e Buajer-Fonfredit;

Rabeki, Pillati i Barbarujt, Rabeki jepte dorëheqjen sepse ende nuk i ishte prerë koka Robespierit në gijotinë! Rishodi, i cili luftonte kundër vazhdimit të seksioneve; Lasuri, që kishte nxjerrë nga goja këto fjalë të arta therëse: *Mjerë kombet mirënjohëse!* dhe i cili te këmbët e gijotinës, do të thoshte të kundërtën me këtë fjalë krenare që ua përplasi malistëve: *Ne po vdesim sepse populli nuk fle, dhe ju do të vdisnin sepse populli do të zgjohet*, Birotoj që bëri të dekretohej shfuqizimi i padhunshmërisë, e u bë kështu, pa e ditur as ai, farkëtuesi i hanxharit, dhe e ngriti gijotinën për vete të vet; Sharle Vileti, që mbrojti ndërgjegjen e vet nën këtë protestim; *Nuk dua të votoj nën thikat;* Luveti, autori i Foblasit, që do të mbaronte librar në Pallatin Mbretëror me Lodoiskan te arka; Mersieri, autor i Tabllosë së Parisit, që bërtiste: *Të gjithë mbretërit e ndjenë mbi zverkun e tyre 21 Janarin;* Mareku, i cili bëhej merak për "tarafin e limiteve të vjetra", gazetari Karà, i cili, te këmbët e gijotinës, i tha xhelatit: *Jam i mërzitur që po vdes. Do të dëshiroja të shoh vazhdimin!* Vizhej, që titullohej granatieri në batalionin e dytë të Majenë-e-Luarës, dhe i cili, nga tribunat publike, bërtiste: *"kërkoj që me murmuritjen e parë të tribunave, të tërhiqemi që të gjithë dhe të marshojmë mbi Versajë, me shpatë në dorë!* Byzoti, që do të vdiste nga uria; Valazej, që do të vdiste nga kama e vet; Kondorseti, i cili do të vdiste në Burg-la-Rëne kthyer në Burg-Egalité, marrë më qafë nga Horaci që e kishte në xhep; Petioni, fati i të cilit qe shënuar që të adhurohej nga turma më 1792 dhe të përlahej nga uqërit më 1794; edhe njëzet të tjerë, Pontekulani, Marbozi, Lidoni, Sen-Marteni, Dysoj, përkthyesi i Zhuvenalit, i cili kishte marrë pjesë në fushatën e Hanovrit; Bualoj, Bertrandi, Lesterp-Bové, Lesazhin Gomeri, Gardieni, Mënvjejë, Dyplantieri, Lakazi, Antibuli, dhe në krye një Barnavë që e quanin Vernjio.

Në anën tjetër, Antuan-Lui, Leon Florelë dë Sen Zhyst, i verdhë, ballulët, profil korrekt, sy misteriozë, trishtim të thellë, njëzet e tre vjeç, Merlen de Tionvile, të cilin gjermanët e quanin Feuer-Teufel, "djalli i zjarrtë"; Merlen de Dué, autori fajtor i ligjit mbi të dyshimtët; Subrani, të cilin populli i Parisit me 1 të prerialit, e kërkoi për gjeneral, ish famullitari Lebon, që mbante shpatën me atë dorë që kishte hedhur ujët e bekuar; Bilo-Vareni, që parashikonte magjistraturën e së ardhmes: jo gjyqtarë, por arbitra; Fabrë d'Eglantinë, që na gjeti diçka të këndshme, kalendarin republikan, ashtu si Ruzhé de Lilë pati një frymëzim të lartë, Marsejezën, por si njëri ashtu edhe tjetri nuk i përsëritën më gabimet e tyre: Manuali, prokurori i Komunes, i cili kishe thënë: *Një mbret i vdekur nuk është një njeri më pak;* Guzhoni, që kishte hyrë në Tripshtad, në Nevshtad, dhe në Spirë, dhe kishte parë ushtrinë prusiane t'ua mbathte këmbëve; Lakrua, avokat i shndërruar në gjeneral dhe i graduar kavalier i Shën Luigjit gjashtë ditë përpara

10 gushtit; Freron-Tersiti, biri i Freron Zoilit; Ryhdi, kërkuesi i papërkulshëm i dollapit të hekurt, paracaktuar për vetëvrasjen e madhe republikane, i cili do të vritej ditën kur do të vdiste republika; Fushej, me zemër demoni, fytyrë kërmë; Kambulasi, mik i Atiti Dyshenë, që i thoshte Giliotinit: *Ti je i klubit të Fejantëve, por jot bijë ishte e klubit të Jakobinëve;* Zhagoti, i cili atyre që qaheshin se robërit ishin të zhveshur u përgjigjej: *Burgu është një veshje guri;* Zhavogu, zbulues i tmerrshëm i varreve të Sen Denisit; Oseleni, njeri i që organizonte ndjekjet dhe internimet dhe që mbante në shtëpi një grua të internuar, zonjën Shari; Bentabeli, i cili, kur kryesonte, u bënë shenjë tribunave që të duartrokitnin ose të thërrisnin "hya", gazetari Robert, i shoqi i zonjës Keralio, e cila shkruante: *As Robespieri as Marati nuk vijnë në shtëpinë time; Robespieri do të vijë kur t'ia dojë qejfi, Marati, kurrë;* Garan-Kuloni, i cili kishte kërkuar plot krenari, kur Spanja kishte ndërhyrë në procesin e Luigjit XVI, që asambleja të mos pranonte të lexonte letrën e një mbreti për një mbret; Greguari, peshkop i denjë së pari për kishën primitive, por që më vonë nën perandorinë e fshiu republikanin Greguar me kontin Greguar; Amari i cili thoshte: *E gjithë toka e dëgjon Luigjin XVI. Kujt t'i drejtohesh për të apeluar vendimin e gjyqit? Planeteve.* Tujeri, i cili kishte kundërshtuar të shtihej me topin e Pont-Nefit, duke thënë: *Një kokë mbreti nuk duhet të bëjë, kur të bjerë, më shumë zhurmë se sa koka e një njeriu tjetër;* Shenieri, vëllai i Andresë; Vadieri, njëri prej atyre që vendosnin një revole mbi tribunë; Tanisi, që i thoshte Momorojt: *Dua që Marati dhe Robespieri të përqafohen në tryezë në shtëpinë time.- Ku banon ti?- Në Sharanton.- Po të banoje gjetkë, do të isha çuditur,* thoshte Momoraj; Lëzhandri i cili ishte kasapi i revolucionit të Francës ashtu sikundër Prajdi kishte pas qenë kasapi i revolucionit të Anglisë.- *Eja të ta pres kokën!* i thërriste ai *Lanzhuinesit.* Dhe Lanzhuinesi përgjigjej: *Më parë bëj të dalë një dekret që unë jam një dem;* Kolot d'Herbua, ky komedian i përzishëm, që kishte në fytyrë maskën e lashtë me dy gojë që thonë Po dhe Jo, duke aprovuar me njërën atë që shante me tjetrën, duke mos i lënë gjë pa i thënë Karierit në Nantë dhe duke e bërë perëndi Shalierin në Lion, duke dërguar Robespierin në gijotinë dhe Maratin në Panteon; Zhenisjej, i cili kërkonte dënimin me vdekje për cilindo që do të mbante me vete medaljen *Luigji XV i martirizuar:* Leonard Burdoni, mësuesi i shkollës, i cili i kishte ofruar shtëpinë e vet plakut të Mont-Zhyrasë; Topsaati, marinar; Gupijoj, avokati; Loran Lekuandri, tregtar; Dyhemi, mjek; Serzhani, skulptor piktor; Zhozef Egaliteja, princ. Edhe të tjerë: Lëkuant-Pyjravoj, i cili kërkonte që Marati të deklarohej me dekret "në gjendje çmendie". Robert Lindeti, krijuesi i rrezikshëm i asaj kuçedre koka e së cilës ishte komiteti i sigurimit të përgjithshëm dhe që e mbulonte Francën me njëzet e një

mijë krahë që quheshin komitete revolucionare: Lëbëfi, mbi të cilin Zhirej-Dypre në librin e tij *Kërshëndellat e patriotëve të rremë* kishte bërë këtë varg.

Lëbëfi pa Lëzhandrin edhe pëlliti.

Thomas Peni, amerikan, dhe i butë; Anakarsis Kluci, gjerman, baron, ateist, hebertist i dëlirtë; i papërlyeri Lëbá, miku i Dyplejëve; Roverinjë një nga të rrallët burra zemërliq për zemërligësi, sepse arti për art ekziston më shumë se sa pandehim ne; Sharlieri, i cili kërkonte që t'u flitej me ju aristokratëve; Talieni, elegjak dhe gjakatar, i cili do ta bëjë 9 termidorin nga dashuria; Kambaseresi, prokurori që do të bëhet princ; Karrieri, prokuror që do të bëhet tigër: Laplanshi, i cili një ditë prej ditësh bërtiti: *Kërkoj të jem i pari për topin e alarmit;* Tyrioti, i cili u kërkonte votimin me zë të lartë gjyqtarëve të gjykatës revolucionare; Burdon de l'Uazë, që provokonte në duel Shambonin, padiste Penin, dhe që paditej pastaj nga Heberti; Fejoj, i cili propozonte "dërgimin në Vendé të një ushtrie që të digjte e të piqte"; Tavoj, që më 13 prill u bë gati një ndërmjetës midis Zhirondës dhe Malit; Vernieri, që kërkonte që kryetarët zhirondinë dhe kryetarët malistë të shkonin e të shërbenin si ushtarë të thjeshtë; Revbeli, i cili u mbyll në Majansë; Burboti, të cilit iu vra kali nën vete në luftën për marrjen e Somyrit; Gjimbertoj, që drejtoi ushtrinë e Bregdetit të Sherburgut; Zhard-Panvilieri, që drejtoi ushtrinë e Bregdetit të Roshelës, Lakërpantieri, që drejtoi eskadrën e Kankalës: Raberzhoti, të cilin e priste pusia e Rostadit; Priori i Marnës, i cili mbante nëpër kampet kundërspaletën e tij të vjetër të komandantit të skadronit; Lëvasër de la Sartë, që, me një fjalë goje, e bindte Serantin komandantin e batalionit të Sent-Amandit, të shkonte e të vritej: Revershoni, Mari, Bernand de Sentë, Sharlë Rishardi, Lëkinoj, dhe në majë të këtij grupi një Mirabo që e quanin Danton.

Jashtë këtyre dy kampeve, të cilët i mbante që të dy zap, ngrihej një burrë, Robespieri.

5

Përposh përkuleshin llahtara, që mund të jetë fisnike, dhe frika, që është e poshtër. Nën pasionet, nën heroizmat, nën vetëmohimet, nën tërbimet, ishte turma e zymtë e të paemërve. Fundërinat e asamblesë quheshin Fusha. Aty kishte gjithçka që lëkundej; njerëzit që dyshojnë, që s'dinë nga t'ia mbajnë, që zbythen, që e lenë punën hiq e mos e këput, që përgjojnë, ata që secili ia ka frikën dikujt. Mali ishte një elitë,

Zhironda ishte një elitë. Fusha ishte turma. Fusha përmblidhej dhe tkurrej te Siejesi.

Siejesi, njeri i thellë që ishte bërë fyl. Ai ishte ndalur gjer te gjindja e tretë (shtresa e vegjëlisë) por nuk kishte mundur të ngjitej gjer te populli. Disa shpirtra janë krijuar që të mbeten në mes të udhës. Siejesi e quante tigër Robespierin dhe ky e quante Siejesin urith. Ky metafizicien kishte përfunduar, jo te urtësia, por tek maturia. Ai ishte oborrtar dhe jo shërbyes i revolucionit. Ai merrte një lopatë dhe shkonte, tok me popullin, të punonte në Fushën e Marsit, i mbrehur në të njëjtën araba me Aleksandër de Boharnenë. Ai këshillonte të veprohej me energji, por vetë ai energjinë nuk e përdorte. Ai u thoshte zhirondinëve: *Vini topin e partisë suaj*. Ka mendimtarë që janë luftëtarë, këta ishin ashtu si Kondorseti me Vernjion, ose si Kamil Demuleni, me Dantonin. Ka nga ata mendimtarë që duan të jetojnë, këta ishin me Siejesin.

Edhe shtëpitë më të mira kanë nevojtoret e tyre. Edhe në Fushën vetë, kishte Këneta. Ujë që fle e që të shtie krupën duke lënë të duken shëmtimet e egoizmit. Atje tartarosej pritmënia e heshtur e njerëzve të lëkundur. S'ka gjë më të fëlliqur se kjo. Të gjitha paturpësitë, dhe asnjë turp; zemërimi që fle; revolta nën rajallëkun. Ata ishin të frikësuar në mënyrë cinike; kishin të gjitha guximin e paburrnisë; parapëlqenin Zhirondën dhe zgjidhnin Malin; zgjidhja e çështjeve varej prej tyre; ata e kthenin gunën nga të frynte era; ia dorëzonin Luigjin XVI Vernjiojt, Vernjionë Dantonit, Dantonit Robespierit. Robespierin Talienit. Ata e kryqëzonin Maratin për së gjalli dhe hyjnonin Maratin për së vdekuri. Ata mbështetnin gjithçka gjer ditën kur përmbysnin gjithçka. Njerëzit e Kënetës kishin instinktin që t'i jepnin shtytjen vendimtare gjithçkaje që kolovitej e mezi mbahej më këmbë. Në sytë e tyre, meqenëse ishin vënë në shërbim me kusht që të ishin të fortë, po të shkiste këmba ishte njëlloj sikur tradhtoje. Ata ishin numri, ishin forca, ata ishin frika. Së këtejmi lindte guximi për poshtërsira të ndyra.

Së këtejmi doli 31 maji, 11 zherminali, 9 termidori; tragjedira, këto, të thurura prej gjigantëve dhe të zgjidhura prej shkurtabiqëve.

6

Me këta njerëz të mbushur plot pasione ishin përzier edhe njerëz të mbushur plot ëndrra. Utopia ishte aty sheshit nën të gjitha format, nën formën e saj luftëdashëse, që pranonte gijotinën, dhe nën formën e pafajshme, që hiqte dënimin me vdekje; lugat nga ana e fronave, engjëll nga ana e popujve. Përballë mendjeve që luftonin kishte mendje që klloçitnin. Një palë kishin në kokë luftën, të tjerët paqen;

një tru, Karnoti, pillte katërmbëdhjetë armata; një tru tjetër, Zhan Debri, bluante me mendje një federatë demokratike të përbotshme. Në mes të këtyre gojëtarive të furishme, në mes të këtyre zërave ulëritës e shungulluese, kishte dhe heshtje pjellore. Lakanali heshtëte, dhe sajonte në mendjen e tij arsimin publik kombëtar; Lantenasi heshtte, dhe krijonte në kokë shkollat fillore; Revelier-Lëpoj heshtte, dhe ëndërronte ngritjen e filosofisë në dinjitetin e fesë. Të tjerët merreshin me çështje hollësirash më të vogla dhe më të dobishme; Gujton-Morvo studionte pastrimin e spitaleve, Meri heqjen e angarive të vërteta: Zhan-Bon-Sënt Andrea heqjen e burgimit për borxhe dhe të mundimeve trupore; Romi propozimin e Shapit; Dyboej vënien në rregull të arshivave; Koren-Fystieri krijimin e kabinetit të anatomisë dhe të muzeut të historisë së natyrës; Gjomardi lundrimin lumor dhe pendën mbi lumin Esko. Arti kishte fanatikët e vet, bilé edhe monomanët e vet; më 21 janar, ndërsa koka e monarkisë binte në sheshin e Revolucionit, Bezardi, përfaqësues i Uazës, shkonte të shihte një tablo të Rubensit të gjetur në një birucë të rrugës Sen Lazarë. Artistë, oratorë, profetë, njerëz kolosësi Dantoni, njerëz fëmijë si Kluci, gladiatorë dhe filosofë, të gjithë ecnin drejt të njëjtit qëllim, drejt përparimit. Asgjë s'i pengonte ata njerëz. Madhështia e Konvansionit ishte se ai kërkonte sasinë e së vërtetës në atë që njerëzit e quajnë të pamundur. Në njërin prej kufijve të tejmë, Robespieri e kishte syrin të mbërthyer tek e drejta; në tjetrin, Kondorseti e kishte syrin të mbërthyer te detyra.

Kondorseti ishte një njeri i ëndrrave dhe i qartësisë, Robespieri ishte një njeri i zbatimit; dhe disa herë, në krizat e fundit të shoqërive të vjetra, zbatim do të thotë asgjësim. Revolucionet kanë, ashtu si mali, dy shpate, të përpjetën dhe të tatëpjetën dhe mbajnë të stivosura në këta shpate të gjitha stinët, që nga akulli gjer te lulet. Secila zonë e këtyre shpateve prodhon njerëzit që i përshtaten klimës së saj, që nga ata që jetojnë në diell gjer tek ata që jetojnë në shkreptimën e rrufesë.

7

Njerëzit tregonin me gisht atë qoshen e korridorit të majtë ku Robespieri i kishte thënë në vesh me zë të ulët Garatit, mikut të Klavierit, këtë fjalë që të kall frikën: *Klavieri ka konspiruar kudo që ka marrë frymë.* Po në këtë qoshe të përshtatshme për biseda mënjanë, për shfryrjet me zë të ulët, Fabre d'Eglantinë ishte zënë me Romin dhe e kishte qortuar që kishte shëmtuar kalendarin e tij duke e ndërruar *fervidonin me Termidorin.* Njerëzit tregonin me gisht qoshen ku uleshin, duke prekur

brylet e njëri-tjetrit, të shtatë përfaqësuesit e Garonës së Epërme, të cilët, të ftuar që të shqiptojnë të parët vendimin mbi Luigjin XVI, ishin përgjigjur kështu njëri pas tjetrit! Melhi: me vdekje - Delmasi: me vdekje - Prozhani: me vdekje - Kalasi: - me vdekje. - Airali: me vdekje - Zhyljeni: me vdekje. - Desasi: me vdekje. Jehonë e amshuar që mbushi të gjithë historinë, dhe që qysh në kohën që ekziston drejtësia, ka mbërthyer gjithmonë jehonën e varrit mbi murin e gjykatës. Njerëzit tregonin me gisht, në përzierjen zhurmëmadhe të fytyrave, të gjithë këta burra prej nga kishte dalë klithma e votave tragjike: Paganeli, që kishte thënë: *Me vdekje. Një mbret është i dobishëm vetëm atëherë kur vdes:* Milodi që kishte thënë: *"Sot, sikur vdekja të mos ekzistonte, duhej ta shpiknim;* plaku Rafron dy Tujë, që kishte thënë: *Me vdekje dhe shpejt!* Gupijoj, që kishte bërtitur: *Gjotinën që tani. Ngadalësia rëndon vdekjen,* Siejesi, që pati nxjerrë këtë fjalë të ngjeshur dhe të përmortshme: *Vdekje,* Turioti, i cili e kishte hedhur poshtë propozimin e Buzotit për ta apeluar vendimin në popull: *Ç'janë këto asamble fillestare! Si! dyzet e katërmijë gjykata! Gjyqi që s'mbaron kurrë. Koka e Luigjit XVI do të kishte kohë që të zbardhej përpara se të pritej;* Ogusten-Bon Robespieri, i cili pas të vëllait kishte bërtitur: *Unë nuk e njoh njerëzimin që ther popujt dhe që falë despotët. Me vdekje! Të kërkosh afat ose pezullim, do të thotë ta zëvendësosh apelin e popullit me apelin e tiranëve;* Fuseduari zëvendësi i Bernanden De Sen-Pierti që kishte thënë: *Unë e kam llahtarë derdhjen e gjakut njerëzor, por gjaku i një mbreti nuk është gjak njeriu: Me vdekje.* Zhan-Bon-Sent-Andrea, që kishte thënë: *S'ka popull të lirë pa tiranin e vdekur;* Lavikomtëria, që kishte shpallur këtë formulë: *Sa kohë që tirani merr frymë, liria, e ka lakun në fyt. Me vdekje.* Shatonëf-Randoni, i cili kishte lëshuar këtë britmë: *kërkoj vdekjen e Luigjit të Fundit!* Gyjardeni, që kishte shfaqur këtë dëshirë! Të ekzekutohet Barrierë-Përmbysura! Barrierë Përmbysura ishte barriera e Fronit; Talieri, që kishte thënë: *Të farkëtojmë, për të qëlluar kundër armikut, një top të kalibrit të kohës së Luigjit XVI.* Edhe shpirtbutët: Zhantili, që kishte thënë: *Unë votoj për burgimin. Të bësh një Sharlë I, do të thotë të bësh një Kromuell;* Bankali, që kishte thënë: *Mërgimin kërkoj. Dua të shoh të parin mbret të gjithësisë të dënuar që të ushtrojë një mjeshtëri për të nxjerrë bukën e gojës;* Albuisi: *Ta mërgojmë jashtë atdheut. Le të shkojë e të bredhë kjo fantazmë rreth froneve mbretërore;* Zanxhakomi, që kishte thënë: *Kërkoj burgimin. Le ta ruajmë Kapetin të gjallë si ndonjë gogol sorrash;* Shajoni, që kishte thënë: *Le të rrojë. Nuk dua të vdes një njeri, të cilin Roma do ta bëjë shenjt.* Gjatë kohës që këto mendime binin nga këto buzë të rrepta, dhe, njeri pas tjetrit, shpërndaheshin nëpër histori, në tribunat, gra dekolté dhe të stolisura, numëronin votat, me një listë në dorë dhe ngulnin gjilpëra nën secilën votë.

Atje ku ka hyrë tragjedia, llahtara dhe mëshira prapëseprapë mbeten.

Të shikoje Konvansionin, në cilëndo epokë qoftë të sundimit të tij, donte të thoshte të shikoje gjykimin e Kapetit të funtmë, legjenda e 21 janarit dukej sikur ishte e përzier në të gjitha aktet e tij; ajo asamble e tmerrshme, ishte mbushur plot me frymëra fatale, që kishin kaluar mbi pishtarin e vjetër monarkik të ndezur qysh prej tetëmbëdhjetë shekujsh, dhe e kishin shuar; gjyqi vendimtar kundër të gjithë mbretërve në një mbret të vetëm ishte si pikënisja e luftës së madhe që i bënte së kaluarës; në cilëndo seancë të Konvansionit që mund të asistoje, do të shikoje hijen e gijotinës së Luigjit XVI; spektatorët i tregonin njëri-tjetrit dorëheqjen e Kersëntit, dorëheqjen e Rolandit, Dyshatelit, deputetit të Dy-Sevrave, i cili bëri që ta sillnin të sëmurë në shtratin e tij, dhe, duke hequr shpirt, votoi për jetën, gjë që e bëri Maratin të qeshë, dhe e kërkonin me sy atë përfaqësuesin, sot të harruar nga historia, i cili pas asaj seance prej tridhjetë e shtatë orësh, i rënë nga rraskapitja dhe gjumi mbi bankën e vet, dhe i zgjuar nga nëpunësi i shërbimeve kur i erdhi radha për të votuar, i çeli sytë përgjysmë, tha: *Me vdekje;* dhe pastaj ra përsëri në gjumë.

Në çastin kur ata dënuan me vdekje Luigjin XVI, Robespieri kishte akoma tetëmbëdhjetë muaj për të jetuar, Dantoni pesëmbëdhjetë muaj, Vernjiodi nëntë muaj, Marati pesë muaj dhe tri javë, Lëpelëtier-Sen-Farzho një ditë. Frymë e shkurtër dhe e tmerrshme e gojërave njerëzore!

8

Populli kishte mbi Konvansionin një dritare të hapur, tribunat publike; dhe kur dritarja nuk mjaftonte atëherë populli hapte portën, dhe gjindja e rrugës, hynin brenda në asamble. Këto vërshime të turmës në këtë senat janë një prej fanitjeve më të habitshme të historisë. Zakonisht këto vërshime brenda ishin të përzemërta. Njerëzit e rrugës vëllazëroheshin me njerëzit e kolltukut. Por të kall frikën një përzemërsi e tillë e një populli, që një ditë, në tri orë e sipër, kishte rrëmbyer topat e invalidëve dhe dyzetmijë pushkë. Më çdo çast, një varg i gjatë njerëzish ndërpriste mbledhjen; ishin dërgata që vinin para tribunës, peticione, përhirime, dhurata. Roja e nderit e lagjes Sënt-Antuanë hynte brenda e mbajtur peshë nga gratë. Disa anglezë u dhuronin njëzetmijë palë këpucë këmbëve të zbathura të ushtarëve tanë. "Qytetari Arnu, thoshte *Monitori,* famullitar, i Obinjanit, komandant i batalionit të Dromës, kërkon që të marshojë në kufi, dhe që famullia t'i ruhet. Të dërguarit e seksioneve vinin duke sjellë,

mbi tezgereza, disqe, pjata nafore, potire, kungate, ostensorë, kapica me ar, me argjend e me argjendari të lara në ar, të dhuruara atdheut nga këto turma të veshura në zhele, dhe kërkonin si shpërblim lejen që të kërcenin vallen e karmanjolës përpara Konvancionit. Shenardi, Narboni dhe Valieri vinin e këndonin kuplete për nder të Malit. Seksioni i Mont-Blankut sillte bustin e Lëpelëtierit, dhe një grua vendoste një kësulë të kuqe, mbi kokën e presidentit, i cili e përqafonte, "qytaret e seksionit të Majit" u hidhnin lule "ligjëvënësve"; "nxënësit e atdheut vinin, me muzikë në ballë, të falënderonin Konvansionin, që "përgatiti lulëzimin e shekullit", gratë e seksionit të Rojeve Franceze dhuronin trëndafila; gratë e seksionit të Tamplit vinin përpara tribunës dhe betoheshin *që të mos bashkoheshin veçse me, republikanë të vërtetë;* seksioni i Molierit paraqiste një medalje të Franklinit, e cila varej, me dekret, në kurorën e statujës së Lirisë; fëmijët e gjetur, të deklaruar fëmijë të republikës, parakalonin, të veshur me uniformën kombëtare; vajzat e reja të seksionit të Nëntëdhjetë e dyve vinin të veshura me fustane të gjata të bardha, dhe të nesërmen *Monitori* botonte këta rreshta: "Presidenti merr një buqetë nga duart e pafajshme të një vashëze të bukur".

Oratorët përshëndetnin turmat; hera-herës edhe i lajkatonin; ata i thoshin njerëzisë - *Ti je i pagabueshëm, ti je i mbaruar, ti je i lartë;* - populli ngandonjëherë është si fëmija, dhe ia ka qejfi sheqerka të tilla. Disa herë mëria e turmës përshkonte asamblenë, hynte e tërbuar dhe dilte e qetësuar, ashtu sikurse lumi Ronë që përshkon liqenin Leoman, dhe që është baltë kur hyn dhe i kaltër kur del së andejmi.

Disa herë kjo gjë ishte më pak paqësore, dhe Hanrioti urdhëronte të silleshin përpara portës së Tyilërive skara për të skuqur në zjarr gjylet.

9

Kjo asamble njëkohësisht shpërthente revolucion por pillte edhe qytetërim. Ishte furrë por edhe farkë. Në këtë kazan ku ziente terrori, piqej edhe përparimi. Nga ky kaos hiesh dhe nga ky vrap resh plot zhurmë, dilnin edhe rreze vigane drite paralele me ligjet e përjetshme. Rreze që mbeteshin në horizont, të dukshme për jetë të jetëve në qiellin e popujve, dhe që janë njëra drejtësia dhe tjetra toleranca, njëra mirësia e tjetra arsyeja, njëra e vërteta e tjetra dashuria. Konvansioni shpallte si ligj këtë aksiomë: Liria e qytetarit mbaron atje ku liria e një tjetër qytetari fillon; gjë që përmbledh në dy rreshta gjithë shoqërizimin njerëzor. Ai e shpallte varfërinë të shenjtë, shpallte sakatllëkun të shenjtë, te i verbëri dhe tek shurdhmemeci, që ishin

bërë fëmijë në shpirt të shtetit, mëmësinë të shenjtë te vajza-nënë, të cilën e ngushëllonte dhe e ngrinte nga balta, fëmijëninë të shenjtë te jetimi, të cilin e bënte fëmijë në shpirt të atdheut, pafajësinë të shenjtë tek i akuzuari i larë, të cilin ai, Konvansioni, e dëmshpërblente. Ai dënonte rëndë shitblerjen e zezakëve; ai nxirrte jashtë ligjit skllavërinë; shpallte solidaritetin civil. Dekretonte arsimin falas. Organizonte edukimin kombëtar me anën e shkollës normale në Paris, të shkollës qendrore në kryeqendrat, dhe të shkollës fillore në komune. Krijonte konservatorët dhe muzetë. Dekretonte njësinë e Kodit, njësinë e peshës dhe të matjeve, dhe njësinë e numërimit me anën e sistemit decimal. Hidhte themelet e financave të Francës, dhe në vend të myflizllëkut të gjatë monarkik sillte kreditin publik. I jepte ndërlidhjes telegrafin, pleqërisë azilet e pajisura, sëmundjes spitalet e pastruara, arsimit shkollën politeknike, shkencës byronë e meridianeve, mendjes njerëzore institutin. Ai në të njëjtën kohë që ishte kombëtar, ishte edhe kozmopolit. Nga të njëmbëdhjetëmijë e dyqind e dhjetë dekretet që kanë dalë nga Konvensioni, një e treta kanë një qëllim politik, dy të tretat kanë një qëllim njerëzor. Ai shpallte moralin universal si bazën e shoqërisë dhe ndërgjegjen universale si bazë të ligjit.

Dhe të gjitha këto, siç janë angaria e hequr, vëllazërimi i shpallur botërisht, njerëzimi i mbrojtur, ndërgjegjja njerëzore e sjellë në udhë të drejtë, ligji i punës i shndërruar në të drejtë dhe, nga një barrë e rëndë, në një gjë fitimprurëse për njeriun, pasuria kombëtare e përforcuar, fëminia e ndriçuar dhe e ndihmuar, letrat dhe shkencat të përhapura, drita e ndezur mbi të gjitha majat, ndihma ndaj gjithë mjerimeve, ligjërimi i të gjitha parimeve, Konvansioni të gjitha këto i bënte, duke pasur në barkun e vet një kuçedër, Vandenë, dhe mbi supat e veta një lukuni tigrash, mbretërit.

10

Konvansioni ishte një vend pa anë e pa fund.
Të gjithë tipat njerëzore, antinjerëzore dhe mbinjerëzore ishin aty. Grumbull epik antagonizmash. Gjoteni i shmangej Davidit, Baziri shante e poshtëronte Shabotin, Godeli tallte Sen-Zhystin, Vernioj përbuzte Dantonin, Luveti sulmonte Robespierin, Byzoti padiste Egalitenë, Shamboni bënte rezil Pashin, ndërsa të gjithë s'e shikonin dot me sy Maratin. Dhe sa emra të tjerë duheshin shënuar ende! Amonvili, që i thërrisnin Kësula e Kuqe, sepse merrte pjesë në mbledhje vetëm me kësulën frigjiane; ky ishte mik i Robespierit por kërkonte që "pas Luigjit XVI, t'i pritej koka në gjotinë Robespierit" për hatër të ekuilibrit; Masiëj, koleg dhe krejt i ngjashëm me atë Lamuretin babaxhan, peshkop,

që do të linte nam vetëm për një të puthur, Lehardi i Morbihanit që stigmatizonte priftërinjtë e Bretanjës; Bareri, njeriu i shumicave, që kryesonte kur doli Luigji XVI përpara parmakut të tribunës, dhe që ishte për Pamelanë ashtu siç ishte Luveti për Lodoiskan; oratori Donu që thoshte: *Të fitojmë kohë!* Dobuq Kransej, të cilit i fliste në vesht Marati, Markezi de Shatonëf, Laklosi, Herolt de Seshëlë, i cili zhytej përpara Hanriotit duke bërtitur: *Artiljerë pranë topave!* Zhyljeni, që krahasonte Malin me Termopilat; Gamoni, që kërkonte një tribunë publike të rezervuar vetëm për gratë; Laluaj, i cili i paraqiti nderimet e mbledhjes peshkopit Gobel kur erdhi në Konvansion të linte mitrën dhe vinte në kokë kësulën e kuqe; Lekonti, që bërtiste: *Puna qenka se kush do të çpriftërohet!* Ferodi, të cilit Buasi d'Anglasi do t'i përshëndetë kokën, duke i lënë historisë këtë çështje të pazgjidhur:- Buasi d'Anglasi, përshëndeti kokën, domethënë viktimën, apo rojet, domethënë vrasësit?- Të dy vëllezërit Dyprat, njeri montanjar, tjetrit zhirondin, që urrenin njëri-tjetrin, si të dy vëllezërit Shenier.

Janë thënë e janë thënë në këtë tribunë të atilla fjalë flakëruese, të cilat kanë disa herë, pa e ditur fare bile as ai që i shqipton, theksin fatzbulues të revolucioneve; dhe si rrjedhim i këtyre fjalëve, faktet materiale duken sikur papritmas kanë nuk di çfarë gjëje të pakënaqur dhe të ndezur, sikur t'i kishin marrë për ters gjërat që u dëgjuan pak më parë, ajo që ngjet duket sikur është e mbushur me inat të tërbuar ndaj asaj që thuhet; katastrofat shpërthejnë, të furishme dhe si të ndezura në kulm nga fjalët e njerëzve. Një fjalë më tepër mund të shkaktojë një rrukullimë të tërë. Po të mos kishte folur njeri, kjo nuk do të kishte ndodhur. Të thotë mendja ngandonjëherë se ngjarjet janë të tërbuara.

Pikërisht kështu, pikërisht nga rasti i një fjale të ndonjë oratori të kuptuar ters, ndodhi që iu pre koka zonjës Eliszabeta.

Në Konvansion shthurja e tepruar e të folurit ishte një gjë, që ishte bërë rregull.

Kërcënimet fluturonin dhe kryqëzoheshin në diskutim ashtu si gjuhët e flakëve të një zjarri të madh.- PETIONI: Robespier, flisni me fakte. ROBESPIERI: fakti, jeni ju Petion. Do ta them dhe do ta shikoni.- NJË ZË: Vdekje Maratit! MARATI: Ditën kur të vdesë Marati nuk do të ketë më Paris, dhe ditën kur Parisi do të mbarojë, republikën do ta ketë marrë lumi. Bilod Vareni ngrihet e thotë: Ne duam... Bareri e ndërpret: Ti flet si ndonjë mbret.- Një ditë tjetër FILIPOJ: Një anëtar nxori shpatën kundër meje. ODUINI: President, bëjeni zap vrasësin.- PRESIDENTI: Prisni- PANISI:- Hajde se ju bëj unë zap juve.- Edhe shpotitë e të qeshurat shkonin gjym.- LEKUANTRI: Famullitari i Shan-de-Bu qahet për Fosketin, peshkopin e tij, i cili e ndalon të

martohet. NJË ZË: Unë nuk e kuptoj përse Fosheti, që ka aq dashnore, dashka të ndalojë të tjerët të kenë gra. NJË ZË TJETËR: Uratë, merr dhe ti një grua!- Tribunat merrnin pjesë në bisedimet. Ato i flisnin me ti asamblesë. Një ditë përfaqësuesi Ryamps hipën mbi tribunë. Ai kishte njërën "mullaqe" shumë më të madhe se tjetrën. Një spektator i bërtiti:- Ktheje atë të shkretë nga ana e djathtë, sa më paske një "faqe" alla David! Kështu fliste çngjeshur populli me Konvansionin. Megjithatë, një herë në zulmën e 11 prillit 1793, presidenti dha urdhër që të arrestohej çdo njeri që do të ndërpresë fjalën nga tribuna.

Një ditë, kjo seancë pati për dëshmitar plakun Buonaroti; Robespieri merr fjalën dhe flet dy orë të tëra, duke vështruar Dantonin, herë me sy të ngulur, gjë që ishte serioze, herë vëngër, gjë që ishte akoma më keq. Ai dërrmon flakë për flakë. Ai mbaron me një shpërthim të zemëruar, plot me fjalë ogurzeza - Ne i njohin intrigantët, njohim korruptuesit dhe të korruptuarit, i njohim tradhtarët; ata janë këtu, në asamble. Ata na dëgjojnë, ne i shohim dhe nuk i lëshojmë nga sytë. Le të vështrojnë një herë mbi kokat e tyre, dhe aty do të shohin shpatën e ligjit. Le të vështrojnë njëherë në ndërgjegjen e tyre, dhe aty do të shohin poshtërsinë e tyre. Le ta kenë mendjen për vete të tyre.- Dhe kur Robespieri mbaroi; Dantoni, me fytyrën të kthyer nga tavani, me sytë gjysmë të mbyllur, me njërin krah të varur në shpinoren e bankos së tij, u var prapa, dhe u dëgjua tek këndonte nëpër dhëmbë.

Kadet Ruseli bëka fjalime
Që s'janë të gjata kur janë të shkurtra.

Mallkimet hidheshin e priteshin pa pushim:- Konspirator! Vrasës!- Maskara!- Komplotist!- I moderuar! Të gjithë padisnin njëritjetrin përpara bustit të Burtusit,që ndodhej aty. Shfryrje të papritura, sharje, sfida, vështrime të tërbuara nga njëra anë tek tjetra. Grushte të ngritura, kobure me gishtin te këmbëza, kama gjysmë të nxjerra nga këllëfi. Një flakërim i madh i tribunës. Disa flisnin sikur të ishin mbështetur me shpinë pas gijotinës. Kokat dallgëzonin, të llahtarisura dhe të tmerrshme. Malistë, zhirondinë, fejantë, moderantistë, terroristë, jakobinë, kordelierë, tetëmbëdhjetë priftërinj, vrasës të mbretit.

Gjithë këta burra: Shtëllunga tymrash të shtyra në të gjitha drejtimet.

11

Shpirtra të rrëmbyera nga era.
Por kjo erë ishte një erë çudibërëse.

Të ishe një anëtar i Konvansionit, do të thoshte të ishe një dallgë e oqeanit. Dhe kjo ishte fare e vërtetë. Forca e shtytjes vinte që nga lart.

Kishte në Konvansion një vullnet që ishte vullneti i të gjithëve dhe nuk ishte vullneti i asnjë njeriu. Ky vullnet ishte një ide, ide që s'bëhej dot zap dhe e stërmadhe, që frynte në errësirë, nga kulmi i qiellit. Ne këtë e quajmë Revolucion. Kur kjo ide kalonte, ajo përplaste njërin dhe ngrinte peshë tjetrin; ajo e rrëmbente filanin si shkumbë dhe e dërrmonte atë tjetrin pas shkëmbinjve. Kjo ide dinte se ku shkonte, dhe shtynte humnerën përpara. T'ua ngarkosh njerëzve përgjegjësinë e revolucionit, është njëlloj sikur t'ia ngarkosh valëve përgjegjësinë për baticën e zbaticën.

Revolucioni është veprimi i së Panjohurës. Quajeni atë veprim të mirë ose veprim të keq, sipas rastit kur iu digjet zemra për të ardhmen ose për të kaluarën, por lërjani revolucionin atij që e ka bërë. Revolucioni duket sikur është vepra e përbashkët e ngjarjeve të mëdha dhe e njerëzve të mëdhenj të përzier tok, por ai është në të vërtetë rezultati i ngjarjeve. Ngjarjet shpenzojnë, njerëzit paguajnë. Ngjarjet diktojnë, njerëzit nënshkruajnë. 14 korriku është nënshkruar nga Kamil de Muleni, 10 gushti është nënshkruar nga Dantoni, 2 shtatori është nënshkruar nga Marati, 21 shtatori është nënshkruar nga Robespieri; por Demuleni, Dantoni, Marati, Greguari e Robespieri s'janë gjë tjetër veçse shkruesa. Hartuesi i stërmadh dhe ogurzi i këtyre faqeve të mëdha ka një emër, që i thonë zot, dhe një maskë, që i thonë Fat. Robesperi, besonte më Zotin. Me siguri!

Revolucioni është një formë e fenomenit të brendshëm që na shtrëngon e na shtyp nga të gjitha anët dhe që ne e quajmë Domosdoshmëri.

Përpara këtij ndërlikimi misterioz mirëbërjesh dhe vuajtjesh çohet përpjetë Përseja e historisë.

Sepse. Kjo përgjigje e atij, që nuk di asgjë, është gjithashtu përgjigja e atij, që di gjithçka.

Përpara këtyre katastrofave klimaterike, që shkatërrojnë qytetërimin dhe i japin atij jetë, njeriu dyzon të gjykojë hollësitë. Të qërtosh ose të lavdërosh njerëzit për shkak të rezultatit, është pothuajse njëlloj sikur të lavdërosh ose të qortosh shifrat për shkak të shumës totale. Ajo që duhet të kalojë kalon, ajo që duhet të fryjë, fryn. Dlirësia e përjetshme s'do t'ia dijë nga këta verinj të ftohtë. Sipër revolucioneve e vërteta dhe e drejta qëndrojnë ashtu siç qëndron qielli plot yje sipër stuhive.

12

I tillë ishte ky Konvansioni i pamatë; kamp plot llogore i gjinisë njerëzore, i sulmuar nga të gjitha errësirat së bashku, zjarre natësore

të një ushtrie idesh të rrethuara, një kamp ushtarak shumë i madh shpirtrash mbi një shkarrëzimë humnere. Asgjë në histori s'mund të krahasohet me këtë grup, që është njëkohësisht senat dhe milet, njëkohësisht konklavë kardinalësh dhe turmë rrugash, aeroport dhe shesh publik, gjykatë dhe i akuzuar.

Konvansioni i është përkulur gjithmonë erës; por kjo erë dilte nga goja e popullit dhe ishte fryma e Perëndisë.

Dhe sot, pas tetëdhjetë vjetësh të shkuara, sa herë që Konvansioni shfaqet përpara mendjes së një njeriu, çfarëdo qoftë ky, historian ose filozof, ky njeri ndalet dhe mendon thellë. Është e pamundur që të mos jesh i vëmendshëm ndaj këtij parakalimi hijesh.

2

Marati në prapaskenë

Ashtu sikundër e kishte lajmëruar Simona Evrardin, Marati, të nesërmen e atij takimit të rrugës së Palloit, vajti në Konvansion.

Në Konvansion ishte një markez maratist, Lui de Monto, ai, që më vonë i dhuroi Konvansionit një sahat decimal me një bust të Maratit përsipër.

Në çastin kur Marati po hynte, Shaboti sapo i ishte afruar Montojt.

- Ish...,- tha ai.

Montoj ngriti sytë.

- Pse më quan ish?

- Sepse ashtu je.

- Unë?

- Gjersa ke qenë markez.

- Kurrë!

- Bah!

- Im atë ka qenë ushtar, im gjysh ka qenë endës.

- Ç'janë këto përralla që na thua kështu, Monto?

- Unë s'quhem Monto.

- Po si quhesh, pra?

- Unë quhem Maribon.

- Në të vërtetë,- tha Shaboti,- mua aq më bën.

Dhe shtoi si nëpër dhëmbë:

- Tani të gjithë rrahin të mos jenë markezë.

Marati ishte ndalur në korridorin e majtë dhe po vështronte Montonë dhe Shabotin.

Sa herë që hynte Marati bëhej një farë zhurme fjalësh, por larg

tij. Rrotull tij gjithkush heshtte. Marati s'para u vinte veshin këtyre gjërave. Ai e përbuzte "kuaçitjen e kënetës".

Në gjysmëhijen e bankave të errëta atje poshtë, Konpé de L'Uazi, Pruneli, Vilari, peshkop që më vonë u bë anëtar i akademisë franceze, Butruj, Petiti, Pleshardi, Boneti, Tibadoj, Valdryshi, ia tregonin shoqi-shoqit me gisht.

- Pa shih! Marati!
- Por nuk qenka i sëmurë?
- Po si, gjersa është i veshur me robdëshambrë.
- Me robdëshambrë?
- Për besë, po!
- Ai bën ç't'i shkrepë!
- Guxuaka të vijë kështu në Konvansion?
- Përderisa një ditë erdhi këtu me kurorë dafinash, mund të vijë fare mirë dhe me robdëshambrë!
- Surrat bakër e dhëmbë ndryshk.
- Robdëshambri i tij duket i ri.
- Prej se është?
- Prej repsi.
- Me vija.
- Pa shikoni një herë jakat.
- Janë prej lëkure.
- Tigri.
- Jo, prej lëkure shqarthi.
- Të rreme.
- Paska dhe çorape!
- Punë e çuditshme.
- Dhe këpucë me pafta.
- Argjendi?
- Pikërisht këtë gjë nallanet e Kambulasit nuk do t'ia falin kurrë.

Në banka të tjera njerëzit bënin sikur nuk e shikonin Maratin. Ata bisedonin për gjëra të tjera. Santonaksi i afrohej Dypolit.

- E morët vesh Dysol?
- Çfarë?
- Ish konti de Brienë.
- Që ishte në burgun e Forsës tok me ish dukun de Vilerua?
- Po.
- I kam njohur që të dy. Si është puna?
- Ata kishin aq frikë sa nderonin të gjitha kësulat e kuqe të të gjithë gardianëve të burgut, dhe një ditë nuk pranuan të loznin piqenë për shkak se u dhanë një palë letra bixhozi me mbret e me mbretëreshë.
- E pastaj?

- Ua prenë kokën, dje, në gijotinë.
- Të dyve?
- Të dyve.
- Mirë, po në burg si qëndruan?
- Si burracakë.
- Po mbi gijotinë?
- Të patrembur.

Dhe Dysoli lëshonte një pasthirrmë çudie.

- Të vdesësh qenka më lehtë se të rrosh!

Bareri ishte duke lexuar një raport; ishte çështja për Vandenë. Nëntëqind burra të Mobilanit ishin nisur me topa për t'i ardhur në ndihmë Nantës. Redoni po kërcënohej nga fshatarët. Pembëfi ishte sulmuar. Një njësi detare bënte patrullë në Mendrin për të ndaluar zbarkimet. Që nga Ingrandi gjer në Morë, gjithë bregu i majtë i Luarës ishte bërë mizë me artileri monarkiste. Tremijë fshatarë ishin bërë zotër të Parnikut. Ata bërtisnin: *Rrofshin anglezët!* Një letër e Santerrës drejtuar Konvansionit, të cilën Bareri po e lexonte, mbaronte kështu: "Shtatëmijë fshatarë kanë sulmuar Vanën. Ne i kemi shtyrë, dhe u kemi zënë katër topa..."

- Dhe sa robër?- ndërpreu një zë.

Bareri vazhdoi...- Poshtë-shënim i letrës: "Nuk kemi robër, sepse robër nuk zënë më".[1]

Marati vazhdonte të rrinte pa lëvizur dhe nuk mbante vesh. Ai ishte i thithur nga një preokupacion shumë i rëndë.

Mbante në dorë dhe rrudhte midis gishtave një copë letër, në të cilën, ai që do ta shpaloste, do të kishte lexuar këto rreshta, shkruar me shkrimin e Mamarojt, dhe që ishin, ndoshta, përgjigja e ndonjë pyetjeje që kishte bërë Marati.

"- Nuk mund të bësh asgjë kundër plotfuqishmërisë së komisarëve të deleguar, sidomos kundër të deleguarve të komitetit të shpëtimit publik. Zhanisiëj më kot foli e foli në seancën e 6 majit "çdo komisar është më tepër se një mbret", kjo s'pi ujë. Ata kanë pushtet për jetë dhe për vdekje. Musadi në Annger, Trylardi në Sent-Amand, Nioni pranë gjeneral Masesë, Perreni në armatën e Ranishteve, Milieri në armatën e Niortit, janë të plotfuqishëm. Klubi i Jakobinëve arriti gjer atje sa emëroi Parrentin gjeneral brigade. Rrethanat shfajësojnë çdo gjë. Një i deleguar i komitetit të shpëtimit publik i tregon vendin edhe një kryegjenerali".

Marati e rrudhi fare letrën, e vuri në xhep, dhe eci drejt Montajt dhe Shabotit, të cilët po vazhdonin të bisedonin dhe s'e kishin parë.

---

[1] Morritori, t. XIX, f. 81.

Shaboti thoshte:

- Maribon apo Monto, dëgjo këtu: tani sa dola nga komiteti i shpëtimit publik.

- E ç'bëhet atje?

- Kanë vënë një prift për të ruajtur një fisnik.

- Ah!

- Një fisnik si ti...

- Unë s'jam fisnik tha Montoj.

- Një prift...

- Si ti.

- Unë s'jam prift,- tha Shaboti.

Që të dy ia plasën të qeshurit.

- Thuaje më shkoqur anekdotën,- filloi prapë Montoj.

- Ja si është puna. Një prift i quajtur Simurden është deleguar me fuqi të plota pranë një vikonti të quajtur Goven; ky vikonti na komanduaka kolonën e speditës së armatës së Bregdetit. Është puna që të ndalohet fisniku të bëjë hilera dhe prifti të tradhtojë.

- Kjo është fare e thjeshtë,- u përgjigj Montoj. Mjafton që të vesh vdekjen në këtë çështje!

- Po vi tamam për këtë punë,- tha Marati.

Ata ngritën kokën.

- Mirëdita, Marat,- tha Shaboti,- ti merr pjesë shumë rrallë në seancat tona.

- Mjeku më këshillon të bëj banjë,- u përgjigj Marati.

- Duhet të mos u zësh besë banjave,- tha Shaboti,- dhe Seneka në një banjë vdiq.

Marati buzëqeshi:

- Shabot, këtu s'kemi Neronë.

- Je ti,- tha një zë i vrazhdë.

Ishte Dantoni që po ngjitej dhe po kalonte në bankën e tij.

Marati as u kthye fare.

Ai përkuli kokën midis dy fytyrave të Montojt dhe të Shabotit.

- Dëgjoni këtu. Vij për një gjë me shumë rëndësi. Duhet që njëri nga ne të tre t'i propozojë sot një projektdekret Konvansionit.

- Jo unë,- tha Montoj,- nuk ma vë veshin njeri mua, jam markez.

- Mua,- tha Shaboti,- nuk më dëgjojnë, jam kapuçin.

- Dhe mua,- tha Marati,- nuk më dëgjojnë, jam Marat.

U bë midis tyre një heshtje.

Maratin, kur ishte i preokupuar, s'ishte kollaj ta pyesje. E megjithatë Montoj e lëshoi një pyetje.

- Marat, cili është ai dekreti që dëshiron ti!

- Një dekret që të dënojë me vdekje çdo udhëheqës ushtarak që

liron nga burgu një rob.

Shaboti ndërhyri:

- Ky dekret ekziston. Është votuar aty nga fundi i prillit.

- Atëherë zëre se nuk ekziston fare, tha Marati. Kudo, në të gjithë Vandenë ka arritur puna kush e kush të lirojë të burgosurit dhe jataku mbetet pa u dënuar.

- Marat, kjo ngjet sepse dekreti është lënë pas dore.

- Shabot, duhet ta rivëmë në fuqi.

- Pa dyshim.

- Dhe për këtë duhet folur në Konvansion.

- Marat, Konvansioni s'është Montoj, në qoftë se, Komiteti i shpëtimit publik mjafton.

- Qëllimi arrihet,- shtoi Montoj,- në qoftë se Komiteti i shpëtimit publik e afishon dekretin në të gjithë komunat e Vandesë, dhe bën nja dy a tre shëmbëlla të mira.

- Mbi kokat e mëdha,- vazhdoi Shaboti. Mbi gjeneralët.

Marati murmuriti mbytur:- Vërtet, ashtu, do të mjaftojë.

- Marat,- foli përsëri Shaboti,- shko vetë e ia thuaj këtë punë Komitetit të shpëtimit publik.

Marati e vështroi drejt e në sy, gjë që s'ishte aspak e këndshme as për Shabotin.

- Shabot,- tha ai,- Komiteti i shpëtimit publik është në shtëpi të Robespierit. Dhe unë nuk i vete Robespierit.

- Vete unë,- tha Montoj.

- Mirë,- tha Marati.

Të nesërmen qe dërguar në të gjitha drejtimet një urdhër i Komitetit të shpëtimit publik, i cili kërkonte që të afishohej në të gjitha qytetet e fshatrat e Vandesë dhe të bëhej që të zbatohej pikë për pikë dekreti që parashikon dënimin me vdekje kundër kujtdo që bashkëpunon në arratisjen e brigantëve dhe të kryengritësve të kapur.

Dekreti ishte vetëm hapi i parë. Konvansioni do të shkonte akoma më larg. Disa muaj më pas, më 11 brymer viti II (nëndor 1793) lidhur me Lavalin, që u kishte hapur portat e veta vandeasve të arratisur, Konvansioni dekretoi që çdo qytet, që do t'u jepte strehë rebelëve do të shkatërrohej dhe do të bëhej rrafsh me tokën.

Nga ana e tyre, princërit e Europës, në manifestin e dukës të Brunsvikut, të frymëzuar prej emigrantëve dhe të hartuar prej Linonit, intendent i dukës të Orleanit, kishin deklaruar që çdo francez i kapur me armë në duar do të pushkatohej dhe që, në rast se edhe një fije floku prekej nga koka e mbretit, Parisi do të shuhej fare.

Egërsi kundër barbarisë.

PJESA E TRETË

Në Vande

LIBRI I PARË

VANDEJA

1

Pyjet

Asokohe në Bretanjë kishte shtatë pyje të llahtarshëm. Vandeja është kryengritja-prift. Kjo kryengritje ka pasur për ndihmës pyllin. Errësirat i ndihmojnë njëra-tjetrës.

Të shtatë Pyjet e Zes të Bretanjës ishin: Pylli i Fuzherës, që prek kalimin midis Dolit dhe Avranshës; pylli i Prensesë, që është tetë lega rreth e rreth; pylli i Pemtonit, plot përrenj e rrëke, gati të pakalueshëm nga ana e Benjonit, me shtigje të mira për tërheqje në drejtim të Konkornetit, që ishte një qendër monarkiste; pylli i Renës, prej ku dëgjoje kambanat e kushtrimit të famullive republikane, gjithmonë të shumta rreth qyteteve; pikërisht në këtë pyll Pyjseji e humbi Fokardin; pylli i Mashëkullit, që kishte Sharetin për bishë të egër; pylli i Garnashës, që ishte pronë e Tremuajëve, Govenëne dhe Rohananëve; pylli i Broceliandës, që ishte pronë e zanave.

Një fisnik në Bretanjë kishte titullin: *zot i të shtatë pyjeve*. Ky ishte vikonti de Fontenej, princ breton.

Sepse princi breton ekzistonte dhe dallohej nga princi francez. Rohanët ishin princër bretonë. Garnier de Sentë, në raportin e tij në Konvansion, më 15 të nivozit viti II, e cilëson kështu princin e Talmonit: "Ky Kapeti i hajdutëve Sovran i Menit dhe i Normandisë".

Historia e pyjeve bretone, që nga viti 1792 e gjer më 1800, mund të ishte bërë veçan, dhe do të ishte gërshetuar me aventurën e gjerë të Vandesë si ndonjë legjendë.

Historia ka të vërtetën e saj, legjenda ka edhe ajo të sajën. E vërteta legjendare është e një natyre tjetër nga e vërteta historike. E vërteta legjendare është shpikje duke pasur për rezultat realitetin. Madje historia dhe legjenda kanë të njëjtin qëllim, të pikturojnë nën njeriun e çastit, njeriun e përjetshëm.

Vandeja nuk mund të shpjegohet plotësisht veçse në qoftë se legjenda plotëson historinë; duhet historia për të përgjithshmen dhe legjenda për hollësitë.

Le ta themi se Vandeja e meriton një punë të tillë. Vandeja është një çudi më vete. Kjo luftë e injorantëve, kaq teveqele dhe kaq e

shkëlqyer, e nëmur dhe e madhërishme, e ka vrerosur dhe e ka bërë krenare Francën. Vandeja është një plagë, por edhe një lavdi.

Në disa çaste shoqëria njerëzore ka enigmat e veta, enigma, të cilat, për njerëzit e mençur, zgjidhen e bëhen dritë dhe për të paditurit errësirë, dhunë dhe barbari. Filozofit s'ia mban që të akuzojë. Ai ka parasysh turbullirat që shkaktojnë problemet. Problemet nuk kalojnë pa mëshuar nën vete një hije ashtu sikurse e lëshojnë retë.

Në qoftë se duam të kuptojmë Vandenë, le të parafytyrojmë këtë antagonizëm: nga njëra anë revolucionin francez dhe nga tjetra fshatarin breton. Dhe përballë këtyre ngjarjeve të pakrahasueshme, që janë një kërcënim i pafund i të gjitha mirësive së bashku, shpërthim i inatit të qytetërimit, tepri e përparimit të furishëm, përmirësim jashtë masës dhe jashtë mendjes, le të vemë këtë njeri të egër, të vrazhdë e të pashoq, këtë njeri me sy të qartë dhe me flokë të gjata, që rron me qumësht e me gështenja, i kufizuar midis çatisë prej kashti, gardhiqes dhe hendekut të vet, këtë njeri që dallon çdo fshat të krahinës aty rreth me anën e tingullit të kambanës, që nuk e përdor për tjetër ujët veçse për të pirë, që ka në shpinë një setrë lëkure të qëndisur me arabeska mëndafshi, i pa gdhendur dhe i qëndisur, që bën tatuazhe në veshjet e veta ashtu siç patën bërë tatuazhe në fytyrë stërgjyshët e tij, kelltët, që respekton të zotin, i cili është xhelat për të, që flet një gjuhë të vdekur, gjë që është njëlloj sikur ta bësh mendjen të banojë në një varr, le të vëmë këtë njeri që nget qetë, që mpreh kosën, që harr grurin, që gatuan kulaçthin, që nderon së pari parmendën, dhe pastaj të gjyshen, që beson më Virgjëreshën e shenjtë dhe më Zonjën e Bardhë, që i falet altarit por edhe atij gurit të lartë misterioz që qëndron më këmbë në mes të fushës, bujk në fushë, peshkatar në det, gjahtar kontrabandist në zabel, që do mbretërit e vet, zotërit e vet, priftërinjtë, morrat e vet; që rri i menduar, shpesh i mbërthyer në vend për orë të tëra mbi ranishten e madhe të shkretë, dëgjues i zymtë i detit.

Dhe pyesni, po deshët, nëse ky qorr mund ta pranonte këtë dritë.

2

Njerëzit

Fshatari ka dy pika mbështetjeje; arën, që e mban me bukë, dhe pyllin, që e fsheh.

Është vështirë ta marrësh me mend se çfarë ishin pyjet bretone; ata ishin posi qytete. S'ka gjë më të shurdhër, më të heshtur dhe më të egër se sa kjo kokolepsje e papërshkueshme gjembash e degësh;

këto ferra e driza pa anë e pa fund ishin strofka palëvizshmërie dhe heshtjeje; s'ka vend tjetër të shkretë me pamje më të vdekur dhe më të përzishme po të kishe mundësi që, njëherësh dhe papritmas, si vetëtima, t'i prisje drurët e pyllit, do të kishe për të parë befas në këtë hije një mizëri njerëzish.

Puse të rrumbullakëta dhe të ngushta, të maskuara nga jashtë me kapakë guri dhe me degë, të pingulta, pastaj horizontalë, që shkojnë duke u zgjeruar nën tokë në formë hinke dhe që përfundojnë në dhoma plot me errësirë, ja se çfarë gjeti Kambizi në Egjipt dhe Uestermani në Bretanjë; atje ishte në shkretëtirë; këtu ishte në pyll; në podrumet e Egjiptit kishte njerëz të vdekur, në podrumet e Bretanjës kishte njerëz të gjallë. Një klarishte nga më të egrat e pyllit Misdfon, e tëra e shpuar me galeri dhe qelira, ku shkonte e vinte një popull misterioz, quhej "Qyteti i madh". Një klarishte tjetër, jo më pak e shkretë përsipër dhe jo më pak e banuar përposh, quhej "Sheshi mbretëror".

Kjo jetë e nëndheshme ishte aq e vjetër në Bretanjë sa s'mbahej mend. Në të gjitha kohët, njeriu është futur këtu për të shpëtuar nga njeriu. Kjo është arsyeja e këtyre strofkave zvaranikësh të gërmuara nën rrënjët e drurëve. Këto ishin që në kohën e druideve, dhe disa nga këto podrume ishin aq të moçëm sa edhe dolmenët vetë. Krimbat e legjendës dhe përbindëshit e historisë, të gjithë, kishin kaluar mbi këtë vend të zi, Teutatesi, Çezari, Hojeli, Neomeni, Zhoufraj i Anglisë, Aleganti i hekurt, Pjerë Moklerku, shtëpia franceze e Bluajt, shtëpia angleze e Monfortit, mbretërit dhe dukët, të nëndë baronët e Bretanjës, gjyqtarët e Ditëve të mëdha, kontërit e Nantës duke u zënë me kontërit e Renës, bashibozukët plaçkaxhinj, kusarët, kompanitë e mëdha, këto banda ushtarësh mercenarë dhe plaçkitësish të kohës së Luftës tridhjetvjeçare, Renej II, Vikonti i Rohanit, guvernatorët e mbretit, "duku i mirë dë Sholnë" që i varte fshatarët në degët e pemëve nën dritaret e zonjës dë Sevinjé, në shekullin e pesëmbëdhjetë therjet e prerjet e senjorëve, në të gjashtëmbëdhjetin dhe të shtatëmbëdhjetin shekull luftërat fetare, në tetëmbëdhjetin shekull të tridhjetëmijë qentë të ndërsyer për të gjuajtur njerëzit; nën këto shkelje të llahtarshme populli e kishte parë të udhës që të fshihej e të mos dukej gjëkundi. Dhe me radhë, trogloditët, banorët e shpellave, për t'u shpëtuar kelltëve, kelltët për t'u shpëtuar romakëve, bretonët për t'u shpëtuar normandëve, hugënotët për t'u shpëtuar katolikëve, kontrabandistët për t'u shpëtuar taksidarëve, ishin fshehur sëpari pyjeve, pastaj nën tokë. Mjete që përdorin egërsirat. Kështu i katandis tirania kombet. Që prej dymijë vjetësh, despotizmi nën të gjitha llojet, feudalizmi, fanatizmi, financa, i binte më qafë kësaj së mjerë Bretanjë tragë humbur; ky ishte një farë gjahu i pandalshëm, i cili pushonte në një

formë, vetëm për të filluar nën një tjetër. Njerëzit futeshin nën dhé.

Frika e madhe, që është një farë zemërimi, ishte gjithmonë gati në shpirtin e njerëzve, dhe vrimat e shtrofkat ishin gjithmonë gati nëpër pyjet, kur shpërtheu republika franceze. Bretanja ngriti krye, sepse e shikonte veten të shtypur nga ky çlirim i forcës. Të tilla gabime bëjnë zakonisht skllevëri.

3

Bashkëfajësi e njerëzve dhe e pyjeve

Pyjet tragjike bretone muarën përsëri rolin e tyre dhe u bënë shërbëtorë dhe bashkëfajtorë të këtij rebelimi, ashtu siç kishin qenë bërë për të gjitha rebelimet e tjera.

Nëntoka e filan pylli ishte një farë sfungjeri, i shkuar dhe i përshkuar në të gjitha drejtimet nga një rrjet i panjohur llagëmesh, qelish dhe galerish. Secila nga këto qelira të vërteta strehonte pesë a gjashtë njerëz. Vështirë ishte për të marrë frymë aty brenda. Janë disa shifra të habitshme, të cilat të japin ta kuptosh këtë organizim të fuqishëm të kopesë shumë të madhe fshatare. Në Ilní-Vilenë, në pyllin e Pertrës, strehim i princit de Talmont, nuk ndihej frymë njeriu, nuk gjendej gjurmë njeriu, e megjithatë aty ndodheshin tetëmijë shpirt. Këta dy pyje, Pertra dhe Mëlaku, nuk numërohen ndër pyjet më të mëdhaja bretone. Po të ecje sipër tyre, ishte gjë e tmerrshme. Këto korie të pabesa, ding me luftëtarë të tulatur nën një farë labirinthi të nëndheshëm, ishin si ca sfungjerë të pamasë e të errët, prej ku, nën shtypjen e asaj këmbe vigane, revolucionit, shpërthente lufta civile.

Batalione të padukshme përgjonin. Këto ushtri të panjohura gjarpëronin nën ushtrinë republikane, dilnin papritmas nga dheu dhe hynin përsëri turreshin të panumërta, e, pastaj, zhdukeshin sikur t'i përpinte dheu. Ato ishin të zonjat të ndodheshin gjithkund dhe të shpërndaheshin; tani ortek e pastaj pluhur, kulosë të pajisur me dhuntinë që të bëheshin gogël, viganë për të luftuar, shkurtabiqë për t'u zhdukur. Pantera me zakone uriqësh.

Por s'ishin vetëm pyjet, ishin dhe zabelet. Ashtu siç janë fshatrat nën qytetet, ashtu ishin edhe ferrat nën pyjet. Pyjet lidheshin midis tyre me anë të asaj morie zabelesh të përhapura në çdo anë. Kështjellat e moçme ishin fortesa, fshatrat ishin kampe, fermat ishin kampe të rrethuara, të kurdisura me pusira dhe gracka, çifligjet, të kllaposura me hendeqe dhe të mbrojtura si me mur nga drurët, ishin vjegat e kësaj rrjete ku ngecën brenda ushtritë republikane.

Ky ansambël ishte ai që quhej Bokazhi. Zabeli i Misdonit, në qendër të të cilit ndodhej një pellg, ishte limer i Zhan Shuanit; zabeli i Zhenës ishte limer i Tajëferit; zabeli i Huisërisë, ishte limer i Guzhë-lë-Bruantit, zabeli i Sharnisë ishte limer i Kurtije-lë-Batardit, i mbiquajtur Apostulli Shën-Pavël, kryetar i kampit Vashë-Nuarë; zabeli i Byrgotiti ishte limer i atij enigmatikut Mësjë Zhak, që do të mbaronte në mënyrë misterioze në llagëmet e Zhyvardejit; zabeli i Sharrosëku Pimusi dhe Pëti-Prensi, të sulmuar prej garnizonit të Shatonëfit, do të kacafyteshin në radhët e republikanëve me granatierë duke sjellë edhe disa robër prej tyre; zabeli i Hërëzërisë, dëshmitar i shpartallimit të garnizonit të Longë-Fejës; zabeli i Olnës prej nga përgjonin udhën midis Renës dhe Lavalit; zabeli i Gravelës të cilin një princ i La Tremuajës e pati fituar duke luajtur me top; zabeli i Lorzhës në Brigjet e Veriut, ku Sharlë dë Buashardi mbretëroi pas Bernard dë Vilënëvit; zabeli i Banjardit, pranë Fontënejit, ku Leskyri i dha betejë Shalbosit, i cili, edhe pse ishte një kundër pesëve, e pranoi betejën; zabeli i Dyrondesë për të cilin u hëngrën dikur Alen lë Redryk dhe Harispuj, bijtë e sharlë Tullacit; zabeli i Krokëlupit në kralishten e asaj djerrinës ku Kokeroj qeshte robërit; zabeli i Grua-Batajës, që ishte dëshmitar i sharjeve dhe i fyerjeve homerike që Zhambë-d'Arzhanti i bëri Morierit dhe Morieri i bëri Zhambë-d'Arzhanit; zabeli i sodresë që e pamë të kërkohej kryq e tërthori nga një batalion i Parisit. Dhe shumë zabele të tjerë akoma.

Në shumë prej këtyre pyjeve e zabeleve, nuk kishte vetëm fshatra të nëndheshme të grumbulluar rreth strofkës së kryetarit, por kishte edhe katunde të vërteta kasollesh të ulëta të fshehura nën drurë, dhe kaq të shumta sa shpeshherë pylli ishte i mbushur plot. Shpesh tymrat i tradhtonin ata. Dy nga këto katunde të zabelit të Misdonit kanë mbetur të famshme, Larriera, pranë Letangut, dhe, nga krahu i Sent-Uen-le-Tua, grupi i kasolleve i quajtur Rruga e Bosë.

Gratë jetonin në kalobet dhe burrat në llagëmet. Ata përdornin për këtë luftë galeritë e zanave dhe llagëmet e moçme kelltike. Burrave të fshehur nën dhé ua sillnin ushqimin në vend. Ka pasur dhe asish që patën qenë harruar brenda dhe patën vdekur urie. Shkaku ishte gjithashtu edhe pse kishte asish që nuk ishin të shkathët dhe nuk kishin ditur të riçelnin puset e tyre. Zakonisht kapaku i bërë prej lëmyshku dhe degësh ishte punuar kaq mjeshtërisht sa ishte e pamundur që të dalloheshin nga jashtë në bar, por ishte e lehtë t'i hapje e t'i mbyllje që brenda. Këto strehime ishin gërmuar me kujdes. Dheun, që hiqnin nga puset, ata shkonin dhe e hidhnin më ndonjë pellg aty afër. Faqet e brendshme dhe tabani poshtë ishin shtruar me fier dhe lëmyshk. Ata e quanin këtë zgavër "lozhë". Aty shkohej mirë, veçse pa dritë, pa zjarr, pa bukë, pa ajër.

Të ngiteshe sipër midis të gjallëve pa pasur kujdes dhe të dilje nga toka pa vend ishte një gjë e rrezikshme. Mund të gjendeshe midis këmbëve të një ushtrie në ecje. Zabel i frikshëm; gracka me dy kapakë. Të kaltrit nuk guxonin të hynin dhe të bardhët nuk guxonin të dilnin.

4

Jeta e tyre nën tokë

Njerëzit në këto guva egërsirash mërziteshin shumë. Natën, ngandonjëherë, me kokën në torbë, dilnin dhe shkonin të hidhnin valle në djerrinën fqinjë. Ose luteshin për të kaluar kohën. *Gjithë ditën e ditës,* thotë Burduazoj. *Zhan Shuani na bënte të thoshim urata.*

Ishte pothuajse e pamundur, kur vinte stina, që të ndaloje ata të Ba-Menit të dilnin për të vajtur në Festën e Duajve. Disa ishin kokë më vete. Denisi i quajtur Transhë-Montanjë, vishej e ndërrohej si grua për të vajtur në teatër në Laval; pastaj kthehej përsëri në birucën e vet.

Ata shkonin pa përtim në luftë për t'u vrarë, duke lënë kështu birucën për varrin.

Disa herë ata ngrinin pak qepekun e gropës së tyre dhe mbanin vesh pale a po bëhej luftë andej tutje; ata e ndiqnin luftimin me vesh. Zjarri i republikanëve ishte e rregullt, zjarri i monarkistëve ishte i shpërndarë; kjo gjë i udhëhiqte ata. Në qoftë se breshëritë e togave ndalonin papritmas, kjo ishte shenjë që tregonte se monarkistët e kishin punën keq, në qoftë se krismat e shpërndara vazhdonin dhe shkonin thellë në horizont, kjo ishte shenjë që tregonte se lufta po u shkonte mirë. Të bardhët viheshin gjithmonë në ndjekje të armikut; të kaltrit kurrë, sepse kishin gjithë vendin kundër tyre.

Këta luftëtarë të nëndheshëm ishin të informuar në mënyrë të shkëlqyer. S'kishte gjë më të shpejtë se ndërlidhjet e tyre, s'kishte gjë më misterioze. Ata kishin shembur të gjitha urat, kishin zbërthyer të gjitha karrot; dhe megjithatë gjenin mjetin që t'ia thoshin njëri-tjetrit të gjitha, dhe të lajmëroheshin për gjithçka. Stacione ndërlidhësash ishin vendosur nga një pyll në tjetrin, nga një fshat në tjetrin, nga një fermë në tjetrën, nga kasollja në kasolle, nga ferra në ferrë.

Ndonjë fshatar, që dukej si i humbur e teveqel, kalonte duke bartur letra në shkopin e tij të gërryer përbrenda. Një ish anëtar i asamblesë ligjëvënëse, Boltiduj, i furnizonte, për të vajtur e për të ardhur nga një qoshe e Bretanjës në tjetrën, pasaporta republikane të modelit të ri, të paplotësuara me emra, prej të cilave ky tradhtar kishte vandakë të tërë. Ishte e pamundur t'i kapje në befasi. *Sekretet që*

u ishin besuar, thotë Pyiseji,[1] *më shumë se katërqind mijë njerëzve kanë qenë ruajtur si gjëra të shenjta.*

Dukej sikur ai katërkëndëshi, që mbyllej në jug nga vija që kalonte prej Rërave në Tuars, në lindje nga vija që shkonte prej Tuarsi në Symor dhe nga lumi i Tuesë, në Veri nga lumi Luarë dhe në perëndim nga Oqeani, kishte një aparat nervor të vetëm, dhe sikur një pikë e vetme e kësaj toke të dridhej do të tundej i tërë vendi. Sa hap e mbyll sytë, ata ishin të informuar nga Nuarmutieri në Lyson, dhe kampi i Luesë e dinte se çfarë bënte Kampi i Krua-Morinosë. Të thoshte mendja se edhe shpendët kishin hyrë në shërbim. Hoshi shkruante, më 7 të nëntorit, viti III: *Të thotë mendja se kanë telegrafe.*

Ata ishin klane, ashtu si në Skoci. Çdo famulli kishte kapitenin e vet. Këtë luftë, e ka bërë edhe im atë, prandaj dhe mund të flas për të.

5

Jeta e tyre në luftë

Shumë syresh kishin vetëm sfurqe. Karabinat e mira të gjahut ishin me shumicë. Nuk gjeje qitësa më të shkathët se gjahtarët kaçakë të Bokazhit dhe kontrabandistët e Lërujt. Ata ishin luftëtarë të çuditshëm, të llahtarshëm dhe të patrembur. Dekreti për rekrutimin e treqind mijë vetave kishte bërë që të binin kambanat e kushtrimit në gjashtëqind copë fshatra. Flakërimi i zjarrit shpërtheu në të gjitha pikat përnjëherësh. Krahinat e Puatujt dhe e Anzhusë shpërthyen më një ditë. Le ta themi se një bubullimë e parë ishte dëgjuar që më 1792, më 8 korrikut, një muaj para 10 gushtit, në djerrinat e Kerbaderit. Alen Rëdëleri, sot i harruar, ishte paraardhësi i La Roshë Zhakëlenit dhe i Zhan Shuanit. Monarkistët i detyronin, duke i kërcënuar me vdekje, të gjithë njerëzit që ishin të aftë të ecnin. Ata rekuizonin qerret, karrot, ushqimet. Aty për aty Sapinoti bëri tremijë ushtarë, Katelinoj dhjetë mijë, Stofleti njëzet mijë, dhe Shareti u bë zot i Nuarmutierit. Vikonti de Sepó çoi më këmbë Anzhunë e Epërme, kavalieri dë Djëzi çoi më këmbë Antrë-Vilenë-e-Luarën, Tristan-Hermiti Menin e poshtëm, berberi Gaston qytetin e Gemenesë, dhe abati Barnier gjithë pjesën që mbetej. Për të çuar peshë këto turma, pak gjë mjaftonte. Në dollapin e altarit të një famullitari, që kishte bërë, më 1790, betimin e besnikërisë ndaj asamblesë kushtetuese, dhe që populli i thërriste prift i betuar, vendosej një dac i madh, korb i zi, i cili kërcente jashtë gjatë kohës së meshës.- *Erdhi djalli, djalli!* bërtisnin fshatarët, dhe kështu një kanton i

[1] Tomi II, faqe 35.

tërë ngrinte krye. Një frymë zjarri dilte nga rrëfimtarët. Për të sulmuar të kaltrit dhe për të kapërcyer përrenjtë, ata kishin shkopinjtë e tyre të gjatë pesëmbëdhjetë këmbësh, vastarkën, armë luftimi dhe ikjeje. Në piskun e përleshjeve, kur fshatarët sulmonin katroret republikane, në qoftë se hasnin në fushën e betejës një kryq ose ndonjë kishëz, të gjithë binin më gjunjë dhe bënin lutje nën breshërinë e plumbave; kur mbaronin uratën, ata që mbeteshin ngriheshin përsëri dhe turreshin mbi armikun. Medet, çfarë viganësh? Ata i mbushnin dyfekët duke vrapuar; për këtë ishin të vetmit. Ata e besonin çdo gjë që u thuhej; priftërinjtë u tregonin atyre të tjerë priftërinj, të cilëve ua kishin skuqur qafën me një spango të shtrënguar dhe u thoshin: *Këta janë të gjotinuar që janë ngjallur përsëri.* Ata kishin edhe damarin e tyre kavaleresk; ata i bënë nderime Feskut, një flamurmbajtësit republikan, që u ngrit nën goditjet e shpatave dhe nuk e lëshoi që nuk e lëshoi flamurin nga duart. Këta fshatarë dinin edhe të thernin me talljet e tyre, ata i quanin priftërinjtë e martuar republikanë *të pabrekët që kanë mbetur pa brekë.* Në krye ata filluan të kishin frikë nga topat; pastaj u turrën sipër tyre me shkopinj, dhe zunë shumë asish. Ata zunë së pari një top të bukur, që e pagëzuan me emrin *Misionari*; pastaj një tjetër të kohës së luftërave katolike dhe ku ishin gdhendur armët e Rishëljejt dhe një figurë e Virgjëreshës; ia vunë emrin Marie-Zhane; kur morën Fontenejin, ata e humbën Marie-Zhanën rreth së cilës ranë pa u bërë syri tërr gjashtëqind fshatarë; pastaj e morën përsëri Fontenejin me qëllim që të rimerrnin Marie-Zhanën, dhe e sollën nën flamurin me lule zambaku, duke e mbuluar me lule dhe duke i bërë gratë që ta puthin kudo që kalonin. Por dy topa ishin pak. Sofleti kishte marrë Marie-Zhanën; Katelinoj, ziliqar, u nis nga Pen-an-Mozhi, i dha një sulm Zhalesë, dhe zuri një top të tretë; Foredi sulmoi Sën-Horanin dhe zuri një të katërtë. Dy kapitenë të tjerë, Shupi dhe Sën-Poli, bënë dhe më mirë; sajuan si topa ca kërcunj, dhe ca dordolecë si topçinj, dhe me këtë farë artilerie, për të cilën qeshnin e shkuleshin, i bënë të kaltrit të prapsen në Marëj. Atëherë ishte koha e tyre. Më vonë, kur Shabosi e shpartalloi La Marsionerin, fshatarët lanë pas në fushën e betejës të mbuluar me trup tridhjetë e dy topa me stemë të Anglisë. Anglia asokohe i paguante princërit francezë dhe i dërgoheshin "fonde monsenjorit - shkruante Naniati më 10 maj 1794, - sepse iu tha Zotit Pitt se kjo ishte një punë e ndershme". Melinati në një raport të 31 marsit thotë: "Britma e rebelëve është *Rrofshin anglezët!*" Fshatarët ngelnin prapa e vonoheshin se plaçkitnin. Këta njerëz të perëndisë ishin vjedhës. Të egrit kanë vese të këqija. Kjo është pika e dobët ku i kap më vonë qytetërimi. Pyjseji thotë, në tomin II, faqe 187: "Shumë herë e kam mbrojtur qytetin e Plelonit nga plaçkitja". Dhe më tutje, faqe 434, ai u shtëmëng

të hynte në Monfort: "I rashë anës e anës për të mënjanuar plaçkitjen e shtëpive të jakobinëve". Ata zhveshën Sholetin dhe plaçkitën Shalausin. Pasi u doli huq në Granvilë, ata bënë rraqe Vilë-Djevën. Ata i quanin *masë jakobine* fusharakët që ishin bashkuar me të kaltrit, dhe i shfarosnin më shumë se të tjerët. Ata e dashuronin gjakderdhjen si ushtarë dhe masakrën si hajdutë. Atyre u pëlqente shumë të pushkatonin "patokët" domethënë borgjezët; ata thoshin në kësi rastesh "u burbuletëm". Në Fontënej njëri prej priftërinjve të tyre, famullitari Barboten, shtriu një plak me një të goditur të shpatës. Në Sen-Zhermen-syr-Ilë, njëri prej kapitenëve të tyre, fisnik, vrau me një të shtënë të dyfekut prokurorin e komunes dhe i mori sahatin. Në Mashëkul, ata i ndanë republikanët në togje të barabarta për t'i pushkatuar nga tridhjetë në ditë; kjo punë vazhdoi pesë javë; çdo varg prej tridhjetë vetash quhej "rozari". E vendosnin çdo varg me shpinë pas një grope të hapur dhe e pushkatonin; të pushkatuarit binin në gropë disa herë edhe të gjallë, por megjithatë i varrosnin. Ne i kemi parë përsëri këto zakone. Zhubertit, kryetarit të distriktit, ia prenë grushtet me sharrë. Ata u vinin robërve republikanë qeleshe të mprehta, të farkëtuara apostafat. I laraknisnin në sheshet publike duke u fryrë brirëve si për gjah. Shareti, që nënshkruante: *Vëllazërim; kavalieri Sharet* dhe që mbante në kokë, ashtu si Marati, një shami të lidhur komb mbi vetullat, dogji, qytetin e Pornikut dhe banorët brenda nëpër shtëpitë. Asokohe, Karier ishte i llahtarshëm. Terrori lahej me terror. Kryengritësi breton kishte pothuajse figurën e kryengritësit grek, setre të shkurtër, dyfekun krahëqafë, kallce, poture të gjera të ngjashme me fustanellat, djaloshi i përngjiste kleftit, Hanri de La Roshëzhakëlen, në moshën njëzet e një vjeçare, nisej për në këtë luftë me një shkop dhe një palë pisqolla. Ushtria vandease numëronte një qind e pesëdhjetë e katër divizione. Ato bënin rrethime në rregull; e mbajtën Bresnirën tri ditë të bllokuar. Dhjetëmijë fshatarë, një të premte të zezë, rrahën me top qytetin Sablë me gjyle të skuqura. U qëlloi që të shkatërronin në një ditë e sipër katërmbëdhjetë fushime republikane, që nga Montinjeja e gjer në Kurbëvejë. Në Tuars mbi murin rrethues të lartë, dëgjohej ky dialog krenar midis La Roshëzhakëlenit dhe një djaloshi:- Karlë!- Urdhëroni, këtu më keni.- Bëj gati supet që të hip sipër.- Urdhëroni.- Më jep pushkën.- Merreni.- Dhe Rashëzhakëleni kërceu brenda në qytet; dhe kështu ato kulla që pati rrethuar dikur Dygeskleni u morën pa shkalla. Ata donin më shumë se një fishek se sa një lirë flori. Qanin kur humbisnin sysh kambanoren e fshatit të tyre. Kur vinte puna për t'ua mbathur këmbëve, atyre u dukej gjë e thjeshtë; atëherë kryetarët bërtisnin: *Hidhni nallat, mbani pushkët!* Kur municionet mungonin, ata thoshin

urata me rozar dhe shkonin e merrnin barut në arkat e artilerisë republikane; më vonë d'Elbej u kërkoi barut anglezëve. Kur afrohej armiku, po të kishin të plagosur ata i fshihnin nëpër grunjërat e larta ose nëpër fieret e pashkelura, dhe, si kishte mbaruar puna, vinin dhe i merrnin përsëri. Uniforma s'kishin fare. Rrobet e tyre s'kishte ku t'i kapte as qeni. Fshatarë dhe fisnikë visheshin me të parat zhele që u binin në dorë. Rozher Mulinieri mbante një çallmë dhe një dolloma, që i kishte marrë në magazinën e kostumeve të teatrit të Fleshës, kalorësi de Bovilie kishe një rrobe prokurori dhe një kapele gruaje përmbi një kësulë leshi. Të gjithë mbanin sharpën dhe rripin e bardhë; gradat dalloheshin nga nyja. Stofleti kishte një nyjë të kuqe; La Roshezhakëleni kishte një nyje të zezë; Uimpfeni, gjysmëzhirondin, i cili nuk doli kurrë nga Normandia, mbante në krah një shirit si karabotët e Kaenit. Ata kishin në radhët e tyre edhe gra, si zonjën de Leskyrë, e cila më vonë u bë madamë dë La Roshëzhakëlen; Tereza dë Milienin, dashnoren e La Ruarisë, e cila e dogji listën e kryetarëve të dioqezës; zonjën dë la Roshëfukó, të bukur, të re, me shpatë në dorë, që bashkonte dhe udhëhiqte fshatarët në këmbët e kullës së madhe të kështjellës së Pyj-Rusoj, dhe atë Antuaneta Adamsin, aq trime sa, kur e kapën, e pushkatuan por më këmbë, për respekt. Kjo kohë epike ishte mizore. Njerëzit ishin të xhindosur. Zonja dë Laskyrë e kalonte apostafat kalin e saj mbi republikanët që ishin nxjerrë jashtë luftimit; janë të vdekur, thoshte ajo; ndoshta ishin vetëm të plagosur. Disa herë burrat tradhtuan, por gratë kurrë. Zonjusha Flëri, e Teatrit Francez, kaloi nga La Rruari te Marati, por për punë dashurie. Kapedanët ishin po aq të paditur sa edhe ushtarët. Zoti dë Sapino nuk dinte as ortografinë dhe shkruante: *"do ta pasnim nga hana jonë"*. Kryetarët urrenin njëri-tjetrin; kapedanët e kënetës bërtisnin: *Poshtë ata malokë.* Kavaleria e tyre ishte e pakët në numër dhe e vështirë për t'u formuar. Pyjseji shkruan: *Një filan burrë që m'i jep me gëzim të dy djemtë e vet ftohet fare po t'i kërkosh njërin nga kuajt që ka.* Vastarka, sfurqe, kosa, dyfekë të vjetër e të rinj, thika të gjahut kontrabandë, heje, plloska të mbathura me hekur e me gozhdë, këto ishin armët e tyre; disa mbanin të varur në qafë një kryq të bërë me dy kocka të vdekuri. Ata sulmonin me sokëllima të mëdha, ia behnin papritmas nga të gjitha anët, nga koriet, nga kodrat, nga shkurret, nga udhët e thella, përhapeshin, domethënë formonin një gjysmë hëne, vrisnin e shfarosnin, përlanin çdo gjë dhe shpërndaheshin si era. Kur kalonin nëpër ndonjë qytet republikan, ata e prisnin pemën e lirisë, e digjnin, dhe hidhnin valle rreth zjarrit. Të gjitha lëvizjet e tyre bëheshin natën. Rregull i Vandeasit: godit atje ku s'e pret kundërshtari. Ata bënin pesëmbëdhjetë lega pa bërë zhurmë, pa përkulur asnjë fije bari atje ku kalonin. Me të rënë mbrëmja,

pasi caktonin, midis kryetarëve dhe një këshillë lufte, vendin se ku, të nesërmen në mëngjes, do t'u binin në befasi postëkomandave republikane, mbushnin dyfekët, mërmëritnin lutjet e tyre, hiqnin nallat, dhe ecnin në kolona të gjata, përmes pyjeve, këmbëzbathur përmbi gjemba e lëndina, pa asnjë zhurmë, pa gjysmë fjale, pa një frymë. Marshim macesh nëpër terr.

6

Shpirti i tokës kalon te njeriu

Vandeja kryengritëse nuk mund të vlerësohet më pak se pesëqind mijë burra, gra e fëmijë. Një gjysmë milioni luftëtarë është shifra që ka dhënë Tyfen dë la Ruari.

Federalistët e ndihmonin; Vandeja pati si bashkëfajtore edhe Zhurondinën. La Lozeri dërgonte në Bokazhë tridhjetëmijë burra. Tetë departamente kishin lidhur besë: pesë në Bretanë, tre në Normandi. Evrëj, që vëllazërohej me Kaenin, përfaqësohej në këtë rebelim nga Shomonti, kryetari i bashkisë, dhe nga Gardenbasi, pari e vendit. Byzoti, Gorsasi dhe Barbaruj në Kaen, Brisoti në Mulen, Dyshtateli në Bretanjë, të gjitha këto gojë i frynin zjarrit tok.

Kanë qenë dy Vandera; e madhja, që bënte luftën e pyjeve, e vogla, që bënte luftën e ferrave; këtu qëndron peri i hollë, që ndan Sharetin nga Zhan Shuani. Vandeja e vogël ishte naive, e madhja ishte e korruptuar; e vogla vlente më shumë. Shareti pati qenë markez, gjeneral-lajtnant i ushtrive të mbretit dhe mbante urdhrin e kryqit të madh të Shën-Luigjit; Zhan-Shuani mbeti po Zhan-Shuan. Sharetin pak gjë e ndan nga hajduti; Zhan Shuanin pak gjë nga shpatëtari fisnik.

Për sa i përket kryetarëve të tyre të mëdhenj, Bonshapmit, Leskyrit, La Roshezhakëlenit, ata u gabuan. Armata e madhe katolike ka qenë një orvatje e çmendur, katastrofa duhej të vinte pas. Merrni me mend një stuhi fshatare, që sulmon Parisin, një bashkim fshatrash, që rrethojnë Pantheonin, një bukuri, që çirret në litanira dhe lutje, duke lehur rreth *Marsejezës*, zogorinë e nallaneve që turret me vërtik mbi legjionin e mendjeve. Lë Mansi dhe Saveneji ia dhanë dënimin e duhur kësaj marrëzie. Ishte e pamundur për Vandenë që të hidhej përtej Laurës. Ajo mund të bënte gjithçka, por këtë çast s'mund ta hidhte. Lufta civile nuk pushon e nuk fiton asgjë. Të kapërcyerit e Rinit e plotëson Casarin dhe rrit Napoleonin; të kapërcyerit e Luarës e vret la Roshezhakëlenin.

Vandeja e vërtetë është më shtëpi të vet; ajo është mëse e

paprekshme, është e pakapshme. Vandeasi më shtëpi të vet është kontrabandist, bujk, ushtar, bari, kaçak pushkatar i lirë, çoban dhish, kandillonaft, fshatar, spiun, vrasës, sakristan, egërsirë pylli.

La Roshëzhakëleni është vetëm Akil, por Zhan Shuani është proté.

Vandeja dështoi. Të tjera kryengritje kanë dalë fituese, në Zvicër, për shembull. Ka një ndryshim midis kryengritësit të malit, si zvicerani, dhe kryengritësit të pyllit, si vandeasi; dhe ky ndryshim është, pothuajse gjithnjë, ndikim falat i mjedisit; se njëri lufton për idealin, tjetri për paragjykimet. Njëri lufton për njerëzimin, tjetri për vetminë; njeri do lirinë, tjetri do izolimin, njëri mbron komunën, tjetri famullinë. Komuna! o ju, Komuna! thërrisnin heronjtë e Maratit. Njëri ka të bëjë me kulmet e honet, tjetri me batakovinat; njëri është njeriu i pellgurinave ujëfjetura prej nga shpifen ethet; njeri ka mbi krye të vet qiellin e kaltër, tjetri një drizë, njëri është mbi një majë mali, tjetri është në një hije.

Edukimi nuk është i njëllojtë, kur atë e kalitin majat e larta ose kur e pjellin fundërrinat.

Mali është një kështjellë, pylli është një pusi; njëra të frymëzon guximin, tjetra kurthin. Lashtësia i vendoste perënditë nëpër male dhe satirët nëpër prozhme. Satiri është qenie e egër; gjysmë njeri e gjysmë kafshë. Vendet e lira kanë Apenine, Alpe, Pirenej, një Olimp. Parnasi është një mal. Mali i Bardhë është ndihmësi vigan i Vilhelm Telit; në fond dhe sipër luftërave të mëdha të shpirtrave kundër errësirës që mbushin poemat e Indisë, njeriu dallon Himalajën. Greqia, Spanja, Italia, Helvetia, kanë për figurë malin; Simeria, Gjermania ose Bretanja, ka pyllin. Pylli është barbar.

Konfiguracioni i tokës i këshillon njeriut shumë veprime. Ai është bashkëfajtor, më shumë se ç'e pandehim. Përpara disa peizazheve të egra; tundohemi të shkarkojmë njeriun dhe të ngarkojmë me faje natyrën; ndjejmë një ngacmim të mbytur të natyrës; shkretërira ngandonjëherë është e pashëndetshme për ndërgjegjen, sidomos për ndërgjegjen pak të ndriçuar; ndërgjegjja mund të jetë vigane, kjo bën Sokratin Sokrat, dhe Jesunë Jesu; ajo mund të jetë vocërrake dhe kjo bën Atrekë dhe Judën. Ndërgjegjja e vogël bëhet shpejt një zvarranik; pyjet me drurë të mëdhenj, ku nuk hyn drita, kulprat, gjembat kënetat nën degët, janë vende ku ajo ndërgjegjja fatalisht gjen strehë; ajo i nënshtrohet atje kalljes misterioze të bindjeve të këqija. Iluzionet e optikës, mirazhet e pashpjeguara, çoroditjet lidhur me orën ose vendin e vërvitin njeriun në atë lloj tmerri, gjysmëfetar, gjysmëkafshëror, që pjell, në kohë të zakonshme, besëtytninë dhe në kohë dhunash, brutalitetin. Ëndrrat për diell mbajnë pishtarin që ndriçon udhën e

krimit, udhën e vrasjes. Hajdutit i çoroditet mendja. Natyra çudibërëse ka një kuptim të dyfishtë, që ndriçon mendjet e mëdha dhe verbon shpirtrat e egër. Kur njeriu është i padijshëm, kur shkretëtira është vizionare, errësira e vetmisë i shtohet errësirës së mendjes; për këtë shkak njeriut i hapen përpara humnera. Disa shkëmbinj, disa përrenj, disa shkurre në veprime të çmendura dhe gjakatare; gati-gati, njeriu mund të thotë se ka disa vende që janë katile.

Sa gjëra tragjike ka parë kodra e zymtë, që është midis Benjonit dhe Plelanit!

Horizontet e hapëta e çojnë shpirtin tek idetë e përgjithshme; horizontet e mbyllta pjellin idetë shtatanike; një gjë e tillë i dënon disa herë zemrat e mëdha të jenë mendje të ngushta; dëshmues për këtë është Zhan Shuani.

Idetë e përgjithshme, të urryera nga idetë e pjesshme, këtu qëndron edhe vetë lufta e përparimit.

Krahinë, Atdhe, këto dy fjalë e përmbledhin të gjithë luftën e Vandesë; zënkë e ideve lokale kundër idesë universale. Fshatarë kundër patriotësh.

7

Vandeja e sosi Bretanjën

Bretanja është një rebele e vjetër. Sa herë që kishte ngritur krye gjatë dymijë vjetëve, e kishte pasur me të drejtë, herës së fundit s'e pati me të drejtë. E, megjithatë, në themel, si kundër revolucionit ashtu dhe kundër monarkisë, si kundër përfaqësuesve me mision ashtu dhe kundër guvernatorëve dukë dhe vasalë të mbretit, si kundër nxjerrjes së kartëmonedhave mbretërore ashtu dhe kundër shitjes ndër të dytë të së drejtës për vjeljen e taksës së kripës, cilëtdo që të ishin personazhet luftuese, Nikolla Raferi, Fransua dë La Nuë, kapiteni Pluviot dhe dama dë La Gornoshë, ose Stofleti, Kokëroj dhe Lashendëlier dë Pjerëvilë, nën urdhrat e Z.dë Rohan kundër mbretit dhe nën urdhrat e Z. dë Rozhëshakëlen për mbretin, ishte gjithmonë e njëjta luftë që Bretanja bënte, lufta e Francës lokale kundër frymës qendrore.

Këto krahina të lashta ishin një pellg; ata ujë të fjetur që kishte s'pranonte kurrë të ecte e të rridhte; era që frynte nuk i ngazëllonte por i pezmatonte. Finisteri; aty mbaronte Franca, aty ishte edhe fundi i dheut, aty ndalte edhe ecja e gjeneratave. Ndal! i bërtiste Oqeani tokës dhe barbaria qytetërimit. Sa herë që qendra, Parisi, jep një shtytje

përpara, qoftë kjo të vijë nga monarkia apo nga republika, qoftë në drejtim të despotizmit apo në drejtim të lirisë, kjo është një diçka e re, dhe Bretanja hakërrohet. Na lini të qetë në punën tonë. Çfarë doni nga neve? Mareja rrëmben sfurkun, Bokazhi rrëmben dyfekun. Të gjitha orvatjet tona, të gjitha iniciativat në legjislaturë dhe në edukim, enciklopeditë, filozofitë, gjenitë, lavditë tona, vijnë e thyejnë hundët përpara Hurujt; kambana e kushtrimit e Bazuzhit kërcënon revolucionin francez, djerrina e Faujt ngre krye kundër shesheve tona publike të stuhishme, dhe kambana Ho-dë-Presës i shpall luftë Kullës së Louvrit.

Shurdhim i tmerrshëm.

Kryengritja vandease është një keqkuptim i kobshëm.

Ndërmarrje kolosale kacafytjesh të guximshme, por fatkeqe, zënkë e grindje titanësh, rebelim i pamasë, i destinuar vetëm për t'i lënë historisë njëzë fjalë, Vandenë, këtë fjalë të ndritur dhe të zezë duke vrarë vetveten për ata që mundojnë, e devotshme ndaj egoizmit, dhe e gatshme t'i blatojë paburrërisë një trimëri të pakufishme; një punë pa llogaritje, pa strategji, pa taktikë, pa plan, pa qëllim, pa udhëheqës, pa përgjegjësi, duke treguar se gjer në çfarë pike vullneti mund të jetë mungesë fuqie, kalorësiake dhe e egër; absurditet i ndezur për ndërzim, duke ngritur kundër dritës gardhe errësirash; padia që i bën së vërtetës, drejtësisë, së drejtës, arsyes, çlirimit një qëndresë të gjatë budallaqe dhe të madhërishme; llahtara e tetë vjetëve, rrafshimi i katërmbëdhjetë qarqeve, prishja e arave, sheshimi i të korrave, djegia e fshatrave, gërmadhat e qyteteve, plaçkitja e shtëpive, therja e grave dhe e fëmijëve, pisha nëpër mullarët, shpata e ngulur në zemrat, llahtara të qytetërimit, shpresa e Z.Pitt; e tillë ishte kjo luftë, kjo sprovë babëvrasjeje e pandërgjegjshme.

Më në fund, duke treguar domosdoshmërinë për të gërmuar në të gjitha drejtimet hijen e vjetër bretone dhe për të përshkruar tejetej këtë drizë me të gjitha shigjetat e dritës njëherësh, Vandeja i ka shërbyer përparimit. Katastrofat kanë mënyrën e tyre të errët për të rregulluar gjërat.

LIBRI I DYTË

TË TRE FËMIJËT

1

Plus quam civilia bella*

Vera e vitit 1792 kishte pasur shira të mëdha; vera e vitit 1793 kishte qenë shumë e nxehtë. Për shkak të luftës civile, si të thuash, nuk kishte mbetur më udhë në Bretanjë. E megjithatë, njerëzit udhëtonin, në saje të kohës së bukur të asaj vere. Udha më e mirë është toka e thatë.

Më të mbaruar të një dite të kthjellët korriku, një orë afro pas perëndimit të diellit, një njeri hipur në kalë, që po vinte nga ana e Avranshës, u ndalua përpara hanit të vogël të quajtur Krua-Branshar, që ndodhej më të hyrë të Pontorsonit, dhe tabela e të cilit mbante këtë mbishkrim, që mund ta lexoje akoma këtu e disa vjet të shkuara: *Kemi sidrë të mirë për të rrëkëllyer.* Kishte bërë vapë gjithë ditën e ditës, por era kishte filluar të frynte.

Ky udhëtar ishte mbështjellë me një manto të gjerë që mbulonte edhe vithet e kalit. Ai mbante një kapele të gjerë me kokardë trengjyrëshe, gjë që ishte punë e guximshme në këtë vend gardhiqesh, ku kërciste dyfeku dhe ku një kokardë ishte një nishan për qitje. Mantoja e lidhur në qafë hapej përpara për të lënë duart të lira; nën manto mund të të zinte syri një brez trengjyrësh dhe dy mylle koburesh që dilnin nga brezi. Një shpatë, që varej, kalonte jashtë mantosë.

Në zhurmën e kalit që ndali, porta e hanit u hap, dhe u duk hantari, me një fener në dorë. Ishte më të ngrysur; jashtë bënte akoma ditë por brenda në shtëpi bënte terr.

Hantari vështroi kokardën.

- Qytetar,- tha ai,- do të ndaloni këtu?

- Jo.

- Por, ku shkoni kështu?

- Në Dol.

- Atëherë, kthehuni në Avranshë ose qëndroni në Pontrosron.

- Pse?

- Se në Dol po bëhet luftë.

- Ah!- tha kalorësi.

Dhe vazhdoi prapë:

* Më shumë se luftërat civile.

- Jepini tagji kalit tim.

Hantari solli karroqen, zbrazi në të një thes me elb, dhe i hoqi frerin kalit, që filloi të turfullojë dhe të hajë.

Dialogu vazhdoi:

- Qytetar, kali është i rekuizuar?
- Jo.
- Është i juaji?
- Po, e kam blerë dhe paguar.
- Prej nga vini?
- Nga Parisi.
- Jo drejtpërdrejt?
- Jo.
- E besoj, rrugët janë të prera. Por posta lëviz akoma tutje-tëhu.
- Gjer në Alanson. Atje e lashë postën.
- Ah! Edhe pak kohë dhe nuk do të ketë më postë në Francë. S'ka më kuaj. Një kalë treqind frangash paguhet tani gjashtëqind franga, dhe tagjitë s'i blej dot me para. Kam qenë përgjegjës poste dhe, urdhëro, tani katandisa llokandoxhi. Nga të njëmijë e trembëdhjetë përgjegjësit e postës që ishin më përpara, dyqind dhanë dorëheqjen. Qytetar, si udhëtuar, sipas tarifave të reja?
- Të një majit. Po.
- Njëzet solde për vend në karrocë, dymbëdhjetë në araba, pesë në karron hamalle. Këtë kalë në Alanson e keni blerë?
- Po.
- Sot do të keni ecur gjithë ditën, apo jo?
- Që pa dalë drita mirë.
- Po dje?
- Edhe pardje.
- E shoh. Kini ardhur nga ana e Domfrontit dhe Mortenit.
- Dhe e Avranshës.
- Dëgjomëni mua, çlodhuni qytetar. Duhet të jeni lodhur se dhe kali është i këputur.
- Kuajt e kanë të drejtën e lodhjes, njerëzit jo.

Vështrimi i hantarit u ngul mbi udhëtarin. Ishte një fytyrë e rëndë, e qetë dhe e ashpër, e rrethuar me flokë ngjyrë hiri.

Bujtinari i hodhi një sy udhës që ishte e shkretë sa të hante syri, dhe tha:

- Dhe udhëtoni vetëm kështu?
- Kam shoqëruesa.
- Ku janë?
- Kam shpatën dhe koburet.

Hantari vajti të kërkojë një kovë ujë dhe i dha kalit për të pirë,

dhe, ndërsa kali pinte, ai vërente udhëtarin dhe thoshte me vete:- S'prish punë, duket si prift.

Kalorësi filloi përsëri:

- Ju thoni se po bëhet luftë në Dol?

- Po. Priteni se sikur ka filluar në këtë çast.

- Kush lufton?

- Një ish-fisnik kundër një ish-fisniku.

- Si thatë?

- Them se një ish-fisnik që është për republikën lufton kundër një ish-fisniku që është për mbretin.

- Por mbret s'ka më.

- Është ai i vogli. Dhe, çka është e çuditshme, të dy ish fisnikët janë të një dere.

Kalorësi mbante vesh me kujdes. Hantari vazhdoi:

- Njeri është i ri, tjetri është plak. Nipi i vogël lufton kundër xhaxhait të madh. Xhaxhai është monarkist, nipi komandon të kaltrit. Ah! S'do të kenë as pikën e mëshirës për njëri-tjetrin, ja ku po ua them. Është luftë për vdekje kjo.

- Për vdekje.

- Po, qytetar. Na, doni të shikoni mirësjelljet që i hedhin kokës njëri-tjetrit? Ky është një afish që plaku gjen marifetet për ta ngjitur kudo, në të gjitha shtëpitë dhe në të gjitha pemët, dhe që ka arrirë ta kolisë gjer në portën time.

Hantari afroi fenerin te një katror letre të ngjitur në njërën prej kanatave të portës së vet, dhe, meqenëse afishi ishte me shkronja të mëdha, kalorësi, nga maja e kalit, mundi të lexojë:

"- Markezi dë Lantenak ka nderin të bëjë të ditur nipin e tij të vogël, zotin Vinkont Govenin, se në rast se zoti markez do të ketë fatin e mirë të shtjerë në dorë personin e tij, do ta pushkatojë, si një e një që bëjnë dy, zotin Vinkont".

Dhe, vazhdoi bujtinari, ja edhe përgjigja.

"Goveni paralajmëron Lantenakun se po e zuri e pushkatoi."

- Dje,- tha hantari,- u ngjit në portën time pllakati i parë, dhe sot në mëngjes i dyti. Përgjigja nuk mënoi fare.

Udhëtari, me gjysmë zëri dhe sikur të fliste me vete, shqiptoi këto pak fjalë, të cilat bujtinari i dëgjoi pa i kuptuar dhe aq mirë.

- Po, kjo është më shumë se lufta brenda në atdhe, është lufta brenda në familje. Duhet, dhe është mirë. Përtëritjet e mëdha të popujve vetëm me një çmim të tillë mund të paguhen.

Dhe udhëtari duke çuar dorën te kaçelja e vet, dhe duke ngulur sytë mbi afishin e dytë, e përshëndeti këtë afish.

Hantari vazhdoi:

- Në daçi të dini, qytetar, ja si qëndron puna. Në qytetet dhe fshatrat e mëdha ne jemi për revolucionin, në fushat janë kundër; është njëlloj sikur të thuash se në qytetet njerëzit janë francezë dhe në fshatrat janë bretonë. Kjo është një luftë midis borgjezit dhe fshatari. Ata na quajnë patokë, ne i quajmë nabotë. Fisnikët dhe priftërinjtë janë me ta.

- Jo të gjithë,- ndërpreu kalorësi.

- S'ka dyshim, qytetar, gjersa këtu kemi një vikont kundër një markezi.

Dhe shtoi mënjanë.

- Dhe gjersa unë, besoj fare mirë, flas me një prift.

Kalorësi vazhdoi:

- Dhe cili prej të dyve po fiton?

- Gjer tani, Vikonti. Por pisk e ka ama. Plaku është i regjur. Ata njerëz janë nga dera e Govenëve, fisnikë të këtyre anëve. Është një familje me dy degë; është dega e madhe, kryetari i së cilës quhet markezi dë Lantenak, dhe dega e vogël, kryetari i së cilës quhet Vikonti Goven. Sot të dy degët luftojnë me njëra-tjetrën. Kjo gjë nuk u bën vaki drurëve, por u bën vaki njerëzve. Ky markezi dë Lantenak është i plotfuqishëm në Bretanjë; për fshatarët ai është një princ. Ditën e zbarkimit të tij u bënë sakaq tetëmijë burra; në një javë e sipër u ngritën peshë treqind famulli. Po të kishte mundur të merrte një qoshe të bregdetit, anglezët do të kishin zbarkuar. Lumturisht që ndodhej aty Goveni, ai nipi i tij i vogël, dhe dreqi e merr vesh këtë punë. Është komandat republikan dhe ia vuri kufinë të ungjit te thana. Dhe pastaj desh fati që ky Lantenaku, me të arritur dhe duke masakruar një masë robërish, na paskesh pushkatuar edhe dy gra njëra prej të cilave na paskesh pasur tre fëmijë, të cilët ishin adoptuar nga një batalion i Parisit. Atëherë kjo punë na i shtiu xhindët batalionit. I thonë batalioni i Kësulës së Kuqe. S'kanë mbetur edhe shumë nga ata parisianët, por janë ca bajoneta të tërbuara ama, që lëre mos e nga. Ata u bashkuan në kolonën e komandantit Goven. Asgjë s'mund t'u qëndrojë përpara atyre. Ata duan të marrin gjakun e grave dhe të shtien përsëri në dorë fëmijët. Nuk e di njeri se ç'bëri plaku me ata të vegjlit. Kjo i ka tërbuar më shumë granatierët e Parisit. Merrni me mend sikur këto foshnja të mos ishin përzier në këtë mesele, kjo luftë nuk do të ishte kjo që është. Vikonti është një djalosh i mirë dhe trim. Por plaku është një markez që ke frikë ta shohësh me sy. Fshatarët e quajnë këtë luftë, luftën e Shën Mikelit kundër Belzebuthit. Ju ndoshta e dini që Shën Mikeli është një engjëll i vendit të këtushëm. Ai ka edhe një mal të vetin në mes të detit, në gji. Thonë se ai ka flakur poshtë djallin dhe se e ka mbuluar nën një mal tjetër që është këtu afër, dhe që e quajnë Tombëlenë.

- Po,- murmuriti kalorësi,- Tumba Beleni, varri i Belenusit, i Belusit, i Belit, i Belialit , i Belzebuthit.

- E shoh se qenkeni i informuar.

Dhe bujtinari foli mënjanë:

- S'do mend, di dhe latinishten, prift është me domosdo.

Pastaj foli përsëri:

- Eh pra, qytetar, sipas mendjes së fshatarëve një luftë e tillë ka filluar përsëri. Pa fjalë, për ata Shën-Mikeli është gjenerali monarkist, dhe Belzebuthi është gjenerali patriot; por në pastë me të vërtetë një djall, ky është vetë Lantenaku, dhe në pastë ndonjë engjëll, është Goveni dora vetë. Nuk do hani ose pini gjë, qytetar?

- E kam pagurin me vete dhe një copë bukë. Por ju s'po më thoni se ç'po bëhet në Dol.

- Ja, Goveni komandon kolonën e speditës së bregdetit. Qëllimi i Lantenakut ishte që të ngrinte peshë gjithçka, ta mbështeste Bretanjën e Ulët mbi Normandinë e Ulët, t'i hapte portën Pittit, dhe t'i jepte një dorë të mirë ushtrisë së madhe vandease me njëzetmijë anglezë dhe dyqind mijë fshatarë. Goveni ia shkurtoi këmbët këtij plani. Ai zotëron bregdetit, po shtyn Lantenakun në brendësi dhe anglezët i shtyn në det. Lantenaku ishte këtu dhe ia prishi strofkën; ia mori përsëri Pont-o-Bonë; e dëboi nga Avranshi, e dëboi nga Vilëdjëj, dhe e ndaloi të arrinte në Granvilë. Ai po manovron për ta zbythur në pyllin e Fuzherës dhe atje ta rrethojë. Gjithçka shkonte për bukuri. Dje Goveni ishte këtu me gjithë kolonën e tij. Papritmas, alarm. Plaku, që është dhelpër, bëri një depërtim; merret vesh se ai marshoi drejt Dolit. Po mori Dolin, dhe po vendosi mbi malin e Dolit një bateri, se topa ka sa të duash, ja ku ke një pikë të bregdetit ku anglezët mund të zbarkojnë, dhe çdo gjë pastaj e merr lumi. Prandaj, meqë s'duhej humbur as minuta, Goveni, që është një njeri me një barrë mend, nuk u këshillua me tjetër, veçse me veten e vet; nuk kërkoi as nuk priti urdhër, i ra buries për në kalë-hip, mbrehu artilerinë, mblodhi trupën, zhveshi shpatën, dhe ja sesi, ndërsa Lantenaku po i turret Dolit, Goveni po i turret Lantenakut. Doli do të jetë vendi ku këto dy koka bretone do të përplasen me njëra-tjetrën. Do të jetë një përpjekje krenare. Tani janë që të dy aty.

- Sa kohë duhet për të vajtur në Dol?

- Për një trupë që ka karro, të paktën tri orë; po tani aty i ke ata.

Udhëtari vuri veshin dhe tha:

- Vërtet, më duket se po dëgjoj topin.

Bujtinari mbajti vesh.

- Po, qytetar. Ja dhe breshëria e pushkëve. Sikur gris pëlhurë. Ju duhet ta kalonit natën këtu. Asaj ane s'ka ndonjë gjë të hairit.

- Nuk mund të qëndroj. Duhet të vazhdoj udhën.

- S'e keni mirë. Unë s'e di si i keni punët, por rreziku është i madh, dhe, veç po të qe puna për diçka që mund ta kishe më të shtrenjtën në botë...

- Në të vërtetë, për diçka të tillë e kam dhe unë punën,- u përgjigj kalorësi.

- ... Për diçka si djalin tuaj...

- Aty afër,- tha kalorësi.

Hantari ngriti kryet dhe foli mënjanë:

- Ky qytetar megjithatë më duket se është prift.

Pastaj, si u mendua pak:

- Por edhe priftërinjtë se mos janë pa fëmijë?

- Vërini frerin kalit,- tha udhëtari.- Sa ju bën tagjia?

Dhe pagoi.

Hantari radhiti karroqen dhe kovën pas murit, dhe u kthye përsëri nga udhëtari.

- Gjersa e keni vendosur për të ikur, dëgjoni një këshillë nga unë. Është e qartë që ju po vini në Sen-Malo. Eh pra, mos kaloni nga Doli. Ka dy udhë, udha përmes Dolit dhe udha buzë detit. Asnjëra s'është më e shkurtër se tjetra. Udha buzë detit kalon nga Sen-Zhorzhi i Bretanjës, Sherryej dhe Hirel-lë-Vivieri. Lereni Dolin në jugë dhe Kankalin në veri. Qytetar, në fund të rrugës, do të gjeni degëzimin e të dy udhëve, ajo e Dolit është më të majtë, ajo e Zen-Zhorzhit të Brehenjës është më të djathtë. Dëgjomëni mua këtu, në qoftë se shkoni nga Doli, do të bini në masakër. Prandaj mos merrni më të majtë, por merrni më të djathtë.

- Faleminderit,- tha udhëtari.

Dhe i ra kalit.

Nata kishte mbuluar dhenë, dhe ai humbi në errësirë.

Hantari e humbi sysh.

Kur udhëtari u ndodh në fund të rrugës në degëzimin e të dy udhëve, dëgjoi zërin e bujtinarit që thërriste së largu:

- Merrni më të djathtë.

Ai mori më të majtë.

2

Qyteti Dol

Doli, qytet spanjoll i Francës në Bretanjë, se kështu e cilësojnë tapitë kishtare, nuk është një qytet, por është një rrugë. Një rrugë e madhe dhe

e vjetër gotike, e ngjeshur djathtas e majtas prej shtëpish me shtylla, të paradhitura drejt, dhe që formojnë qoshe dhe bryje në rrugë, e cila, nga ana tjetër, është shumë e gjerë. Pjesa tjetër e qytetit s'është veçse një rrjetë rrugëzash, që lidhen me këtë rrugë të madhe diametrale dhe që përfundojnë aty ashtu si rrëketë në një lumë. Qyteti, pa porta dhe pa mure rrethuese, i hapët, i sunduar nga Mali i Dolit, nuk mund t'u bëjë ballë rrethimeve ushtarake; por vetë rruga mund t'i bëjë ballë një rrethimi të tillë. Vargu i shtëpive, që mund të shihje akoma këtu e pesëdhjetë vjet, dhe të dy strehët nën shtyllat, që janë anës rrugës, përbënin një vend luftimesh shumë të fortë dhe shumë rezistues. Sa shtëpi, aq dhe fortesa, dhe ato duheshin pushtuar njëra pas tjetrës. Merkati i vjetër ishte pothuajse në mes të rrugës.

Hantari i Krua-Branshardit kishte thënë të vërtetën. Një përleshje e tërbuar ziente në Dol në çastin kur ai po fliste. Një dyluftim nate midis të bardhëve, që kishin arritur në mëngjes dhe të kaltërve, që ia kishin behur në mbrëmje, kishte plasur papritmas në qytet. Forcat ishin të pabarabarta, të bardhët ishin gjashtëmijë, të kaltrit ishin një mijë e pesëqind, por tërbimi në luftë ishte i barabartë nga të dy anët. Një gjë, është për t'u vënë re, se ata që kishin sulmuar kundër gjashtë mijëve kishin qenë të një mijë e pesëqindët.

Në një anë një turmë e çrregullt, në anën tjetër një falangë e rregullt. Në një krah gjashtëmijë fshatarë, me shenja të zemrës së Krishtit në setret prej lëkure, me tizga të bardha në kapelat e tyre të rrumbullakëta, me shenjëza kristiane në krah, me rozarë në brez. Ata kishin më shumë sfurqe se shpata dhe karabinat i kishin pa bajoneta. Topat i tërhiqnin vetë me litarë; ata ishin të pajisur keq, të disiplinuar keq, të armatosur keq, por shumë të zjarrtë. Në krahun tjetër një mijë e pesëqind ushtarë, me kapelën trekëndëshe me kokardë trengjyrëshe, me veshje vija-vija të gjera dhe me jaka të mëdha, me rripa të vënë kryq, me stralle me dorëza bakri dhe me dyfek me bajoneta të gjata, të stërvitur, të renditur, të bindur dhe të rreptë në luftë, që dinin të bindeshin tamam si njerëz që dinë të komandojnë, dhe ata gjithashtu vullnetarë, por vullnetarë të atdheut, fundi, dhe ata, zhele-zhele pa këpucë; me monarkinë ishin fshatarë, shpatëtarë, me revolucionin ishin heronj këmbëzbathur; dhe secila prej të dy trupave kishte si shpirt kryetarin e vet, monarkistët një plak, republikanët një të ri. Në një krah Lantenaku, në tjetrin Goveni.

Revolucioni, krahas fytyrave të reja vigane, si Dantoni, Sen-Zhysti e Robespieri, ka dhe fytyrat e reja ideale, si Hoshin dhe Marsonë, Goveni ishte një prej këtyre figurave.

Goveni ishte tridhjetë vjeç, kishte një shtat herkulian, një palë sy seriozë, si prej profeti, dhe një të qeshur prej fëmije. Ai nuk pinte

duhan, nuk pinte alkool, nuk truante kurrë. Ai merrte me vete një kuti tualeti; kujdesej shumë për thonjtë, dhëmbët dhe flokët e vet, që ishin të errët dhe shumë të bukur dhe gjatë ndalesave ai e shkundte vetë uniformën e tij prej kapiteni, e cila ishte bërë shoshë nga plumbat dhe e bardhë nga pluhuri. Ai hidhej gjithmonë si vetëtima në mes të përfytjeve dhe s'ishte plagosur kurrë. Zëri i tij, shumë i ëmbël, kishte, kur vinte puna, shpërthime të vetëtimshme komandimi. Jepte shembullin personal duke fjetur i pari për tokë në thëllime, në shi e në dëborë, trupin mbështjellë kutullaç me manto, dhe kokën, atë kokë aq të pashme, vendosur mbi një gur. Ai ishte një shpirt heroik dhe i dëlirtë. Kur merrte shpatën në dorë, ai shpërfytyrohej. Goveni kishte atë fytyrë vajzërie, e cila, në zjarrin e betejës, bëhet e hatashme.

Veç këtyre, ai ishte mendimtar dhe filozof, një djalosh i dijshëm; ishte një Alqiviadh për atë që e shikonte, dhe një Sokrat për atë që e dëgjonte tek fliste.

Në këtë improvizim të pakufishëm siç është revolucioni francez, ky djalosh u bë menjëherë një udhëheqës luftarak.

Kolona e tij, e formuar nga ai vetë, ishte si legjioni romak, një farë armate e vogël e plotë; ajo përbëhej nga këmbësoria dhe kavaleria; ajo kishte zbuluesa, pionierë, xhenierë, ndërtues urash; dhe, ashtu si legjioni romak, që kishte katapultat për të flakur gjyle gurë, ajo kishte topa. Tri gryka zjarri të tërhequra e bënin kolonën të fortë duke e lënë njëkohësisht të lehtë e të volitshme për manovrime.

Lantenaku ishte gjithashtu një udhëheqës luftarak, më i keq akoma. Ishte njëkohësisht më i thelluar dhe më i guximshëm. Heronjtë e vërtetë, të vjetër nga mosha, kanë më shumë ftohtësi se ata të rinjtë, sepse janë larg agimit, dhe më shumë guxim sepse janë më afër vdekjes. E çfarëdo të humbasin, fundi i fundit, ata? Fare pak gjë. Këtu qëndron edhe arsyeja e manovrave të guximshme dhe në të njëjtën kohë të zgjuara, të Lantenakut. Por në llogari të fundit, dhe gati gjithmonë, në këtë përleshje kryeneçe të plakut dhe të të riut, Goveni kishte epërsinë. Por më shumë se çdo gjë tjetër atë e ndihmonte fati. Të gjitha lumturitë, madje dhe lumturia e tmerrshme, bëjnë pjesë me rininë. Fitorja është pak a shumë, si ndonjë vajzë e re.

Lantenaku pëlciste nga marazi, kundër Govenit; së pari sepse Goveni e mundte, dhe pastaj sepse e kishte edhe fis. Ç'i ka shkrepur në kokë që të jetë jakobin? Ky dreq Goveni! Ky kacorr! Ishte dhe trashëgimtar i tij palé, sepse markezi nuk kishte fëmijë, vetëm atë nipçe të vogël, gati-gati si djalë të djalit të vet! *Ah!* thoshte, ky gjysmë gjyshi, *në e shtënça dot në dorë, do ta vras si qeni!*

Veç kësaj, republika kishte arsye të shqetësohej nga ky markezi dë Lantenak. Me të vënë këmbën në ster, ai e bënte botën të dridhej.

Emri i tij kishte marrë dhenë në kryengritjen vandease si ndonjë vijë baruti, dhe Lantenaku ishte bërë menjëherë qendra e gjithçkaje. Në një kryengritje të kësaj fare, ku të gjithë kanë zili njëri-tjetrin dhe ku secili ka ferrën apo përruan e vet, kur arrin ndonjë më i madh nga lart, ai i bashkon kryetarët e shpërndarë dhe të barabartë midis tyre. Pothuajse të gjithë kapedanët e pyjeve ishin bashkuar me Lantenakun, dhe, nga afër apo nga larg, ata i bindeshin atij.

Vetëm njëri qe larguar prej tij dhe ky qe Gavardi, ai që pati qenë i pari që u bashkua me të. Pse? Sepse ishte një njeri i besimit; këpuca e La Ruarisë nuk i binte pas këmbës Lantenakut. Gavardi kishte shkuar të bashkohej me Bonshampin.

Lantenaku si njeri i luftës, ishte nga ata të shkollës së Federikut II; ai kishte për qëllim që të kombinonte luftën e madhe me luftën e vogël. Ai nuk pranonte as "një masë konfuze njerëzish", ashtu siç ishte ushtria e madhe fshatare mbretërore, turmë e destinuar që të shtypej, as grupe të shpërndarë nëpër pyjet e shkurret, të aftë për të ngacmuar armikun, por të pafuqishëm për ta shtrirë armikun për tokë. Gueriljet nuk të japin rezultate përfundimtare ose përfundojnë keq, ato fillojnë punën duke sulmuar një republikë dhe përfundojnë duke plaçkitur ndonjë karrocë pasagjerësh. Lantenaku nuk e kuptonte këtë luftë bretone, as krejt në fushë të hapët, ashtu si La Roshëzhakëleni, as krejt në pyll, si Zhan Shuani; as vande as Shuanëri; ai donte luftën e vërtetë; ta përdorte fshatarin por ta mbështeste pas ushtarit. Ai kërkonte banda për strategjinë dhe regjimente për taktikën. Ai i quante të shkëlqyera për sulmin, pusinë dhe befasinë, këto ushtrira fshatrash që mblidheshin sakaq, dhe që sakaq shpërndaheshin; por ai ndjente se ato ishin tepër të ujshme; ato ishin në dorën e tij si uji në shoshë; ai donte në këtë luftë të paqëndrueshme dhe të përhapur të krijonte një pikë të shëndoshë; ai donte që t'i shtonte ushtrisë së egër të pyjeve, një trupë të rregullt, e cila të ishte boshti i manovrës së fshatarëve. Mendim i thellë dhe i hatashëm; po të qe realizuar ky mendim, Vandeja do të kishte qenë e pathyeshme.

Por ku ta gjeje një trupë të rregullt? Ku të gjeje ushtarët? Ku të gjeje regjimentet? Ku të gjeje një ushtri krejt të gatshme? Në Angli. Këtu e kishte rrënjën mendimi i ngulur i Lantenakut, për t'i bërë anglezët të zbarkonin. Kështu kapitullon ndërgjegjja e partive, kokarda e bardhë ia mbulonte atij veshjen e kuqe. Lantenaku s'kishte veçse një mendim; të zaptonte ndonjë pikë të bregdetit dhe t'ia lëshonte në dorë Pittit. Për këtë arsye, duke e parë Dolin pa asnjë mbrojtje, i ishte turrur sipër, me qëllim që të zotëronte me anë të Dolit, Malin e Dolit, dhe me anë të Malit të Dolit - bregdetin.

Vendi ishte zgjedhur mirë. Topi i Malit të Dolit do të spastronte

në një anë Fransuanë, nga ana tjetër Sën-Breladën, do ta mbante në largësi patrullën detare të Kankalit dhe do ta lironte krejt plazhin për një zbarkim; që nga Raz-syr-Kusenoni deri në Sën-Melor-dez-Ondë.

Për të bërë që kjo orvatje vendimtare të dilte faqebardhë Lantenaku kishte marrë me vete diçka më shumë se gjashtëmijë burra, gjithçka kishte më të shëndoshë nga bandat që kishte nën urdhër, dhe të gjithë artilerinë e tij, dhjetë topa tytëgjatë prej gjashtëmbëdhjetë, një bastardë prej tetë dhe një top regjimenti prej katër livrash gjylen. Ai kishte ndërmend të vendoste një bateri të fortë mbi Malin e Dolit, sipas këtij parimi, që njëmijë të shtëna me dhjetë topa bëjnë më shumë punë se sa një mijë e pesëqind të shtëna me të pesë topa.

Suksesi dukej i sigurt. Ata ishin gjashtëmijë shpirt. Nga krahu i Avranshës ata mund t'i trembeshin vetëm Govenit dhe njëmijë e pesëqind burrave të tij, dhe nga krahu i Dinanit vetëm Leshelit. Lesheli ç'është e vërteta, kishte njëzet e pesëmijë burra, por ai ndodhej njëzet lega larg. Lantenaku ishte pra, i siguruar, nga ana e Leshelit, prej largësisë së madhe kundrejt numrit të madh, dhe nga ana e Govenit nga numri i vogël kundrejt largësisë së vogël. Le të shtojmë se Lesheli ishte trutharë, dhe se ai, më pas, u bë shkak i shpartallimit të njëzet e pesëmijë njerëzve të vet në djerrinat e Krua-Batajës, thyerje të cilën ai e pagoi me vetëvrasje.

Lantenaku kishte, pra, një sigurim të plotë. Hyrja e tij në Dol ishte e papritur dhe e furishme. Markezi kishte një nam të madh, ai njihej si njeri që s'kishte pikë mëshire. Askush nuk u mat të bënte qëndresë. Banorët, të kapur nga tmerri, u barikaduan në shtëpitë e tyre. Të gjashtëmijë vandeasit u vendosën në qytet me një rrëmujë fshatarake, pothuajse si nëpër panairet, pa logjistikë, pa banesa të caktuara, duke ngritur kampe kuturu, duke gatuar ushqimet në fushë të hapët, duke u përhapur nëpër kishat, duke braktisur pushkët për të filluar urata rozarësh. Lantenaku vajti ngutshëm me disa oficerë artilerie për të parë Malin e Dolit, duke lënë zëvendës Guzhë-lë-Bryantit, të cilin e kishte emëruar mëkëmbës lufte.

Ky Guzhë-lë-Bryanti ka lënë një gjurmë të errët në histori. Ai kishte dy mbiemra, *Brizë-Blë*, (Kaltër, thyesi) për shkak të therjeve e kërdive që kishte bërë me patriotët, dhe *Imanusi*, sepse kishte në vetvete nuk di se çfarë gjëje të llahtarshme, që s'mund të shprehet. *Imanus*, që vjen nga fjala *immanis*, është një fjalë e vjetër, që vjen nga normandishtja e ulët, e që shpreh shëmtinë mbinjerëzore, dhe pothuajse hyjnore, llahtarën, demonin, satirin, përbindshin. Një dorëshkrim i vjetër thotë: *d'mes daex iers j'vis l'imanus* (me këta dy sytë e mij e pashë imanusin). Pleqtë e Bokazhit nuk e dinë më sot se ç'është Guzhë-lë-Bryanti as se ç'do të thotë Brizë-Blë; por ata njohin, ashtu si nëpër tym, Imanusin. Imanusi

është përzier me bestytnitë lokale. Njerëzit flasin ende për Imanusin në Tremorel dhe në Plymogat, dy fshatra ku Huzhë-lë-Bryanti ka lënë vragën e këmbës së tij të kobshme. Në Vandenë, të tjerët ishin të egër, por Guzhë-lë-Bryanti ishte barbar. Ishte një farë kapobande, plot tatuazhe kryqesh lulezambakësh në trup; ai kishte në fytyrën e vet një shndritje të fëlliqtë, dhe gati të mbinatyrshme, të një shpirti të cilit nuk i përngjiste asnjë shpirt tjetër njerëzor. Ai ishte trim si dreqi në luftim, pastaj bëhej gjakësor. Ai ishte një zemër me dalldisje plot dredha, i zoti për çdo therori, dhe i prerë për çdo vepër të tërbuar. A gjykonte ai? Po, por ashtu siç hiqen gjarpërinjtë zvarrë: me kulare. Ai niste nga heroikja për të arritur në vrasje e therje. Ishte e pamundur të pikasje se nga i lindnin vendimet, shpesh të madhërishme për sa ishin edhe të përbindshme. Ai ishte i zoti i të gjitha të papriturave të llahtarshme. Ai kishte egërsinë epike.

Që këtej rridhte dhe emri që i kishin ngjitur, *Imanusi.*

Markezi dë Lantenak kishte besim në shpirtegërsinë e këtij njeriu.

Shpirtegërsi ishte fjalë me vend; Imanusi ishte i pashoq në këtë drejtim; por në strategji dhe në taktikë ishte më pak superior, dhe ndoshta markezi s'kishte bërë mirë që e kishte bërë mëkëmbës lufte. Sidoqoftë, ai e la prapa Imanusin me detyrë që ta zëvendësonte dhe të kujdesej për gjithçka.

Guzhë-lë-Bryanti më shumë luftëtar se ushtarak, ishte më i përshtatshëm që të therte me thikë një bajrak të tërë se sa të ruante një qytet. Megjithatë ai vendosi roje të forta.

Si ra mbrëmja, ndërsa markezi dë Lantenak, pasi kishte kontrolluar vendin ku do të vendosej bateria e parashikuar, po kthehej drejt Dolit, dëgjoi papritmas topin. Ai vështroi tutje. Një tym i kuq po ngrihej që nga rruga e madhe. Kjo ishte befasi, depërtim, sulm; po bëhej luftë brenda në qytet.

Megjithëse nuk ishte asi burrash që habiten, markezi mbeti si i hutuar. Ai kurrë s'e priste një gjë të tillë. Kush do të ishte vallë? Me siguri që nuk do të qe Goveni. Nuk mund të sulmosh një kundër katërve. Mos qe Lesheli? Por atëherë çfarë marshim të ngutshëm paskësh bërë! Që të ishte Lesheli, s'ia merrte mendja, por që të ishte Goveni, kjo qe e pamundur.

Lantenaku i ra kalit; në udhë e sipër ai takoi disa banorë që po iknin; i pyeti si ishte puna, por ata ishin çmendur nga frika. Ata thërrisnin: Të kaltrit! Të kaltrit! dhe kur arriti në vend gjendja ishte e keqe.

Ja ç'kishte ndodhur.

3

Ushtri të vogla dhe beteja të mëdha

Si arrin në Dol, fshatarët, ashtu siç e pamë, ishin përhapur andej-këtej në qytet, duke bërë secili sipas qejfit, ashtu siç ngjet kur njerëzit "binden për hatër të miqësisë", si thoshin vandeasit. Kjo është njëlloj bindjeje që bën heronj, po jo ushtarë të rregullt. Ata e kishin strehuar artilerinë e tyre me bagazhet nën qemerët e hajatit të pazarit të vjetër, dhe, të lodhur, duke pirë e duke ngrënë dhe duke "hequr rozarin" ata ishin shtrirë togje-togje e lesh e li përmes rrugës së madhe, që ishte më shumë rrëmujë sa e ruajtur. Meqenëse po binte nata, pjesa më e madhe ranë në gjumë, me kokën mbi torbat, disa duke pasur edhe gratë e tyre pranë; sepse shpesh fshataret shkonin pas fshatarëve; në Vande gratë me barrë shërbenin si spiune. Ishte një natë e ëmbël korriku; yjtë shkëlqenin në kaltërsinë e errët të qiellit. Gjithë ky kamp, i cili qe më shumë një ndalim karvani se sa një fushim ushtrie, filloi të flinte në qetësi. Papritmas, nën feksjen e muzgut, ata që s'i kishin mbyllur akoma sytë panë tre topa të vendosura gati për qitje në hyrjen e rrugës së madhe.

Ishte Goveni vetë. Ai i kishte zënë në befasi rojet e forcuara, ishte brenda në qytet, dhe mbante me kolonën e tij kryet e rrugës.

Një fshatar u çua më këmbë dhe thirri: kush është? dhe lëshoi një të shtënë me pushkë; një qitje topi u përgjigj menjëherë. Pastaj plasi një breshëri e tërbuar pushkësh. E gjithë hordhia e përgjumur brofi më këmbë. Tronditje e rëndë. Të të zërë gjumi nën yjtë dhe të zgjohesh nën breshërinë e pushkëve!

Çasti i parë qe i tmerrshëm. S'ka gjë më tragjike se sa mizëria e një turme të goditur rrufeshëm. Ata u turrën te armët. Kush bërtiste e kush vraponte, shumë syresh binin. Burrat, të sulmuar befasish, nuk dinin më as ata vetë se ç'bënin, dhe vrisnin njëri-tjetrin me pushkë. Kishte njerëz të tromaksur që dilnin nga shtëpitë, hynin brenda, dilnin përsëri dhe që sorollateshin në përleshje të çakërdisur. Disa familje i thërrisnin njëra-tjetrës. Luftim i kobshëm, i përzier me gra e me fëmijë. Plumbat që vërshëllenin përshkonin terrin e natës. Pushkët kërcisnin nga të gjitha qoshet e errëta. Gjithçka ishe bërë tym e gjurulldi. Kësaj gjendjeje i shtohej edhe lesh e lia e qerreve dhe e karrove. Kuajt hidhnin shkelma. Njerëzit shkelnin mbi të plagosurit. Për tokë dëgjoheshin ulërima. Llahtarë këtej, çoroditje andej. Ushtarët dhe oficerët kërkonin njëri-tjetrin. Në mes të të gjitha këtyre, kishte dhe asish që s'e çanin kokën fort. Një grua po i jepte sisë fëmijës së vet të porsalindur, e ulur

në një copëz murishte pas së cilës ishte strukur i shoqi që paskësh thyer këmbën dhe po i kullonte gjak. Ky mbushte qetë-qetë karabinën e vet dhe qëllonte më tym, duke vrarë gjithçka i dilte përpara në terr. Disa burra shtrirë barkas qëllonin përmes rrotave të karrove. Herë pas here ngrihej përpjetë një zallamahi klithmash. Krisma e rëndë e topit mbulonte gjithçka. Një gjë e tillë të kallte lemerinë.

Njerëzit binin si bar i kositur njëri mbi tjetrin. Goveni, i strukur mirë, qëllonte në mish pa humbur bosh asnjë plumb dhe humbiste pak njerëz.

Megjithatë ky çrregullim i guximshëm i fshatarëve erdhi e u vu në mbrojtje; ata u tërhoqën nën hajatin e pazarit, vendmbrojtje e errët dhe shumë e gjerë, pyll shtyllash prej guri. Atje ata u ngujuan; çdo gjë që i përngjiste pyllit u frymëzonte atyre besim. Imanusi përpiqej të zëvendësonte sa më mirë në mungesë të Lantenakut. Ata kishin edhe topa, por për çudinë e madhe të Govenit ata nuk po i përdornin; kjo ishte për shkak se, meqë oficerët e artilerisë kishin shkuar me markezin të bënin zbulimin e Malit të Dolit, ushtarët nuk dinin se ç'të bënin me tytëgjatat dhe me bastardet; por ata i bënin shoshë me plumba të kaltrit që shtinin me top. Fshatarët u përgjigjeshin breshërive më të qëlluara dyfekësh. Tani ishin ata të mbrojtur. Ata kishin vënë kapicë arabatë, karrot, bagazhet, të gjithë trarët e hajatit të pazarit të vjetër, dhe kishin sajuar fët e fët një barrikadë të lartë me frëngjira, nëpër të cilat i nxirrnin karabinat. Nga këto vrima qitjet e tyre nuk shkonin bosh, por vrisnin mirë. E gjithë kjo u bë shpejt e shpejt. Në një çerek ore e sipër pazari u bë një front i pazaptueshëm.

Kjo gjë po bëhej e rëndë për Govenin. Ky pazar i shndërruar sakaq në një fortesë, ishte një gjë e papritur. Fshatarët ishin aty brenda grumbull dhe të mbrojtur fort. Goveni e kishte kryer faqebardhë befasinë, por s'i kishte dalë dot mbanë shpartallimit të armikut. Ai i kishte zbritur kalit. I vëmendshëm, duke shtrënguar në dorë shpatën nën krahët e tij të lidhur kryq nën dritën e një pishtari që ndriçonte baterinë e tij, ai vështronte gjithë këtë hije të zezë.

Shtatin e tij të lartë, në këtë ndriçim, e shikonin mirë njerëzit e barrikadës. Dhe vinin më nishan e qitnin kundër tij, por ai nuk e kishte mendjen aty.

Breshëria e plumbave që lëshonte barrikada përplasej rreth Govenit, i cili kishte rënë në mendime.

Por kundër të gjitha këtyre karabinave ai kishte topin. Gjylja del gjithmonë fitimtare. Kush ka artilerinë, ka fitoren. Bateria e vet, e shërbyer dhe e përdorur mirë, i siguronte atij epërsinë.

Befas, një vetëtimë shpërtheu nga pazari i mbuluar në terr, u dëgjua një si krisë rrufeje, dhe një gjyle erdhi e i hapi një vrimë një

shtëpie sipër kokës së Govenit.

Barrikada i përgjigjej topit me top.

Çfarë po ndodhte? Diçka e re. Tani artileria nuk ishte më vetëm në njërën anë.

Një gjyle e dytë ndoqi të parën dhe erdhi e u ngul në mur fare afër Govenit. Një gjyle e tretë e rrëzoi kapelen e tij për tokë.

Këto gjyle ishin të kalibrit të madh. Ishte një grykë zjarri gjashtëmbëdhjetë që po qitëte.

- Po të vënë në nishan, komandant,- thirrën artiljerët.

Dhe e fikën pishtarin. Goveni, i menduar, mori kapelën nga toka.

Dikush në të vërtetë vinte në nishan Govenin, dhe ky ishte Lantenaku.

Markezi sapo kishte arritur në barrikadë nga ana e kundërt.

Imanusi kishte vrapuar drejt atij.

- Imzot, na ranë në befasi.

- Kush?

- Nuk e di.

- A është e lirë udha e Dinanit?

- Besoj se po.

- Duhet filluar tërheqja.

- Tërheqja ka filluar. Shumë veta ua kanë mbathur këmbëve.

- S'duhet t'ua mbathim këmbëve, por të tërhiqemi. Pse nuk e përdorni artilerinë?

- E humbëm fare toruan, dhe pastaj oficerët nuk ishin këtu.

- Po shkoj vetë.

- Imzot, kam dërguar në drejtim të Fuzherës me sa kam mundur bagazhet, gratë dhe gjithçka të padobishme. Ç'do t'u bëjmë atyre robërve të vegjël?

- Ah! Atyre fëmijëve?

- Po.

- Ata janë pengjet tanë. Dërgoji në Turgë.

Si tha këto, markezi vajti në barrikadë. Me të ardhur kryetari, çdo gjë ndërroi fytyrë. Barrikada ishte ngritur keq për artilerinë, vend kishte vetëm sa për dy topa; markezi vuri në bateri dy gryka zjarri gjashtëmbëdhjetëshe, të cilave u bënë edhe dy frëngji. Tek ishte përkulur mbi një prej topave, duke vërejtur baterinë armike përmes frëngjisë, ai dalloi Govenin.

- Ai është,- bërtiti.

Atëherë mori shtupën dhe shtytësin, e mbushi topin, mbërtheu shënjestrën, dhe shënoi.

Tri herë e mori në shenjë Govenin, por nuk e qëlloi dot. Qitja e tretë s'bëri tjetër veçse ia hodhi kapelën.

- Duartharë!- murmuriti Lantenaku. Pak më poshtë dhe do t'ia kishte marrë kokën.

Papritmas pishtari u fik, dhe para tij mbeti vetëm terri.

- Ashtu qoftë,- tha ai.

Dhe duke u kthyer nga topçinjtë fshatarë, bërtiti:

- Breshëri!

Goveni nga ana e tij nuk ishte më parë i vëmendshëm. Gjendja po vështirësohej. Një fazë e re e luftimit po vizatohej. Barrikada kishte arrirë ta rrihte edhe me top. Kushedi nëse ajo do të kalonte nga mbrojtja në mësymje? Ai kishte përpara tij, duke hequr të vrarët dhe ata që kishin ikur, të paktën pesëmijë luftëtarë, dhe atij nuk i mbeteshin veçse njëmijë e dyqind burra të aftë për luftim. Si do t'u vinte filli republikanëve sikur armiku ta merrte vesh numrin e tyre të vogël? Rolet do të përmbyseshin. Republikanët kishin sulmuar, por mund edhe të sulmoheshin. Sikur barrikada të dilte me një mësymje, gjithçka mund ta merrte lumi.

Çfarë duhej bërë? As që duhej menduar të sulmohej ballazi barrikada; një goditje e drejtpërdrejtë ishte një ëndërr fantastike; njëmijë e dyqind burra nuk mund të shkulnin pesëmijë shpirt. Ngutja ishte e pamundur, por dhe pritja ishte vdekjeprurëse. I duhej dhënë fund kësaj pune. Por si?

Goveni ishte vendas, e njihte mirë qytetin; ai e dinte se hajati i pazarit të vjetër, ku vandeasit ishin ngujuar, kishte prapa një rrjetë të ngatërruar rrugicash të ngushta dhe të shtrembra.

Ai u kthye nga adjutanti i vet, ai kapiteni trim Geshampi, që mori famë për arsye se pati spastruar pyllin e Koncizës, ku kishte lindur Zhan-Shuani, dhe, duke u prerë rebelëve xhadenë e kënetës së Shenës, pati ndaluar marrjen e Burgnëfit.

- Geshamp,- tha ai,- po ju dorëzoj komandën. Bëj zjarr sa të mundësh. Shpojeni barrikadën me qitje topi. Zërini me punë këta kalesha.

- Mora vesh,- tha Geshampi.

- Grumbullojeni të gjithë kolonën, me armë të mbushura, dhe mbajeni gati për sulm.

Ai shtoi disa fjalë në vesh të Geshampit.

- Mos keni merak,- tha Geshampi.

Goveni filloi përsëri:

- A janë gati të gjithë tamburistët?

- Po.

- Kemi nëntë veta. Mbani dy ju dhe më jepni mua shtatë.

Të shtatë tamburistët erdhën në heshtje dhe u rreshtuan përpara Govenit.

Atëherë Goveni thirri:

- Pas meje, Batalioni i Kësulës së Kuqe; pas meje, marsh!

Dymbëdhjetë burra, njëri nga të cilët një rreshter, dolën nga rreshtat e trupës.

- Kërkoj të tërë batalionin,- tha Goveni.

- Ja ku jemi,- u përgjigj rreshteri.

- Po ju dymbëdhjetë jeni!

- Dymbëdhjetë kemi mbetur.

- Mirë,- tha Goveni.

Ky rreshter na ishte Radubi, ai ushtaraku i mirë dhe i ashpër, i cili, në emër të batalionit, kishte bërë fëmijë në shpirt të tre vocërrakët që kishin takuar në pyllin e Sodresë.

Një gjysmë batalioni vetëm, siç mbahet mend, kishte qenë shfarosur në Herbë-an-Paj, dhe Radubi kishte pasur fat të mirë që s'kishte qenë pjesëtar i asaj njësie.

Një qerre sanë ishte aty afër. Goveni ia tregoi rreshterit me gisht.

- Rreshter, urdhërojini njerëzit e tu të bëjnë ca lëgëtyra bari dhe të mbështjellin me to pushkët, që të mos dëgjohet zhurmë po të përplasen me njëra-tjetrën.

Pas një minute, urdhri u zbatua në heshtje dhe në errësirë.

- Gati,- tha rreshteri.

- Ushtarë, hiqini këpucët,- foli përsëri Goveni.

- S'kemi këpucë,- tha rreshteri.

Gjithsej, me të shtatë tamburistët, bëheshin nëntëmbëdhjetë burra. Goveni ishte i njëzeti.

Ai thirri:

- Njësh kolonë. Tamburet prapa meje. Batalioni më pas. Rreshter ju do të komandoni batalionin.

Ai mori kryet e kolonës dhe, ndërsa topi kërciste më të dy anët, këta njëzet burra, duke rrëshqitur si hije, u futën rrugëzave të shkreta.

Ata ecën kështu disa çaste, duke gjarpëruar përgjatë shtëpive. Gjithçka dukej si e vdekur në qytet; qytetarët ishin strukur nër qilaret. S'kishte mbetur portë pa u mbyllur me llos, s'kishte mbetur kapak pa u mbyllur. Dritë askund.

Rruga e madhe bënte në këtë heshtje një zhurmë të furishme; luftimi me top vazhdonte; bateria republikane dhe barrikada monarkiste pështynin gjithë breshërinë e tyre me tërbim.

Pas njëzet minutash ecjeje gjarpërore, Goveni, i cili nëpër këtë terr marshonte plot siguri, arriti në fundin e një rrugëze prej nga mund të hyhej në rrugën e madhe, veçse ata ishin nga ana tjetër e pazarit.

Pozicioni ishte kthyer. Nga kjo anë nuk kishte fortifikime, kjo është pakujdesia e përjetshme e ndërtuesve të barrikadave; hajati i

pazarit ishte i hapur, dhe mund të hyje nën kolonat ku ishin lidhur disa qerre bagazhesh gati për të ikur. Goveni dhe të nëntëmbëdhjetë burrat e vet kishin përpara tyre pesëmijë vandeasit, por nga shpina dhe jo përballë.

Goveni i foli me zë të ulët rreshterit; ushtarët zgjidhën kashtën e mbështjellë rreth pushkëve; të dymbëdhjetë granatierët u vendosën në formacion luftimi prapa qoshes së rrugëzës, dhe të shtatë tamburët, me shkopinjtë të ngritur, pritën.

Zbrazjet e artilerisë ishin të vazhdueshme. Papritmas, në një interval midis dy krismash, Goveni ngriti shpatën, dhe me një zë, që në këtë heshtje u duk si një shpërthim trompete, bërtiti:

- Dyqind burra nga e djathta, dyqind nga e majta, pjesa tjetër në sulm mbi qendrën.

Të dymbëdhjetë krismat e pushkëve shpërthyen dhe të shtatë tamburistët u ranë tambureve për sulm.

Dhe Goveni lëshoi britmën e tmerrshme të të kaltërve:

- Me bajonetë! Në sulm!

Efekti qe i mrekullueshëm.

E gjithë kjo masë fshatare e ndjeu veten të goditur nga prapa dhe pandehu se kishte një ushtri të re prapa shpine. Njëkohësisht, duke dëgjuar tamburin, kolona që mbante pjesën e sipërme të rrugës së madhe dhe që e komandonte Geshampi u vu në lëvizje, duke u rënë nga ana e vet tambureve e burive për sulm, dhe u turr me hap vrapi përmbi barrikadën; fshatarët e panë veten midis dy zjarresh, paniku i zmadhon gjërat; në panik një krismë kobureje bën zhurmë, sa për një krismë topi, çdo britmë është fantazmë dhe lehja e një qeni duket si një britmë luani. Le të shtojmë se fshatarin e merr frika, ashtu si merr zjarr kashta. Frika e fshatarit kthehet në shpartallim aq të lehtë sa zjarri i kashtës bëhet flakada. Kështu erdh e t'u bë një ikje nga sytë këmbët që s'mund të shprehet me fjalë.

Brenda pak çasteve hajati i pazarit u boshatis, luftëtarët të kapur nga tmerri u bënë kashtë e koqe, oficerët s'kishin se ç'të bënin. Imanusi më kot vrau dy a tre veta që po iknin; nuk dëgjohej tjetër veçse një britmë: *Ikni, të ikim!* dhe kjo ushtri, përmes rrugëve të qytetit si nëpër vrimat e ndonjë shoshe, u shpërnda nëpër fushë, me shpejtësinë e një reje kur e përlan murlani.

Disa ua mbathën këmbëve drejt Shatonëfit, të tjerët drejt Plergerit, të tjerët drejt Antrenit.

Markezi dë Lantenak e pa të tërë këtë shpartallim me sy, u vuri me dorë të vet topave nga një gozhdë në tytë për t'i bërë të papërdorshëm, pastaj u tërhoq i fundit, ngadalë e ftohtë, dhe tha:- S'do mend fshatarët nuk qëndrojnë. Na duhen anglezët.

4

Për të dytën herë

Fitorja ishte e plotë.

Goveni u kthye nga burrat e batalionit të Kësulës së Kuqe, dhe u tha:

- Dymbëdhjetë jeni, por vleni sa për njëmijë.

Një fjalë e kryetarit, asokohe, ishte sa një dekoratë e kryqit të nderit.

Geshampi, i dërguar prej Govenit jashtë qytetit, i ndoqi pas ata që iknin dhe zuri shumë robër syresh.

Ndezën pishtarët dhe bastisën qytetin.

Gjithë ata që nuk mundën të iknin e të shpëtonin u dorëzuan. Rrugën e madhe e ndriçuan me poçe ku kishin vënë lëndë djegëse. Ajo ishte shuall me të vdekur dhe të plagosur. Fundi i një luftimi shkulet gjithmonë me zor; disa grupe të dëshpëruara e të zëna ngushtë po bënin akoma qëndresë aty-këtu; pasi i rrethuan, ata ulën armët e u dorëzuan.

Goveni kishte vënë re në leshelinë e dalldisur të shpartallimit një njeri trim të çartur, një farë azgani të shkathët e të fortë, që kishte mbrojtur ikjen e të tjerëve dhe për vete s'kishte ikur. Ky fshatar e përdorte me mjeshtëri të madhe karabinën, duke hapur zjarr me tytën e duke vrarë me kondakun, aq fort, sa dhe e kishte thyer; tani ai kishte në njërën dorë një kobure dhe në tjetrën shpatën. S'kishte njeri që të guxonte t'i afrohej. Papritmas Goveni e pa tek po i merreshin këmbët dhe tek po mbështetej pas një shtylle të rrugës së madhe. Ky njeri sapo ishte plagosur. Por ai mbante gjithmonë në duar shpatën dhe koburen e vet. Goveni vuri shpatën e vet në krah dhe vajti drejt e tek ai.

- Dorëzohu,- tha Goveni.

Burri e vështroi ngultas. Gjaku po i rridhte nën petkat, nga një plagë që kishte marrë, dhe formonte një pellg te këmbët e tij.

- Tani je robi im,- vazhdoi Goveni.

Njeriu qëndroi i heshtur.

- Si ta thonë emrin?

Njeriu tha:

- Ma thonë Dansë-a-l'Ombre.

- Qenke trim,- tha Goveni.

Dhe i zgjati dorën.

Njeriu u përgjigj.

- Rroftë mbreti!

Dhe, duke përmbledhur forcat që i kishin mbetur, duke ngritur të

dy krahët njëherësh, i zbrazi Govenit revolen në zemër dhe i vërtiti në kokë një të goditur me shpatë.

Ai e bëri këtë me një shpejtësi prej tigri; por dikush pati qenë akoma më i shpejtë. Ky ishte një njeri më kalë, që sapo kishte arritur dhe që ndodhej aty qysh prej disa çastesh, pa rënë në sy të të tjerëve. Ky njeri, duke e parë vandeasin që po ngrinte shpatën dhe revolen, u turr midis atij dhe Govenit. Po të mos qe ky njeri, Goveni do të ishte vrarë. Kali mori plumbin e kobures, njeriu mori të goditurën e shpatës, dhe që të dy ranë përdhe. E gjithë kjo punë u bë aq shpejt sa hap e mbyll sytë.

Kurse vandeasi vetë ishte përplasur mbi kalldrëm.

Shpata e kishte goditur njeriun mu në mes të fytyrës; ai ishte përtokë pa ndjenja. Kali ishte vrarë fare.

Goveni u afrua.

- Cili është ky njeri?- tha ai.

E vështroi me vëmendje. Gjaku i prerjes së shpatës mbulonte të plagosurin dhe i formonte një maskë të kuqe. Ishte e pamundur ta dalloje fytyrën e tij. I dukeshin vetëm flokët e thinjur.

- Ky njeri më ka shpëtuar jetën,- vazhdoi Goveni. Kush nga ju këtu e njeh këtë?

- Zoti komandant,- tha një ushtar, ky njeri sapo hyri tani në qytet. E pashë tek po arrinte. Po vinte nga rruga e Pontorsonit.

Kryekirurgu i kolonës kishte ardhur vrap me çantën e mjekimit. I plagosuri ishte ende pa ndjenja. Kirurgu e këqyri dhe tha:

- Një prerje e thjeshtë. S'është ndonjë gjë e madhe. Mund t'i qepet. Brenda tetë ditëve do të jetë i shëruar. Goditje e bukur me shpatë, besa.

I plagosuri kishte një manto, një brez trengjyrësh, pistola, dhe një shpatë. E shtrinë mbi një vig. E zhveshën. Sollën një kovë me ujë të freskët; kirurgu lau plagën. Fytyra nisi të dukej. Goveni po e vështronte me një vëmendje të thellë.

- A ka dokumente me vete?- pyeti Goveni.

Kirurgu preku xhepin e anës dhe nxori soje një portofol, të cilin ia zgjati Govenit. Ndërkohë, i plagosuri, i ringjallur nga ujët e freskët, po vinte në vete. Kapakët e syve të tij po lëvizin turbull.

Goveni kërkoi në portofol; atje ai gjeti një fije letër të palosur më katërsh, e shpalosi dhe lexoi:

"Komiteti i shpëtimit publik. Qytetari Simurden...

Ai lëshoi një britmë:

- Simurdeni!

Kjo klithmë bëri që i plagosuri të hapë sytë.

Goveni kishte dalldisur fare.

- Simurden, ju jeni? Është e dyta herë që më shpëtoni jetën.

Simurdeni vështronte Govenin. Një vetëtimë e dëlirtë gëzimi ndriçonte fytyrën e tij të përgjakur.

Goveni ra më gjunjë përpara të plagosurit duke bërtitur:

- Mësuesi im!

- Yt atë,- tha Simurdeni.

5

Pika e ujit të ftohtë

Ata nuk ishin parë që prej shumë vjetësh, por zemrat e tyre kurrë nuk ishin ndarë dhe e njohën njëri-tjetrin sikur të ishin ndarë një ditë më parë.

Në bashkinë e qytetit Dol ishte ngritur aty për aty një ambulancë. Simurdenin e sollën mbi një shtrat në një dhomë të vogël, ngjitur me sallën e madhe të përbashkët të të plagosurve. Kirurgu, i cili e kishte qepur plagën, u dha fund shprehjeve të ndjenjave të fjalëve plot dashuri midis këtyre dy njerëzve, dhe e gjykoi të udhës që Simurdeni duhej lënë i qetë të flinte. Nga ana tjetër Govenin e kërkonin poshtë e lart për t'u dhënë udhë njëmijë punëve, të cilat përbëjnë detyrat dhe andrallat e fitores. Simurdeni mbeti vetëm; por nuk fjeti, ai kishte dy palë ethe, ethet e plagës dhe ethet e gëzimit.

Simurdeni nuk fjeti, e megjithatë atij nuk i dukej se ishte i zgjuar. A ishte e mundur? Ëndrra e tij ishte realizuar. Simurdeni nuk ishte nga ata që u besojnë zareve, por zaret i kishin qëndruar shesh-shesh. Ai kishte gjetur përsëri Govenin. E kishte lënë fëmijë dhe tani e gjente burrë; e gjente të madh, trim azgan, që u kallte frikën armiqve. E rigjente triumfues dhe triumfues për popullin. Goveni ishte në Vandé pikëmbështetja, shtylla e revolucionit, dhe ishte ai, Simurdeni, që që ia kishte bërë këtë kolonë republikës. Ky fitimtar ishte nxënësi i tij. Ajo që shikonte ai të rrezatonte përmes kësaj fytyre të re, që ndoshta do të meritonte të qëndronte në panteonin republikan, ishte mendimi i tij, mendimi i Simurdenit; dishepulli i tij, fëmija e mendjes së tij, ishte qysh tani një hero dhe do të bëhej brenda pak kohësh një lavdi; i dukej Simurdenit sikur po shikonte përsëri shpirtin e vet të bërë gjeni. Ai sapo kishte parë me sytë e veta se si Goveni bënte luftë; ai ishte si Shironi, që pati parë Akilin duke luftuar. Lidhja misterioze midis priftit dhe centaurit; sepse prifti është njeri vetëm me gjysmën e trupit.

Të gjitha ndodhitë e kësaj aventure, të përziera me pagjumësinë e plagës, e mbushnin Simurdenin me njëfarë dehjeje misterioze. Një

destinatë e re po ngrihej, e madhërishme, dhe, ç'ka i shtohej gëzimit të tij të thellë, ai kishte fuqi të plotë mbi këtë destinatë; edhe një sukses tjetër si ky, që kishte parë pak përpara, dhe Simurdeni s'kishte tjetër të thoshte veçse një fjalë që republika t'i besonte Govenit një armatë. Asgjë nuk ia verbon sytë njeriut më shumë se sa habia kur shikon se çdo gjë i del me sukses. Ishte koha kur çdo njeri kishte ëndrrën e vet ushtarake; secili donte të bënte një gjeneral; Dantoni donte të bënte Vestermanin, Marati donte të bënte Rosinjolin, Heberti donte të bënte Ronsenin, Robespieri donte t'i çbënte të gjithë. Por pse jo Govenin? thoshte me vete Simurdeni; dhe ëndërronte. E pakufishmja ishte përpara tij; ai kalonte nga një hipotezë në tjetrën; të gjitha pengesat shkriheshin njëra pas tjetrës; po e vure këmbën në një shkallë të atillë, nuk ndahesh më, por ngjitesh pa mbarim, nisesh nga njeriu dhe arrin të zësh qiellin me dorë. Një gjeneral i madh s'është veçse një udhëheqës ushtarak; një kapiten i madh është njëkohësisht edhe një udhëheqës idesh. Simurdeni e ëndërronte Govenin kapiten të madh. I dukej atij, se ëndërrimi ecën shpejt, sikur shikonte Govenin mbi Oqean, duke dëbuar anglezët, mbi lumin Ren, duke ndëshkuar mbretërit e Veriut; në Pirenejtë, duke shtyrë tutje Spanjën; në Alpet, duke i bërë shenjë Romës që të çohej. Te Simurdeni ishin dy njerëz, një njeri i butë dhe një njeri i zymtë; që të dy ishin të kënaqur; sepse duke qenë se cilësia e njeriut të papërkulshëm ishte ideali i tij, në të njëjtën kohë që e shikonte Govenin të madhërishëm, ai e shikonte edhe të tmerrshëm. Simurdeni mendonte mbi gjithçka që duhej të shkatërronte përpara se të ndërtonte, dhe, me siguri, thoshte ai me vete, nuk është koha tani për butësira. Goveni do të jetë "në lartësinë e duhur" siç thuhej asokohe. Simurdeni e përfytyronte Govenin duke shtrirë përdhe errësirat, të veshur me parmëza drite, me një shkëlqim meteor në ballë, duke hapur krahët ideale të drejtësisë, të arsyes dhe të përparimit, dhe me një shpatë në dorë; engjëll, por shfarosës.

Në kulmin e këtij ëndërrimi, që ishte pothuajse një ekstazë, ai dëgjoi, nga porta e hapur gojë, tek po fjaloseshin në sallën e madhe të ambulancës, ngjitur me dhomën e tij; ai e njohu zërin e Govenit; ky zë, me gjithë vjetët e ndarjes, kishte qëndruar kurdoherë i gjallë në veshët e tij, dhe zëri i fëmijës spikat në zërin e burrit. Ai mbajti vesh. Dëgjohej një zhurmë hapash. Disa ushtarë thoshin:

- Komandanti im, ky është ai njeriu që shtiu më ju. Në kohën kur s'e kishte njeri synë nga ai, ishte hequr zvarrë në një podrum. E gjetëm. Ja ku e keni.

Ahere Simurdeni dëgjoi këtë dialog midis Govenit dhe atij njeriut:

- Je plagosur?

- Mbahem mjaft mirë sa për t'u pushkatuar.

- Vëreni këtë njeri në një shtrat. Lidhjani plagët, bëjini shërbim, shërojeni.

- Dua të vdes.

- Do të jetosh. Ti ke dashur të më vrasësh në emër të mbretit, unë po të fal në emër të republikës.

Një hije kaloi mbi ballin e Simurdenit. Ai sikur u zgjua papritmas nga gjumi, dhe murmuriti me njëfarë rraskapitjeje të përzishme:

- Në të vërtetë, ai qenka shpirtbutë.

6

Gjiri i shëruar, zemra e e gjakosur

Një plagë shpate shërohet shpejt, por, diku, tjetërkush ishte plagosur më rëndë se Simurdeni. Kjo ishte gruaja e pushkatuar, të cilën Telmarku e kishte ngritur nga pellgu i madh i gjakut të fermës Herbë-an-Paj!

Mishelë Fleshardi ishte akoma më në rrezik se sa e kishte kujtuar Telmarku; vrimës që ajo kishte mbi gji i korrespondonte një vrimë në shpatull; në të njëjtën kohë që një plumb i kishte thyer kockën mbi parmëz, një plumb tjetër i kishte përshkuar supin, por, meqenëse mushkëria nuk kishte qenë prekur, gruaja mund të shërohej. Telmarku ishte një "filosof", fjalë fshatarësh, e cila do të thotë pak mjek, pak kirurg, pak magjistar. Ai e mjekoi të plagosurën në strofkën e tij prej egërsire, mbi shtratin e shtruar me leshterik, me ato gjërat misterioze, të cilave u thonë të "thjeshta", dhe, në saje të tij, ajo jetoi.

Eshtra mbi parmëz u lidh, vrimat e kraharorit dhe të supit u mbyllën; pas disa javësh e plagosura filloi të merrte veten.

Një mëngjes; ajo doli nga strofka duke u mbështetur pas Telmarkut; vajti dhe u ul nën drurët nën diell. Telmarku dinte pak gjëra mbi këtë grua, sepse plagët e gjakut kërkojnë që të mos flasësh, dhe, gjatë gjysmagonisë që kishte hequr përpara shërimit të saj, ajo mezi kishte nxjerrë disa fjalë nga goja. Kur ajo donte të fliste, Telmarku e bënte të heshtte; por ajo kishte ca ëndërrime këmbëngulëse; dhe Telmarku vërente në sytë e saj një ecë e jake të zymtë mendimesh që të thernin shpirtin. Atij mëngjesi ajo ishte e fortë; ajo mund të ecte pothuajse vetëm; një kurë është si dashuria atërore, dhe Telmarku e vështronte atë i lumtur. Këtij plaku të mirë filloi t'i qeshë buza. I tha asaj:

- Eh, pra, e shef se si u ngritëm edhe më këmbë. Dhe plagë s'kemi më fare.

- Veçse në zemër,- tha ajo.

Dhe vazhdoi:

- Atëherë, ju nuk e dini fare se ku janë ata?

- Kush kështu?- pyeti Telmarku.

- Fëmijët e mi.

Kjo fjalë "atëherë" shprehte një botë të tërë mendimesh; ajo donte të thoshte: "gjersa ju nuk i zini me gojë, gjersa prej kaq ditësh që jeni pranë meje dhe s'kini thënë asnjë fjalë për këtë punë, gjersa ju më thoni të pushoj sa herë që dua ta thyej heshtjen, gjersa ju më dukeni sikur druani që unë flas, kjo do të thotë se ju s'kini gjë për të më thënë". Shpesh në ethe, në çoroditje, në përçartje, ajo u kishte thirrur fëmijëve të vet, dhe e kishte parë fare mirë, sepse jermia le mbresat e veta, se plaku i moçëm nuk i qe përgjigjur.

Dhe me të vërtetë, Telmarku nuk dinte ç't'i thoshte. S'është punë e lehtë t'i flasësh një nëne për fëmijët që ka humbur. E mandej, çfarë dinte i shkreti Telmark? Asgjë. Ai dinte se një nënë kishte qenë pushkatuar, dhe se këtë nënë e kishte gjetur si të shtrirë përdhe, se kur e kishte marrë, ajo ishte pothuajse një kufomë, se kjo kufomë kishte tre fëmijë, dhe se markezi dë Lantenak, pasi kishte pushkatuar nënën i kishte marrë fëmijët me vete. Të gjitha këto informata nuk shkonin më tej. Ç'ishin bërë këta fëmijë? Ishin vallë akoma të gjallë apo jo? Ai dinte, me sa ishte informuar, se ishte fjala për dy çuna dhe një vajzë të vogël, e cila sapo ishte zvjerdhur. Asgjë më shumë. Ai i bënte vetes një barrë me pyetje por nuk mund t'u përgjigjej. Njerëzit e atyre anëve, që i kishte pyetur, kishin ngritur vetëm supet, asgjë tjetër. Z. dë Lantenak ishte një njeri, të cilin bota s'kishin fort qejf ta zinin ngoje.

S'kishin fort qejf ta zinin ngoje dë Lantenakun, dhe s'kishin fort qejf të flisnin me Telmarkun. Fshatarët kanë një farë dyshimi më vete. Ata nuk e donin Telmarkun. Telmark-Lypsari ishte një njeri me të cilin të pillte belaja. Ç'bënte dhe çfarë i bluante mendja gjatë tërë atyre orëve që qëndronte pa lëvizur si i mbërthyer në vend? Sigurisht, ai ishte i çuditshëm. Në këtë vend, ku vlonte lufta, të ndezur zjarr e flakë, ku të gjithë njerëzit s'kishin çështje tjetër, po shkretimin, dhe punë tjetër, veç gjakderdhjes, ku kush e kush t'i vinte zjarrin ndonjë shtëpie, apo thikën ndonjë familjeje, të asgjësonte ndonjë postkomandë, të plaçkiste ndonjë fshat, ku njerëzit s'mendonin tjetër veçse si e si t'i ngrinin njëri-tjetrit prita, të tërhiqnin njëri-tjetrin nër kurthe, dhe si e si të vriteshin e të thereshin me njëri-tjetrin, ky njeri i vetmuar, i zhytur në natyrë, sikur të ishte në paqen e pafund të gjërave, që mblidhte barëra e bimë, i zënë vetëm me punën e luleve, të zogjve dhe të yjve, ishte pa dyshim i rrezikshëm. Dukej sheshit se ai s'e kishte kokën në vend; ai nuk fshihej prapa ndonjë ferre, nuk i shtinte asnjeriu me dyfek. Për këtë shkak njerëzit kishin njëfarë droje ndaj tij.

- Ky njeri është i çmendur,- thoshin udhëtarët.

Telmarku ishte më tepër se një njeri i vetmuar; ai ishte një njeri, nga i cili bota largoheshin si djalli nga temjani.

Atij s'i bënin fare pyetje, dhe s'i kthenin kurrë përgjigje. Kështu ai s'kishte mundur të informohej aq sa kishte dashur. Lufta ishte përhapur gjetiu, njerëzit kishin vajtur të luftonin më larg, markezi dë Lantenak ishte zhdukur nga horizonti, dhe në atë gjendje që ishte Telmarku, ai mund ta kuptonte se po bëhej luftë vetëm atëherë kur ajo t'i kërciste mbi kokë.

Pas kësaj fjale - *fëmijët e mi,* - Telmarkut s'i qeshte më buza, dhe nëna kishte filluar të mendonte. Çfarë po ndodhte në këtë shpirt? Ajo ishte si në fund të ndonjë humnere. Papritmas ajo e vështroi Telmarkun, dhe bërtiti përsëri dhe gati me një theks zemërimi:

- Fëmijët e mi!

Telmarku uli kryet si ndonjë fajtor.

Ai po mendonte për atë markezin dë Lantenak, që me siguri nuk mendonte për Telmarkun dhe që, ndofta, as nuk dinte se ishte në këtë botë. Telmarku këtë e kuptonte, dhe thoshte me vete:- Një zotëri, kur është në rrezik, të njeh që ç'ke me të; por ku e kalon rrezikun as të pyet se nga je.

Dhe pyeste vetveten:- Por, mirë, atëherë pse e shpëtova këtë zotëri?

Dhe përgjigjej me vete:- Sepse dhe ai njeri është.

Aty për aty ra ca kohë në mendime, dhe rifilloi përsëri me vete:

- Po unë, a jam me gjithë mend njeri?

Dhe përsëriti me vete atë fjalë të hidhur:- Ah, sikur ta kisha ditur!

Gjithë kjo ngjarje i rëndonte shumë; sepse, në veprimin që kishte kryer, ai shikonte njëfarë enigme. Ai po bluante mendime, dhe zemra i therte. Një veprim i mirë mundka, pra, të jetë një veprim i keq. Kush shpëton ujkun vret delet. Ai që shëron krahun e skifterit është përgjegjës për kthetrat e tij.

Në të vërtetë ai e ndjente veten fajtor. Zemërimi i pandërgjegjshëm i kësaj nëne ishte me arsye.

Megjithatë, puna që kishte shpëtuar këtë nënë e ngushëllonte për punën që pati shpëtuar markezin.

Mirë, po fëmijët?

Dhe nëna po mendonte gjithashtu. Këto dy mendje ecnin krahazi dhe, pa ia thënë njëra-tjetrës, takoheshin ndofta, në terrin e ëndërrimeve të tyre.

Ndërkohë vështrimi i saj në fund të të cilit qëndronte nata e errët, u ngul mbi Telmarkun.

- E po, dhe kjo punë kështu nuk hiqet,- tha ajo.

- Shët,- ia bëri Telmarku dhe vuri gishtin te goja.

Ajo vazhdoi:

- S'bëre mirë që më shpëtove dhe për këtë ju kam inat. Më mirë të kisha vdekur, sepse jam i sigurt që do t'i shikoja. Dhe ta dija se ku janë. Ata nuk do të më shikonin dot, por unë do të ndodhesha pranë tyre. Një e vdekur më thotë mendja se mund t'i mbrojë të tjerët.

Ai ia mori dorën dhe i preku pulsin.

- Qetësohuni, me këto që bëni ju do t'ju hipin përsëri ethet.

Ajo e pyeti pothuajse me të ashpër:

- Kur do të mund të ikja së këtejmi?

- Të ikni?

- Po. Të ec.

- Kurrë, po të mos jeni e arsyeshme. Nesër, po të jeni e urtë.

- Çfarë quani ju të jesh e urtë?

- Të kesh besim te Perëndia.

- Perëndia! po fëmijët e mi ç'm'i bëri ajo?

Ishte si e çoroditur. Zëri i saj erdhi e t'u bë shumë i ëmbël.

- Ju e kuptoni,- i tha ajo,- unë s'dua të rri kështu. Ju s'kini pasur ndonjëherë fëmijë, por unë kam pasur. Qëndron ndryshe puna këtu. Nuk mund të gjykosh për një gjë kur nuk e di se çfarë është ajo. Kini pasur ndonjëherë fëmijë, apo jo?

- Jo,- u përgjigj Telmarku.

- Unë s'kam pasur tjetër veç atyre. A mund të jem e gjallë pa fëmijët e mi? Dua të ma shpjegojnë se përse nuk i kam fëmijët. Unë e ndjej mirë se diç po ngjet, meqë unë s'po marr vesh si është puna. Burrin ma vranë, mua më pushkatuan, por aq më bën, unë s'marr vesh gjë.

- Hajde,- tha Telmarku,- ja, ju hipën përsëri ethet. Mos flisni më.

Ajo e vështroi dhe heshti.

Qysh atë ditë s'hapi më gojë.

Telmarkut ajo iu bind më shumë se ç'desh ai. Gruaja kalonte orë të tëra e ulur gërmuq nën pemën e vjetër dhe e humbur fare. Ajo mendonte dhe heshtte. Heshtja u jep nuk di çfarë foleje shpirtrave të thjeshtë, që kanë rënë në honin e zymtë të dhembjes. Gruaja dukej sikur kishte vendosur të mos kuptonte asgjë. Gjer në një farë mase, dëshpërimi është i pakuptueshëm për të dëshpëruarin.

Telmarku e vërente i shqetësuar. Përpara kësaj vuajtjeje ky burrë plak kishte mendime gruaje.- Oh po, thoshte ai me vete, buzët e saj nuk flasin, por flasin sytë e saj, e shoh mirë se ç'ka; asaj i rreh mendja vetëm më një gjë. Të kesh qenë nënë, dhe të mos jesh nënë! Ajo nuk mund t'i nënshtrohet këtij fati. Ajo mendon për atë vogëlushen, së cilës, s'ka shumë kohë, i jepte sisë. Ajo mendon, mendon, mendon për të. Në të vërtetë, duhet të jetë diçka shumë e këndshme të ndjesh një

gojëz të vogël ngjyrë trëndafili, që tërheq shpirtin nga brenda trupit dhe që me jetën tënde gatuan jetën e vet!

Ai nga ana e tij heshtte, duke kuptuar, përpara një fatkeqësie të tillë, pafuqinë e fjalës. Heshtja e një ideje të ngulur është e tmerrshme. Dhe si mund t'ia mbushësh kokën me arsye një nëne, së cilës i është ngulur mendja po më një vend? Mëmësia është pa rrugëdalje; me të nuk mund të diskutosh. Ajo që e bën një nënë të jetë e madhërishme, është fakti se nëna është një farë kafshe. Instinkti mëmësor. Nëna s'është më grua, ajo është femër.

Fëmijët janë pjella të femrës.

Për këtë arsye te nëna ka diçka më të ulët dhe më të lartë nga arsyetimi. Një nënë ka nuhatje. Vullneti i pafund dhe i errët i krijimit qëndron tek ajo dhe e udhëheq qorrazi, por plot largpamje.

Telmarku tani donte ta bënte të fliste atë grua fatkeqe, por s'ia dilte dot. Njëherë, ai i tha:

- Për fat të keq, jam plak, dhe nuk më bëjnë më këmbët për të ecur. Kam gjetur më shpejt fundin e fuqive të mia se sa fundin e udhës sime. Pas një çerek ore udhë, këmbët s'më binden më, dhe duhet të ndalem; ndryshe do të mund t'ju shoqëroja. Në të vërtetë është ndoshta më për hair që unë s'mund t'ju shoqëroj. Do të isha për ju më shumë i rrezikshëm se sa i dobishëm; këtu s'më bien më qafë; por jam i dyshimtë për të kaltrit, si fshatar dhe për fshatarët si magjistar.

Ai priti se çfarë përgjigje do të jepte ajo. Por ajo s'ngriti as sytë.

Një ide e ngulur përfundon në çmendi ose në heroizëm. Por, për çfarë heroizmi mund të jetë e zonja një fshatare e shkretë? Për asnjë. Ajo mund të jetë nënë, dhe kaq. Çdo ditë gruaja kridhej thellë e më thellë në ëndërrimin e vet. Telmarku e vrojtonte.

Ai dha që t'i hapte ndonjë punë; i solli pe, gjilpëra, një gishtëz; dhe në të vërtetë, gjë që e kënaqi shumë lypsarin e gjorë, ajo filloi të qepë; ajo mendonte, por edhe punonte, dhe kjo është shenjë shëndeti; fuqitë po i rikthenheshin pak nga pak; ajo arnoi të linjtat, rrobat, këpucët e veta; por bebja e syrit i qëndronte si xham pa jetë. Teksa qepte ajo këndonte me gjysmë zëri ca këngë të errëta. Murmuriste ca emra, si dukej emra fëmijësh, jo dhe aq shkoqur sa të mund t'ia kapte veshi Telmarkut. E ndërpriste ndonjëherë këngën dhe mbante vesh zogjtë, a thua se këta do të kishin ndonjë lajm për t'i dhënë. Vështronte se si ishte moti. Buzët e saj lëviznin. Ajo fliste ulët me veten e saj. Bëri një thes dhe e mbushi me gështenja. Një mëngjes Telmarku e pa tek po nisej për udhë, me vështrimin të ngulur kuturu në thellësinë e pyllit.

- Ku po shkon kështu,- e pyeti ai.

Ajo u përgjigj:- Do të shkoj t'i kërkoj.

Ai nuk u orvat që ta ndalonte.

7

Të dy polet e së vërtetës

Në krye të dy javëve të mbushura plot me të gjitha vajtje-ardhjet e luftës civile, nuk bëhej fjalë në krahinën e Fuzherës veçse për dy burra, krejt të kundërt me njëri-tjetrin, por që megjithatë bënin të njëjtën vepër, domethënë bënin krah për krahu luftën e madhe revolucionare.

Dyluftimi i egër Vandeas vazhdonte, por Vandea po humbiste tokë. Në Ilë-e-Vilenë veçanërisht, falë komandantit të ri, i cili në Dol, ia kishte bërë paq me një përgjigje të mirë guximit të gjashtëmijë monarkistëve, me guximin e njëmijë e pesëqind patriotëve, kryengritja ishte, në mos e shuar fare, të paktën shumë e zvogëluar dhe shumë e kufizuar. Shumë goditje faqebardha kishin ndjekur goditjen e Dolit; dhe nga këto suksese të shumëzuara ishte krijuar një gjendje e re.

Gjërat kishin ndërruar fytyrë, por ngjau papritmas një ngatërresë e pazakontë.

Në të gjithë këtë pjesë të Vandesë, republika kishte epërsinë, kjo s'kish asnjë dyshim, por cila republikë? Në triumfin që po përvijosej, dy forma të republikës ishin përballë njëra-tjetrës, republika e terrorit dhe republika e shpirtbutësisë, njëra donte të mposhtte me anë të ashpërsisë dhe tjetra me anë të butësisë. Cila syresh do të mbisundonte? Këto dy forma, forma pajtuese dhe forma jo pajtuese, ishin të përfaqësuara nga dy njerëz, të cilët kishin secili ndikimin dhe autoritetin e vet, njëri komandant ushtarak, tjetri i deleguar civil; cili nga këta dy burra do të fitonte? Nga këta dy burra, njëri, i deleguari, kishte pika mbështetje të frikshme; ai kishte ardhur duke sjellë me vete urdhrin kërcënues të komunës së Parisit për batalionet e Santerrës; "Asnjë falje, asnjë mëshirë". Ai kishte, për t'ia nënshtruar çdo gjë autoritetit të vet, dekretin e Konvansionit që përmbante "dënimin me vdekje kundër cilitdo që do të lironte ose të linte të arratisej ndonjë kryetar rebel të kapur rob", fuqi të plota të lëshuara nga komiteti i shpëtimit publik, dhe një shtojcë për t'iu bindur atij të deleguarit të nënshkruar: ROBESPIER, DANTON, MARAT. Tjetri, ushtari, s'kishte nga ana e tij veçse këtë forcë, mëshirën.

Ai s'kishte për vete të vet veçse krahun e tij, që mundte armiqtë, dhe zemrën e tij, që i falte. Fitimtar, ai besonte se e kishte të drejtën që t'i falte të mundurit.

Nga ky shkak ekzistonte një konflikt, që vlonte përbrenda, por që ishte i thellë, midis këtyre dy njerëzve. Që të dy ishin nën re të ndryshme, që të dy luftonin rebelimin, dhe secili kishte në dorë

rrufenë e vet, njëri fitoren, tjetri terrorin.

Në të gjithë Bokazhin njerëzit s'flisnin për gjë tjetër veçse për ta; dhe ajo që u shtonte akoma më tepër shqetësimin e vështrimeve që mbërtheheshin mbi ta nga të gjitha anët, ishte se këta dy njerëz, kaq katërcipërisht të kundërt me njëri-tjetrin, ishin në të njëjtën kohë të lidhur shumë ngushtë. Këta dy kundërshtarë ishin dy miq. Kurrë simpati më e lartë dhe më e thellë nuk kishte afruar aq shumë dy zemra; zemëregri ia kishte shpëtuar jetën zemërbutit, dhe për këtë kishte dhe prerjen e shpatës në fytyrë. Këta dy njerëz mishëronin, njëri vdekjen, tjetri jetën; njëri ishte parimi i tmerrshëm, tjetri parimi paqësor, dhe, megjithatë, duheshin. Problem i çuditshëm. Merrni me mend Orestin mëshirëmadh dhe Piladin e pamëshirshëm. Përfytyroni Arimanin vëlla të Ormusit.

Le të shtojmë se nga këta të dy ai që quhej "i egër", ishte në të njëjtën kohë më vëllazërori i njerëzve; ai lidhte plagët, mjekonte të sëmurët, i kalonte ditët dhe netët nëpër ambulancat dhe spitalet, atij i regëtinte zemra për fëmijët këmbëzbathur, ai s'kishte gjë për vete dhe gjithçka ua jepte të varfërve. Kur bëhej luftë hidhej në zjarr; marshonte në krye të kolonave dhe atje ku lufta ziente më shumë, i armatosur, sepse mbante në brez një shpatë e dy kobure, dhe i çarmatosur, sepse kurrë s'e kishin parë ta zhvishte njëherë shpatën ose të prekte me dorë koburet. Ai u dilte në ballë goditjeve, por goditje nuk jepte kurrë. Thuhej se ai kishte pas qenë prift.

Njëri nga këta dy burra ishte Goveni, tjetri ishte Simurdeni. Midis dy burrave ishte miqësia, por midis dy parimeve ishte urrejtja; ishte si një shpirt i prerë më dysh, dhe i ndarë; Goveni, në të vërtetë, kishte marrë një gjysmë nga shpirti i Simurdenit, por gjysmën e butë. Dukej se Goveni kishte pasur rrezen e bardhë dhe se Simurdeni kishte ruajtur për vete atë që mund ta quajmë rreze e zezë. Së këtejmi një mospajtim i brendshëm. Kjo luftë e shurdhër nuk mund të mos shpërthente. Një mëngjes, beteja filloi.

Simurdeni i tha Govenit:

- Ku jeni me punët?

Goveni u përgjigj:

- Ju e dini aq mirë sa ç'e di dhe unë. Kam shpërndarë bandat e Lantenakut. Tani vetëm pak njerëz i kanë mbetur me vete. Ja tek e keni të strukur pas pyllit të Fuzherës. Brenda tetë ditëve, ai do të rrethohet.

- Po brenda pesëmbëdhjetë ditëve?

- Do të kapet.

- Po pastaj?

- A e keni lexuar afishin tim?

- Po. E pastaj?

- Do të pushkatohet.

- Prapë shpirtbutësi. Atij i duhet prerë koka në gijotinë.

- Unë jam për vdekjen ushtarake.

- Dhe unë,- ia ktheu Simurdeni,- jam për vdekjen revolucionare.

E vështroi Govenin drejt në fytyrë dhe i tha:

- Pse i le të lira ato murgeshat e kuvendit të Sen-Mark-lë-Blankut?

- Unë nuk luftoj kundër grave,- u përgjigj Goveni.

- Ato farë grash e urrejnë popullin. Dhe kur është puna për urrejtje një grua është barazi me dhjetë burra. Përse nuk pranove ta dërgoje në gjykatën revolucionare gjithë atë kopenë e priftërinjve të vjetër fanatikë që u kapën në Luvinj?

- Unë nuk luftoj kundër pleqve.

- Një prift i vjetër është më i keq se një i ri. Kryengritja e predikuar prej flokëve të bardha është më e rrezikshme. Njerëzit u besojnë rrudhave. S'ka mëshirë të rreme Goven. Vrasësit e mbretit janë çliruesit. Nguli sytë mirë te kulla e Tamplit.

- Kulla e Tamplit. Të kisha gjë në dorë, do ta liroja princin trashëgimtar. Unë nuk bëj luftë kundër fëmijëve.

Syri i Simurdenit erdh' e u ashpërsua.

- Goven, dije se duhet luftuar, kundër gruas kur ajo quhet Maria Antuaneta, kundër plakut kur quhet papa Piu VI, dhe kundër fëmijës kur quhet Luigj Kapeti.

- Unë, o mësuesi im, nuk jam njeri i politikës.

- Mendoju që të mos jesh njeri i rrezikshëm. Përse, në sulmin kundër postës së Kosesë, kur rebeli Zhan Treton, i rrethuar dhe në pikën e fundit, u turr vetëm me shpatë në dorë, kundër gjithë kolonës, thirre: *Hapni rreshtat. Lëreni të kalojë!*

- Sepse nuk është e hijshme që njëmijë e pesëqind veta të vrasin një njeri.

- Përse vallë, në Kajetëri d'Astijé, kur pe se ushtarët e tu do ta vrisnin vandeasin Zhozef Bezierin, që ishte plagosur dhe që po hiqej zvarrë, thirre: Ecni përpara! Pa ia rregulloj unë hesapin këtij; dhe shtive me kobure në erë.

- Sepse nuk mund të vrasësh një njeri të rënë përdhé.

- Dhe nuk bëre mirë. Që të dy ata janë sot kryetarë bandash, Zhosef Bezieri është Mustashi, dhe Zhan Tretoni është Zhambë-d'Arzhani. Duke shpëtuar këta dy njerëz, ti i ke dhënë dy armiq republikës.

- Sigurisht, unë dëshiroja t'ia bëja miq, dhe jo t'i jepja armiq.

- Përse vallë, pas fitores së Landeanit, nuk i pushkatove ata të treqind fshatarët të zënë robër?

- Sepse, përderisa Bonshamp iu fali jetën robërve republikanë,

desha që bota të thoshin se edhe republika u falte jetën robërve monarkistë.

- Por atëherë, në qoftë se e kap Lantenakun do ta lësh?

- Jo.

- E pse? Gjersa fale të treqind fshatarët?

- Fshatarët janë të padijshëm: Lantenaku di se ç'bën.

- Por Lantenakun e ke të familjes.

- Franca është familja ime.

- Lantenaku është plak.

- Lantenaku është një i huaj. Lantenaku s'ka moshë. Lantenaku është armiku i atdheut. Dyluftimi midis meje dhe atij nuk mund të mbarojë veçse me vdekjen e tij ose me vdekjen time.

- Goven, mbaje mend këtë fjalë.

- E thashë njëherë.

Pati një heshtje dhe të dy vështruan njëri-tjetrin.

Dhe Goveni nisi përsëri:

- Datë e përgjakshme do të jetë ky viti 93 që jetojmë ne.

- Ki mendjen!- bërtiti Simurdeni.- Jemi përpara detyrash të tmerrshme. Mos padit atë që nuk është i paditshëm. Qysh kur vallë sëmundja është gabimi i mjekut? Po, ajo që karakterizon këtë vit të madh, është që të jesh pa mëshirë. Përse? Sepse ai është viti i madh revolucionar. Viti në të cilin jemi ne mishëron revolucionin. Revolucioni ka një armik, botën e vjetër, dhe kjo është e pamëshirshme për të, ashtu sikundër kirurgu ka një armik, gangrenën, dhe është i pamëshirshëm për të. Revolucioni e çrrënjos monarkinë te mbreti, aristokracinë te fisniku, despotizmin tek ushtari, besëtytninë te prifti, barbarinë te gjykatësi, me një fjalë, gjithçka që është tirani, në gjithçka që është tirane. Operacioni është i llahtarshëm, revolucioni e bën këtë operacion me dorë të sigurt. Për sa i përket sasisë së mishit që sakrifikon, pyet më mirë Boerhavin se çfarë mendon. Cilin tumor pret dhe nuk del gjak? Cilën shtëpi në flakë shuan dhe nuk i mbetet hise zjarrit? Këto domosdora të tmerrshme janë vetë kushti i suksesit. Një kirurg i përngjet një kasapi; një shërues mund të bëjë efektin e një xhelati. Revolucioni i kushtohet me vetëmohim veprës së vet fatale. Ai cungon, por shpëton. Çfarë! Ju i kërkoni falje për virusin, për mikrobin! Ju doni që revolucioni të jetë mëshirëmadh për atë që është helmatonjëse! Revolucioni s'dëgjon hiç nga ai vesh. Ai e ka kapur për gryke të kaluarën dhe do t'ia hajë kokën. Ai i bën qytetërimit një prerje të thellë prej nga do të shpërthejë shëndeti i gjinisë njerëzore. Ju vuani? Pa dyshim. Sa kohë do të zgjatë kjo vuajtje? Aq kohë sa do të vazhdojë operacioni. Pastaj do të jetoni. Revolucioni gjymton botën. Së këtejmi rrjedh edhe kjo hemorragji e 93-shit.

- Kirurgu është i qetë,- tha Goveni,- dhe njerëzit që nuk shoh janë të dhunshëm.

- Revolucioni,- ia priti Simurdeni,- kërkon për ta ndihmuar punëtorë të egër. Ai shtyn tutje çdo dorë që dridhet. Ai s'ka besim veçse tek të papërkulshmit. Dantoni është i tmerrshmi, Robespieri është i paepshmi, Sen-Zhysti është i papërlyeshmi, Marati është i papajtueshmi. Ki mendjen, Goven. Këta emra janë të domosdoshëm. Ata për ne vlejnë armata të tëra. Ata do ta tmerrojnë Europën.

- Dhe ndoshta edhe të ardhmen,- tha Goveni.

U ndal dhe ia nisi prapë.

- Veç asaj, o mësuesi im, e keni gabim; unë nuk akuzoj asnjeri. Sipas mendjes sime, pikëpamja e vërtetë e revolucionit, është papërgjegjësia. Askush nuk është i pafajshëm, askush nuk është fajtor. Luigji XVI është një dele e flakur në mes të luanëve. Ai do që të ikë, do që të shpëtojë, përpiqet që të mbrohet; po të mundte edhe të kafshonte. Por s'ka luan që ta lerë. Vullneti i tij i vakët merret për krim. Kjo dele e inatosur ckërfëllit dhëmbët. Tradhtari! thonë luanët. Dhe e hanë. Me të bërë këtë punë, nisin luftën midis tyre.

- Delja është një kafshë.

- Por luanët çfarë janë?

Kjo përgjigje e bëri Simurdenin të mendojë. Ai ngriti kokën dhe tha:

- Ata luanë janë ndërgjegje. Ata luanë janë idera. Ata luanë janë parime.

- Ata bëjnë terror.

- Një ditë, revolucioni do të jetë justifikimi i terrorit.

Duhet të keni frikë se mos terrori bëhet shpifja e revolucionit.

Dhe Goveni vazhdoi:

- Liri, Barazi, Vëllazërim, janë dogma paqeje dhe harmonie. Përse t'u japim këtyre një pamje që të kall datën? Çfarë duam ne? T'i kthejmë popujt me republikën universale. E pra, le të mos u shtimë frikën. Ç'na hyn në punë frikësimi? Ashtu sikurse zogjtë, popujt nuk i tërheq dordoleci. Nuk duhet të bësh të keqen për të bërë të mirën. Nuk përmbyset froni për të lënë më këmbë karamanjollën. Vdekje mbretërve, dhe jetë kombeve. Le të rrëzojmë poshtë kurorat dhe le të kursejmë kokat. Revolucioni është pajtim dhe jo llahtarë. Njerëzit shpirtegër u shërbejnë keq ideve të ëmbla. Amnistia për mua është fjala më e bukur e gjuhës njerëzore. Unë dua të derdh gjak vetëm duke rrezikuar gjakun tim. Veç kësaj, unë nuk di tjetër veçse të luftoj dhe s'jam tjetër veçse një ushtar. Por në qoftë se njeriu nuk mund të dalë, atëherë nuk e vlen barra qiranë që edhe të fitojë. Le të jemi, gjatë betejës, armiqtë e armiqve tanë, dhe pas fitores le të jemi vëllezërit e tyre.

- Ki mendjen!- përsëriti Simurdeni për të tretën herë.- Goven, ti je për mua më shumë se im bir, ki mendjen!

Dhe shtoi i menduar.

- Në kohët si këto tonat, mëshira mund të jetë një nga format e tradhtisë.

Po t'i dëgjonte njeri këta dy burra, do të dukej sikur dëgjonte dialogun e shpatës dhe të sëpatës.

8

Doloresa

Ndërkohë nëna po kërkonte të vegjlit e saj.

Ajo ecte përpara. Po si jetonte ajo? E pamundur ta thuash. As ajo vetë nuk e dinte. Eci e eci ditë e net; hëngri barishte, fjeti për tokë, e zuri gjumi përjashta, nëpër ferra, nën yjtë, disa herë nën shi dhe në thëllim.

Ajo endej nga fshati në fshat, nga çifligu në çiflig, duke pyetur andej e këtej. Ndalej te pragjet e shtëpive. Fustani i ishte bërë copë e çikë. Disa herë e futnin brenda, disa herë e dëbonin. Kur nuk mund të hynte në shtëpitë, ajo shkonte në pyjet.

Ajo nuk e njihte vendin, nuk dinte asgjë, me përjashtim të Sikuanjarit dhe të famullisë së Azesë; s'kishte asnjë itinerar, kthehej prapë andej nga kishte ardhur, rifillonte edhe njëherë udhën që kishte përshkuar më përpara, bënte udhë kot më kot. Ajo ndiqte herë xhadenë, herë hullitë e karrove, herë monopatet nëpër koriet. Me këtë jetë kështu kuturu, ajo i kishte grisur fare rrobet e saj të mjerueshme. Kishte ecur në krye me këpucë, pastaj këmbëszbathur, pastaj me këmbë të përgjakura.

Ajo ecte përmes luftës, përmes të shtirave të pushkëve, pa dëgjuar asgjë, pa parë asgjë, pa iu shmangur asgjëje, duke kërkuar fëmijët e saj. Duke qenë se gjithë botën e kishte përfshirë kryengritja, s'kishte më as xhandarë, as kryetarë bashkie, as autoritete. Ajo kishte të bënte vetëm me udhëtarët.

Ajo u fliste atyre. I pyeste:

- Mos keni parë gjëkundi tre fëmijë të vegjël?

Udhëtarët ngrinin kokën.

- Dy djem dhe një vajzë,- thoshte ajo.

Dhe vazhdonte:

- Rene-Zhanin, Gros-Alenin, Zhorzhetën? Nuk i keni parë këta?

Dhe vazhdonte përsëri:

- Më i madhi është katër vjeç e gjysmë, e vogla është njëzet muajshe.

Dhe shtonte:

- Mos e dini se ku janë? M'i kanë rrëmbyer.

Ata e vështronin. Dhe kaq.

Duke parë se nuk e kuptonin, ajo thoshte:

- Është puna se janë të mitë, prandaj.

Njerëzit shikonin udhën e tyre. Atëherë ajo ndalte, nuk thoshte më asgjë, dhe këpuste flokët duke i kapur me thonj.

Megjithatë, një ditë një fshatar e mbajti vesh. Ky babaxhan filloi të mendojë.

- Po dale, dale njëherë, - tha ai.- Tre fëmijë?

- Po.

- Dy djem?...

- Dhe një vajzë.

- Këta po kërkoni ju?

- Po.

- Kam dëgjuar të flitet për një zotëri që kishte marrë tre fëmijë të vegjël dhe që i mbante me vete.

- Ku është ky njeri?- bërtiti ajo. Ku janë ata?

Fshatari u përgjigj:- Shko në Turgë.

- Atje do t'i gjej fëmijët e mi?

- Ma merr mendja se po.

- Si thatë?

- Turgë.

- Ç'është kjo Turgë?

- Është një vend.

- Mos është ndonjë fshat? Ndonjë kështjellë, ndonjë çiflig?

- S'kam qenë kurrë atje.

- A është larg.

- Dhe afër s'është.

- Nga cila anë!

- Andej nga Fuzheri.

- Nga ç'udhë shkohet atje?

- Tani ju jeni në Vantortë, - tha fshatari,- do ta lini Ernenë më të majtë dhe Kokselën më të djathtë, do të kaloni nëpër Lorshamp dhe do të përshkoni Lërunë.

Dhe fshatari ngriti dorën drejt perëndimit.

- Mbaj gjithmonë drejt përpara duke shkuar nga ajo anë ku perëndon dielli.

Para se fshatari të kishte ulur krahun, ajo ia kishte filluar të ecurit.

Fshatari i thirri:

- Po, shikoni, kini mendjen. Bëhet luftë atyre anëve.

Ajo s'u kthye fare për t'iu përgjigjur, dhe vazhdoi të ecë përpara.

9

Një bastilje krahine

1

Turga

Këtu e dyzet vjet të shkuara, udhëtari, që kishte hyrë në pyllin e Fuzherës nga ana e Lenjeletit dhe dalë s'andejmi nga ana e Parinjesë, bënte në klarishten e kësaj pyllnaje të thellë, një takim të përzishëm. Duke dalë nga prozhmi, atij i dilte papritmas përpara Turga.

Jo Turga e gjallë, por Turga e vdekur. Turga e plasaritur, e shpuar, plot vraga dhe e shkallmuar. Gërmadha është përpara ndërtesës ashtu siç është fantazma përpara njeriut. S'gjen pamje më ogurzezë se Turga. Ajo që kishte njeriu përpara syve, ishte një kullë e lartë e rrumbullakët, krejt e vetmuar në qoshe të pyllit si ndonjë keqbërës. Kjo kullë, e drejtë, mbi një bllok shkëmbi të prerë thikë, kishte një pamje gati romake, aq fort ishte e drejtë dhe e lidhur mirë, dhe aq fort në këtë masë të fort ideja e fuqisë ishte gërshetuar me idenë e rënies. Bile romake ishte pak, sepse ajo ishte romane. E filluar në shekullin e nëntë, ajo kishte qenë mbaruar në të dymbëdhjetin shekull, pas kryqëzatës së tretë. Pezulet e harqeve të gurta e me veshore tregonin moshën e kullës. Njeriu afrohej, i ngjitej shkarrëzimës, shquante një borde, kuturiste e hynte brenda, dhe shihte që kulla ishte e zbrazët. Ajo ishte diçka si një gyp guri i vendosur më këmbë mbi tokë. Nga lart-poshtë asnjë të ndarë; as çati, as tavane, as dyshemeza, veç shqyerje qemeresh dhe oxhakësh, frëngjira topash, në lartësira të ndryshme, kordone gurësh graniti të dalë jashtë murit dhe disa trarë transversalë, që shënon katet, mbi trarët glasat e shpendëve të natës, muri kolosal, pesëmbëdhjetëkëmbësh i trashë në themel dhe dymbëdhjetë në kulm, aty ku zgavra dhe vrima, të cilat dikur kishin qenë porta, prej nga mund të shiheshin shkallë në brendësinë e errët sterrë të murit. Shtegtari që hynte mbrëmave aty brenda dëgjonte tek çirreshin së thirrur kukumjaçkat, spurdhiakët, cironkët e vegjël dhe harabelat, dhe shikonte nën këmbët e veta rrënjë, gurë, zvarranikë, dhe mbi kryet e vet, përmes një rrethi të errët që ishte kulmi i kullës dhe që dukej si gryka e një pusi shumë të madh, shikonte yjtë.

Ishte tradita e vendit që në katet e sipërme të kësaj kulle të kishte porta sekrete, të bëra, si portat e varreve të mbretërve të Judesë, me një gur të madh që sillej mbi një bosht, që hapej e që pastaj mbyllej dhe që zhdukej e bëhej njësh me murin; kjo ishte një modë arkitekturale e

sjellë nga kryqëzatat së bashku me harkun në formë ogjivale. Kur këto porta ishin të mbyllura ishte e pamundur t'i gjeje përsëri, aq mirë ishin përzier e sajuar me gurët e tjerë të murit. Edhe sot e kësaj dite mund të shohësh asi portash në qytezat misterioze të Anti-Libanit, që i kanë shpëtuar tërmetit të dymbëdhjetë qyteteve në kohën e mbretërimit të Tiberit.

2

Zgërdhela

Zgërdhela prej nga hyje brenda në gërmadhë ishte një zgavërim mine. Për një njohës, të familjarizuar me Erradin, Sardin dhe Paganin, kjo minë ishte bërë me mençuri të madhe. Gollja e zjarrit në formë kësule prifti ishte e përpjesëtuar me fuqinë e kullës që duhej të shkallmonte. Kjo golle duhej të kishte nxënë brenda të paktën dy kuintalë barut. Mund të arrije aty me anë të një kanali gjarpërues, që vlen më shumë se një kanal i drejtë; shkatërrimi i shkaktuar nga mina tregonte çiltas, në copëtimin e gurit, llokumin e dinamitit, i cili kishte diametrin e duhur sa një vezë pule. Shpërthimi i kishte bërë murit një plagë të thellë prej nga luftëtarët rrethues duhej të kishin hyrë. Kjo kullë dukej se kishte përballuar, në epoka të ndryshme, rrethime të vërteta sipas rregullave ushtarake; ajo ishte bërë shoshë nga breshëritë; dhe këto breshëri s'ishin të gjitha të së njëjtën kohë; çdo gjyle i le murit mbrojtës shenjën e vet të posaçme; dhe të gjitha i kishin lënë kësaj kulle vragën e tyre, që nga gjylet prej guri të të katërmbëdhjetit shekull gjer te predhat prej hekuri të shekullit tetëmbëdhjetë.

Zgërdhela jepte të hyrë në atë që duhej të kishte qenë kati përdhes. Ballë për ballë zgërdhelës, në murin e kullës, hapej dritareza e një podrumi të gdhendur në shkëmb dhe zgjatej në themelet e kullës gjer në sallën e katit përdhes.

Ky bodrum treçerek i mbushur me dhe e gurë, ka qenë pastruar më 1835 nën kujdesin e Z.August lë Prevostit, antikuarit të Bernejit.

3

Biruca e harresës

Ky bodrum ishte biruca e harresës. Çdo kullë kishte birucën e vet. Ky bodrum, si shumë qilarë ndëshkimi të të njëjtave epoka, kishte dy kate. Kati i parë, ku hyje nga dritarëza, ishte një dhomë mjaft e gjerë, në një rrafsh me sallën e katit përdhes. Në faqet e kësaj dhome

dukeshin dy brazda paralele dhe vertikale, që shkonin nga njëri mur te tjetri duke kaluar nëpër kubenë, ku kishin lënë vraga të thella të cilat të jepnin përshtypjen e dy hullive. Në të vërtetë ato ishin dy hulli. Këto dy hulli ishin gërryer nga dy rrota. Qëmoti, në kohët feudale, ishte pikërisht në këtë dhomë që bëhej shkyerja e njerëzve të dënuar, me më pak zhurmë se sa bënin të katër kuajt. Aty ishin dy rrota aq të forta dhe aq të mëdha sa ato preknin muret dhe qemerin. Në secilën prej këtyre rrotave lidhnin një krah dhe një këmbë të të dënuarit, pastaj i rrotullonin rrotat në drejtim të përkundërt dhe kështu njeriu shqyhej më katërsh. Duhej mundim për këtë punë. Së këtejmi edhe hullitë e gërryera në gurin që preknin rrotat. Mund të shohësh edhe sot e kësaj dite një dhomë të kësaj fare në Vianden.

Nën këtë dhomë ishte një dhomë tjetër. Kjo ishte biruca e vërtetë e harresës. Aty nuk hyje nga ndonjë portë, por rraseshe nëpër një vrimë. I dënuari, lakuriq, zbritej me anën e një litari të kaluar nën sqetullat, në dhomën e poshtme nëpër një dritarëz të vogël të hapur në mes të pllakave prej guri të dhomës së sipërme. Po ta kishte ndarë mendjen për të jetuar aty, i hidhnin ushqimin nëpër këtë vrimë. Edhe sot e kësaj dite mund të shohësh një vrimë të kësaj fare në Bujon.

Përmes kësaj vrime frynte erë. Kthina e poshtme, e gërmuar nën sallën e katit përdhes, ishte, më mirë të thuash, një pus se sa një kthinë. Trualli mbante ujë, dhe një ajër i akullt e mbushte birucën. Era që bënte të vdiste të burgosurin e poshtëm, e bënte të burgosurin e sipërm të jetonte. Era në fjalë bënte që në burg të merrje frymë. I burgosuri i sipërm, që mund të lëvizte qorrazi nën qemerin e vet, e merrte ajrin vetëm nga kjo vrimë. Madje, kush hynte aty, ose kush binte aty, nuk dilte më së andejmi. I takonte të burgosurit që të lëvizte me kujdes në terr. Një hap i gabuar mund ta bënte të burgosurin e sipërm, të burgosur të poshtëm. Punë për të ishte. Po të mos i qe mërzitur jeta, kjo vrimë ishte një rrezik; po t'i mërzitej, ajo ishte një rrugëdalje. Kati i sipërm ishte qelia, kati i poshtëm ishte varri. Shkallëzim i përngjashëm me shoqërinë e ahershme. Këtyre u thoshnin stërgjyshët tanë "birucat në fund të pusit". Meqenëse këto tani janë zhdukur, ky emër për ne nuk ka më kuptim. Në saje të revolucionit, ne tani i dëgjojmë këto fjalë pa na bërë asnjë përshtypje.

Që së jashtmi kullës, sipër zgërdhelës, e cila këtu e dyzet vjet përpara ishte hyrja e saj e vetme, dalloje një beden më të gjerë se frëngjitë e tjera, tek e cila varej një grillë hekuri e shkulur dhe e shqyer.

4

Ura e kështjellëzës

Kësaj kulle, dhe nga ana e kundërt e zgërdhelës, i lidhej një urë e gurtë me tri harqe, që ishte e dëmtuar pak. Ura kishte pasur sipër edhe disa ndërtesa të ndara, nga të cilat kishin ngelur disa mbeturina. Këtyre ndërtesave të ndara ku dukeshin akoma shenjat e një zjarri, s'u kishte mbetur gjë tjetër veçse karabinaja e nxirë, një farë skeleti përmes të cilit kalonte drita, dhe që çohej pranë kullës, si ndonjë skelet përkrah ndonjë fantazme.

Kjo gërmadhë sot është krejt e shkatërruar, dhe nuk ka mbetur soje asnjë gjurmë. Atë që kanë bërë shumë shekuj dhe shumë mbretër, mjafton një ditë dhe një fshatar që ta prishi.

Turga, shkurtim në gjuhë të fshatarëve, do të thotë Tur-Goven (Kulla-Goven); ashtu sikurse *Zhypela* do të thotë Zhypeliera, dhe sikurse ai emri i një gungaçi kryetar çete, *Pënson-lë-Torti*, do të thotë Pëson-lë-Torty.

Turga, e cila këtu e dyzet vjet më parë ishte një gërmadhë dhe që sot është një hije, ishte më 1793 një fortesë. Ajo ishte bastija e vjetër e Govenëve, që ruante në perëndim hyrjen e pyllit të Fuzherës, pyll i cili, dhe ai vetë, tani mezi është një korie.

E kishin ndërtuar këtë qytezë mbi njërin prej atyre blloqeve të mëdha prej shiste që janë me shumicë midis Majenës dhe Dinanit, dhe që janë gjithkund të përhapur prozhmeve e shkurreve, a thua se titanët atje kishin bërë luftë me gurë.

Kulla ishte e tërë fortesa; nën kullë, në këmbë të shkëmbit ishte një nga ato rrjedhat e ujit, të cilat janari i shndërron në përrenj dhe qershori i le të thatë. E thjeshtuar gjer më këtë masë, kjo fortesë ishte, në mesjetë, pothuajse e pazaptueshme. Ura e dobësonte pak. Govenët gothikë e kishin ndërtuar pa urë. Mund t'i afroheshe kullës atëherë nëpër një urzë të varur, e cila me një të rënë të sëpatës mund të këputej. Për sa kohë Govenët ishin vikontë, ajo u pëlqeu kështu siç ishte, dhe patën qenë të kënaqur, por kur u bënë markezë, dhe kur braktisën spilenë për të vajtur në oborrin mbretëror, ata hodhën tri harqe sipër përroit, dhe u bënë të prekshëm nga ana e fushës, ashtu siç u bënë të prekshëm edhe nga ana e mbretit. Markezët në shekullin e shtatëmbëdhjetë dhe markezet në të tetëmbëdhjetin, nuk dëshironin që të ishin të pakapshëm. "Të kopjojmë Versajën" zuri vendin e "të shkojmë sipas gjurmëve të stërgjyshërve".

Përballë kullës, nga ana perëndimore, ishte një rrafshinë mjaft e lartë, që shkonte e mbaronte te fushat; kjo rrafshinë vinte e, pothuajse

prekte kullën, dhe s'ishte ndarë soje veçse nga një përrua shumë i thellë ku rridhte njëshe, i cili është një degë që derdhet në Kuesnon. Ura që lidhte forbullakët roman. Kjo kullë e denjë për pyjet ishte një fqinjë e pazakontë për këtë urë të denjë për Versajën. Merrni me mend Alen-Barbë-Tortin tek i jep krahun Luigjit XIV. Ky ansambël të fuste datën. Nga të dytesën me rrafshinën, pati qenë ndërtuar mbi këmbëza të larta; dhe mbi këto këmbëza u ndërtua, si në Shënonso, një ndërtesë me stil Mansard që ishte më e banueshme se kulla. Por zakonet ishin akoma shumë të ashpra; zotërinjtë ruajtën zakonin të banonin në dhomat e kullës që ishin si qelira burgu. Ndërsa në ndërtesën përmbi urë, e cila ishte një farë kështjellëze, u sajua një korridor i gjatë që shërbente si hyrje dhe që u quajt salla e rojeve; sipër kësaj kulle të rojeve, që ishte një farë kati i ulët midis katit përdhes dhe atij të parë, vendosën një bibliotekë, dhe sipër bibliotekës hambaret. Dritare të gjata me xhame të vegjël të Bohemisë, pilastra midis dritareve, medaljone të skulpturuar në mur; tri kate, poshtë heshta dhe mosketa; në mes libra; lart thasë me elb; gjithë kjo ishte pak e egër dhe fort e fisme.

Kulla përbri të shtinte frikën.

Ajo e mbizotëronte këtë ndërtesëz të bukur me të gjithë lartësinë e saj të sterrosur. Që nga platforma në majë të kullës mund ta përvëloje urën.

Të dyja ndërtesat, njëra e ashpër, tjetra e lëmuar, nuk vinin hiç me njëra-tjetrën. Të dy stilet nuk ujdisnin fare; megjithëse dy gjysma rrethi duken sikur duhet të jenë të njëllojta, asgjë s'i përgjet më pak se një arkivoltë klasike qemerit të rrum madhëritë e përziera shpërthente nuk di se çfarë gjëje e egër.

Nga pikëpamja ushtarake, ura, le ta theksojmë, pothuajse hapte shtegun për të dorëzuar kullën. Ura e zbukuronte kullën, por edhe e çarmatoste; duke filluar nga stolitë, ajo kishte humbur nga forca. Ura e vinte në një nivel me rrafshinën. Gjithmonë e pazaptueshme nga ana e pyllit, kulla tani mund të goditej nga ana e fushës. Dikur ajo komandonte rrafshinën, tani rrafshina e komandonte atë. Një armik i vendosur në rrafshinë mund të bëhej shpejt zot i urës. Biblioteka dhe hambari ishin në favor të rrethuesit dhe kundër fortesës. Një bibliotekë dhe një hambar i përngjasin njëri-tjetrit për shkak se librat dhe kashta janë lëndë djegëse. Për një rrethues që përdor zjarrin, të djegë Homerin apo të djegë një vandak sanë, mjaft që të djegë, është njësoj. Francezët ua kanë provuar gjermanëve duke djegur bibliotekën e Haidelbergut, dhe gjermanët ua kanë provuar francezëve duke djegur bibliotekën e Strazburgut. Kjo urë, që i ishte shtuar Turgës, ishte strategjikisht një gabim; por në shekullin e shtatëmbëdhjetë,

nën Kolbertin dhe Luvuanë, princët Goven, ashtu sikurse princët de Rohan dhe princët La Tremuajë, nuk besonin se asaj dite e tutje do të mund t'i rrethonte njeri. E, megjithatë, ndërtuesit e urës kishin marrë disa masa. Së pari, ata kishin parashikuar zjarrin; nën tri dritaret, nga ana e poshtme e urës, ata kishin varur shtrirazi, tek ca çengelë, që mund t'i shikoje edhe këtu e gjysmë shekulli përpara, një shkallë të fortë shpëtimi e cila kishte si gjatësi lartësinë e dy kateve të para të urës, lartësi e cila e kalonte atë të tri kateve të zakonshme; së dyti, ata kishin parashikuar sulmin; ata e kishin veçuar urën nga kulla me anën e një porte të hekurt të rëndë dhe të ulët; kjo portë ishte me qemer; ajo mbyllej me një kyç të madh që ishte në një vend të fshehur, të cilin vetëm i zoti e dinte, dhe, po të mbyllej një herë, kjo portë i bënte sfidë dashnores, dhe gati i bënte ballë gjyles.

Duhej të kaloje nëpër urë për të mbërritur në këtë portë, dhe të kaloje nëpër këtë portë për t'u futur në kullë. Hyrje tjetër s'kishte.

5

Porta e hekurt

Kati i dytë i kështjellës së urës, i lartuar për shkak të këmbëzave, korrespondonte me katin e dytë të kullës; pikërisht në këtë lartësi, për më shumë siguri, ishte vendosur porta e hekurt.

Porta e hekurt hapej, nga ana e urës mbi bibliotekën, dhe nga ana e kullës mbi një sallë të madhe me qemere dhe me një kolonë në mes. Kjo sallë, siç e thamë dhe pak më përpara, ishte kati i dytë i kullës. Ajo ishte e rrumbullakët si kulla vetë; frëngjira të gjata, që shikonin nga fusha, i jepnin asaj dritë. Muri krejt i egër, ishte i zhveshur, dhe asgjë nuk mbulonte gurët e tij, të cilët, madje, ishin përngjitur në mënyrë shumë simetrike. Mund të arrije në këtë sallë me anë të një shkalle në formën e samarit të kërmillit të hapur brenda në mur, gjë krejt e thjeshtë kur muret janë pesëmbëdhjetë këmbë të gjerë. Në mesjetë qytetet pushtoheshin rrugë për rrugë; një rrugë, shtëpi për shtëpi; një shtëpi, dhomë për dhomë. Një fortesë rrethohej e mësyhej kat pas kati. Turga nga kjo pikëpamje ishte goditur me mençuri të madhe dhe paraqitej shumë ters e shumë e vështirë. Nga një kat në tjetrin duhej të ngjiteshe me anë të një shkalle në formë spirali, së cilës mund t'i afroheshe me vështirësi, portat ishin të tërthorta ishin më të ulëta se shtati i njeriut dhe duhej të ulje kokën për të kaluar nëpër to; mirëpo, kokë e ulur do të thotë kokë e prerë; dhe, në çdo portë i rrethuari e priste si në pusi rrethuesin.

Nën sallën e rrumbullakët me shtyllë ishin dy dhoma të

përngjashme, të cilat ishin kati i parë dhe kati i përdhes, dhe sipër saj ishin tri dhoma; mbi këto të gjashtë dhomat, të vendosura njëra mbi tjetrën, kulla mbyllej me një kapak guri që përbënte platformën, dhe ku mund të arrije me anë të një portëze të ngushtë.

Trashësia pesëmbëdhjetëkëmbëshe e murit, të cilin ishte dashur që ta çanin e ta hapnin për të vendosur e për të shikuar aty në mes portën e hekurt, e kllaposte këtë portë nën një qemer të thellë; kështu që, kur porta ishte e mbyllur, ajo qëndronte mbyllur; si nga ana e kullës ashtu dhe nga ana e urës, nën një portik prej gjashtë ose shtatë këmbësh të thellë; kur porta ishte e hapur këta dy portikë bëheshin njësh dhe formonin qemerin e hyrjes.

Nën portikun nga ana e urës hapej, në trashësinë e murit, kamarja e ulët e një shkallëze në trajtë vidhe që të çonte në korridorin e katit të parë nën bibliotekën; edhe këtu paraqitej një vështirësi për rrethuesin. Kështjellëza mbi urë paraqiste në fundin e saj nga ana e rrafshinës vetëm një mur të prerë thikë dhe ura pritej aty. Një urë lëvizëse, e vendosur pas një porte të ulët e vinte kështjellëzën në lidhje me rrafshinën, dhe kjo urë lëvizëse, që, për shkak të lartësisë së rrafshinës, nuk ulej kurrë veçse në një plan të pjerrët, të çonte në korridorin e gjatë, që quhej salla e rojeve. Pasi ta kishte shtënë në dorë këtë korridor, rrethuesi, për të mbërritur te porta e hekurt, ishte i shtrënguar, që ta merrte me luftë të ashpër shkallën në trajtë vidhe, që ngjitej në katin e dytë.

6

Biblioteka

Sa për bibliotekën, ajo ishte një sallë e gjatë që kishte gjerësinë dhe gjatësinë e urës, dhe një portë të vetme, portën e hekurt. Një portë e rreme e veshur me cohë të gjelbër, dhe që mjaftonte ta shtyje për ta hapur, maskonte nga brenda qemerin e hyrjes së kullës. Muri i bibliotekës ishte nga lart e deri poshtë, dhe nga dyshemeja në tavan, i veshur me dollapë me xhama në shijen e bukur të mobilierisë së shekullit të shtatëmbëdhjetë. Gjashtë dritare të mëdha, nga tri për çdo anë, nga një mbi secilin hark të urës, ndriçonin këtë bibliotekë. Nëpër këto dritare, së jashtmi dhe që nga lartësia e rrafshinës, dukej brendësia e bibliotekës. Në pjesët midis dy dritareve qëndronin, majë piedestalesh lisi të skulpturuar gjashtë buste mermeri, Hermolausi i Bizantit, Atheneu gramatikant naukratik, Suidasi, Kazoboni, Klovisi, mbret i Francës dhe Kancelari i tij, Anakalusi, i cili, bile, nuk ishte më tepër kancelar se sa ishte mbret Klovisi.

Në këtë bibliotekë kishte disa libra të rëndomta. Një libër ka mbetur i famshëm. Ishte një in-kuarto i vjetër me shtampa, që kishte si titull me shkronja të mëdha: SHENJT BARTALLOMEU, dhe si nëntitull *Ungjilli pas shenjt Bartallomeut i shoqëruar në krye nga një disertacion i Pantenusit, filozof i krishterë, mbi çështjen për të ditur nëse ky ungjill duhet të njihet si apokrif dhe nëse shenjt Bartollomeu është i njëjti me Nathanailin.* - Ky libër i konsideruar si ksompël e vetme, gjendej mbi një pult në mes të bibliotekës. Në shekullin e kaluar, njerëzia vinin dhe e shikonin për kureshtje.

7

Hambari

Sa për hambarin, i cili kishte, ashtu si biblioteka, formën e gjatë të urës, ai ishte thjesht pjesa e poshtme e hatullave të çatisë. Ai ishte si një hajet i madh i mbushur me kashtë dhe sanë, dhe i ndriçuar nga gjashtë papafingo. Asnjë zbukurim tjetër veçse një figurë të shenjt Barnabeut të gdhendur sipër portës, dhe nën të këto vargje:

Barbabus sanctus falcem jubet ire per herbam.

Kështu, kjo ishte një kullë e lartë dhe e gjerë, me gjashtë kate, e biruar aty-këtu me disa frëngjira, që kishte për hyrje e për dalje të vetme një portë të hekurt, që lidhej me një urë-kështjellëz, e mbyllur nga një urë lëvizëse; prapa kullës, pylli; para kullës, një rrafshinë drizash, më e lartë se ura, por më e ulët se kulla; nën urë midis kullës dhe rrafshinës, një përrua i thellë, i ngushtë, plot me ferra, rrëke në dimër, dhe ohe në pranverë, hendek gurishte në verë, kjo ishte Kulla-Goven, që i thoshin Turgë.

10

Pengjet

Korriku shkoi dhe erdhi gushti; një afsh heroik dhe i egër kalonte përmbi Francën; dy fantazma sa kishin përshkuar horizontin, Marati me një thikë në hie dhe Sharlota Kordej pa kokë: gjithçka bëhej e hatashme. Kurse Vandeja e mundur në strategjinë e madhe, po gjente strehë në strategjinë e vogël, që ishte më e tmerrshme, siç e kemi thënë. Kjo luftë ishte tani një betejë pa anë e pa fund, e shpërndarë nëpër pyjet; katastrofat e ushtrisë së madhe, të quajtur katolike dhe mbretërore, po fillonin; një dekret dërgonte në Vandé armatën e

Majancës; tetëmijë vandeas ishin vrarë në Ansenis; vandeasit ishin shtyrë prej Nante, shkulur prej Montegysë, dëbuar prej Tuarsit, përzënë prej Nuarmutierit, flakur jashtë prej Sholetit, Mortanjës dhe Somyrit; vandeasit po linin Partenejit, po braktisnin Klisonin; dhe po sprapseshin prej Shtatijonit; ata humbën një flamur në Sënt Hiler; u mundën në Pornik, në Sablë, në Fontënej, në Dué, në Shato - d'O, në Pont-dë-Se; ata po thyheshin në Lyson, po tërhiqeshin në Shatenjërej, po shpartalloheshin në Rosh-syr-Jon; por nga njëra anë ata kërcënonin Roshelën, dhe nga ana tjetër, në ujrat e Gernëseit, ishte një flotë angleze, nën urdhrat e gjeneral Kregut, që mbartë të përzier me oficerët më të më mirë të marinës franceze, shumë regjimente angleze, dhe që priste vetëm një shenjë të markezit de Lantënak për të zbarkuar. Ky zbarkim mund t'ia jepte përsëri fitoren në dorë kryengritjes monarkiste. Pitti ishte, veç të tjerash, një keqbërës i lindur; në politikë tradhtia është ashtu sikurse është kama në armatimin e përgjithshëm të ushtarit. Pitti i fuste kamën vendit tonë the tradhtonte vendin e vet; ta turpërosh vendin tënd është njëlloj sikur ta tradhtosh; Anglia nën sundimin e tij dhe me anë të tij bënte luftën punike. Ajo spiunonte, mashtronte, gënjente. Ajo s'e kishte fare për turp të ishte kontrabandiste dhe falsifikatore dhe ulej gjer te vogëlsirat e urrejtjes. Anglia e akaparonte dhjamin që kushtonte pesë franga një livër; në Lilë, një anglezi iu kap një letër e Prigenit, agjent i Pittit në Vandé, ku ishin shkruar këto radhë: "Ju lutem të mos i kurseni paratë. Shpresojmë se vrasjet do të bëhen me kujdes e maturi. Priftërinjtë e veshur tebdil dhe gratë janë njerëzit më të papërshtatshëm në këtë veprim. Dërgoni gjashtëdhjetëmijë livra në Ruen dhe pesëdhjetëmijë në Kaen". Kjo letër pati qenë lexuar nga Bareri në Konvansion më 1 të gushtit. Këtyre tradhtive të poshtra u përgjigjeshin egërsitë e Parreinit dhe, më vonë, gjakderdhjet e Karrierit. Republikanët e Mecit dhe republikanët e Jugut kërkonin që të marshonin kundër rebelëve. Një dekret urdhëronte formimin e njëzet e katër kompanive pionierësh për t'u vënë zjarr gardhiqeve dhe vathave të Bokazgit. Krizë e padëgjuar. Lufta mbaronte në një pikë për të filluar në një tjetër. Asnjë mëshirë; asnjë rob! Kjo ishte britma e të dy palëve. Historia ishte e mbushur me një hije të tmerrshme.

Në këtë muaj të gushtit Turga ishte e rrethuar.

Një mbrëmje, kur po ndizeshin yjtë, në qetësinë e një muzgu plot vapë, kur asnjë gjeth nuk lëvizte në pyll, kur as një fije bari nuk dridhej në fushë, përmes heshtjes së natës që po binte, një zë burie u dëgjua. Ky zë burie vinte nga maja e kullës.

Këtij zëri të burisë iu përgjigj një zë trompete, që vinte nga poshtë.

Në majë të kullës ishte një njeri i armatosur; përposh në terr, ishte një kamp ushtarak.

Shquhej si nëpër ag rreth Kullës-Goven një mizëri formash të zeza. Kjo mizëri ishte një fushim ushtarak. Disa zjarre kishin filluar këtu të ndizeshin nën drurët e pyllit dhe nëpër drizat e rrafshinës, dhe e qëndisnin terrin aty-këtu me pika të shndritshme, a thua se toka donte të yjëzohej në të njëjtën kohë me qiellin. Çfarë yjesh të zymtë janë yjet e luftës! Fushimi nga ana e rrafshinës zgjatej deri tej në fushat dhe nga krahu i pyllit futej thellë nëpër korie; Turga ishte bllokuar.

Hapësira e fushimit ushtarak të rrethuesve tregonte një ushtri në numër të madh.

Kampi e shtrëngonte pisk fortesën, dhe vinte nga krahu i kullës gjer te shkëmbi, dhe nga krahu i urës gjer te përroi.

U dëgjua edhe një zhurmë e dytë bori e që u ndoq nga një zë i dytë i trumpete.

Kjobori pyeste, dhe kjo trompetë përgjigjej:

Boria ishte kulla që pyeste kampin: A mund të flasim me ju? dhe trompeta ishte kampi që përgjigjej: Po.

Në atë kohë, duke qenë se vandeasit nuk njiheshin nga Konvansioni si ndërluftues dhe, duke qenë se ishte e ndaluar me dekret që të këmbeheshin me "brigandët" dërgata njerëzish për marrëveshje, në luftën civile ndërlidhjet, që e drejta e njerëzve autorizon në luftën e zakonshme, zëvendësoheshin sipas mundësive. Për këtë arsye ndodhte që të kishte një farë marrëveshje mirëkuptimi, midis buries fshatare dhe trompetës ushtarake. Thirrja e parë ishte vetëm një paralajmërim, thirrja e dytë bënte pyetjen: doni të dëgjoni? Po të qe se, pas kësaj thirrje trompeta heshtte, kjo ishte një pospranim; po të qe se trompeta përgjigjej, atëherë kjo ishte pranim. Kjo donte të thoshte: pushim zjarri për disa çaste.

Meqenëse trompeta iu përgjigj thirrjes së dytë, njeriu që ishte në majë të kullës foli, dhe tha kështu:

- "O njerëz që më dëgjoni, unë jam Guzhë-lë-Bryanti, i mbiquajtur Brizë-Blë (Kaltër-Thyes), për shkak se kam shfarosur shumë nga tuajt, dhe i mbiquajtur gjithashtu Imanus, për shkak se do të vras më shumë nga sa kam vrarë gjer më sot; mua më është prerë njëri gisht në tytën e dyfekut tim në sulmin kundër Granvilës, dhe mua më keni prerë kokën me gijotinë babës dhe nënës sime në Laval, dhe motrës sime Zhakëlinë që ishte tetëmbëdhjetë vjeçe. Ky, jam unë.

"Po ju flas në emër të zotërisë tim, markezit Goven de Lantenak, vikontit de Fontenej, princit breton, zot i shtatë pyjeve.

"Mësoni së pari se zotëria e tij Markezi, përpara se të ngujohej në këtë kullë ku ju e mbani të bllokuar, ua ka ndarë detyrat luftarake gjashtë kryetarëve, zëvendësve të tij; i ka dhënë Delierit vendin midis udhës së Brestit dhe udhës së Ernesë; Tretonit, vendin midis Roesë

dhe Lavalit; Zhaketit, i quajtur Tajëfer (Hekurbrerës) klarishtën e Menit të Epërm; Golierit i quajtur Grand-Poerë, Shato-Gontierin; Lekontit, Kraonin; Fuzherën, zotit Dybua-Gi; dhe, gjithë majenën, zotit Roshambo; kështu që, puna për ju nuk ka mbaruar fare me marrjen e kësaj kalaje, dhe se, edhe sikur zotëria e tij markezi të vdiste, Vandea e Zotit dhe e mbretit nuk do të vdesë.

"Kjo që po ju them unë, dijeni mirë, është për t'ju paralajmëruar. Zotnia e tij është këtu, pranë meje. Unë jam goja prej nga kalojnë fjalët e tij. O njerëz që na rrethoni, pushoni dhe dëgjoni.

"Këtë që po ju them tani e vlen barra qiranë ta mbani vesh:

"Mos harroni se lufta që po na bëni s'është aspak e drejtë. Ne jemi njerëz që banojmë në vendin tonë, dhe ne luftojmë si e do nderja, dhe jemi të thjeshtë e të dëlirtë nën vullnetin e Zotit, ashtu si bari i njomë nën vesë. Është republika ajo që na sulmoi; ajo erdhi e na trazoi në fushat tona, dhe na dogji shtëpitë dhe të korrat tona, dhe na mitraloi fermat tona; dhe gratë e fëmijët tanë u detyruan të merrnin nga sytë këmbët, të zbathur e të zhveshur, pyjeve, në një kohë kur harabeli i dimrit këndonte akoma.

"Ju, që jeni këtu dhe që më dëgjoni, na keni ndjekur në pyll sikur të ishim egërsira, dhe tani po na rrethoni në këtë kullë; ju keni vrarë ose u keni dhënë arratinë atyre që ishin bashkuar me ne; ju keni topa; ju keni bashkuar me kolonën tuaj garnizonet dhe postkomandant e Mortenit, të Barantonit, të Tijelit, të Landivisë, të Ebranit, të Tintemarkut dhe të Vitresë, që do të thotë se ju bëheni katërmijë e pesëqind ushtarë që na sulmoni; kurse ne jemi nëntëmbëdhjetë burra që mbrohemi.

"Ne kemi ushqime dhe municione.

"Ju keni arritur të hapni një minë dhe të hidhni në erë një copë të shkëmbit tonë dhe të murit tonë.

"Kjo ka hapur një vrimë në këmbë të kullës, dhe kjo vrimë është një zgërdhelë nëpër të cilën mund të hyni, megjithëse ajo nuk është e zbuluar dhe se kulla gjithmonë e fortë edhe më këmbë, formon një qemer përmbi këtë zgërdhelë.

"Tani ju po përgatitni sulmin.

"Dhe ne, së pari zotëria e tij markezi, i cili është princ i Bretanjës dhe prior shekullor i abacisë së Shën-Mërisë së Lantenakut, ku është themeluar një meshë e përditshme nga mbretëresha Zhanë, pastaj mbrojtësit e tjerë të kullës, prej të cilëve zoti abat Tyrmó, në luftë i quajtur Gran-Frankër, shoku im Ginuazo, që është kapiten i Kamp-Vertit, shoku im Shantë-an-Hiver, që është kapiten i kampit të Avuanës, shoku im Myzetë, që është kapiteni i kampit të Furmive, dhe unë, fshatar, që kam lindur në qytetin e Daonit, ku rrjedh sheu Mariandrë; ne të gjithë, kemi një gjë për t'ju thënë juve.

"O njerëz që jeni përfundi i kësaj kulle, mbani vesh e dëgjoni këtu.

"Ne kemi në duart tona tre robër, të cilët janë tre fëmijë. Këta fëmijë kanë qenë bërë fëmijë në shpirt nga njeri prej batalioneve tuaj, dhe janë tuajt. Ne ju ofrojmë që t'ju dorëzojmë këta fëmijë.

"Me një konditë.

"Që neve të na lini të lirë të dalim së këtejmi.

"Në qoftë se nuk e pranoni, dëgjoni mirë këtu, ju nuk mund ta sulmoni veçse me dy mënyra, nëpër zgërdhelë, nga ana e pyllit, ose nëpër urë, nga ana e rrafshinës. Ndërsa përmbi urë ka tre kate; në katin e poshtëm, unë Imanusi, unë që po ju flas, kam vendosur gjashtë tone katran dhe njëqind vandakë driza të thata; në katin e sipërm ka kashtë; në katin e mesëm ka libra dhe kartra; porta e hekurt, që lidh urën me kullën, është e mbyllur, dhe zotëria e tij i ka çelësat me vete; unë kam bërë nën portë një vrimë, dhe nëpër këtë vrimë kalon një fitil i lyer me squfur, njëra majë e të cilit është futur në njërën prej vozave me katran, dhe maja tjetër në dorën time, brenda në kullë; unë do t'ia vë zjarrin kur të më bëhet mirë. Në qoftë se ju nuk pranoni të na lini të dalim, të tre fëmijët do të vendosen në katin e dytë të urës, midis katit ku mbaron fitili i lyer me squfur dhe ku është katrani dhe katit ku është kashta, dhe porta e hekur do të mbyllet mbi ta. Po të sulmoni me anë të urës, do të jeni ju ata që do t'ia vini zjarrin ndërtesës; po të sulmoni nga ana e zgërdhelës, zjarrin do t'ia vëmë ne; në qoftë se sulmoni njëherësh edhe nga ana e urës edhe nga ana e zgërdhelës, zjarri do të vihet nga ju dhe nga ne; dhe, sido që të bëhet, të tre fëmijët do të mbarojnë.

"Tani, pranoni ose mos pranoni.

"Po pranuat, ne do të dalim.

"Po s'pranuat, fëmijët do të vdesin.

"Kaq kisha për të thënë"-

Njeriu që fliste nga maja e kullës heshti.

Një zë nga poshtë bërtiti:

- Nuk pranojmë.

Ky zë ishte i prerë dhe i rreptë. Një zë tjetër më pak i ashpër, por i vendosur shtoi:

- Po ju japim njëzet e katër orë afat që të dorëzoheni.

Pati një heshtje, dhe po ai zë vazhdoi:

- Nesër po në këtë orë, po të mos jeni dorëzuar, do të fillojmë sulmin.

Dhe zëri i parë tha përsëri:- Dhe atëherë, asnjë mëshirë.

Këtij zëri të egër, një zë tjetër iu përgjigj nga maja e kullës. Ata që ishin poshtë panë midis dy bedenave të përkulej një hije e gjatë në të cilën ata mundën, nën ndriçimin e yjeve, të njohin fytyrën e

tmerrshme të Markezit dë Lantenak, dhe kjo fytyrë, prej së cilës një vështrim lëshohej poshtë në errësirë dhe dukej sikur po kërkonte dikë, bërtiti:- Ama, ti qenke, mor uratë!

- Po, unë jam, mor tradhtar!- u përgjigj zëri i ashpër së poshtmi.

11

I llahtarshëm si antiku

Zëri i papërkulshëm, në të vërtetë, ishte zëri i Simurdenit; zëri më i ri dhe më pak i prerë ishte ai i Govenit.

Markezi dë Lantenak nuk ishte gënjyer; ai e kishte njohur abatin Simurden.

Në pak javë e sipër, në këtë vend, të cilin lufta e kishte mbytur në gjak, Simurdeni, dihet, ishte bërë i famshëm; nuk kishte nam më të llahtarshëm se nami që i ishte hapur atij; njerëzit thoshin: Marati në Paris, Shalieri në Lion, Simurdeni në Vandé. Ata e dënonin rëndë abatin Simurden me gjithë respektin që kishin pasur dikur për të; ky është efekti i ndërrimit të petkut priftëror. Simurdeni kallte datën. Njerëzit e ashpër janë të pafat; kush shikon veprimet e tyre i dënon, kush do të shikonte ndërgjegjen e tyre ndoshta do t'i nxirrte të larë. Një Likurg që nuk është i shpjeguar i përngjet një Tiberi. Si do që të ishte puna, dy burra, markezi dë Lantenak dhe abati Simurden, ishin të barabartë në balancën e urrejtjes; mallkimi i monarkistëve mbi Simurdenin bënte kundërpeshë me urrejtjen e madhe të republikanëve ndaj Lantenakut. Secili prej të dy burrave, ishte për kampin kundërshtar, një përbindësh: puna vajti aq larg sa ngjau një gjë e çuditshme: ndërsa Priori i Marnës në Granvilë takste një çmim për kokën e Lantenakut, Shareti në Nuarmutier takste një çmim për kokën e Simurdenit.

Le ta themi, këta dy njerëz, markezi dhe prifti, ishin gjer në një farë pike i njëjti njeri. Maska prej bronzi e luftës civile ka dy profile, njërin të kthyer drejt së kaluarës, tjetrin drejt së ardhmes, por po aq tragjike sa njeri dhe tjetri: Lantenaku ishte i pari i këtyre profileve, Simurdeni ishte i dyti; veçse përdredhja e hidhët e buzës së Lantenakut ishte e mbushur me hije dhe natë, dhe mbi ballin fatal të Simurdenit kishte një ndriçim agimi.

Ndërkohë, Turga e rrethuar kishte një farë kohe pushimi.

Në saje të ndërhyrjes së Govenit, siç e pamë pak më parë, të dy palët kishin rënë në ujdi për një pushim zjarri prej njëzet e katër orësh.

Imanusi, sidoqoftë, ishte i informuar mirë; si rrjedhim i

rekuizimeve të Simurdenit, Goveni kishte tani nën urdhrat e tij katërmijë e pesëqind burra, me gardë kombëtare e me trupa sulmuese, me të cilat ai rrethonte Lantenakun në Turgë, dhe kishte mundur të drejtonte kundër fortesës dymbëdhjetë gryka zjarri, gjashtë nga ana e kullës në klarishten e pyllit, në bateri të groposura në pozicione, dhe gjashtë nga ana e urës, mbi rrafshinë, të vendosura sheshit. Ai kishte pasur mundësi t'i vinte zjarr minës dhe zgërdhela ishte hapur në këmbë të murit të kullës.

Kështu, me të mbaruar të njëzet e katër orët e pezullimit të zjarrit, luftimi do të fillonte në kushtet e mëposhtme:

Në rrafshinë dhe në pyll, ishin katërmijë e pesëqind luftëtarë.

Në kullë, nëntëmbëdhjetë.

Emrat e këtyre nëntëmbëdhjetë të rrethuarve mund të gjenden në afishet e nxjerrjes jashtë ligjit. Ndofta do t'i hasim përsëri.

Për të komanduar këta katërmijë e pesëqind burra, të cilët ishin pothuajse një armatë, Simurdeni kishte dashur që Goveni të pranonte të bëhej adjutant-gjeneral. Goveni kishte refuzuar dhe kishte thënë:- Kur të kapet Lantenaku, atëherë do të shohim. Gjer tani s'kam merituar gjë.

Këto komandime të mëdha me grada të vogla, ishin një gjë e rëndomtë në zakonet republikane. Bonaparti, më vonë, pati qenë shef eskadroni artilerie dhe kryegjeneral i armatës së Italisë.

Kulla Goven kishte një fat të pazakontë; një Goven e godiste një Goven e mbronte. Ja pse kishte një farë rezerve nga ana e sulmuesve, por jo nga ana e mbrojtësve; sepse Z. dë Lantenak ishte nga ata që s'kursente gjë, e, veç asaj, kishte pas banuar më shumë në Versajë dhe nuk kishte asnjë farë besëtytnie për Turgën, të cilën ai fare pak e njihte. Ai kishte ardhur të gjente strofkë aty, duke mos gjetur strehë tjetër; kjo ishte tërë puna. Goveni kishte më shumë respekt.

Pika e dobët e fortesës ishte ura; por në bibliotekë, që ishte përmbi urë, ishin arkivat e familjes; po të jepej goditja atje, djegia e urës ishte e pashmangshme; i dukej Govenit sikur po të digjte arkivat, ishte njëlloj sikur të godiste të parët e vet. Turga ishte kështjella e familjes së Govenëve: pikërisht nga kjo kullë viheshin në lëvizje të gjitha zotërimet e Francës viheshin në lëvizje nga kulla e Kuvrit; kujtimet familjare të Govenit ishin aty, përpara tij; ai vetë kishte lindur aty, fataliteti plot dredha i jetës e shtynte, tani që ishte burrë, të godiste këtë mur të nderueshëm i cili e kishte mbrojtur kur kishte qenë fëmijë. A do të bëhej ai aq i poshtër ndaj kësaj banese sa ta bënte shkrumb e hi? Ndofta edhe djepi i tij, djepi i Govenit, ishte diku më ndonjë skutë të hambarit a të bibliotekës. Disa mendime kthehen në shqetësime shpirtërore. Goveni, ballë për ballë shtëpisë së lashtë të

familjes, e ndjente veten shpirtërisht të tronditur. Për këtë arsye ai e kishte kursyer urën. Ai kishte kufizuar që të bënte të pamundur çfarëdo arratisje nga kjo portë dhe ta mbante në zap urën me anën e një baterie, dhe kishte zgjedhur për sulm anën e kundërt. Për këtë arsye ishte vënë mina dhe ishte hapur llagëmi te këmbët e kullës.

Simurdeni e kishte lënë Govenin të vepronte; e megjithatë, ai e qortonte veten për këtë punë, sepse ashpërsia e tij vrenjtte vetullat përpara gjithë këtyre vjetërsirave gotike, dhe ai nuk e kishte në qejf shpirtbutësinë as për ndërtesat dhe as për njerëzit. Të kurseje një kështjellë, kjo ishte një fillim zemërbutësie. E pra, zemërbutësia ishte ana e dobët e Govenit; Simurdeni, e dimë, e mbikëqyrte dhe e ndalte Govenin në këtë rrëpirë, e cila për mendimin e tij ishte vdekjeprurës. E megjithatë, edhe ai vetë, këtë e pohonte fshehtazi me vete me një farë zemërimi, e kishte parë sërish Turgën jo pa një farë dridhjeje të fshehtë në zemër; ai e ndjente veten si të pushtuar nga një farë dashurie përpara kësaj salle studimi ku ishin librat e para që ia kishte dhënë Govenit për të lexuar; ai kishte pas qenë famullitar i fshatit fqinj, Parinjé; ai, Simurdeni, kishte banuar në hatullat e kështjellëzës së urës; tamam në bibliotekë ai kishte mbajtur në gjunjët e vet Govenin e vogël duke shqiptuar germë për germë alfabetin, tamam midis atyre katër mureve e kishte parë nxënësin e vet shumë të dashur, birin e vet shumë të dashur, birin e shpirtit të vet, të madhohej si njeri e të rritej si shpirt. Ajo bibliotekë, ajo kështjellëzë, ato mure mbushur me bekimet e veta për atë fëmijë, a do t'i përvëlonte e t'i digjte dot vallë? A i falte ato. Por jo pa e vrarë ndërgjegjja.

Simurdeni e kishte lënë Govenin ta fillonte rrethimin nga pika e kundërt. Turga kishte anën e saj të egër, kullën, dhe anën e saj të qytetëruar, bibliotekën. Simurdeni i kishte lejuar Govenit që të mos hapte zgërdhelë veçse në anën e egër.

Nga ana tjetër, e goditur nga një Goven dhe e mbrojtur nga një Goven, kjo banesë e moçme po kthehej në piskun e revolucionit francez, te zakonet e saj feudale. Luftërat midis farefisit përbëjnë të gjithë historinë e mesjetës; Eteoklet dhe Polinisët janë gotikë aq sa ç'janë edhe grekë, dhe Hamleti bën në Elsenor atë që Oresti ka bërë në Argos.

12

Shpëtesa nis e përvijohet

Gjithë nata kaloi me përgatitje nga të dy anët.
Me të mbaruar bashkëfjalimi i zymtë, që u dëgjua pak përpara, kujdesi

i Govenit ishte të thërriste adjutantin e tij. Geshampi, të cilin duhet ta njohim pak, ishte një njeri i dorës së dytë, i ndershëm, i patrembur, jo shumë i ngritur, më i mirë si ushtar se sa si shef, rreptësisht i zgjuar gjer në atë pikë sa, kur e desh detyra, ishte në gjendje që të mos kuptonte asgjë, gjithmonë i ashpër, i paprekshëm nga çdo lloj korruptimi, as nga paraja, që prish ndërgjegjen, as nga mëshira, që prish drejtësinë. Ai kishte mbi shpirtin dhe mbi zemrën e vet ata dy abazhurë, disiplinën dhe urdhrin, ashtu si kali i arabasë dy veshokët anash syve, dhe ecte përpara në hapësirën që i lejonte kjo. Hapi i tij ishte i drejtë, por udha e tij ishte e ngushtë.

Veç kësaj, ai ishte njeri i sigurt, i ngurtë në komandim, i përpiktë në bindje.

Goveni i foli me gjallëri Geshampit.

- Geshamp, një shkallë.

- Komandanti im, nuk kemi shkallë.

- Duhet të kemi një.

- Për kaptim?

- Jo. Për shpëtesë.

Geshampi mendoi dhe u përgjigj:

- E kuptoj. Por ashtu si e doni ju, duhet një shkallë shumë e lartë.

- Të paktën trekatëshe.

- Po, komandanti im, pothuajse aq është lartësia.

- Dhe duhet kaluar ajo lartësi, sepse duhet të jemi të sigurt për t'ia dalë mbanë.

- Pa dyshim.

- Si është puna që s'kini shkallë?

- Ju, komandanti im, nuk e keni gjykuar të udhës ta rrethoni Turgën nga ana e rrafshinës, por vetëm ta bllokoni nga ky krah: keni dashur të godisni, jo nga ura, por nga kulla. Ne s'u morëm me gjë tjetër veçse me minën, dhe kemi hequr dorë nga kaptimet. Për këtë arsye s'kemi shkallë.

- Urdhëro, të bëhen menjëherë.

- Një shkallë trekatëshe nuk pillet kollaj.

- Bashkoni majë më majë shumë shkallë të shkurtra.

- Por duhet t'i kesh, këto shkallë të shkurtra.

- Gjejini.

- Nuk do të gjenden dot. Kudo fshatarët i prishin shkallët, ashtu siç zbërthejnë qerret dhe presin urat.

- Duan të paralizojnë republikën, është e vërtetë.

- Ata duan që ne të mos mundim as të organizojmë ndonjë kolonë karrosh, as të kalojmë ndonjë lumë, as të kapërcejmë ndonjë mur.

- E megjithatë, mua më duhen një palë shkallë.

- Po vras mendjen, komandanti im, ka në Zhavëné, pranë Fuzherës, një karpentieri të madhe. Atje mund t'i rregullojmë një palë shkallë.

- S'duhet humbur asnjë minutë.

- Kur dëshironi ta keni shkallën?

- Nesër në këtë orë, por jo më vonë.

- Do të dërgoj në Zhavëné një korrier të posaçëm me kalë që të vrapojë si era. Ai do të çojë urdhrin e rekuizimit. Në Zhavëné gjendet një postë kavalerie, e cila do të sigurojë rojën e shoqërimit. Shkalla do të mund të jetë këtu nesër përpara perëndimit të diellit.

- Mirë, do të kemi kohë,- tha Goveni,- veç veproni shpejt. Shkoni.

Pas dhjetë minutash, Geshampi u kthye dhe i tha Govenit:

- Komandanti im, korrieri i posaçëm u nis për Zhavëné.

Goveni u ngjit mbi rrafshinë dhe qëndroi gjatë me sytë ngulur mbi urën kështjellëz, që ishte tejpërtej mbi përruan. Balleja trekëndëshe e kështjellëzës, pa ndonjë shteg tjetër veç hyrjes së ulët të mbyllur nga ura lëvizëse e ngritur përpjetë, ishte përballë rrëpirës së përroit. Për të arritur nga rrafshina në fund të këmbëzave të urës, duhej të zbrisje gjatë rrëpirës, gjë që nuk ishte e pamundur, nga driza në drizë. Por me të rënë në fund të përroit, rrethuesi do të ishte zbuluar ndaj të gjitha predhave që mund të binin si breshëri nga të tri katet. Goveni më në fund u bind fare se në atë gjendje ku ishte rrethimi, goditja e vërtetë ishte nga ana e zgërdhelës së kullës.

Ai mori masat në mënyrë që të mos mundte të ikte asnjë nga të rrethuarit; plotësoi bllokimin e ngushtë të Turgës; ai forcoi mirë stiket e batalioneve në mënyrë që asgjë të mos depërtonte përmes tyre. Goveni dhe Simurdeni ndanë krahët se nga do t'i hynin fortesës; Goveni mbajti për vete krahun e pyllit dhe i dha Simurdenit krahun e rrafshinës. U vendos që Goveni, i ndihmuar nga Geshampi, të udhëhiqte sulmin nga llagëmi: Simurdeni me të gjitha fitilat e baterisë të ndezura, do të mbikëqyrte urën dhe përruan.

13

Çfarë bën markezi

Në kohën kur përjashta gjithçka po përgatitej për sulm, përbrenda gjithçka po përgatitej për qëndresë.

Nuk është pa analogji të vërtetë që një kullë e quajmë edhe furde kadeje, dhe që ngandonjëherë e godasim kullën me një plasje mine ashtu si furden me cmilar. Muri shpohet si ndonjë vrimë muslluku.

Kjo kishte ngjarë edhe me Turgën.

Goditja e fuqishme si me cmilar e dhënë nga dy ose tre kuintalë barut e kishte shpuar tejetej murin e madh. Kjo vrimë kalonte nga këmbët e kullës, e përshkonte murin në trashësinë e tij më të madhe dhe vinte e përfundonte në formë qemerësh të parregullta në katin përdhes të fortesës. Nga jashtë, rrethuesit, me qëllim që ta bënin këtë vrimë të përdorshme për sulm, e kishin zgjeruar e rregulluar me të shtira topi.

Në katin përdhes ku depërtonte kjo zgërdhelë ishte një sallë e madhe e rrumbullakët, krejt e zhveshur, me një shtyllë qendrore, që mbante kulmin e kubesë. Kjo sallë, që ishte më e gjera e gjithë pirgut, nuk kishte më pak se dyzet këmbë diametër. Secili kat i kullës përbëhej nga një dhomë e frëngjive. Salla e katit përdhes nuk kishte frëngji, as dritarez, as vrima: kishte tamam aq dritë dhe ajër sa në një varr.

Porta e qelive të harresës, e bërë më shumë me hekur se sa me dru, ishte në sallën përdhese. Një portë tjetër e kësaj salle hapej mbi një shkallë, e cila çonte në dhomat e sipërme. Të gjitha shkallët ishin ndërtuar brenda në trashësinë e murit.

Pikërisht në këtë sallë të ulët rrethuesit kishin mundësi të arrinin me anën e zgërdhelës që kishin bërë. Si ta kishin kapur këtë sallë, atëherë u mbetej kulla për të marrë.

Kurrë njeri i gjallë s'kishte marrë frymë në këtë sallë të ulët. Askush nuk mund të kalonte njëzet e katër orë aty pa iu zënë fryma. Tani, në saje të zgërdhelës, njeriu mund të jetonte.

Për këtë arsye të rrethuarit nuk e mbyllën zgërdhelën.

Por, dhe pse ta mbyllnin? Topi do ta hapte përsëri.

Ata ngulën në mur një pishtar, vendosën flakore, dhe kjo e ndriçoi katin përdhes.

Tani, si të mbroheshin?

Të murosje vrimën ishte lehtë, por e kotë. Një retiradë vlente më shumë. Retirada është njëfarë fortifikimi me kënd të futur përbrenda, njëfarë barrikade në formën e kulmit të çatisë, e cila lejon që të kryqëzohet zjarri mbi sulmuesit, dhe e cila, duke e lënë përjashta zgërdhelën të hapur, e mbyll përbrenda. Lëndët nuk u mungonin; ata ndërtuan një retiradë me plasa për të kaluar tytat e pushkëve. Këndi i retiradës mbështetej te shtylla qendrore; të dy krahët preknin murin në të dy anët. Si u mbarua kjo, ata vendosën në vendet e përshtatshme disa fugaca.

Markezi drejtonte gjithçka. Frymëzues, urdhërues, udhëheqës dhe mjeshtër, shpirt i tmerrshëm.

Lantenaku ishte nga ato kocka burrash lufte të shekullit të tetëmbëdhjetë, të cilët, në moshën tetëdhjetëvjeçare, shpëtonin qytete.

Ai përngjiste me atë kontin d'Alberg, i cili, afro njëqindvjeçar, e zboi nga Riga mbretin e Polonisë.

- Kurajo, miq!- thoshte markezi;- në fillim të këtij shekulli më 1713, në Bendery, Karli XII, i ngujuar në një shtëpi, u bëri ballë, me treqind suedezë, njëzetmijë turqve.

I barrikaduan të dy katet e poshtme, fortifikuan dhomat, bedenosën kamaret, u vunë portave ca trarë si shule duke i ngulur me çekan, që të shërbenin si pjesë mbështetëse; veçse iu desh atyre që ta linin të lirë shkallën dredhore që lidhte të gjitha katet, sepse u nevojitej për të qarkuar aty; dhe ta pajisje atë me pengesa për rrethuesin, ishte njëlloj sikur ta pajisje me pengesa dhe për të rrethuarin. Mbrojtja e kalave ka gjithmonë, kështu, një anë e dobët.

Markezi i palodhur, i fortë nga trupi, si ndonjë djalosh i ri, duke ngritur trarët e duke mbajtur gurë, jepte shembullin; i futej punës llërëpërveshur, komandonte, ndihmonte, vëllazërohej, qeshte me këtë kope të egrish, por ama gjithmonë zotëri ishte, i lartë, i afruar, elegant i egër.

Shih se mos ia ktheje fjalën. Ai thoshte: *Po të ngrinte krye gjysma juaj, unë do ta pushkatoja me anën e gjysmës tjetër, dhe do ta mbroja fortesën me ata që do të mbeteshin.* Këto gjera të bëjnë ta adhurosh shefin tënd.

14

Çfarë bën Imanusi

Në kohën kur markezi merrej me zgërdhelën dhe me kullën, Imanusi merrej me urën. Që në fillim të rrethimit, shkallët e shpëtesës, të varura shtrirazi përjashta nën dritaret e katit të dytë, kishin qenë hequr me urdhër të markezit, dhe vendosur nga Imanusi në sallën e bibliotekës. Ndofta këtë shkallë donte të zëvendësonte Goveni. Dritaret e katit të parë, të quajtur salla e rojeve, ishin të mbrojtura nga një armaturë e trefishtë shufrash hekuri të shiluara, në gur, dhe as mund të hyje as mund të dilje së andejmi.

Nuk kishte shufra hekuri në dritaret e bibliotekës, por ato ishin shumë të larta.

Imanusi mori pas vetes tri burra të zotët si ai vetë, për çdo gjë dhe të vendosur për çdo gjë. Këta burra ishin Huasnardi, i quajtur Branshë-d'Or, dhe të dy vëllezërit Pikë-an-Bua. Imanusi mori një fener të verbët, hapi portën e hekurt, dhe kontrolloi me hollësi të tre katet e kështjellëzës së urës. Huasnard Branshë-d'Ori ishte po aq i papërkulshëm sa edhe Imanusi vetë, sepse një vëlla ia kishin vrarë

republikanët.

Imanusi kqyri me kujdes katin e sipërm, të mbushur me bar të thatë e me kashtë, dhe katin e poshtëm në të cilin ai solli ca poçe me barut, që ua shtoi vozeve me katran; ai puqi vandakët e karthieve me vozet e katranit dhe u sigurua për gjendjen e mirë të fitilit të lyer me squfur njëra anë e të cilit ishte te ura dhe tjetra në kullë. Ai përhapi mbi dysheme, nën vozet dhe nën vandakët, një pellg katrani ku futi majën e fitilit të lyer me squfur; pastaj dha urdhër të vendoseshin në sallën e bibliotekës, midis katit përdhes, ku ishte katrani, dhe hambarëve, ku ishte kashta, djepat e Rané-Zhanit, Gro-Alenit dhe Zhorzhetës që ishin kredhur në një gjumë të thellë. I suallën djepat shumë ngadalë për të mos i zgjuar vocërrakët.

Ata ishin djepa të thjeshtë fshatarësh, si biçim kanistrash prej xunkthi, shumë të ulëta, që i lëshojnë për tokë, gjë që u jep dorë fëmijëve të dalin vetë nga djepi dhe pa ndihmë të kurrkujt. Pranë secilit djep, Imanusi urdhëroi të vihej një çanak me supë dhe një lugë druri. Shkalla e shpëtesës, si e hoqën nga çengelat e lëshuan mbi dysheme, pas murit; Imanusi urdhëroi të radhiteshin të tre djepat njëri pas tjetrit gjatë murit tjetër përballë shkallës. Pastaj, duke menduar se korrentet e erës mund të ishin të dobishëm, i hapi kat e kat që të gjashtë dritaret e bibliotekës. Ishte një natë vere me qiell të kaltër dhe e vakët.

Ai dërgoi vëllezërit Pikë-an-Bua të hapnin dritaret e katit të poshtëm dhe të katit të epërm. Kishte vënë re, mbi faqen lindore të ndërtesës, një kulpër të moçëm të thatë, ngjyrë eshke, i cili mbulonte krejt një anë të urës nga kreu në fund, dhe inkuadronte dritaret e të tri kateve. Ai mendoi se ky kulpër nuk do të dëmtonte gjë. Imanusi hodhi gjithandej nga një shikim të fundit; pas kësaj, të katër burrat dolën nga kështjellëza dhe u kthyen brenda në kullë. Imanusi e mbylli portën e rëndë prej hekuri duke rrotulluar dy herë çelësin, e këqyri me vëmendje bravën e madhe e të tmerrshme dhe shqyrtoi, duke tundur kokën i kënaqur, fitilin e lyer me squfur, i cili kalonte në vrimën që e kishte hapur vetë. Ky fitil, tanimë, ishte e vetmja ndërlidhje midis kullës dhe urës. Ky fitil nisej që nga dhoma e rrumbullakët, kalonte nën portën e hekurt, hynte në qemer, zbriste nëpër shkallët e katit përdhes të urës, gjarpëronte mbi shkallaret dredhore, midis katit përdhes dhe atij të parë, dhe shkonte e përfundonte te pellgu i katranit mbi togun e vandakëve të karthieve të thata. Imanusi kishte llogaritur se duhej afro një çerek ore që ky fitil, si të ishte ndezur nga brenda kullës, t'i vinte zjarrin pellgut të katranit nën bibliotekë. Si i bëri këto rregullime dhe si i kreu këto inspektime, ai ia solli çelësin e portës së hekurt markezit dë Lantenak, i cili e vuri në xhep.

Kishte rëndësi që të mbikëqyrte të gjitha lëvizjet e rrethuesve.

Imanusi vajti e u vendos si vrojtues, me burien e loparit në brez, në kamaren e platformës majë kullës. Gjithë duke vrojtuar me një sy mbi pyll e një sy mbi rrafshinë, ai kishte vendosur pranë vetes, në frëngjinë e kamares, një pallaskë baruti, një thes pëlhure plot me plumba kalibri, dhe gazeta të vjetra të cilat i griste dhe bënte fishekë.

Kur agoi, dielli ndriçoi në pyll tetë batalione, me shpatë të ngjeshur, me çantë në shpinë, bajonetë mbërthe, të gatshëm për sulm; mbi rrafshinë ai ndriçoi një bateri topash, me arka municioni, me qeska baruti dhe me kutitë e predhave; në fortesë, nëntëmbëdhjetë burra duke mbushur dyfekë me grykë të gjerë, mushketa, kobure dhe espingola; dhe në tre djepa tre fëmijë në gjumë.

LIBRI I TRETË

MASAKRA E SHËN BARTOLOMEUT

1

Fëmijët u zgjuan.

Së pari u zgjua e vogla.

Një zgjim fëmijësh, është si të çelurit e luleve, duket sikur del një parfum nga këto shpirtra të njoma.

Zhorzheta, ajo njëzetmuajshja, më e vogla e të treve, e cila ishte akoma në gji muajin e kaluar, ngriti kokën e saj të vockël, u çua më bisht, vështroi këmbët e veta dhe filloi të gugojë.

Një rreze e mëngjesit binte mbi djepin e saj; do të ishte vështirë të thuhej se kush ishte më e trëndafiltë, këmba e Zhorzhetës apo agimi.

Dy të tjerët po flinin akoma; meshkujt janë më të rëndë. Zhorzheta, e gëzuar dhe e qetë, gugonte.

René-Zhani ishte zeshkan. Gros-Aleni ishte gështenjë, Zhorzheta ishte flokëverdhë. Këto hollësi ngjyrash, që u venë fëmijëve sipas moshës, mund të ndryshojnë më vonë. René-Zhani kishte pamjen e një Herkuli; ai flinte më bark, me dy grushtet te sytë. Gros-Aleni i kishte të dy këmbët jashtë shtratit të tij të vogël.

Që të tre ishin zhele-zhele; veshjet që u kishte dhënë batalioni i Kësulës së Kuqe ishin bërë copë e çikë; ajo që kishin mbi trup s'ishte bile as këmishë; të dy djemtë ishin pothuajse lakuriq, Zhorzheta ishte mbështjellë me një biçim fustani, që dikur kishte pas qenë fund dhe tani nuk kishte mbetur as linjë. Kush kujdesej për këta fëmijë? Nuk qe e mundur ta thoshte njeri. S'kishin nënë. Ata fshatarët e egër luftëtarë, të cilët i tërhiqnin me vete nga pylli në pyll, u jepnin hisenë e tyre të supës. Dhe kaq. Vocërrakët e hiqnin si mundnin. Të gjithë u bëheshin zotër, por askush s'u bëhej babë. Por zhelet e fëmijëve, janë plot dritë. Ata ishin fort të hijshëm.

Zhorzheta gugonte.

Ç'ka këndon zogu e gugon fëmija. Por himni është po ai. Himn i pashquar, i belbëzuar, i thellë. Fëmija ka, më tepër se zogu, fatin e zymtë njerëzor përpara tij. Së këtejmi vjen trishtimi i njerëzve që dëgjojnë, trishtim i përzier me gazin e fëmijës që këndon. Kënga më e lartë që mund të dëgjojë njeriu, është belbëzimi i shpirtit njerëzor mbi buzët e fëmijët. Kjo çuçuritje e paqartë e një mendimi, që nuk është akoma veçse instinkt, përmban nuk di se çfarë thirrje të pavetëdijshme

ndaj drejtësisë së amshuar; ndoshta është ndonjë protestë në prag të jetës; protestë e përvuajtur dhe prekëse; kjo padije, që i buzëqesh pambarimit, komprometon të gjithë krijimin në fatin që do t'i gatuhet qenies së dobët dhe të çarmatosur. Fatkeqësia në qoftë se ngjet, do të jetë një mashtrim besimi.

Murmuritjet e fëmijës janë më shumë dhe më pak se fjala; ato s'janë nota, e megjithatë janë këngë; ato nuk janë rrokje, e megjithatë janë një e folur; murmuritja e ka pasur fillimin e vet në qiell dhe nuk do ta ketë mbarimin e vet mbi tokë; ajo është qysh përpara lindjes dhe vazhdon; kjo është një suitë e tërë. Ky belbëzim përbëhet nga ajo që thoshte fëmija kur ishte engjëll dhe nga ajo që do të thotë kur të bëhet njeri; djepi ka një Dje ashtu sikurse varri ka një Nesër; kjo nesër dhe kjo dje përziejnë në këtë gugurim të errët të panjohurën e tyre të dyfishtë; dhe asgjë nuk e provon Zotin, amshimin, përgjegjësinë, dualitetin e fatit, sa kjo hije e stërmadhe në këtë shpirt të trëndafiltë.

Ajo që belbëzonte Zhorzheta nuk e trishtonte atë, sepse krejt fytyra e saj e ëmbël ishte një buzëqeshje. Goja e saj buzëqeshte, sytë e saj buzëqeshnin, gropat e faqeve të saj buzëqeshnin. Nga kjo buzëqeshje shpërthente një urim mirëseardhjeje misterioze ndaj mëngjesit. Shpirti ka besim me rrezen e dritës. Qielli ishte i kaltër, bënte ngrohtë, koha ishte e bukur. Ajo krijesë delikate, pa ditur asgjë, pa njohur asgjë, pa kuptuar asgjë, e kredhur butë-butë në ëndërrimin që nuk mendon, e ndjente veten të siguruar në këtë natyrë, në këto pemë të ndershme, në këtë blerim të sinqertë, në këtë fushë të dëlirtë dhe të qetë, në këto zhurma çerdhesh, burimesh, mizash, gjethesh, sipër të cilave shkëlqente pafajësia e pafund e diellit.

Pas Zhorzhetës, u zgjua René-Zhani, më i rrituri, i madhi, i cili kishte mbushur të katër vjetët. Ai u ngrit më këmbë, kapërceu si burrë djepin e vet, e pa çanakun e vet, u ul përdhe dhe filloi të hajë supën si më shtëpi të vet.

Guguritja e Zhorzhetës nuk e kishte zgjuar Gros-Alenin, por me të ndjerë zhurmën e lugës në çanak ai u kthye me të brofme, dhe çeli sytë. Gros-Aleni ishte ai trevjeçari. Ai e pa çanakun e vet; s'kish veçse të zgjaste dorën; e mori, dhe, pa dalë nga shtrati, me çanakun në gjunjët, me lugën në dorë, bëri si René-Zhani, nisi të hajë.

Zhorzheta nuk i dëgjonte ata, dhe valëvitjet e zërit të saj dukeshin sikur sajonin nanuritjen e një ëndrre. Sytë e saj të hapura shumë vështronin lart, dhe ishin të hyjnueshëm; cilido që të jetë tavani ose kubeja që një fëmijë ka mbi krye, ajo që pasqyrohet në sytë e saj është qielli.

Kur mbaroi René-Zhani e kroi fundin e çanakut me lugë, psherëtiu, dhe tha plot dinjitet:

- E hëngra supën time.

Kjo e shkëputi Zhorzhetën nga ëndërrimi i saj.

- Pupupë,- tha ajo.

Dhe duke parë se René-Zhani kishte ngrënë dhe Gros-Aleni po hante, ajo e mori çanakun e supës që ishte afër saj, dhe hëngri, duke e shpënë më shumë lugën te veshi se sa te goja.

Herë-herë ajo i linte mënjanë rregullat e qytetërimit dhe hante me gishta.

Gros-Aleni, pasi e kroi, ashtu si i vëllai, fundin e çanakut; kishte vajtur e kishte zënë të vëllanë dhe vraponte pas tij.

2

Befas përjashta, poshtë, nga ana e pyllit, u dëgjua një zhurmë trompete, një farë fanfare krenare dhe e ashpër. Kësaj zhurme trompete iu përgjigj nga maja e kullës një zë borie.

Kësaj radhe, ishte trompeta që bënte thirrje dhe buria që jepte përgjigje.

U dëgjua edhe një trompetë e dytë, të cilën e ndoqi një bori e dytë.

Pastaj, nga buza e pyllit, u ngrit një zë i largët, por i qartë, që bërtiti shkoqur:

- Hajdutë! Ja ku po ju themi për herë të fundit. Po të mos dorëzoheni pa kushte gjersa të perëndojë dielli, ne do të sulmojmë.

Një zë, që i ngjante një bubullime, u përgjigj nga platforma e kullës:

- Sulmoni.

Zëri nga poshtë ia pati përsëri:

- Do të zbrazim një top, si paralajmërim të fundit, një gjysmë ore përpara sulmit.

Dhe zëri së sipërmi përsëriti:

- Sulmoni.

Këto zëra nuk arrinin te fëmijët, por trompeta dhe buria e çonin zërin më larg e më larg, dhe Zhorzheta, me tingullin e parë të trompetës, zgjati qafën dhe pushoi së ngrëni; kur ra buria, ajo e lëshoi lugën në çanak; kur ra trompeta për së dyti, ajo ngriti gishtin tregues të vocërr të dorës së djathtë, dhe, duke u ulur e duke u ngritur me radhë, ajo rrahu kandencën e fanfarës, të cilin erdhi dhe e përzgjati tingulli i dytë i burisë; kur heshtën buria dhe trompeta ajo qëndroi e menduar me gishtin përpjetë dhe murmuriti me gjysmë zëri:- Mizikë.

Ne po mendojmë se ajo donte të thoshte "muzikë".

Dy më të mëdhenjtë, Rene-Zhani dhe Gros-Aleni, s'ia kishin vënë

veshin as burisë as trompetës; ata ishin përpirë nga diçka tjetër; një zhurzhull ishte duke ecur mes për mes bibliotekës.

Gros-Aleni e pa dhe thirri:

- Një shtazë.

René-Zhani ngau vrap.

Gros-Aleni vazhdoi:

- Të pickon.

- Mos e ngit me dorë,- tha René-Zhani.

Dhe që të dy e vështronin këtë kalimtar.

Ndërkohë Zhorzheta e kishte mbaruar supën; ajo kërkoi me sy të vëllezërit. René-Zhani dhe Gros-Aleni ishin te pezuli i një dritareje, të kërrusur dhe të vëmendshëm mbi zhuzhullin, ata ishin takuar ballë për ballë dhe u ishin përzier flokët; po mbanin frymën, të çuditur, dhe e sodisnin kafshën, e cila ishte ndalur dhe nuk lëvizte më, fort pak e kënaqur për këtë admiratë kaq të madhe.

Zhorzheta duke parë të vëllezërit në soditje, deshi të dinte se ç'po ndodhte. S'ishte punë e lehtë; udha ishte plot vështirësi; kishte gjëra për tokë, stola të përmbysur, togje kartrash, kasa ambalazhi të zbërthyera e të zbrazëta, dollape, copëra të ndryshme rreth të cilave duhej ecur, një mori e tërë pengesash; Zhorzheta kuturisi. Ajo filloi të dalë nga djepi i vet, kjo qe puna e parë, pastaj u fut përmes pengesave, gjarpëroi nëpër ngushticat, shtyu një stol, u hoq zvarrë midis dy sëndukësh, kaloi sipër një vandaku kartrash, duke u kacavjerrë nga një anë e duke u rrukullisur nga tjetra, duke e zbuluar me ëmbëlsi atë trup lakuriq të varfër e të vockël, dhe ia mbërriti kështu gjer në atë që një detar do ta quante det të hapur, domethënë në një hapësirë mjaft të gjerë të dyshemesë që s'ishte më e penguar me rraqe dhe ku nuk kishte më rreziqe; atëherë ajo u derdh, përshkoi këtë hapësirë që ishte gjithë diametri i sallës, me këmbë e me duar, me shpejtësinë e një maceje, dhe arriti pranë dritares; atje ku ishte një pengesë e rrezikshme; shkalla e madhe e shtrirë përgjatë murit vinte e mbaronte te kjo dritare, dhe fundi i shkallës ishte pak më tej se qoshja e dritares; kjo gjë formonte midis Zhorzhetës dhe vëllezërve të saj një farë kepi, që duhej dredhuar; ajo qëndroi dhe u mendua; si mbaroi monologu e saj të brendshëm, vendosi të veprojë; kapi me vendosmëri me gishtat e vet ngjyrë trëndafili njërën nga shkallaret, që ishin vertikale dhe jo horizontale, meqenëse shkalla ishte shtrirë mbi njërin prej direkëve të saj, ajo u mundua të çohej më këmbë, dhe ra përsëri; filloi dhe njëherë; dy herë ajo u rrëzua; herën e tretë ia doli mbanë; atëherë, drejt e më këmbë, duke u mbështetur me radhë te secila prej shkallareve, ajo filloi të ecë përgjatë shkallës; si arriti te fundi s'kishte më pikëmbështetje dhe u gremis, por duke e kapur me ato duart e saj të vogla fundin

e direkut të shkallës, që ishte tepër i madh, ajo u ngrit përsëri më këmbë; i ra rreth këtij kepi të gjatë, vështroi René-Zhanin dhe Gros-Alenin, dhe qeshi.

3

Në këtë çast, René-Zhani i kënaqur nga rezultati i vrojtimeve të veta mbi zhuzhullin, çonte kryet dhe thoshte:

- Është femër.

Të qeshurit e Zhorzhetës e bëri të qeshë edhe René-Zhanin, dhe të qeshurit e René-Zhanit e bëri të qeshë Gros-Alenin.

Zhorzheta u bashkua me të vëllezërit, dhe u formua kështu një kuvend i vogël i ulur shesh.

Por zhuzhulli ishte zhdukur.

Kishte përfituar nga të qeshurit e Zhorzhetës për t'u rrasur në një vrimë të dyshemesë.

Ngjarje të tjera vazhduan pas asaj të zhuzhullit.

Së pari kaluan disa dallëndyshe.

Foletë e tyre ishin siç dukej, nën strehën e çatisë. Ato erdhën e fluturuan fare afër dritares, pak si të shqetësuara nga fëmijët, duke përshkruar rrathë të mëdhenj në ajër dhe duke lëshuar britmën e tyre të pranverës. Kjo i bëri të tre fëmijët të çonin sytë përpjetë dhe kështu zhuzhulli u harrua.

Zhorzheta drejtoi gishtin nga dallëndyshet dhe thirri:- Koko!

René-Zhani e qortoi.

- Zoushe, nuk thuhet koko, thuhet zok.

- Koko,- tha Zhorzheta.

Dhe që të tre vështruan dallëndyshet.

Pastaj hyri një bletë.

Asgjë s'mund t'i përngjasë shpirtit aq sa i përngjet bleta. Ajo shkon lule më lule si një shpirt që shkon yll më yll, dhe ajo sjell me vete mjaltin sikundër shpirti sjell dritën.

Bleta bëri zhurmë të madhe duke hyrë; ajo zhuzhuriste me zë të lartë dhe dukej sikur thoshte: Ja ku erdha; pak përpara unë pashë trëndafilat, tani po vij të shoh fëmijët. Ç'po ngjet këtu?

Bleta është si gruaja shtëpiake nikoqire, dhe ajo, grindet duke kënduar.

Sa kohë që bleta qëndroi atje, fëmijët nuk e hoqën nga sytë.

Bleta i ra kryq e tërthor bibliotekës, kolëndriti nëpër skutat, fluturoi andej-këtej, sikur të ishte më shtëpi të vet, dhe më ndonjë zgjua, dhe u end poshtë e lart, me krahë dhe plot melodi, nga dollapi në dollap, duke vështruar përmes xhamave titujt e librave, a thua se

ishte ndonjë njeri i kënduar.

Si e kreu vizitën, ajo iku.

- Vete në shtëpi të vet,- tha René-Zhani.

- Ajo është shtazë,- tha Gros-Aleni.

- Jo,- ia pati René-Zhani,- ajo është mizë.

- Mixë,- tha Zhorzheta.

Në atë çast, Gros-Aleni, që sapo kishte gjetur një spango në fund të së cilës ishte një nyje, kapi me gishtin e madh dhe gishtin tregues majën e kundërt me nyjën, e vërtiti spangon dhe e vështroi me vëmendje të thellë.

Nga ana e saj, Zhorzheta, pasi ishte ulur këmba-doras, dhe pasi ua filloi përsëri vajtje-ardhjeve të veta tekanjoze mbi dysheme, kishte zbuluar një kolltuk të përndershëm të veshur me cohë dhe të ngrënë krimbash, të cilit i kishin dalë krinat nga shumë vrima. Ajo kishte qëndruar te ky kolltuk. Zgjeronte vrimat dhe hiqte krinat qetë-qetë.

Papritmas, ajo ngriti gishtin, gjë që desh të thoshte: Mbani vesh.

Një rrapëllimë e mbytur dhe e largët po dëgjohej përjashta; duket se ishte kampi i sulmit, që po kryente ndonjë lëvizje strategjike në pyll, kuaj, që po hingëllinin, tambure që po binin, karro municioni që po lëviznin, zinxhira, që po përpiqeshin, trompeta ushtarake, që bënin thirrje e përgjigjeshin; ishte një pështjellim zhurmash të egra të cilat, duke u përzier, sajonin një farë harmonie; fëmijët po mbanin vesh si të magjepsur.

- Është zotyni që bën kështu,- tha René-Zhani.

4

Zhurma pushoi.

René-Zhani kishte mbetur i pushtuar nga ëndërrimet.

Si vallë shpërftohen dhe përftohen përsëri idetë në këta tru të vegjël? Çfarë bluajnë aq misteriozisht këto mendje akoma aq të turbullta dhe aq të shkurtra? Erdh e u bë në këtë kokëz të njomë, të zhytur në mendime, një ujem i zotynit, i lutjes, i duarve të bashkuara, nuk di se çfarë buzëqeshjeje që njeriu e ka pasur mbi vete dikur, dhe që nuk e kishte më, dhe René-Zhani pëshpëriti me zë të ulët: Mëmë.

- Mëmë,- tha Gros-Aleni.

- Mami,- tha Zhorzheta.

Dhe pastaj René-Zhani filloi të kërcejë.

Gros-Aleni përsëriste të gjitha lëvizjet dhe të gjitha gjestet e René-Zhanit; Zhorzheta më pak. Trevjeçari e kopjon katërvjeçarin; por njëzet muajshi bën më kokë të vet.

Zhorzheta qëndroi më bisht, duke thënë kohë më kohë ndonjë

fjalë. Zhorzheta nuk sajonte dot fraza. Ajo ishte një mendimtare; fliste me anë apofthegmash. Ajo ishte njërrokëshe.

Megjithatë, pas një farë kohe, shembulli i të vëllezërve e rrëmbeu dhe e bëri për vete, dhe, pa ç'pa, filloi edhe ajo të bëjë si të vëllezërit; dhe kështu, ato tri palë këmbë të vockla lakuriqe filluan të hedhin valle, të vrapojnë dhe të koloviten sa andej-këtej, në pluhurin e parketit të moçëm prej dushku të lëmuar, nën vështrimin e rëndë të busteve prej mermeri, të cilëve Zhorzheta u hidhte hera-herës, ashtu tinës, një vështrim të shqetësuar, duke murmuritur: Kalamaja!

Në gjuhën e Zhorzhetës, një "kalamaja" ishte gjithçka i përngjante një njeriu, megjithëse mund të mos ishte njeri. Qeniet nuk u shfaqen ndryshe fëmijëve, veçse të përziera me fantazmat.

Zhorzheta, duke u kolovitur më shumë se sa duke ecur, u shkonte pas të vëllezërve, por i vinte më mbarë këmbadorës.

Paprimtas, René-Zhani, si i ishte afruar një kafazi dritareje, e ngriti kokën, pastaj e uli dhe vajti e u fsheh prapa qoshes së murit të dritares. Ai kishte parë një njeri që po e vështronte. Ishte një ushtar i kaltër i kampit të rrafshinës, i cili, duke përfituar nga pushimi i zjarrit dhe duke e shkelur ndoshta pak, kishte kuturisur e kishte ardhur në buzë të rrëpirës së përroit, prej nga mund të shikoje brendësinë e bibliotekës. Kur pa René-Zhanin që u fsheh, u fsheh edhe Gros-Aleni e u rras pas René-Zhanit; dhe Zhorzheta erdhi e u fsheh prapa tyre. Ata qëndruan atje pa lëvizur e pa nxjerrë zë, dhe Zhorzheta vuri gishtin mbi buzët e saj. Pas disa çastesh, René-Zhani kuturisi dhe zgjati kokën; ushtari ishte akoma atje. René-Zhani e futi përsëri kokën me rrëmbim; dhe tre vocërrakët nuk guxuan më as të merrnin frymë. Ajo punë vazhdoi për një kohë mjaft të gjatë. Më në fund kjo frikë e mërziti Zhorzhetën; ajo mori guxim dhe vështroi. Ushtari ishte larguar. Ata përsëri filluan të bredhin e të lodrojnë.

Groz-Aleni, megjithëse ishte imitues dhe admirues i René-Zhanit, ishte një mjeshtër i prapë për të kërkuar e gjetur sende të ndryshme. I vëllai dhe e motra e panë papritmas të hidhej e të përdridhej andej-këtej si i tërbuar duke tërhequr prapa një karrocë të vogël me katër rrota, të cilën nuk di se ku e kishte zbuluar.

Kjo karrocëzë kukullash ishte atje që prej vjetësh, në mes të pluhurit, e harruar, duke jetuar në fqinjësi të mirë me librat e gjenive dhe bustet e dijetarëve. Ajo ishte ndonjë prej lodrave me të cilat kishte luajtur Goveni kur ishte fëmijë.

Gros-Aleni kishte bërë spangon si kamxhik dhe e kërciste paf-paf; ai tani mbahej më të madh. Kështu e kanë shpikësit. Kur nuk zbulon dot Amerikën, zbulon një karrocë të vogël. Kështu është gjithmonë.

Mirëpo u duhej bërë të gjithëve pjesë. René-Zhani deshi të

mbrehej në karrocë, dhe Zhorzheta deshi të hipte brenda.

Ajo provoi që të ulej ndenjur aty. René-Zhani u bë kalë. Gros-Aleni u bë karrocier.

Por karrocieri nuk e dinte zanatin; kali ia mësoi.

René-Zhani i thirri Gros-Alenit:

- Thuaj: Déé!

- Déé!- përsëriti Gros-Aleni.

Karroca u përmbys. Zhorzheta u rrokullis. Apo nuk bërtasin engjëjt! Zhorzheta klithi.

Pastaj e pushtoi një dëshirë e mbytur për të qarë.

- Zoush,- tha René-Zhani,- ju jeni tepër e madhe.

- Jam madhe,- ia bëri Zhorzheta.

Dhe fjala e madhe e ngushëlloi atë për rrëzimin.

Korniza e pezulit të dritares ishte fort e gjerë; pluhuri i arave, që e kishte pas marrë era nga rrafshina e drizave kishte ardhur e ishte mbledhur aty si shtresë; shirat e kishin bërë përsëri tokë këtë pluhur, era kishte sjellë aty farat, kështu që një ferrë kishte përfituar nga kjo tokë e pakët për të mbirë aty. Kjo ferrë ishte nga ai lloj që quhej *manaferra*. Ishim në gusht, ferra ishte ding me mana, dhe një degë e ferrës hynte nëpër një dritare. Kjo degë varej pothuajse gjer në tokë.

Gros-Aleni, pasi pati gjetur spangon, pasi pati gjetur qerrkën, zbuloi këtë ferrë. Iu afrua.

Këputi një man dhe e hëngri.

- Kam uri,- tha René-Zhani.

Dhe Zhorzheta duke u hedhur pupthi më këmbë e më duar, ia mbërriti aty.

Ashtu, të tre, si ishin, ata e përlanë degën dhe i hëngrën të gjitha manat. Ata u dendën paq e u përlyen me to, dhe, krejt të skuqur nga lëngu i purpurt i kësaj ferre, këta tre serafinë të vegjël erdhën e t'u bënë tri bisha të vogla, gjë që do ta dogëndiste Danten dhe do të kënaqte së tepërmi Virgjilin. Ata qeshnin me të madhe.

Herë pas here ferra u thumbonte gishtat. Po ku pyesnin ata.

Zhorzheta i zgjati René-Zhanit gishtin e vet ku bulonte një pikë e vogël gjaku dhe tha, duke treguar ferrën: Xëp.

Gros-Aleni, gjithashtu i thumbuar, e vështroi ferrën si me mosbesim, dhe tha:

- Shtazë e dreqit!

- Jo,- tha René-Zhani,- ai është shkop.

- Shkopi është i keq,- ia pati sërish Gros-Aleni.

Zhorzhetës edhe kësaj here i erdhi për të qarë, por ia plasi të qeshurit.

5

Mirëpo, René-Zhani, ndoshta i mbushur me zili për zbulimet e të vëllait më të vogël, Gros-Alenit, kishte sajuar një plan të madh. Që prej ca kohësh, ai më një anë këpuste mana dhe shponte gishtat dhe më anën tjetër kthente shpesh kokën nga ana e pultit të mbërthyer mbi një si strumbullar dhe të vetmuar si ndonjë monument në mes të bibliotekës. Mbi këtë ishte vendosur vëllimi në zë *Shën Bartolomeu*.

Ai vëllim ishte me të vërtetë një in-quarto i mrekullueshëm dhe i dëgjuar. Ky *Shën Bartolome* kishte qenë botuar në Kolonjë nga botuesi i famshëm i Biblës së vitit 1682, Blëur, në latinisht Koesius. Ai ishte punuar me anë presash me kuti dhe me deje kau; ishte shtypur jo mbi kartë holande, por mbi atë kartën e bukur arabe, aq të admiruar nga Edrizi, që është prej mëndafshi dhe prej pambuku dhe gjithmonë e bardhë; kapakët e lidhjes prej lëkure ishin të zbukuruar me ar, dhe mbërthesat e mbylljes ishin prej argjendi; shpina dhe faqja e parë dhe e fundit ishin nga ai pergameni që pergamenarët e Parisit bënin bé e rrufé ta blinin në sallën Sën-Matyrën "dhe kurrkund gjetkë". Ky vëllim ishte plot me gravura mbi dru dhe mbi bakër, dhe me figura gjeografike të shumë vendeve; ky vëllim fillonte me një protestë të shtypshkronjësve, të fabrikantëve të kartës dhe të librarive kundër dekretit të vitit 1635, që ngarkonte me një taksë "lëkurët, tabutet, bagëtinë dythundrake, peshkun e detit dhe kartën"; dhe në faqet prapa frontespicit lexohej një kushtim drejtuar Grifëve, të cilët janë në Lion siç janë Elzevirët në Amsterdam. Nga të gjitha këto dilte se kjo ksompël ishte në zë, pothuajse aq e rrallë sa *Apostolli* i Moskës.

Ky libër ishte i bukur; prandaj edhe René-Zhani e vështronte, ndoshta tepër. Vëllimi ishte hapur pikërisht në një shtampë që paraqiste Shën Bartolomeun tek mbante lëkurçen e vet mbi krah. Kjo shtambë shikohej që së poshtmi. Si i kishin ngrënë të gjitha manat René-Zhani e vërejti shtampën me një vështrim dashurie të tmerrshme, dhe Zhorzheta, syri i së cilës ndiqte drejtimin e syve të vëllait të vet, e pa shtampën dhe tha: fugulë.

Kjo fjalë u duk se ia mbushi mendjen René-Zhanit. Atëherë, për habinë e madhe të Gros-Alenit, ai bëri një gjë të jashtëzakonshme.

Një karrige e madhe e dushktë ishte në një qoshe të bibliotekës: René-Zhani eci drejt karriges, e kapi, dhe e tërhoqi pas, pa ndihmën e kurrkujt, gjer te pulti. Pastaj, kur preku pultin karrigia, René-Zhani hipi sipër dhe vendosi të dy grushtet e tij mbi libër. Kur ia arriti kësaj maje, atij iu tek të bëhet madhështor; e kapi "fugulën" nga cepi i sipërm dhe e grisi me kujdes; kjo grisje e Shën Bartolomeut u bë klliç, por ky nuk ishte gabimi i René-Zhanit; ai la në libër gjithë anën

e majtë me njërin sy dhe një pjesë të aureolës së evangjelistit epokrif, dhe i dhuroi Zhorzhetës gjysmën tjetër të shenjtit, dhe gjithë lëkurçen. Zhorzheta e mori shenjtin dhe tha: Kalamaj.

- Po mua!- bërtiti Gros-Aleni.

Kur shkulet faqja e parë është njëlloj si me gjakun e parë kur derdhet. Kjo vendos për vazhdimin.

René-Zhani ktheu fletëzën; prapa shenjtit ishte komentantori Pantenus; René-Zhani ia fali Pantenusin Gros-Alenit.

Ndërkohë Zhorzheta e grisi copën e saj të madhe në dy copa të vogla, pastaj dy të voglat më katërsh; kështu që historia mund të thoshte se Shën Bartolomeu, pasi pati qenë rrjepur në Armeni, u shqye në Bretanjë.

6

Si u krye të shqyerit, Zhorzheta i zgjati dorën René-Zhanit dhe tha: Akoma!

Pas shenjtit dhe komentatorit vinin, portrete të zymtë, glosarët. I pari sipas datës ishte Gavantusi: René-Zhani e shqeu, dhe i vuri në dorë Zhorzhetës Gavantusin.

Të gjithë glosarët e Shën Bartolomeut kaluan kështu me radhë.

Të japësh do të thotë të jesh më i lartë se të tjerët. René-Zhani s'mbajti asgjë për vete. Gros-Aleni dhe Zhorzheta po e soditnin; kjo i mjaftonte atij; ai u kënaq me admirimin e publikut të vet.

René-Zhani i pashtershëm dhe i madhërishëm, i fali Gros-Alenit Fabricio Pinjatelin dhe Zhorzhetës Stiltingun; i fali Gros-Alenit, Alfons Tostatin dhe Zhorzhetës *Korneliusi ka Lapidën*, Gros-Alenit i ra në pjesë Hanri Hapmondi, dhe Zhorzhetës at-Roberti së bashku me një pamje të qytetit Dud, ku ai lindi më 1619. Gros-Aleni mori protestën e fabrikantëve të kartës dhe Zhorzhetës i ra kushtimi drejtuar Grifëve. Aty kishte dhe harta. René-Zhani i shpërndau: Etiopinë ia dha Gros-Alenit dhe Likaoninë Zhorzhetës. Si mbaroi dhe këtë punë ai e flaku librin përdhé.

Ky ishte një çast që të fuste frikën. Gros-Aleni dhe Zhorzheta panë, me një ekstazë të përzier me frikë, René-Zhanin të vrenjtte vetullat, të krekoske këmbët, të shtrëngonte grushtet, dhe të shtynte jashtë pultit inquarton e trashë. Një libër madhështor, që humbet drejtpeshën dhe toruan, është diçka tragjike. Vëllimi i rëndë i shkëputur si një njeri që rrëzohet nga kali, mbeti si i varur një çast, hezitoi, u kolovit, pastaj u përplas poshtë, dhe i thyer, i rrudhur, i çjerrë, i shkulur nga kapakët e lidhjes, i shqyer nga mbërthesat, u plas në mënyrë të vajtueshme mbi dysheme. Lumturisht ai s'ra mbi fëmijët.

Ata u habitën, por nuk u shtypën. Të gjitha aventurat e pushtuesve nuk mbarojnë kaq mirë.

Si të gjitha lavditë kjo shkaktoi një zhurmë të madhe dhe një ré pluhuri.

Si e përplasi përtokë librin, René-Zhani zbriti nga karrigia.

Pati një çast heshtjeje dhe frike të madhe; fitorja ka edhe ajo llahtarët e saj. Fëmijët u zunë dorë për dore dhe qëndruan pak larg duke vërejtur këtë vëllim të madh bërë copë e çikë.

Por, pas një hutimi të vogël, Gros-Aleni u afrua me gjallëri dhe ia futi njëherë me shkelm.

E pati me kaq dhe kjo punë. Oreksi për të shkatërruar ekziston. René-Zhani ia futi dhe ai njëherë me shkelm, Zhorzheta ia futi edhe ajo njëherë me shkelm, gjë që e bëri të rrëzohej përdhé, por më bisht; ajo përfitoi nga kjo gjë për t'u vërsulur mbi Shën Bartolomeun; çdo prestigj u zhduk: René-Zhani u turr, Gros-Aleni u derdh, dhe, plot gaz, si të dehur, triumfonjës, të pamëshirshëm, papo gris stampat e çirr fletushkat, shkul tizgat që shënojnë faqet, e gërvisht kapakët e lidhjes, shqit lëkurën e larë në ar e shkul kunjat e cipave të argjendtë, çirr pergamenën, e bëjë copë e çikë tekstin august, puno më këmbë, me duar, me thonj, me dhëmbë, të bëra ngjyrë trëndafili, të qeshur, si bisha të egra, të tre engjëjt skiftera u vërsulën mbi ungjillorin pa mbrojtje.

Ata asgjësuan Armeninë, Judenë, Beneventin ku janë dhe lipsanat e shenjtit, Nathanailin, që është ndoshta i njëjtë me Bartolomeun, papën Gelaz që shpalli apokrif ungjillin e Bartolomé-Nathanail, të gjitha fytyrat, të gjitha hartat, dhe ekzekutimi i pamëshirshëm i librit të moçëm aq fort i kishte thithur sa një mi kaloi aty dhe as pyetën fare për të.

Asgjësimi u krye i plotë.

Ta çash copa-copa historinë, legjendën, shkencën, mrekullitë e vërteta ose të rreme, latinishten e kishës, besëtytnitë, fanatizmat, misteret, të grisësh një fe të tërë nga sipër-poshtë, kjo është një punë për tre gjigantë, dhe madje për tre fëmijë; orët rrodhën njëra pas tjetrës në këtë punë të madhe, po ata ia dolën mbanë; asgjë nuk mbeti nga Shën Bartolomeu.

Kur puna mbaroi fare, kur faqja e fundit u shkëput, kur stampa e fundit u flak përtokë, kur nuk mbeti asgjë nga libri veçse cungime tekstesh dhe figurash, një skelet kapakësh, René-Zhani u çua më këmbë, vështroi dyshemenë shuall me ato fletë të shpërndara, dhe përplasi duart.

Edhe Gros-Aleni përplasi duart.

Zhorzheta mori përdhé një nga këto fletët, u ngrit, u mbështet

pas dritares që i vinte gjer te mjekra dhe filloi ta grisë çika-çika nëpër dritare faqen e madhe.

Kur e panë kështu, René-Zhani dhe Gros-Aleni bënë dhe ata si Zhorzheta; dhe, faqe pas faqeje, i thërrmuar nga këta gishtërinj të vegjël për të vendosur, pothuajse i tërë libri i lashtë fluturoi në erë; Zhorzheta, mendueshëm, i vështroi këto roitje kartrash të vogla e të bardha tek po përhapeshin nga të frynte era, dhe tha:

- Flutula.

Dhe masakra mori fund me zhdukjen e copave në qiellin e kaltër.

7

Kështu u dënua me vdekje për të dytën herë Shën Bartolomeu, i cili kishte pas qenë njëherë më parë martir në vitin 49 të Jesu Krishtit.

Ndërkohë zemra po afrohej, vapa po shtohej, gjumi i drekës po vinte vërdallë në ajër; sytë e Zhorzhetës po vinin ag; René-Zhani vajti te djepi i vet, nxori së andejmi thesin me kashtë, që i shërbente si dyshek, i tërhoqi zhag gjer në dritare, u shtri sipër dhe tha:- Tani të flemë.

Gros-Aleni vuri kokën mbi René-Zhanin, Zhorzheta e vuri kokën mbi Gros-Alenin, dhe, kështu, të tre keqbërësit i qepi gjumi.

Afshet e vakëta hynin nëpër dritaret e hapura; parfume lulesh të egra, që merrnin përpjetë nga përrenjtë dhe bregoret, silleshin andej-këtej të përziera me afshet e mbrëmjes; hapësira ishte e qetë dhe mëshirëmadhe, gjithçka rrezatonte, gjithçka tulatej, gjithçka dashuronte, gjithçka; dielli i jepte natyrës përkëdheljen e vet, dritën; njeriu mund të pikaste nga të gjitha poret harmoninë që shpërthen nga ëmbëlsia kolosale e gjërave; në pambarim ndjehej një farë amësie; krijimi është një mrekulli e madhe në lulëzim të plotë, ai e plotëson stërmadhësinë e vet me mirësinë e vet; dukej sikur ndjeje dikë të padukshëm që kryente këto përkujdesje misterioze, të cilat në konfliktin e tmerrshëm të qenieve, mbrojnë të dobëtit kundër të fortëve; dhe në të njëjtën kohë gjithë kjo ishte dhe e bukur; bukuria plot shkëlqim ishte e barabartë me shpirtbutësinë. Peizazhi, i qetësuar sa s'mund të thuhet me gojë, kishte një nga ato feksjet e madhërishme që përftojnë mbi livadhet e mbi lumenjtë zhvendosjet e hijes dhe të dritës; tymrat ngjiteshin drejt reve, ashtu si ëndrrat drejt vizioneve; tuba zogjsh në fluturim silleshin mbi Turgë; dallëndyshet vështronin përmes kafazeve të dritareve dhe dukeshin sikur donin të vinin e të shikonin nëse fëmijët po flinin mirë. Ata ishin bërë shuk plot hijeshi njëri mbi tjetrin, të palëvizur, gjysmë lakuriq, në poza engjëjsh dashurie; ata ishin të adhurueshëm dhe të dëlirtë, që të tre tok nuk

mbushnin dot as nëntë vjet, dhe shikonin ëndrra engjëjsh parajse, të cilat pasqyroheshin mbi gojët e tyre në buzëqeshje të vagëta. Zoti po u fliste ndoshta në vesh, ata ishin asish, që në të gjitha gjuhët njerëzore quhen të dobët dhe të bekuar; ata ishin të pafajshmit, që meritojnë nderim; gjithçka kishte rënë në heshtje a thua se fryma e kraharorëve të tyre të njomë e të butë ishte një çështje e gjithësisë dhe dëgjohej nga gjithë krijimi; gjethet nuk zhurmëronin, barërat nuk drithëronin; dukej sikur bota e pafund plot yje ndalte frymëmarrjen për të mos u prishur qetësinë këtyre tre të fjeturve të përvujtur engjëllorë, dhe s'kishte gjë më të madhërishme se respekti pa anë e pa fund i natyrës rreth kësaj vogëlime.

Dielli ishte më të perënduar dhe pothuajse po prekte horizontin. Papritmas, në këtë paqe të thellë, shpërtheu një shkreptimë, që doli nga pylli, pastaj një zhurmë e egër. Ishte zbrazur një top. Jehonat e përfshinë këtë zhurmë dhe bënë soje një rrapamë. Gjëmimi i përcjellë kodër më kodër ishte i përbindshëm. Ai e zgjoi Zhorzhetën.

Zhorzheta ngriti pakëz kokën, drejtoi gishtin e saj të vogël, mbajti vesh, dhe tha:

- Pum!

Zhurma pushoi, dhe gjithçka ra në heshtje. Zhorzheta e mbështeti përsëri kryet mbi Gros-Alenin dhe prapë e qepi gjumi.

LIBRI I KATËRT

NËNA

1

Kalon mortja

Nëna, të cilën e kemi parë duke udhëtuar pothuajse kuturu, kishte ecur gjithë ditën e ditës gjer në mbrëmje. Kjo ishte, madje, histori e saj e përditshme; ecë përpara dhe mos ndalo kurrë. Sepse dhe ai syth gjumë që merrte nga rraskapitja, në skutën e parë që dilte përpara, nuk e shlodhte fare, aq sa mund ta ngopte edhe ajo që hante aty-këtu sa çukisnin zogjtë. Ajo hante dhe flinte tamam aq sa i nevojitej që të mbahej gjallë e të mos binte e vdekur përdhe.

Natën më të parë ajo e kishte kaluar në një plevicë të braktisur; luftërat civile bëhen shkak për kësi gërmadhash; ajo kishte gjetur në një arë të shkretë katër mure, një portë të hapur, pak kashtë nën një mbeturinë çatie dhe kishte rënë për të fjetur mbi këtë kashtë dhe nën çati, duke ndjerë nëpër kashtë lëvrimjen e minjve dhe duke parë përmes kashtës lindjen e yjeve. Ajo kishte fjetur disa orë gjumë; pastaj ishte zgjuar në pisk të natës, dhe ia kishte filluar përsëri të ecte me qëllim që të bënte sa më shumë udhë përpara se të shtrëngonte vapa e madhe e ditës. Për atë që udhëton verës më këmbë, mesnata është më e butë se mesdita.

Ajo ndiqte me sa mundte itinerarin që i kishte shënuar shkurtazi ai fshatari i Vantortës; ecte sa me mund drejt perëndimit. Po të ishe pranë saj do të dëgjoje tek shqiptonte pa pushim me gjysmë zëri:- Turga.- Ajo nuk dinte asgjë tjetër të thoshte veçse emrat e tre fëmijëve dhe atë fjalë.

S'bënte tjetër, veç ec e mendo. Ajo sillte ndër mend aventurat që kishte kaluar; sillte ndër mend ato që kishte hequr e vuar, ato që kishte pranuar; sillte ndër mend takimet, horllëket, kushtet që i kishin vënë, pazarllëket që i kishin propozuar dhe që ajo ishte detyruar t'u nënshtrohej herë për një copë strehë, herë për një copë bukë, herë thjesht për të shkëputur një copë fjalë nga të tjerët që t'i tregonin udhën. Një grua e mjerë është më fatkeqe se një burrë i mjerë, sepse gruaja është mjet qejfi. Ecje e llahtarshme kuturu! Mirëpo asaj aq i bënte, veç të gjente përsëri fëmijët e vet!

E para gjë që kishte takuar asaj dite kishte qenë një fshat buzë

udhës; agimi sa mezi kishte feksur; gjithçka ishte e zhytur akoma në terrin e natës; megjithatë, disa porta ishin hapur gojë në rrugën e madhe të fshatit, dhe ca koka kureshtare dilnin nga dritaret. Banorët ishin si zgjoj bletësh të shqetësuara. Kjo vinte për arsye se ishin dëgjuar ca zhurma rrotash dhe hekurishtash.

Te sheshi, përpara kishës, një grup njerëzish të çoroditur, me sytë përpjetë, vështronin diçka që po zbriste udhës në drejtim të fshatit prej çukës së një kodre. Kjo ishte një karro me katër rrota e tërhequr nga pesë kuaj të mbrehur me zinxhirë. Mbi karro shquhej një grumbull gjërash, që i përngjiste një togu shtyllash, midis të cilave ishte nuk di se çfarë gjëje pa formë; kjo ishte mbuluar me një cipë të madhe, e cila dukej si ndonjë qefin. Dhjetë burra me kuaj ecnin përpara karros dhe dhjetë të tjerë prapa. Këta burra kishin kapele me tre çipa dhe shiheshin tek çoheshin përpjetë supeve të tyre disa maja, që dukej se ishin shpata të zhveshura. Gjithë ky varg, që ecte ngadalë, shkëputej krejt i zi mbi horizont. Karroja dukej e zezë, kuajt dukeshin të zinj, kalorësit dukeshin të zinj. Mëngjesi po zbardhëllonte prapa tyre.

Karro e ushtarakë hynë në fshat dhe u drejtuan për te sheshi.

Gjatë zbritjes së kësaj karroje dita kishte zbardhëlluar pakëz, dhe njerëzit mundën të shihnin shkoqur këtë varg, që i përngjiste një ecjeje hijesh, sepse asnjë fjalë s'pipëtinte soje.

Kalorësit ishin xhandarë. Ata në të vërtetë i kishin shpatat zhveshur. Mbulesa ishte e zezë.

Nëna e mjerë shtegtare hyri nga krahu i saj në fshat dhe iu afrua togut të fshatarëve në çastin kur po mbërrinin te sheshi karroja dhe xhandarët. Në togun e fshatarëve, ca zëra pëshpëritnin pyetje dhe përgjigje.

- Ç'është kjo kështu?
- Po kalon gijotina.
- Nga vjen?
- Nga Fuzhera.
- Ku po vete?
- Nuk e di. Thonë se vete në një kështjellë andej nga ana e Perinjesë.
- Në Perinjé!
- Le të vejë ku të dojë, vetëm, aman, këtu të mos qëndrojë!

Një karro e madhe me ngarkesën e saj të mbuluar me një farë qefini, këta kuaj të mbrehur, këta xhandarë, zhurma e këtyre vargonjve, heshtje e këtyre burrave, ora më të mugët, gjithë ky ansambël ishte si një hije, si një fantazmë e zezë.

Ky grup kaloi sheshin dhe doli nga fshati; fshati ishte një gropë midis një të përpjete dhe një të tatëpjete, pas një çerek ore, panë, tek u duk përsëri, vargun e përmortshëm në çukë të kodrës që ishte në

perëndim. Vragat e udhës i shkundullitnin rrotat e mëdha, vargonjtë e mbrehjes tringëllinin në erën e mëngjesit, shpatat shndritnin; dielli po lindte. Në kthesën e udhës gjithçka u zhduk.

Ishte pikërisht koha kur Zhorzheta, në sallën e bibliotekës, zgjohej bri të vëllezërve që akoma po flinin, dhe u thoshte mirëdita këmbëve të veta të trëndafilta.

2

Flet vdekja

Nëna e kishte vështruar këtë gjë të zymtë të kalonte, por nuk kishte kuptuar gjë, as kishte kërkuar të kuptonte, sepse kishte përpara syve të saj një vizion, fëmijët e vet të humbur në terr.

Edhe ajo gjithashtu, doli nga fshati, pak kohë pasi kishte kaluar vargu, dhe ndoqi po atë udhë, në një farë largësie prapa skuadrës së dytë të xhandarëve. Befas fjala "gijotinë" i shkrepi përsëri në kokë; "gijotinë" mendoi ajo. Kjo Mishelë Fleshardja e egër nuk dinte se ç'ishte gijotina; por instinkti të paralajmëron, ajo ndjeu, pa kuptuar përse, një rrëqethje; iu duk e llahtarshme të ecte prapa kësaj gjëje, dhe mori më të majtë, braktisi udhën, dhe u fut në drurët e pyllit të Fuzherës.

Pasi u suall një copë herë poshtë e lartë, ajo dalloi një kambanore dhe disa pullaze. Ishte një nga ato fshatrat buzë pyllit. Vajti atje. Kishte uri.

Ky fshat ishte një prej atyre ku republikanët kishin vendosur posta ushtarake.

Gruaja u fut gjer te sheshi i bashkisë.

Edhe në këtë fshat sundonte frika dhe shqetësimi. Një grumbull njerëzish ishin bërë shuk përpara rrafshit të shkallëve në të hyrë të bashkisë. Mbi këtë rrafsh shquhej një burrë i shoqëruar prej ushtarësh, i cili mbante në dorë një pllakadë të madhe të shpalosur. Ky burrë kishte më të djathtë një tamburist dhe në të majtë një afishues, që mbante një poçe me ngjitëse dhe një furçe.

Mbi ballkon, sipër portës, kryetari i bashkisë qëndronte më këmbë, me sharpën trengjyrëshe të përzier me veshjen e tij prej fshatari.

Njeriu me pllakadë na ishte një kasnec.

Ai kishte një rrip lëkure krahëqafë, që përdoret për udhëtim, gjë që tregonte se ai shkonte nga një fshat në tjetrin, dhe se diçka kishte për të lajmëruar nëpër të gjithë krahinën.

Në çastin kur Mishelë Fleshardi u afrua, kasneci sapo kishte shpalosur pllakadën dhe po fillonte leximin. Ai tha me zë të lartë:

- "Republika franceze, një dhe e pandashme".

Tamburisti i ra njëherë tamburit. Në grumbullin e njerëzve pati një farë valëvitjeje. Disa hoqën kësulat; të tjerë rrasën kapelet e tyre. Asokohe dhe në ato vende njeriu gati-gati mund të mësonte opinionin nga kësulat dhe nga kapelet; kësulat ishin republikane, kapelet ishin monarkiste. Murmuritjet e zërave të mbytura pushuan, njerëzit mbajtën vesh, kasneci lexoi:

- "... Në virtyt të urdhrave që na janë ngarkuar dhe të pushtetit që na ka dhënë komiteti i shpëtimit publik..."

U dëgjua edhe një herë një zhurmë tamburi. Kasneci vazhdoi:

- " ... Dhe në zbatim të dekretit të Konvansionit kombëtar, i cili nxjerr jashtë ligjit rebelët të kapur me armë në dorë, dhe i cili godet me dënim kapital cilindo që do t'u bëjë jatak ose do t'i ndihmojë të arratisen..."

Një fshatar pyeti me zë të ulët fqinjin e vet:

- Ç' është kjo gjë, dënim kapital?

Fqinji u përgjigj:

- Nuk e di.

Kasneci tundi pllakadën:

- "... Në vështrim të artikullit 17 të ligjit të 30 prillit i cili mvesh me fuqi të plotë të deleguarit dhe të nëndeleguarit kundër rebelëve.

"Janë nxjerrë jashtë ligjit..."

Bëri një pushim të shkurtër dhe filloi prapë:

- " ... Individët e shënuar nën emrat dhe mbiemrat që vijojnë..."

Gjithë togu mbajtën vesh.

Zëri i Kasnecit gjëmoi. Ai tha:

- " ... Lantenaku, kusar".

- Është zotëria e tij,- murmuriti një fshatar.

Dhe u dëgjua në turmë një pëshpëritje: është zotëria e tij.

Kasneci vazhdoi përsëri:

- "... Lantenaku, ish-markez, kusar.

- Imanusi, kusar..."

Dy fshatarë u vështruan kërdhazi.

- Është Guzhë-lë-Bryanti.

- Po, është Brizë-Blëj.

Kasneci po vazhdonte të lexonte listën:

- "Grand-Frankër, kusar..."

Grumbulli murmuriti:

- Ky është prift.

- Po, zoti abat Tyrmoj.

- Po, është famullitar diku, andej nga ana e pyllit të Shapelës.

- Dhe kusar,- tha një njeri me kësulë.

Kasneci lexoi:

- " ... Buanuvo, kusar.- Të dy vëllezërit Pikë-an-Bua, Kusarë.- Huzardi, kusar..."

- Është zotëri dë Keleni,- tha një fshatar.

- " Panieri, kusar..."

- Ky është zoti Sefer.

- "... Plasë-Netë, kusar..."

- Ky është zoti Zhamua.

Kasneci vazhdoi leximin pa ua vënë veshin këtyre komenteve.

" ... Ginuazo, kusar.- Shatënej, i quajtur Robi, kusar..."

Një fshatar çuçuriti.

- Ginuazoj dhe Blondi janë një, Shatënej është nga Sënt-Ueni.

- " ... Huasnardi, kusar",- vazhdoi kasneci.

Dhe u dëgjua në turmë.

- Ky është nga Ruijeja.

- Po, është Branshe-d'Ori.

- Atij iu vra i vëllai në sulmin e Pontorsnit.

- Po, Huasnard-Malonieri.

- Një goxha djalë i bukur nëntëmbëdhjetëvjeçar.

- Vini re,- tha Kasneci. Tani është fundi i listës:- "... Belë-Vinjë, kusar.- La Myzeti, kusar.- Sabrë-Tuti, kusar.- Bren-d'Amuri, kusar..."

Një djalë i ra me bërryl një vajze. Vajza buzëqeshi.

Kasneci vazhdoi:

- "Shant-an-hiveri, kusar.- Lë Shati, kusar..."

Një fshatar tha:

- Ky është Mulardi.

- "Tabuzi, kusar..."

Një fshatar tha:- Ky është Gofri.

- Gofrët janë dy,- shtoi një grua.

- Të gjithë të mirë,- foli si me grrënjë një djalosh.

Kasneci tundi gishtin dhe tamburisti i ra njëherë tamburit.

Kasneci vazhdoi më tej leximin:

- "... Të lartpërmendurit kudo që të kapen, dhe pasi të jetë vërtetuar identiteti i tyre, do të dënohen menjëherë me vdekje".

Pati një lëvizje.

Kasneci vazhdoi:

- " ... Kushdo që do t'u bëjë jatak ose do t'i ndihmojë për arratisje do të dërgohet në gjyqin ushtarak, dhe do të dënohet me vdekje. Nënshkruar..."

Heshtja u bë e thellë.

- "Nënshkruar: i deleguari i komitetit të shpëtimit publik, SIMURDENI".

- Ky është prift,- tha një fshatar.

- Famullitari i dikurshëm i Parinjesë,- tha një tjetër.

Një borgjez shtoi:

- Tyrmoj dhe Simurdeni. Një prift i bardhë dhe një prift i kaltër.

- Që të dy të zes,- ia pati një borgjez tjetër.

Kryetari i bashkisë, i cili ishte në ballkon, ngriti kapelën dhe thirri:

- Rroftë republika!

Një gjëmim i tamburit lajmëroi se kasneci s'kishte mbaruar. Në të vërtetë, ai bëri një shenjë me dorë.

- Vini ré,- tha ai.- Ja dhe katër radhët e fundit të afishit të qeverisë. Ato janë të nënshkruara prej shefit të kolonës së speditës të Bregdetit të Veriut, i cili është komandanti Goven.

- Dëgjoni!- thanë zërat e turmës.

Dhe Kasneci lexoi:

- "Dënim me vdekje..."

Të gjithë heshtën.

- "Për të gjithë të pabindurit në zbatim të urdhrit të sipërm që do t'u japin ndihmë dhe përkrahjen të nëntëmbëdhjetë rebelëve të lartpërmendur, të cilët në këtë orë janë bllokuar e rrethuar në Turgë".

- Hë?- ia bëri një zë.

Ishte një zë gruaje. Ishte zëri i nënës.

3

Gumëzhitje fshatarësh

Mishelë Fleshardi ishte përzier me turmën. Ajo s'kishte mbajtur gjë vesh, por atë që s'e mban vesh e dëgjon. Ajo kishte dëgjuar këtë fjalë: Turgë. Tani po ngrinte kokën.

- Hë?- përsëriti ajo.- Turga?

Të tjerët e vështruan. Ajo ishte si e hutuar. Ishte zhele-zhele. Disa zëra murmuritën:- Kjo paska pamjen e një kusareje.

Një fshatare, që mbante galeta ushtarake në një kanistër, u afrua dhe i tha me zë të ulët:

- Mbyllni gojën.

Mishelë Fleshardi e vërejti këtë grua me habi. Prapë ajo s'po kuptonte gjë. Ky emër, Turgë, kishte kaluar si një vetëtimë, dhe pastaj kishte pllakosur përsëri nata. A nuk kishte të drejtë të informohej ajo? Ç'kishin, pra, që e vështronin kështu?

Ndërkohë tamburisti i kishte rënë edhe njëherë tamburit, afishuesi e kishte ngjitur afishin; kryetari kishte hyrë në bashki, kasneci kishte

ikur për në fshat tjetër, dhe grumbulli po shpërndahej.

Një grup kishte qëndruar përpara afishit. Mishelë Fleshardi vajti te ky grup.

Komentonin emrat e njerëzve të nxjerrë jashtë ligjit.

Aty kishte fshatarë dhe borgjezë, domethënë të bardhë e të kaltër.

Një fshatar po thoshte:

-Sa pare bën, se mos i kanë shtënë të gjithë në dorë! Nëntëmbëdhjetë bëjnë vetëm nëntëmbëdhjetë. Ata s'kanë në dorë Priunë, s'kanë në dorë Benjanim Mulenin, s'kanë në dorë Gupilin, të famullisë së Andujesë.

- As Lariëlin e Monzhanit,- tha një tjetër.

Të tjerë shtuan:

- As Bris-Denisin.
- As Fransua Dyduetin.
- Po, atë nga Lavali.
- As Hyetin, e Lonej-Viliersit.
- As Grezhisin.
- As Pilonin.
- As Fijëlin.
- As Geharrejnë.
- As tre vëllezërit Lozheré.
- As zotin Leshandelier de Pierrëvilë.
- Budallenj!- tha një plak i vrazhdë me flokë të bardha.- Po patën Lantenakun, i kanë të gjithë në dorë.
- Nuk e kanë ende,- murmuriti njëri prej të rinjve.

Plaku ia ktheu:

- Po u zu Lantenaku, u zu koka. Po vdiq Lantenaku, Vandea mbaroi.
- More, po ç'është ky Lantenaku?- pyeti një borgjez.

Një borgjez tjetër u përgjigj:

- Është një ish-fisnik.

Dhe një tjetër ia nisi:

- Është një prej atyre që pushkatojnë gratë.

Mishelë Fleshardi i dëgjoi, dhe tha:

- Është e vërtetë.

Të tjerët u kthyen.

Dhe ajo vazhdoi:

- Gjersa dhe mua më kanë pushkatuar.

Kjo fjalë ishte e pazakontë; ajo bëri efektin e një të gjalle që i thotë vetes e vdekur. Ata filluan e po këqyrnin tërthorazi.

Në të vërtetë datën të fuste kjo grua; ajo dridhej për hiçgjë, ishte e trembur, e rrëqethur, e pushtuar nga një ankth shtaze, dhe aq e frikësuar sa ta fuste frikën. Te dëshpërimi i gruas ka nuk di çfarë

dobësie që është e tmerrshme. Të thotë mendja se sheh një qenie të varur peshë në buzë të fatit. Njeri prej tyre shfryu nëpër dhëmbë:- More, kjo mund të jetë edhe spiune.

- Mbyllni, pra, atë gojë, dhe largohuni së këtejmi,- i tha me zë të ulët ajo gruaja e mirë që i pati folur pak më përpara.

Mishelë Fleshardi u përgjigj:

- Por unë s'i bëj keq njeriu. Unë kërkoj fëmijët e mi.

Gruaja e mirë vështroi ata që vështronin Mishelë Fleshardin, preku ballin me gisht duke mbyllur synë, dhe tha:

- Kjo është e pafajshme, e shkreta.

Pastaj e mori mënjanë, dhe i dha një galetë ushtarake.

Mishelë Fleshardi, pa falënderuar, ia futi dhëmbët me lakmi galetës.

- Po,- thanë fshatarët, ajo ha si ndonjë bishë.- Është e pafajshme.

Dhe ata që kishin mbetur nga grumbulli, u shpërndanë. Të gjithë u larguan njëri pas tjetrit.

Kur mbaroi së ngrëni, Mishelë Fleshardi i tha fshatares:

- Qenka e mirë, hëngra sa u ngopa. Tani, Turga?

- Prapë zuri me të sajat!- bërtiti fshatarja.

- Duhe të vete në Turgë. Më trego udhën e Turgës.

- Kurrën e kurrës!- tha fshatarja.- Që të vesh e të vritesh? Le që unë nuk di. Ah! moj po ju qenkeni vërtet e çmendur! Dëgjoni këtu, moj grua e shkretë, më dukeni si shumë e lodhur. Doni të çlodheni pak në shtëpinë time?

- Nuk çlodhem unë,- tha nëna.

- I paska këmbët fare të rrjepura,- murmuriti fshatarja.

Mishelë Fleshardi vazhdoi:

- Po kur unë ju them që m'i kanë vjedhur fëmijët. Një vajzë të vogël dhe dy djem të vegjël. Unë vij nga strofka që është në pyll. Mund të pyesni për mua Telmark-Lypsarin. Pastaj edhe atë burrin që takova nd'arë atje poshtë; Lypsari më ka shëruar. Duket se kisha diçka të thyer. Por, të shkuara, të harruara. Është edhe rreshteri Radub. Mund të pyetet dhe ai. Ka për të thënë gjithçka. Gjersa ai na takoi në një pyll. Tre. Tre fëmijë, ju them. Bile në daçi të dini më i madhi quhet René-Zhan. Të gjitha këto mund t'i provoj. Tjetri quhet Gros-Aleni, dhe tjetra quhet Zhorzheta. Im shoq ka vdekur. E vranë. Ishte bujk në Sikuanjar. Më dukeni si grua e mirë. Tregomëni ç'udhë të marr. Nuk jam e marrë, jo, jam nënë dhe unë. Kam humbur fëmijët. Tani po i kërkoj. Kështu qëndron puna. Nuk e di me saktësi se nga vij. Mbrëmë fjeta mbi kashtë në një plevicë. Në Turgë, atje vete unë. Nuk jam vjedharake. Ju e shikoni mirë që po them të vërtetën. Njerëzit duhet të më ndihmojnë që t'i gjej përsëri fëmijët e mi. Unë s'jam nga

këto anë. Kam qenë pushkatuar, por nuk e di se ku.

Fshatarka tundi kokën dhe tha:

- Dëgjoni, moj shtegtare. Në kohë revolucioni nuk duhen thënë gjëra që njerëzit nuk i kuptojnë. Kjo mund t'ju nxjerrë belara dhe t'ju arrestojnë.

- Po Turga!- bërtiti nëna.- Zonjë, për hatër të Zotit Krisht dhe të Zonjës Shën Mëri që janë në Parajsë, ju lutem, zonjë, ju përgjërohem, për kokën e atyre që keni më të dashur, thomëni nga shkohet për të vajtur në Turgë!

Fshatarja u inatos.

- Nuk e di! Por dhe sikur ta dija nuk do ta thosha! Ato janë vende të këqija. Nuk shkon njeri atje.

- E unë do të shkoj se do të shkoj,- tha nëna.

Dhe u nis për udhë.

Fshatarja e vështroi tek largohej, dhe shfryu nëpër dhëmbë:

- E megjithatë, asaj i duhet të hajë.

Ngau me vrap te Mishelë Fleshardi dhe i lëshoi në dorë një galetë gruri të zi.

- Na, ta keni për darkë.

Mishela e mori galetën e grurit të zi, nuk u përgjigj, as nuk ktheu kokën, dhe vazhdoi të ecë.

Ajo doli nga fshati. Tek po u afrohej shtëpive të fundit, takoi tre fëmijë të vegjël copë e çikë dhe të zbathur, që po kalonin andej. U afrua nga ata dhe tha:

- Këta qenkan dy vajza e një djalë.

Dhe, duke parë se ata i kishin sytë te çyreku i saj, ua dha atyre.

Fëmijët e morën bukën, por i zuri frika.

Ajo u fut brenda në pyll.

4

Një keqkuptim

Por, po atë ditë, para se të fekste agimi, në errësirën e turbullt të pyllit, mbi copën e udhës që vete nga Zhaveneja në Lekusë, na kishte ndodhur kjo gjë:

Bokazhi është i tëri me udhë të thella, dhe, mbi të gjitha, udha nga Zheneveja në Parinjéja, që kalon nëpër Lekusë është me ledhe shumë të larta. Akoma më tepër, është edhe me shumë dredha. Është më tepër një përrua se sa një udhë. Kjo udhë vjen nga Vitreja dhe ka pasur nderin të tundte karrocën e Zonjës de Sevinjé. Ajo është si e mbyllur me mure

djathtas e majtas nga gardhiqet. S'ka vend më të mirë për prita.

Atij mëngjesi, një orë përpara se Mishelë Fleshardi, në një pikë tjetër të pyllit, të arrinte në atë fshatin e parë ku i ishte faneksur karroja e përmortshme e shoqëruar nga xhandarët, në korijen që udha e Zhovenesë përshkon më të dalë të Urës mbi Lumin Kusenon, ishte një mishmash njerëzish të padukshëm. Degët fshihnin gjithçka. Këta njerëz ishin fshatarë, të veshur me grigo, setre lëkure që mbanin mbretërit e Bretanjës në shekullin e gjashtë dhe fshatarët në të tetëmbëdhjetin. Këta burra ishin të armatosur, një palë me dyfekë, të tjerët me sëpata. Ata që kishin sëpata sapo kishin përgatitur në një klarishte një farë stave me vandakë shkarpash të thata dhe me kërcunj, së cilës s'kishte veçse t'i vije zjarrin. Ata që kishin dyfekë ishin grumbulluar në të dy anët e udhës në një qëndrim pritjeje. Kush do të kishe mundur të shikonte përmes gjetheve do t'i kishte zënë syri kudo gishta në këmbëza dhe tyta karabinash të vëna në sy nëpër të çarat që bëjnë ndërkryqëzimet e degëve. Këta njerëz ishin në pritë. Të gjitha pushkët ishin drejtuar mbi udhën e cila, nën agimin e ditës, zbardhonte.

Në këtë mugëtirë, disa zëra të ulët po flisnin midis tyre.

- Je i sigurt ti, për këtë?
- Besa, kështu flitet.
- Do të kalojë?
- Thonë se është në këto anë.
- Nuk duhet ta lemë të dalë së këtejmi.
- Duhet ta djegim.
- Për këtë punë kemi ardhur këtu tre copë fshatra.
- Mirë, po skuadrat shoqëruese?
- Do t'i vrasim.
- Mirëpo, nga kjo udhë do të shkojë, apo jo?
- Kështu flitet.
- Domethënë, pra, ajo do të vinte nga Vitreja?
- E pse jo?
- Por është puna se thuhej sikur do të vinte nga Fuzhera.
- Në dashtë të vijë nga Fuzhera, në dashtë nga Vitreja, ajo vjen nga dreqi i mallkuar.
- Po.
- Dhe duhet që prapë të kthehet te dreqi i mallkuar.
- Po.
- Domethënë vajtka në Perinjé.
- Ashtu duhet.
- Nuk do të vejë.
- Jo.
- Jo, jo, jo!

- Kujdes!

Në të vërtetë, e donte puna që të heshtnin, sepse kishte filluar të zbardhte dita.

Befas njerëzit e fshehur mbajtën frymën; dëgjohej një zhurmë rrotash e kuajsh. Ata vështruan përmes degëve dhe shquan si nëpër mjegull në udhën e thellë një karro të gjatë, një njësi shoqëruese me kalë, diçka mbi karro; ajo vinte drejt tyre.

- Ja ku qenka!- tha ai që dukej të ishte kryetari.

- Po,- tha njëri prej vrojtuesve,- me gjithë njësinë shoqëruese.

- Sa janë shoqëruesit?

- Dymbëdhjetë.

- Thuhet se ishin njëzet.

- Dymbëdhjetë apo njëzet, t'i vrasim të gjithë.

- Të presim sa të hyjnë mirë në pritë.

Pas pak, në një kthesë të udhës, karroja dhe njësia shoqëruese u dukën.

- Rroftë mbreti!- thirri kryetari fshatar.

Njëqind të shtëna pushkësh u zbrazën njëherësh. Kur u zhduk tymi, edhe njësia shoqëruese ishte zhdukur. Shtatë kalorës ishin vrarë, pesë ua kishin mbathur këmbëve. Fshatarët vrapuan te karroja.

- More, pa shih,- bërtiti kryetari,- s'qenka gijotina kjo. Kjo na doli shkallë.

Karroja në të vërtetë kishte gjithsej si ngarkesë një shkallë të gjatë.

Të dy kuajt ishin rrëzuar përdhe, të plagosur; edhe karrocieri ishte vrarë, por jo me dashje.

- Njëlloj është,- tha kryetari,- një shkallë e shoqëruar është gjithmonë e dyshimtë. Ajo shkonte nga ana e Perinjesë. Ajo ishte për t'u ngjitur në kullën e Turgës, me siguri.

- Ta djegim shkallën!- thirrën fshatarët.

Dhe e dogjën.

Sa për karron e përmortshme, që ata prisnin, ajo ndiqte një udhë tjetër, dhe ishte në këtë çast dy lega më larg, në atë fshat ku Mishelë Fleshardi e pa të kalonte më të lindur të diellit.

5

Vox in deserto[1]

Mishelë Fleshardi, si u nda nga të tre fëmijët, të cilëve u kishte dhënë bukën, kishte filluar të ecte më tym nëpër pyll.

[1] Zë në shkretëtirë.

Përderisa nuk donte njeri t'ia tregonte rrugën, duhej medoemos ta gjente vetë. Kohë më kohë, ajo ulej ndenjur, dhe ngrihej përsëri, dhe prapë ulej. Ajo ndjente atë lodhje kobëzezë të cilën e ndjen herën e parë në muskujt, e që pastaj të futet në kockat; lodhje skllavi. Dhe vërtetë skllave ishte. Skllave e fëmijëve të saj të humbur. Duhej t'i gjente. Çdo minutë që kalonte mund të sillte humbjen e tyre; kush ka përsipër një detyrë, ai s'ka më të drejta; asaj i qe ndaluar që të merrte frymë. Por ishte shumë e këputur. Në atë shkallë rraskapitje një hap më shumë ishte një çështje e madhe. A mund ta bëjë këtë njeriu? Ajo kishte që nga mëngjesi që po ecte; s'kishte takuar më as fshat, as edhe shtëpi. Në krye mori monopatin që duhej, pastaj atë që s'duhej, dhe më në fund humbi midis degëve të ngjashme me njëra-tjetrën. Po i afrohej vallë qëllimit? Po ia dilte vallë në krye udhës së pasionit të saj? Ajo ishte në udhën e dhimbjeve, dhe ndjente se po dërrmohej e tëra në stacionin e fundit. Do të binte vallë në udhë dhe të jepte shpirt atje? Në një farë çasti asaj iu duk sikur ishte e pamundur të bënte më përpara; dielli po perëndonte, pylli ishte i errët, udhëzat ishin zhdukur nën bar, dhe nuk dinte më si t'ia bënte hallit. S'kish më tjetër pas shpirtit, veç Zotin. Ajo filloi të thërriste, por askush nuk u përgjigj.

Vështroi rreth vetes, pa një farë shtegu nëpër degë, u drejtua nga ai krah, dhe, papritmas, u ndodh jashtë pyllit.

Ajo kishte përpara një luginë të ngushtë si ndonjë istikam, në fund të të cilit rridhte nëpër gurë një tizgë e qartë uji. Atëherë i ra ndër mend se ishte djegur fare për ujë. Vajti tek ujët, ra më gjunjë dhe piu.

Përfitoi nga qëndrimi më gjunjë për të bërë lutjen.

Si u ngrit, kërkoi të gjente tragën.

Kapërceu përruan.

Matanë luginës së vogël shtrihej, sa të hante syri, një rrafshinë shumë e gjerë e mbuluar me driza të shkurtra, e cila, që nga përroi, ngjitej me pjerrësi dhe mbushte të gjithë horizontin. Pylli ishte vetmi, kjo rrafshinë ishte shkretëtirë. Në pyll, prapa çdo ferre mund të takoje dikë; mbi rrafshinë, deri larg sa të hante syri, nuk shikoje gjë të gjallë. Disa zogj, që dukeshin sikur po arratiseshin, fluturonin nëpër fushën me driza.

Ahere, përpara kësaj braktisjeje të pafund, duke ndjerë se po i këputeshin gjunjët, dhe si e dalë mendsh, nëna e çoroditur i drejtoi shkretëtirës këtë thirrje të çuditshme:- A ka njeri këtu, apo jo?

Dhe priti përgjigje.

Dikush u përgjigj.

Një zë i shurdhër dhe i thellë shpërtheu: ky zë vinte nga thellësia e horizontit, dhe u përcuall jehonë më jehonë, kjo i përngjiste një shpërthimi bubullime, në mos ishte një qitje topi, dhe dukej sikur ky

vend i përgjigjej pyetjes së nënës dhe thoshte: Po.

Pastaj ra heshtja.

Nëna u çua, e ringjallur; dikush ishte; i dukej tani sikur kishte se kujt t'i fliste; ajo sapo kishte pirë ujë dhe kishte bërë lutjen; po merrte prapë veten, nisi t'i ngjitej rrafshinës asaj ane prej nga kishte dëgjuar atë goxha zë të largët.

Papritmas ajo pa se nga ana e tejme e horizontit ngrihej një kullë e lartë. Kjo kullë ishte e vetmuar në këtë peizazh të egër; një rreze e diellit që po perëndonte e kishte larë kullën me një ngjyrë flakë të kuqe. Ajo ishte një legë e ca larg. Prapa kësaj kulle humbiste në mjegull një gjelbërim i madh si nëpër tym. Ishte pylli i Fuzherës.

Kjo kullë i dukej sikur ishte në të njëjtën pikë të horizontit, prej nga kishte ardhur kjo bubullimë, e cila i kishte ngjarë si një thirrje. A ishte vallë, kjo kullë që e kishte bërë gjithë atë zhurmë?

Mishelë Fleshardi kishte arritur në majë të rrafshinës; tani s'kishte më tjetër përpara veçse fushë.

Ajo eci drejt kullës.

6

Gjendja

Çasti kishte ardhur.

I papërkulshmi e kishte në dorë të pamëshirshmin.

Simurdeni e kishte në dorë Lantenakun.

Monarkisti i vjetër rebel ishte zënë në strofkë; dukej sheshit se ai nuk mund të shpëtonte; dhe Simurdeni mendonte që markezit t'i pritej koka në shtëpinë e tij, atje, në tokat e tij, dhe si të thuash, në banesën e tij, me qëllim që banesa feudale ta shikonte kokën e feudalit tek të binte, kështu që shembulli të mbahej mend e të mos harrohej.

Për këtë arsye, ai kishte dërguar të kërkonin në Fuzherë gijotinën. Këtë e pamë pak më parë në udhë e sipër.

Të vrisje Lantenakun ishte sikur të vrisje Vandenë; të vrisje Vandenë ishte të shpëtoje Francën. Simurdeni nuk e bënte dysh. Ky njeri e ndjente veten rehat në egërsinë e detyrës.

Markezit dukej se i kishte ardhur fundi, nga kjo anë Simurdeni ishte i qetë, por ishte i shqetësuar nga një anë tjetër. Luftimi do të ishte me siguri i llahtarshëm; Goveni do ta drejtonte luftën, dhe ndoshta donte të merrte dhe pjesë; kishte gjak ushtari në këtë udhëheqës të ri; ai ishte asi burri që hidhej në zjarr e s'pyeste fare; vetëm se mos vritej; Goveni! fëmija i tij! e vetmja gjë e shtrenjtë që kishte mbi tokë! Govenit

i kishte ecur fati gjer atëherë, por fati edhe lodhet. Simurdeni dridhej. Fati i tij kishte këtë të çuditshme, që ai ndodhej midis dy Govenësh, njërit i donte vdekjen dhe tjetrit i donte jetën.

Krisma e topit, që kishte shkundur Zhorzhetën në djepin e saj dhe kishte thirrur nënën nga fundi i atyre anëve të shkreta, s'kishte bërë vetëm këtë. Qoftë pse ashtu qëlloi, qoftë pse ashtu e pati qëllimin shënjuesi, gjylja, e cila ishte vetëm një gjyle paralajmërimi, kishte goditur, shpuar dhe shkulur përgjysmë armaturën e shuleve të hekurta, e cila maskonte dhe mbyllte frëngjinë e madhe të katit të parë të kullës. Të rrethuarit s'kishin pasur kohë që ta ndreqnin këtë dëmtim.

Të rrethuarit ishin mburrur; ata kishin shumë pak municione. Gjendja e tyre, le ta theksojmë, ishte akoma më kritike se sa e merrnin me mend rrethuesit. Po të kishin pasur mjaft barut, ata do ta kishin hedhur në erë Turgën, veten e tyre dhe armiqtë brenda; kjo ishte ëndrra e tyre; por të gjitha rezervat u ishin holluar. Ata mezi kishin nga tridhjetë të shtëna për njeri. Ata kishin shumë dyfekë, espingola dhe kobure, por pak fishekë. Ata i kishin mbushur të gjitha armët me qëllim që të mund të bënin një zjarr të vazhdueshëm; mirëpo sa kohë do të zgjaste ky zjarr? Duhej njëkohësisht edhe ta ushqenin mirë, edhe ta kursenin. Këtu qëndronte vështirësia. Për fat të mirë - lumturi ugurzezë - luftimi do të bëhej, mbi të gjitha, trup me trup dhe me armë të bardha; me shpata dhe me kama. Më shumë do të thereshin me thika se sa do të dyfeqiseshin. Ata do të griheshin fërtele me njëri-tjetrin si me sëpatë; këtu qëndronte shpresa e të rrethuarve.

Brendësia e kullës dukej e papushtueshme. Në sallën e ulët, ku bënte krye vrima e zgërdhelës, ndodhej retirada, ajo barrikada e ndërtuar me mençuri nga Lantenaku, e cila e bllokonte hyrjen. Prapa retiradës, ishte një tryezë e gjatë e mbuluar me armë të mbushura, pushkë grykë gjera, karabina dhe mushketone dhe me shpata, sëpata e kama. Duke mos pasur mundësi ta përdornin qelinë podrum të birucave të harresës që lidhej me sallën e ulët, markezi kishte dhënë urdhër që ta mbyllnin. Sipër sallës së ulët ishte dhoma e rrumbullakët e katit të parë, tek e cila mund të arrije vetëm me anën e një shkalle të përdredhur, shumë të ngushtë; kjo dhomë, e mobiluar si salla e ulët, me një tryezë të mbuluar me armë të gatshme, që s'kishte veç sa t'i merrje me dorë, ishte e ndriçuar nga frëngjia e madhe, së cilës një gjyle sapo ia kishte batisur grilën; sipër kësaj dhome, shkalla si salari ngjitej në dhomën e rrumbullakët të katit të dytë, ku ishte porta e hekurt që të çonte në urën-kështjellëz. Kjo dhomë e katit të dytë quhej pa dallim *dhoma e portës së hekurt* ose *dhoma e pasqyrave;* për shkak të shumë pasqyrave të vogla të varura mbi gurin e zhveshur në ca gozhda të

vjetra e të ndryshkura; kujdes i çuditshëm, i përzier me egërsinë. Duke qenë se dhomat e sipërme nuk mund të mbroheshin në mënyrë të dobishme, kjo dhoma e pasqyrave ishte ajo që Maneson-Maleti, legjislatori i piacafortave, e quan "posta e fundit ku të rrethuarit dorëzojnë armët". Puna ishte, siç e thamë edhe më përpara, që të ndaloheshin rrethuesit të arrinin gjer aty.

Kjo dhomë e rrumbullakët, e katit të dytë merrte dritë nga disa frëngji; megjithatë një pishtar po digjej aty. Ky pishtar, i ngulur në një pishtarmbajtës prej hekuri të njëllojtë me atë të sallës së ulët, kishte qenë ndezur nga Imanusi, i cili e kishte vendosur fare pranë fitilit e lyer me squfur. Çfarë përkujdesjesh të tmerrshme!

Në fund të sallës së ulët, mbi një tezgë të gjatë, kishte gjëra për të ngrënë, si më ndonjë spilé homerike; pjata të mëdha me oriz me qull gruri të zi, me godnikelë, që është një gjellë me mish viçi të grirë, me kulaçka huishëpoti, një brumë mielli dhe frutash të ziera në ujë, me badré, dhe me poçe me sidré. Aty hante e pinte kush të donte.

Krisma e topit i ndali në vend. S'mbetej tani veçse një gjysmë ore kohë.

Imanusi, nga maja e kullës vëzhgonte afrimin e rrethuesve. Lantenaku kishte dhënë komandë të mos qëllonin dhe t'i linin të hynin. Ai kishte thënë:

- Ata janë katërmijë e pesëqind. Të vrasësh jashtë s'bën dobi. Vrisni vetëm brenda. Brenda bëhet tamam barazi.

Dhe kishte shtuar duke qeshur:- Barazi, Vëllazërim.

E kishin bërë me fjalë që, kur armiku të fillonte lëvizjen, Imanusi, me burien e tij, të paralajmëronte.

Të gjithë, në heshtje, të vendosur prapa retiradës, ose në shkallaret e shkallës, po prisnin, në njërën dorë musketën, në tjetrën rozarin.

Gjendja po përcaktohej, dhe ishte kjo:

Për ata që sulmonin: një zgërdhelë për të ngjitur, një barrikadë për të thyer, tri salla, njëra mbi tjetrën, për të marrë me luftë të ashpër, njërën pas tjetrës, dy shkallë rrotulluese për të shkëputur shkallare për shkallare, nën një breshëri plumbash; për të rrethuarit: të vdisnin.

7

Paraprake

Goveni nga ana e tij po përgatiste sulmin. Po i jepte udhëzimet e fundit Simurdenit, që, siç mbahet mend, duhej, pa marrë pjesë në veprim, të ruante rrafshinën; dhe Geshampit, që duhej të qëndronte

në vëzhgim me shumicën e ushtrisë në kampin e pyllit. Ishte vendosur që as bateria e groposur e pyllit, as bateria e zbuluar e rrafshinës të mos qëllonin, veç po të kishte ndonjë dalje ose orvgatje për arratisje. Goveni kishte mbajtur për vete komandimin e kolonës së zgërdhelës. Pikërisht kjo punë e shqetësonte Simurdenin.

Dielli sapo kishte perënduar.

Një kullë në pëllëmbë të fushës, i përngjet një anije në mes të detit. Ajo duhet sulmuar me të njëjtën mënyrë. Duhet të kryesh më tepër një abordazh se sa një sulm. Pa topa. Asgjë të panevojshme. Ç'hyn në punë të rrahësh me top mure pesëmbëdhjetëkëmbësh të trasha? Merrni me mend një vrimë në skaf, një palë njerëz që mundohen të rrasen brenda me zor, një palë të tjerë që e mbrojnë për të prerë hyrjen, me sëpata, thika, kobure, grushte dhe dhëmbë. E tillë është aventura.

Goveni e ndjente se s'kishte mjet tjetër për të pushtuar Turgën. Një sulm si ky, ku luftëtarët kundërshtarë i shohin të bardhët e syrit njëri-tjetrit, s'ka gjë më të batërdisshme. Ai e njihte brendësinë e hatashme të kullës, sepse aty kishte qenë fëmijë.

Ai kishte rënë në mendime të thella.

Ndërkohë, disa hapa larg tij, zëvendësi i vet, Geshampi, me një dylbi të gjatë në dorë, vëzhgonte horizontin nga ana e Parinjesë. Papritmas Geshampi bërtiti:

- Ah! Më në fund!

Kjo pasthirrmë e shkëputi Govenin nga ëndërrimi.

- Ç' është, Geshamp!

- Komandanti im, puna është se shkalla po na vjen.

- Shkalla e shpëtesës?

- Po.

- Si?! Nuk paska ardhur ende?

- Jo, komandant. Dhe isha bërë merak. Korieri i posaçëm, që kisha dërguar në Zhavëné, ishte kthyer.

- E di.

- Ai kishte njoftuar se kishte gjetur në karpenterinë e Zhavënesë shkallët me përmasat e duhura, se i kishte rekuizuar, i kishte vënë shkallët mbi një karro, kishte rregulluar një njësi shoqëruese prej dymbëdhjetë kalorësish, dhe se i kishte parë të niseshin për në Parinjé karron, njësinë shoqëruese dhe shkallët. Pas kësaj ai ishte kthyer në pikë të vrapit me kalë.

- Po ai na e pati bërë një herë këtë raport. Dhe kishte shtuar se karroja rreth orës dy të mëngjesit, duhej të ishte këtu përpara perëndimit të diellit. Të gjitha këto i di unë. Eh pra?

- Eh, pra komandanti im, dielli sapo ka perënduar dhe karroja, që sjell shkallët, s'ka arritur ende.

- A është e mundur kjo kështu? Por na duhet që të sulmojmë. Ora ka ardhur. Po të vonoheshim, të rrethuarit do të besonin se ne po prapsemi.

- Komandanti im, mund të sulmojmë.

- Po shkallët e shpëtesës janë të domosdoshme.

- Pa dyshim.

- Por nuk i kemi.

- I kemi.

- I kemi?

- Po, pikërisht ajo më bëri të them: Ah! më në fund! Karroja nuk po arrinte; mora tejqyrën, dhe vrojtova udhën e Parinjesë për Turgë, dhe, komandanti im, tani jam i kënaqur; karroja është atje tej me gjithë shoqëruesit. Tani po zbret një të tatëpjetë. Mund ta shikoni.

Goveni mori tejqyrën dhe vështroi.

- Po, vërtet. Ja tek qenka. Është si muzg e nuk dallon dot gjithçka. Por njësia shoqëruese duket, pikërisht ajo është. Veçse njësia shoqëruese më duket më e madhe se sa më thoshe ti, Geshamp.

- Dhe mua ashtu më duket.

- Janë afro edhe ndonjë çerek lege larg.

- Komandanti im, shkallët e shpëtesës do të jenë këtu pas një çerek ore.

- Atëherë, mund të fillojmë sulmin.

Ishte me të vërtetë një karro ajo që po vinte por nuk ishte ajo që kujtonin ata.

Goveni, duke u kthyer, pa prapa tij rreshterin Radub, në drejtqëndrim, me sy të ulur, në qëndrimin e nderimit ushtarak.

- Ç'është, rreshter Radubi?

- Qytetar komandant, ne, luftëtarët e batalionit të Kësulës së Kuqe, kërkojnë një nder nga ju.

- Çfarë nderi?

- Të na urdhëroni të vritemi.

- Ah!- tha Goveni.

- Do ta keni atë mirësi?

- Por... varet,- tha Goveni.

- Ja si është puna, komandanti im. Që nga ngjarja e Dolit ju po na kurseni si shumë. Kemi mbetur akoma dymbëdhjetë.

- E pastaj?

- Kjo gjë na poshtëron.

- Por ju jeni rezervë.

- Ne duam më mirë të jemi pararojë.

- Por, kam nevojë për ju, që të vendos për suksesin në fund të një veprimi luftarak. Ju ruaj.

- Tepër.

- Njësoj është. Ju jeni në kolonë. Ju marshoni.

- Prapa. E drejta e Parisit është që të ecë përpara.

- Do të mendoj për këtë punë, rreshteri Radub.

- Mendohuni sot, komandanti im. Ja një rast. Sot do të kemi dasmë dhe, ose do t'i hamë mish ose do të na hanë. Pisk do ta kemi. Turga do t'ua djegë duart atyre që ta prekin. Ne kërkojmë të kemi nderin të jemi nga këta.

Reshteri e ndërpreu fjalën, përdrodhi mustaqen, dhe rifilloi me një zë si të gulçuar:

- Dhe pastaj, shikoni këtu, komandanti im, në këtë kullë janë ata vocërrakët tanë. Atje janë fëmijët tanë, fëmijët e batalionit, tre fëmijët tanë. Ai surratqen, ai ndyrashi, që më hëngërt me nder... e i qoftë haram, i quajtur Brizë-Blë, i quajtur Imamus, ai Guzhë-lë-Bryandi, ay Byzhë-le-Gryandi, ai Fuzhë-le-Tryandi, ai qen e bir qeni që e vraftë rrufeja e Zoti dhe e përlaftë i paudhi, kërcënon fëmijët tanë. Fëmijët tanë, camërdhokët tanë, komandanti im! More, edhe sikur tërmetet e dynjasë të bien, ne nuk duam që t'u hyjë as ferrë në këmbë. A e kuptoni këtë, ju autoriteti i vendit? Nuk duam dhe nuk duam. Pak më përpara, përfitova nga armëpushimi dhe hipa në rrafshinë; dhe i vështrova përmes një dritareje; po, atje janë; mund t'i shikosh prej buzës së përroit, dhe i pashë, sapo dhe i tremba ca, ata xhanët e xhaxhait. Komandanti im, në qoftë se edhe një qime floku e vetme bie nga kokat e vogla të atyre engjëjve mbi këtë dhé, unë, rreshter Radubi, do të marr hak mbi Atin e Amëshuar. Dhe ja se ç'thotë batalioni: ne duam që ose vocërrakët të shpëtojnë, ose ne të vritemi e të shuhemi të gjithë. Kjo është e drejta jonë, e marrçin shtatëqind dreqër, e marrçin. Po, të tërë të vritemi: Dhe tani përshëndetje respekti.

Goveni i zgjati dorën Radubit dhe tha:

- Ju jeni trima dhe sokola. Do të bëni pjesë në kolonën e sulmit. Po ju ndaj më dysh. Po vë gjashtë prej jush në pararojë, me qëllim që të përparojnë, dhe gjashtë në praparojë, me qëllim që të mos prapset njeri.

- Unë do t'i komandoj prapë të dymbëdhjetët?

- Pa fjalë.

- Atëherë, komandanti im, faleminderit. Sepse unë jam me pararojën.

Radubi përsëriti nderimin ushtarak dhe vajti në rresht.

Goveni nxori sahatin, i tha disa fjalë Geshampit në vesh, dhe kolona e sulmit filloi të formohej.

8

Fjala dhe ulërima

Ndërkohë, Simurdeni, i cili ende s'kishte vajtur të zinte postin e tij në rrafshinë dhe ndodhej pranë Govenit, iu afrua një trompieteri.

- Bjeri të dëgjojë buria,- i tha ai.

Trompetieri i ra trompetës dhe buria u përgjigj.

Një zë trompete dhe një zë borie u këmbyen edhe njëherë tjetër.

- Ç'është kjo?- e pyeti Goveni Geshampin.- Ç'kërkon Simurdeni?

Simurdeni kishte bërë përpara drejt kullës, me një shami të bardhë në dorë.

Ai ngriti zërin.

- O ju burra që ndodheni në kullë, më njihni mua apo jo?

Një zë, zëri i Imanusit, ia ktheu nga maja e kullës:

- Po.

Të dy zërat i folën dhe iu përgjigjën njëri-tjetrit dhe ja se çfarë u dëgjuan:

- Unë jam i dërguari i republikës.
- Ti je famullitari i dikurshëm i Parinjesë.
- Unë jam i deleguari i komitetit të Shpëtimit publik.
- Ti je prift.
- Jam përfaqësuesi i ligjit.
- Ti je tradhtar.
- Jam komisari i revolucionit.
- Ti ke ndërruar fenë?
- Unë jam Simurdeni.
- Ti je demoni.
- Më njihni apo jo?
- Ne të urrejmë, e duam të të hamë të gjallë.
- Jemi këtu tetëmbëdhjetë burra që do të jepnim kokat tona për të pasur atë kokën tënde.
- Eh pra, po vij e të dorëzohem tek ju.

U dëgjua në majë të kullës një shpërthim I qeshuri të egër dhe kjo klithmë:

- Eja!

Në kamp mbretëronte një qetësi e thellë pritjeje.

Simurdeni filloi prapë:

- Me një kusht.
- Me çfarë kushti?
- Dëgjoni.

- Fol.
- Më urreni apo jo?
- Po.
- Unë ju dua. Jam vëllai juaj.
Zëri nga maja e kullës u përgjigj:
- Po, Kain.
Simurdeni vazhdoi me një lakim të pazakontë të zërit, e cili ishte njëkohësisht e lartë dhe i ëmbël:
- Shamëni, por dëgjomëni. Po vij këtu si njeri i dërguar për marrëveshje. Po, ju jeni vëllezërit e mi. Ju jeni njerëz të varfër të çoroditur. Unë jam miku juaj. Unë jam drita dhe po i flas padijes. Drita përmban gjithmonë vëllazërim. Por, a nuk kemi ne të gjithë një mëmë të vetme, atdheun? Eh pra! dëgjomëni këtu. Ju do të mësoni më vonë, ose fëmijët tuaj do të mësojnë, ose fëmijët e fëmijëve tuaj do të mësojnë, se, gjithçka bëhet në këtë çast, bëhet si plotësimi i ligjeve të atij atje lart, dhe se ajo është në revolucion, është Perëndia. Duke pritur çastin kur të gjitha ndërgjegjet, madjé edhe tuajat, do të kuptojnë, dhe kur të gjitha fanatizmat, madjé edhe tonat, do të zhduken, duke pritur që kjo dëlirësi e madhe të arrijë të bëhet, askush nuk do të kishte mëshirë për terrin që ju ka mbuluar! Po vij tek ju, po ju fal kokën time; po bëj edhe më tepër, po ju zgjat dorën. Unë ju kërkoj hirin tuaj që të shuhem unë e që të shpëtoni ju. Kam fuqi të plota dhe atë që them me gojë, e bëj edhe me punë. Ky është një çast suprem; unë po bëj një orvatje të fundit. Po, ai që po ju flet është një qytetar, dhe në këtë qytetar, po, ka një prift. Qytetari ju lufton, por prifti ju lutet. Dëgjomëni mua. Shumë prej jush keni gra dhe fëmijë. Unë marr ndore gratë dhe fëmijët tuaj. Unë po i marr ndore kundër jush. O vëllezërit e mi...
- Ec, mbaj llogo, mbaj,- qeshi me tallje Imanusi.
Simurdeni vazhdoi:
- Vëllezër, mos e lini orën e mallkuar të tingëllojë. Këtu ne do të theremi me njëri-tjetrin. Shumë prej nesh, që jemi këtu, nuk do ta shohim diellin nesër. Përse të derdhet gjithë ky gjak pa ndonjë dobi? Pse të vriten kaq njerëz kur mjaftojnë vetëm dy?
- Dy?- tha Imanusi.
- Po. Dy.
- Kush?
- Lantenaku dhe unë.
Dhe Simurdeni ngriti zërin.
- Dy njerëz janë të tepërt: Lantenaku për ne, unë për ju. Ja se çfarë ju ofroj unë, dhe të gjithë do të shpëtoni shëndoshë e mirë: na jepni neve Lantenakun, dhe ju merrmëni mua. Lantenakut do t'i pritet koka në gijotinë, dhe mua do të më bëni çfarë të doni.

- Prift, o prift,- ulëriti Imanusi,- po të të kishim në dorë, do të të kishim pjekur të gjallë në hell.

Dhe vazhdoi:

- Ju të dënuarit, që jeni në këtë kullë, ju mund të jeni brenda një ore të gjithë shëndoshë e mirë dhe të lirë. Ju sjell shpëtimin. Pranoni apo jo?

Imanusi shpërtheu.

- Ti nuk qenke vetëm një maskara, por qenke dhe i krisur. Ç'dreqin ke që vjen e na ngatërron tani? Kush të lutet që të vish e të na llomotisësh? Ne ta dorëzojmë zotërinë tonë? Kurrë! Çfarë kërkon, the?

- Kokën e tij: Unë ju jam...

- Lëkurën tënde. Se do të të rrjepim të gjallë si ndonjë qen, more famullitar Simurdeni. Por dije se lëkura jote nuk vlen sa koka e tij. Qërohu që këtej.

- Ka për t'u bërë llahtara këtu. Prandaj, për herë të fundit, mendohuni mirë.

Nata po binte gjatë këtyre fjalëve të zymta, të cilat dëgjoheshin si brenda ashtu dhe jashtë kullës. Markezi dë Lantenak nuk fliste dhe nuk trazohej në këtë punë. Shefat kanë kësi egoizmash ogurzeza. Kjo është një nga të drejtat e përgjegjësisë.

Imanusi e lëshoi zërin përtej Simurdenit, dhe thirri:

- O ju burra që na sulmoni, ne ua kemi thënë propozimet tona; ato u bënë tani dhe ne s'kemi se ç'të ndryshojmë. Pranojini, në mos qameti do të bëhet! Jini në një mendje? Atëherë ne do t'ju dorëzojmë të tre fëmijët, që janë këtu, dhe ju do të na falni daljen e lirë dhe jetën, të gjithëve.

- Të gjithëve, po,- tha Simurdeni, - me përjashtim të njërit.

- Të cilit?

- Lantenakut.

- Zotërinë e tij? Të dorëzojmë zotërinë e tij? Kurrën e kurrës!

- Neve na duhet Lantenaku.

- Kurrë.

- Ne nuk mund të biem në ujdi veçse me këtë kusht.

- Atëherë fillojani.

U bë heshtje.

Imanusi, pasi dha shenjën me burien e vet, zbriti përsëri poshtë, markezi vuri shpatën në dorë; të nëntëmbëdhjetë të rrethuarit, pa bërë zë, u grumbulluan në sallën e poshtme, prapa retiradës, dhe ranë më gjunjë, ata dëgjonin hapin e numëruar të kolonës sulmuese që marshonte drejt kullës nëpër terr; zhurma po afrohej; befas ata ndjenë fare afër syresh, madje mu te goja e zgërdhelës. Atëherë të gjithë të

gjunjëzuar, vunë në shenjë përmes plasave të retiradës dyfekët, dhe espingolat e tyre, dhe njëri prej tyre, Grand-Frankëri, i cili ishte prifti Tyrmo, u çua më këmbë, dhe, një shpatë të zhveshur në dorën e djathtë, një kryq në dorën e majtë, tha me një zë të rëndë:

- Në emër të Atit, të Birit dhe të Shpirtit të Shenjtë!

Të gjithë hapën zjarr njëherësh, dhe lufta filloi.

9

Titanë kundër viganësh

Me të vërtetë atje u bë qameti.
Kjo luftë trup me trup e kapërceu çdo gjë që mund të marrë me mend njeriu.

Për të gjetur diçka të ngjashme, do të duhej që të ngjiteshe në kohën e dy luftimeve të mëdha të Eskilit ose të kasaphaneve të moçme feudale; në kohën e atyre "goditjeve me armë të shkurtra" që kanë vazhduar deri në shekullin e tetëmbëdhjetë, kur luftëtarët hynin brenda nëpër pjacafortet nga ana e mureve rrethues të rremë; sulme tragjike, ku, thotë rreshteri i vjetër i krahinës së Alentejos, "pasi fërnellat të kenë bërë efektin e tyre, rrethuesit me fletë teneqeje, duke qenë të armatosur me mburoja të rrumbullakëta dhe me lesa, dhe të furnizuar me sasi granatash; duke i detyruar ata të pjacafortës të braktisin llogoret ose retiradat, do të bëhen kështu zotër të fortesës, duke shtyrë me vërtik të rrethuarit."

Vendi i goditjes ishte i tmerrshëm; ajo ishte një nga ato zgërdhelet që quhet në gjuhën e mjeshtërisë *zgërdhele nën qemere*, domethënë, siç mund të sjellim ndër mendje, një plasë e thellë që përshkonte murin tejetej dhe jo një plasaritje në formë hinke nën qiell të hapur. Baruti kishte vepruar si ndonjë tryelë. Veprimi i minës kishte qenë aq i furishëm sa kulla kishte marrë të çarë nga shpërthimi në një lartësi më të madhe se dyzet këmbë mbi fërnellën, por ajo s'ishte veçse një farë plasaritjeje zig-zage, dhe zgavrimi i përshkueshëm e që shërbente si zgërdhele dhe hapte hyrjen për në sallën e poshtme i përngjiste më shumë goditjes së heshtës që shpon se sa goditjes së sëpatës që çan.

Ajo ishte një e shpuar në hijet e kullës, një frakturë e gjatë dhe e thellë, një diçka si pus i shtrirë përtokë një si llagëm gjarpërues që ngjitet përpjetë si ndonjë zorrë përmes një muri pesëmbëdhjetë këmbësh të gjerë, një si cilindër shtrembaluq i mbushur me pengesa, kurthe, plasje, ku përplasje kokën pas graniteve, këmbët pas çakëlleve, sytë pas errësirës.

Sulmuesit kishin përpara tyre atë qemer të zi, gojë humnere, që kishte për nofulla, poshtë e lart, të gjithë gurët e murishtes së copëtuar; një gojë peshkaqeni nuk ka më shumë dhëmbë se kjo shqyerje e frikshme. Duhej të hyje në këtë vrimë dhe të dilje soje.

Përbrenda kërciste breshëria, përjashta ngrihej retirada. Përjashta, domethënë në sallën e ulët të katit përdhes.

Ndeshjet e zapatorëve në llagëmet e mbuluara kur kundërmina vjen dhe e pret minierën, kasaphanat me sëpata dhe hanxhare nën kuvertat e anijeve që abordohen në betejat detare. Vetëm këto kanë një të tillë egërsi. Të luftosh në fund të një zgavre, kjo është grada e fundit e llahtarës. Është gjë e hatashme të vritesh me njëri-tjetrin me një tavan mbi kokë. Në çastin kur hyri vala e parë e rrethuesve, gjithë retirada u mbulua me vetëtima, dhe ishte diçka si ndonjë rrufe që shpërthen nën dhé. Bubullimat sulmuese iu përgjigjën flakë për flakë njëra-tjetrës; sokëllima e Govenit u çua përpjetë: O burra, përpara! Pastaj sokëllima e Lantenakut: Qëndroni të patundur kundër armikut! Pastaj sokëllima e Imanusit: Më ndihmoni, bre, Menjorë! Pastaj tringëllima, shpata kundër shpatash, dhe, flakë për flakë, shprazje të frikshme, që vrisnin çdo gjë që gjenin përpara. Flakorja e varur në mur ndriçonte mbytazi gjithë këtë llahtarë. E pamundur të dalloje gjë; njerëzit ishin në një terr të kuqërremtë; ai që hynte atje ishte befas i shurdhër dhe i verbër; i shurdhër nga zhurma, i verbër nga tymi. Ata që ishin nxjerrë jashtë luftimit ishin nderë nën gërmadhat, njerëzit ecnin mbi kufoma, shpërthenin plagë, bluanin gjymtyrë të thyera prej nga shpërthenin ulërima, ata që hiqnin shpirt kafshonin me dhëmbë këmbët e të gjallëve. Kohë më kohë bëheshin ca heshtje më të lemeritshme se sa zhurma. Njerëzit kapeshin fytas, dëgjoheshin ofshet e frikshme të gojëve të luftëtarëve, pastaj kërcëllitje dhëmbësh, gulçima, sharje dhe mallkime, dhe bubullima fillonte përsëri. Një vijë gjaku dilte prej kullës nga zgërdhela, dhe përhapej në errësirë. Kjo plangë e errët lëshonte avull në bar.

Të thoshte mendja se vetë kulla, po kullonte gjak dhe se kjo vigane ishte plagosur.

Ishte për t'u habitur sepse nga gjithë kjo rrëmujë që bëhej brenda, jashtë pothuajse nuk dëgjohej asgjë. Nata ishte e zezë pisë, dhe në fushë e në pyll mbretëronte rreth fortesës së sulmuar një farë paqeje e përmortshme. Brenda ishte një ferr i vërtetë, jashtë ishte heshtje varri. Kjo ndeshje burrash, që po thereshin në terr, këto krisma musketash, këto klithma, këto tërbime, gjithë kjo rrëmujë shkrihej e venitej nën masën e mureve dhe të qemerëve. Ajri i mungonte zhurmës dhe kasaphanës së përgjakshme i shtohej mbytja. Jashtë kullës gjithë kjo gjëmë mezi dëgjohej. Fëmijët e vegjël gjatë kësaj kohe ia kishin marrë

me gjumë.

Tërbimi po shtohej. Retirada po u qëndronte mirë goditjeve. S'ka gjë më të vështirë se të thyesh këtë lloj barrikade me kënd të futur. Në qoftë se të rrethuarit kishin kundër tyre numrin, ata kishin në favor të tyre pozicionin. Kolona e sulmit po humbiste shumë njerëz. E radhitur dhe e përngjatur jashtë te këmbët e kullës, ajo rrasej dalëngadalë në gojën e zgërdhelës, dhe shkurtohej, si ndonjë bollë që hyn në vrimën e vet.

Goveni, i cili s'e përfillte veten fare, ashtu siç bën çdo shef i ri, ndodhej në sallën e ulët mu në qendër të kacafytjes, i rrethuar gjithandej nga breshëria. Le të shtojmë se ai kishte besimin e njeriut që s'ka qenë plagosur kurrë.

Tek po rrotullohej për të dhënë një urdhër, një llamburitje e zjarrit të musketave ndriçoi një fytyrë fare afër tij.

- Simurden!- bërtit ai,- ç'kërkoni që keni ardhur këtu?

Vërtet, Simurdeni ishte. Simurdeni u përgjigj.

- Erdha të ndodhem pranë teje.
- Por do të vriteni?
- He mirë, po ti, çfarë po bën ti?
- Por unë jam i domosdoshëm këtu. Ju, jo.
- Gjersa je ti, duhet të jem edhe unë.
- Jo, mësuesi im.
- Po, biri im!

Dhe Simurdeni qëndroi pranë Govenit.

Të vdekurit po bëheshin kapulicë mbi rrasat e sallës së ulët.

Megjithëse retirada akoma nuk ishte thyer, dukej se numri më në fund do të duhej të fitonte. Ata që sulmonin ishin fare zbuluar dhe të sulmuarit ishin të mbrojtur; dhjetë rrethues binin kundër një të rrethuari. Por rrethuesit përtëriheshin. Rrethuesit po shtoheshin dhe të rrethuarit po pakësoheshin.

Të nëntëmbëdhjetë të rrethuarit ishin të gjithë prapa retiradës, sepse goditja ishte atje. Ata kishin të vrarë e të plagosur. Gjithë-gjithë, pesëmbëdhjetë veta ishin duke luftuar. Njëri nga më të tërbuarit Shantë-an-Hiveri, ishte sakatuar për hata. Ai ishte një breton rrondokop e flokëdrizë, nga ajo fara e nxjerrë dhe nofullën të dërrmuar. Por ende mund të ecë.

Ai u tërhoq në shkallën në formë spiraleje, dhe u ngjit në dhomën e katit të parë, duke shpresuar se atje do të mundte të falej dhe të vdiste.

Ai ishte mbështetur me shpinë pas murit pranë frëngjisë që të mundte të merrte pak frymë.

Poshtë, kasaphana përpara retiradës po bëhej gjithnjë e më e

llahtarshme. Në një çast midis dy zbrazjeve të pushkëve, Simurdeni thirri me zë të lartë:

- Të rrethuar!- bërtiti ai.- Përse të derdhet akoma gjak? Tani ju jeni të kapur. Dorëzohuni. Mendoni se ne jemi katërmijë e pesëqind kundër nëntëmbëdhjetëve, domethënë mëse dyqind kundër njërit. Dorëzohuni.

- Mjaft me ato llomotitje,- u përgjigj markezi dë Lantenak.

Dhe njëzet plumba iu përgjigjën Simurdenit.

Retirada nuk ngjitej gjer te qemeri; kjo u jepte dorë të rrethuarve që të shtinin nga sipër saj, por kjo u jepte dorë rrethuesve që ta kaptonin atë.

- Sulm mbi retiradën!- bërtiti Goveni.- A ka ndonjë vullnetar për të kaluar retiradën?

- Jam unë!- tha rreshteri Radubi.

10

Radubi

Këtu sulmuesit mbetën si të shastisur. Radubi kishte hyrë nga vrima e zgërdhelës, në krye të kolonës së sulmit, vet i gjashtë, dhe nga këta gjashtë luftëtarët e batalionit parisian, katër kishin mbetur të vrarë. Pasi pati lëshuar britmën: Jam unë! ata e panë jo të hidhej përpara, por të zbythej, dhe i ulur, i kërrusur, gati duke u zvarritur përmes këmbëve të luftëtarëve, të arrinte gojën e zgërdhelës, dhe të dilte. Mos ishte vallë kjo një ikje? Një burrë si ai të ikte? Ç'ishte kjo punë kështu?

Si arriti jashtë zgërdhelës, Radubi, ende i verbuar nga tymi, fërkoi sytë sikur donte të largonte soje llahtarën dhe natën, dhe, nën shndritjen e yjeve, ai vështroi murin e kullës. Ai tundi kokën i kënaqur sikur donte të thoshte: Nuk qenkam gabuar.

Radubi kishte vënë re se plasa e thellë e shpërthimit të minës ngjitej sipër zgërdhelës deri te ajo frengjia e katit të parë, armaturën e hekurt të së cilës e kishte shembur dhe shqyer një gjyle topi. Skara e shufrave të këputura varej gjysmë e shkulur dhe një njeri mund të kalonte nëpër të.

Një njeri mund të kalonte, por a kishte burrë që të ngjitej gjer atje. Me anën e plasës, po; me kusht që të ishte mace.

I tillë ishte Radubi. Ai ishte nga ajo racë njerëzish që Pindari i quan "atletët e shkathët". Mund të jesh ushtar i vjetër dhe njeri i ri, Radubi i cili kishte qenë gardë-franceze, s'i kishte dyzet vjetët. Ai ishte një Herkul levend.

Radubi lëshoi për tokë musketonin e vet, hoqi rripat, zhveshi pallton, dhe xhaketën, dhe mbajti vetëm dy koburet, të cilat i ngjeshi në rripin e pantallonave dhe shpatën e zhveshur, të cilën e mbajti me dhëmbë. Dorëzat e dy kobureve i dilnin përmbi rrip.

I lehtësuar kështu nga gjërat e panevojshme, dhe i ndjekur me sy nëpër terr nga të gjithë luftëtarët e kolonës së sulmit, që s'kishin hyrë ende në zgërdhelë, ai filloi t'u qepej gurëve të plasës së murit si shkallareve të ndonjë shkalle. Puna që ishte pa këpucë i doli më për hajër; s'ka burrë të ngjitet më mirë se një zbatharak; ai i mbërthente gishtat e këmbës nëpër vrimat e gurëve. Ai çohej peshë me ndihmë të duarve dhe mbërthehej paq me ndihmë të gjunjëve. Ngjitja ishte e vështirë dhe e ashpër. Ishte sikur t'u qepeshe përpjetë dhëmbëve të ndonjë sharre. Për fat të mirë, mendoi ai, s'paska njeri në dhomën e katit të parë, se ndryshe nuk do të më linin të kaptoja kësisoj.

Ai duhej të kacavirrej kështu për jo më pak se dyzet këmbë. Sa më shumë ngjitej, i penguar pak nga dorëzat e kobureve, aq më fort ngushtohej plasa, dhe aq më e vështirë bëhej ngjitja përpjetë. Rreziku i rrëzimit shtohej së bashku me thellësinë e humnerës.

Më së fundi, ai arriti deri te buza e frëngjisë; largoi grilën e shkapërdredhur dhe të shqitur vendit; kishte hapësirë të mjaftueshme për të kaluar; ai u çua peshë me një përpjekje të fuqishme, mbështeti gjurin te korniza e pezulit, kapi me njërën dorë një copë shufre hekuri më të djathtë, dhe me dorën tjetër një copë shufre më të majtë, dhe u çua drejt gjer në brez të gojës së frëngjisë, me shpatë ndër dhëmbë, i varur me të dy duart përmbi humnerë.

S'i mbetej tani veçse të kaptonte këmbën për të kërcyer në sallën e katit të parë.

Por një fytyrë njeriu ia behu te frëngjia.

Radubi pa vetëtimthi përpara tij në errësirë diçka të llahtarshme; një sy të nxjerrë, një nofull të dërrmuar, një maskë të përgjakur.

Kjo maskë, e cila s'kishte vetëm se një bebe syri, po e vështronte.

Kjo maskë kishte dy duar: këto dy duar dolën nga terri dhe bënë përpara drejt Radubit; njëra me një të pushtuar, ia rrëmbeu të dy koburet nga rripi, tjetra ia hoqi shpatën nga dhëmbët.

Radubi mbeti i çarmatosur. Gjuri po i rrëshqiste mbi faqen e pjerrët të kornizës; me dy grushtet e mbërthyer pas copave të shufrave të grilës ai mezi mbahej i varur, dhe kishte prapa tij dyzet këmbë greminë.

Kjo maskë dhe ato duar ishin të Shant-an-Hiverit.

Shantan-an-Hiveri, i mbytur nga tymi që ngjitej së poshtmi, kishte arritur të hynte te goja e frëngjisë; atje ajri që vinte së jashtmi e kishte gjallëruar, freskia e mbrëmjes ia kishte mpiksur gjakun, dhe i

kishte ardhur pak fuqia; papritmas ai kishte parë t'ia behte së jashtmi përpara frëngjisë krahërorin e Radubit; atëherë Radubi duke qenë me duar të mbërthyer te shufrat dhe duke mos pasur rrugë tjetër, ose të binte poshtë ose të çarmatosej, Shant-an-Hiveri, i tmerrshëm dhe i qetë, ia kishte marrë koburet nga brezi dhe shpatën nga dhëmbët.

Një dyluftim i padëgjuar filloi. Dyluftimi i të çarmatosurit me të plagosurin.

Dukej çiltas se fituesi ishte ai që po hiqte shpirt. Mjaftonte një plumb për ta flakur Radubin, në humnerën që hapej nën këmbët e veta.

Për fatin e mirë të Radubit, Shan-an-Hiveri, meqenëse i kishte të dy koburet në njërën dorë, nuk mundi të zbrazte një syresh dhe u shtrëngua të përdorte shpatën. Ai i dha Radubit një goditje me majë të shpatës në sup. Kjo goditje me shpatë e plagosi Radubin por dhe e shpëtoi.

Radubi, pa armë, duke pasur të gjitha forcat, as që pyeti për plagën, e cila veç të tjerash nuk ia kishte prekur kockën, bëri një të brofur përpara, i lëshoi shufrat dhe kërceu në gojën e frëngjisë.

Atje ai u gjet ballë për ballë me Shant-an-Hiverin, që e kishte flakur shpatën prapa dhe mbante të dy koburet në duart e tij.

Shant-an-Hiveri, i çuar mbi gjunjë, e vuri më nishan Radubin, pothuajse puqas, por krahu i tij i dobësuar, dridhej dhe nuk shtiu menjëherë. Radubi përfitoi nga ky pushim i vogël për t'ia plasur të qeshurit.

- Dëgjo këtu,- bërtiti ai,- surratqen! Kujton ti se do të më trembësh me ata turinj që të janë bërë përshesh. Prite zot, si ta paskan lëruar surratin!

Shant-an-Hiveri po e merrte nishan.

Radubi vazhdoi:

- S'është fjalë për të dhënë, por më ta paskan bërë atë rradake shoshë të gjallë me plumba. I shkreti djalë, perëndesha Bellona ta paska bërë surratin fertele. Hajde, hajde, ç'pret? Zbraze atë të shkretë pisqollë, guaku i djallit.

Koburja u zbraz dhe plumbi kaloi aq afër kokës sa i këputi Radubit gjysmën e veshit. Shant-an-Hiveri ngriti dorën tjetër të armatosur me pisqollën, por Radubi s'i la kohë të marrë nishan.

- Mjaft e kam një vesh më pak,- bërtiti ai.- Ti më plagose dy herë. Tani e kam radhën unë!

Dhe u vërsul mbi Shant-an-Hiverin dhe ia shtyu krahun në erë; koburja u zbraz dhe plumbi shkoi në hava; Radubi ia kapi Shant-an-Havit nofullën e shqyer dhe ia përdrodhi mirë e mirë.

Shant-an-Haveri lëshoi një ulërimë dhe ra pa ndjenja.

Radubi kapërceu mbi të dhe e la te kamarja e frëngjisë.

- Tani që ta dhashë ultimatumin,- tha ai,- mos luaj. Qëndro aty, rrjepacak! Mos kujton ti se tani do të merrem me atë kërmën tënde të qelbur që ta bëj fërtele? Zvarritu tani për tokë si ta kesh qejfin, bashkëqytetar i opingave të mia. Dridhe këmbën, se kjo të takon ty. Prit edhe pak, pa do të mësosh se çfarë budallëkesh të thoshte ai prifti yt. Ec, këput qafën në mbretërinë e misterit, fshatar i derrit.

Dhe kërceu në sallën e katit të parë.

- Këtu s'u dukërka gjë,- shfry ai.

Shant-an-Haveri po përpëlitej dhe ulërinte përmes agonisë. Radubi iu kthye...

- Pusho!- mbylle atë gojë, të lutem, qytetari i pagdhendur. S'kam nge, unë, të merrem me punët e tua. S'e bëj kabull të ta marr shpirtin. Mos na çaj kokën shumë tani.

Dhe i shqetësuar, kapi flokët me grusht pa ia hedhur sytë Shant-an-Haverit.

- Ah, e marrtë dreqi, po tani si t'ia bëj? Këtij mirë ia punova, por mbeta i çarmatosur, pa. Unë kisha dy të mbushura. Por m'i prishe ti, derr i derrit! S'mjafton kjo por ja dhe ky tym i mallkuar që më plasi sytë!

Dhe si i vajti dora te veshi i çarë:

- Oii!- tha ai.

Dhe vazhdoi:

- Boll e ke një vesh që më rrëmbeve! Në të vërtetë më mirë një vesh më pak se tjetër gjë; se fundi veshi s'është tjetër veçse një stoli. Më ke gërvishtur edhe një sup, por këtë s'po e vëmë në hesap. Bjeri këmbës tani, fshatar i derrit, se t'i kam falur të gjitha.

Ai mbajti vesh. Zhurma në sallë të fuste llahtarën. Lufta ishte më e tërbuar se kurrë.

- Mirë shkojnë punët aty poshtë. Sa para bën? Po pëllasin rroftë mbreti. Po ngordhin fisnikërisht.

Këmbët iu përpoqën pas shpatës që ndodhej përdhé. Ai e mori atë, dhe i tha Sant-an-Haverit, që s'po luante më e që ndoshta kishte vdekur:

- Pa shih një herë, njeri i pyjeve, për atë që desha të bëj, me shpatë ose pa të, barabar është. Po e marr prapë për miqësi. Por mua më duheshin pisqollat. Të marrtë djalli, të marrtë, egërsira e dreqit! Mirëpo tani ç'do të bëj? Këtu unë s'jam aq për hind as për majë tani.

Bëri përpara në sallë duke u munduar të shikonte dhe të orientohej. Befas, një gjysmë hije prapa shtyllës së mesit, atij i ra në sy një tryezë e gjatë, dhe mbi këtë tryezë diçka që shndriste mbytur. I preku me dorë. Ato ishin dyfekë grykëgjerë, kobure, karabina, një rreshtim

armësh zjarri të vëna në rregull dhe që dukeshin sikur prisnin duart e luftëtarëve që t'i kapnin; ajo ishte rezerva luftarake e përgatitur nga të rrethuarit për fazën e dytë të sulmit; një arsenal i tërë.

- Një bufet!- bërtiti Radubi.

Dhe u hodh mbi to si i verbuar.

Ahere ai u bë i hatashëm.

Porta e shkallëve, të cilat çonin në katet e sipërm dhe të poshtëm, dukej me sy, e hapur kat e kat, bri tryezës së ngarkuar me armë. Radubi e lëshoi përdhe shpatën, mori në duar dy kobure me nga dy të shtëna dhe i zbrazi në një kohë ashtu kuturu nën portë në spiralen e shkallëve, pastaj rrëmbeu një espingole dhe e zbrazi, pastaj kapi një dyfek grykë gjerë të mbushur ding me saçma dhe e zbrazi. Dyfeku duke vjellë pesëmbëdhjetë plumba, u duk si një qitje breshërie. Atëherë, Radubi, duke përmbledhur frymën, bërtiti me një zë shungullues te shkallët: Rroftë Parisi!

Dhe, duke rrëmbyer një dyfek grykëgjerë tjetër më të madhe se të parin, e drejtoi nën qemerin gjarpërues të shkallës me spirale dhe priti.

Çakërdisja në sallën e ulët u bë e papërshkrueshme. Këto habitje të papritura e të pakujtuara e shthurin fare qëndresën.

Dy nga plumbat e Radubit kishin zënë më mish; njeri kishte vrarë më të madhin e vëllezërve Pik-an-Bua, tjetri kishte vrarë Huzardin, që ishte Z. Kelen.

- Qenkan lart!- bërtiti markezi.

Kjo britmë vendosi braktisjen e retiradës. Një tufë zogjsh nuk mund të shpartallohet më shpejt, dhe erdhi puna kush e kush të derdhej më parë te shkallët. Markezi u jepte zemër njerëzve për të ikur.

- Shpejt, o burrani,- thoshte ai.- Kurajo i thonë të shpëtosh. Le të ngjitemi të gjithë në katin e dytë! Atje do t'ia fillojmë përsëri.

Ai u largua nga retirada i fundit fare.

- Kjo trimëri i shpëtoi lëkurën.

Radubi i strukur në pritë majë katit të parë të shkallëve, me gishtin te këmbëza e dyfekut, po përgjonte shpartallimin. Të parët që u dukën te kthesa e spirales e hëngrën zbrazjen mu në fytyrë dhe ranë të vdekur në vend, sikur t'u kishte rënë rrufeja. Po të ishte edhe markezi me ta, edhe ai do të ishte vrarë në vend. Para se Radubi të merrte një armë tjetër, të tjerët kaluar, markezi prapa të gjithëve, dhe më ngadalë se të tjerët. Ata kujtonin se dhoma e katit të parë ishte plot me rrethues, prandaj nuk qëndruan fare aty dhe zunë sallën e katit të dytë, dhomën e pasqyrave. Atje ishte porta e hekurt, atje ishte fitili lyer me squfur, atje duhej të kapitullonin ose të vdisnin.

Goveni, po aq i habitur sa edhe ata nga krismat e shkallëve, dhe duke mos e shpjeguar dot ndihmën që po i vinte, kishte përfituar dhe ai, pa kërkuar shumë të kuptonte se si qëndronte puna, kishte kërcyer, ai e me të bashkë luftëtarët e tij, përsipër retiradës, dhe i kishte shtytur të rrethuarit me shpatë pas kurrizit deri në katin e parë.

Atje ai gjeti Radubin.

Radubi e filloi që nga nderimi ushtarak dhe tha:

- Një minutë, komandanti im. Unë e bëra gjithë këtë punë. Më ra ndër mend ajo puna e Dolit. Dhe bëra si ju. E zura armikun midis dy zjarresh.

- Nxënës i mirë,- tha Goveni duke buzëqeshur;

Kur qëndron një farë kohe në errësirë, sytë fillojnë e mësohen me terrin, ashtu si sytë e shpendëve të natës. Goveni vuri re se Radubi ishte i tërë gjak.

- Po ti qenke plagosur, shok!

- Mos u bëni merak, komandanti im. E sa para bën një vesh më shumë apo një vesh më pak? Kam edhe një të goditur shpate por as që pyes fare për të, në dreq të vejë. Dasmë pa mish nuk bëhet. Por, se mos kam derdhur vetëm unë gjak!

Luftëtarët bënë një farë pushimi në sallën e katit të parë, të pushtuar nga Radubi. Sollën aty një fener. Simuderni u takua me Govenin. Ata biseduan tok. Në të vërtetë puna duhej menduar mirë. Rrethuesit nuk i dinin sekretet e të rrethuarve; ata nuk e dinin se të rrethuarit ishin ngushtë me municione; ata nuk e dinin se mbrojtësit e kështjellës e kishin barutin me kët; kati i dytë ishte pozita e fundit e qëndresës; rrethuesit mund të mendonin se shkalla ishte minuar.

Një gjë ishte e sigurt, që të rrethuarit nuk kishin nga të shpëtonin. Ata që nuk ishin vrarë akoma, gjendeshin aty si të mbyllur me kyç. Lantenaku kishte rënë brenda në kurth.

Me një siguri të tillë, rrethuesit mund edhe t'i jepnin vetes pak kohë për të kërkuar zgjidhjen më të mirë që ishte e mundur. Se edhe të vrarë nuk kishin pasur pak. Duhej të përpiqeshin që të mos humbisnin shumë njerëz në këtë sulm të fundit.

Rreziku për humbje do të ishte i madh në këtë sulm suprem. Kishte shumë mundësi që ata t'i nënshtroheshin një zjarri të parë shumë të ashpër.

Luftimi ishte ndërprerë. Rrethuesit, zotër të katit përdhes dhe të katit të parë, po prisnin për të vazhduar urdhrin e kryetarit. Goveni dhe Simurdeni po e pleqëronin punën. Radubi asistonte në heshtje në pleqërimin e tyre.

Ai kuturisi e bëri edhe një nderim tjetër ushtarak, ashtu si me të ndrojtur.

- Me leje, komandanti im?
- Ç'është, Radub?
- A kam të drejtë për një shpërblim të vogël?
- Me siguri. Kërko çfarë të duash.
- Kërkoj që të hip i pari.

S'kishte se si të mos ia pranoje. Nga ana tjetër, ai këtë do ta bënte dhe pa leje.

11

Të dëshpëruarit

Ndërsa në katin e parë po pleqëronin, në katin e dytë po barrikadoheshin. Suksesi është furi, disfata është tërbim. Të dy katet për pak dhe do të ndesheshin për vdekje. Kur është duke e zënë me dorë fitoren, njeriu bëhet si i dehur. Përposh, ishte shpresa, e cila kishte për të qenë më e madhja e forcave njerëzore po të mos ekzistonte dëshpërimi.

Dëshpërimi ishte sipër.

Një dëshpërim i qetë, i ftohtë, i përzishëm.

Si arritën në këtë sallë strukjeje, përtej së cilës s'kishte asgjë për ta, kujdesi i parë i të rrethuarve ishte që të prisnin hyrjen. Ta mbyllje portën, s'bënte dobi, një pengesë përmes së cilës mund të shikosh dhe të luftosh, vlen më shumë se një portë e mbyllur.

Flakorja e ngulur në pishtarin e murit nga Imanusi pranë fitilit të lyer me squfur u bënte atyre dritë.

Në këtë sallën e katit të dytë ishte një nga ato arkat e mëdha të rënda të dushkta ku paloseshin rrobat dhe të linjtat përpara se të shpikeshin mobiliet me sirtare.

Ata e hoqën zvarrë këtë arkë dhe e ngritën më këmbë nën portën e shkallës. Ajo kllaposej atje paq dhe e mbyllte hyrjen e mirë. Mbetej si gojë, pranë qemerit, vetëm një hapësirë e ngushtë nëpër të cilën mund të kalonte një njeri dhe që ishte e shkëlqyer për të vrarë sulmuesit një nga një. Zor që të kuturiste e të rrezikohej njeri aty.

Me shtupimin e hyrjes, ata patën pak kohë për të marrë frymë.

U numëruan sa ishin.

Nga nëntëmbëdhjetë, kishin mbetur vetëm shtatë, prej të cilëve Imanusi. Me përjashtim të Imanusit dhe të markezit të gjithë të tjerët ishin të plagosur.

Të pestët, që ishin plagosur por shumë të gjallë, sepse në zjarrin e luftimin çdo plagë që nuk është për vdekje të lejon të shkosh e të vish,

ishin Shateneji, i quajtur Robi, Ginuazó, Huasnard Branshe-d'Ori, Brend-d'Amuri dhe Grand-Frankëri. Gjithë të tjerët ishin vrarë.

Ata s'kishin më municione. Pallaskat ishin zbrazur. Numëruan fishekët. Por sa të shtëna kishte gjithsej për ata shtatë burra? Katër.

Kishin ardhur gjer më atë pikë ku s'u mbetej gjë tjetër veçse të vriteshin. Ata ishin zbythur deri në buzë të greminës gojëhapur dhe të tmerrshme. Vështirë të ishe më afër humnerës se kaq.

Por, ndërkohë, sulmi sa kishte filluar përsëri, por i ngadalshëm dhe po aq më i sigurt. Dëgjoheshin të goditurat e kondakëve të rrethuesve, që po kontrollonin shkallën, shkallare për shkallare.

Asnjë mjet shpëtimi. Nga ana e bibliotekës? Por aty ishin gjashtë topa me grykat gati dhe me fitilat ndezur. Nga dhomat e sipërme? E sa para bënte? Ato përfundonin te platforma. Atje e vetmja rrugë ishte që të kërceje, nga maja e kullës dhe të bije poshtë.

Këta të shtatë që jetonin akoma nga ajo çetë epike e shihnin veten pa pikë shprese shpëtimi, të mbyllur dhe të kapur nga ajo murishtja e trashë, që mbronte, por edhe që po i dorëzonte tek armiku. Ata s'ishin kapur ende; por tanimë ata kishin rënë robër.

Markezi ngriti zërin.

- Miqtë e mi, gjithçka ka marrë fund.

Dhe pas një heshtjeje, shtoi:

- Grand-Frankëri bëhet përsëri abati Tyrmó.

Të gjithë ranë më gjunjë, me rozarin në dorë. Të goditurat e kondakëve të rrethuesve po afroheshin sa vinte e më shumë.

Grand-Frankëri, krejt i përgjakur nga një plumb, që i kishte fshikur kapakun e kokës dhe i kishte shvoshkur lëkurën, ngriti lart me dorën e djathtë kryqin. Markezi, skeptik në fund të shpirtit, vuri një gjë përdhé.

- Le të rrëfejë secili me zë të lartë,- tha Grand-Frankëri,- mëkatet e veta. Flisni, zotëria juaj.

Markezi u përgjigj:

- Unë kam vrarë!

- Kam vrarë,- tha Huasnardi.

- Kam vrarë,- tha Ginuzoj.

- Kam vrarë,- tha Bren-d'Amuri.

- Kam vrarë,- tha Shateneji.

- Kam vrarë,- tha Imanusi.

Dhe Grand-Frankëri ia nisi përsëri:

- Në emër të Tërë-Shenjtës-Trini, ju fal mëkatet. Le të shkojnë shpirtrat tuaja në paqe.

- Ashtu qoftë,- u përgjigjën të gjithë zërat.

Markezi u çua më këmbë.

- Tani,- tha ai,- le të vdesim.

Të goditurat e kondakëve po fillonin të lëkundnin arkën që zinte portën.

- Sillni ndër mend zotin,- tha prifti.- Kjo botë s'është më për ju.

- Po,- ia pati sërish markezi,- tani jemi në varr.

Të gjithë përulën ballin dhe i ranë gjoksit me grushte. Vetëm markezi dhe prifti ishin më këmbë. Sytë ishin ngulur përdhe, prifti po lutej, fshatarët po luteshin, markezi mendonte. Arka e rrahur si me çekan tingëllonte përzishëm.

Në këtë çast një zë i gjallë dhe i fortë, që shpërtheu papritmas prapa tyre, bërtiti:

- Jua kisha thënë mirë unë, o imzot!

Të gjitha kokat u kthyen të habitura.

Një vrimë ishte hapur në mur.

Një gur, i puthitur në mënyrë të përsosur me gurët e tjerë, por i palidhur me llaç, dhe që kishte një pykje sipër e një pykje poshtë, ishte sjellë, sindozot ata dollapët e portave, dhe duke u rrotulluar kishte hapur gojë murin. Meqenëse guri ishte sjellë rreth boshtit të vet, hapja ishte e dyfishtë dhe lejonte dy kalesa njërën më të djathtë dhe tjetrën më të majtë, të ngushta por të mjaftueshme sa të kalonte një njeri. Përtej kësaj porte të papritur dalloheshin shkallaret e para të një shkalle në formë spiraleje. Një fytyrë njeriu dukej te hapësira.

Markezi njohu Halmalonë.

12

Shpëtimtari

- Ti qenke, Halmalo!

- Unë, imzot. A e shikoni tani se gurë që rrotullohen ka me të vërtetë dhe se mund të delet së këtejmi? Erdha tamam në kohë, por o burrani shpejt. Për dhjetë minuta do të jeni në mes të pyllit.

- Zoti është i madh,- tha prifti.

- Shpëtoni, imzot,- bërtitën të gjithë zërat.

- Më përpara ju të gjithë,- tha markezi.

- Ju i pari, imzot,- tha abati Tyrmó,- a do të ndahemi apo jo?

- Atje poshtë; pa dyshim. Nuk mund të arratisemi veçse një nga një.

- Zotnia juaj na caktoni ndonjë pikëpjekje apo jo?

- Po. Një klarishte në pyll. Te Guri i Govenit. A e dini vendin.

- E dimë të gjithë.

- Aty do të jeni nesër. Në mesditë. Le të ndodhen atje të gjithë ata që do të mundin të ecin.

- Atje do të jemi.

- Dhe do t'ia fillojmë përsëri luftës,- tha markezi.

Ndërkohë, Halmaloj, duke i mëshuar gurit rrotullues, kishte vënë re se guri s'po lëvizte më. Mazgalla s'mund të mbyllej më.

- Imzot,- tha ai,- o burra të shpejtojmë. Tani guri nuk po bindet. Unë munda ta hap kalesën, por tani s'po mund ta mbyll më.

Guri, në të vërtetë, nga që s'ishte përdorur për një kohë të gjatë, ishte si i zënë çapokësh në boshtin e tij. Tani ishte e pamundur që ta lëvizje nga vendi.

- Imzot,- vazhdoi Halmaloj,- unë kisha shpresë ta mbyllja përsëri kalesën, dhe, kur të hynin të kaltrit, të mos gjenin më njeri, të mos merrnin vesh si ndodhte kjo punë dhe të besonin se ju ishin bërë tym dhe erë. Por, ja që guri nuk do të dijë më. Armiku do ta shohë daljen e hapur dhe do të na bjerë pas. Të paktën të mos humbasim asnjë minutë. Shpejt, të gjithë te shkallët.

Imanusi i vuri Halmalojt dorën në sup.

- Shok, sa kohë duhet për të dalë nga kjo kalesë dhe për të qenë të siguruar në pyll?

- S'kini ndonjë të plagosur rëndë?- pyeti Halmaloj.

Ata u përgjigjën:- Asnjeri.

- Atëherë, një çerek ore mjafton.

- Kështu, ia pati Imanusi, në qoftë se armiku nuk do të hynte këtu veçse pas një çerek ore?...

- Mund edhe të na binte pas, por nuk do të na arrinte.

- Por,- tha markezi,- ata sikur kanë ardhur këtu për pesë minuta. Ajo arka e vjetër s'ka për t'i penguar gjatë. Edhe ca të goditura me kondakë dhe e shpartalluan fare. Një çerek ore! E kush do t'i ndalojë vallë për një çerek ore?

- Unë,- tha Imanusi.

- Ti, Guzhë-la-Bryant?

- Unë, imzot. Dëgjoni. Nga gjashtë, pesë jeni të plagosur. Unë s'kam as edhe një gërvishtje të vogël.

- As unë,- tha markezi.

- Ju jeni kryetari, imzot. Unë jam ushtar. Tjetër kryetari, tjetër ushtari.

- E di, secili kemi nga një detyrë të ndryshme.

- Jo, imzot, ne kemi, ju dhe unë, një detyrë të përbashkët, detyrën që t'ju shpëtojmë.

Imanusi u kthye nga shokët e vet.

- Shokë, puna është që ta ndalim armikun dhe ta vonojmë

ndjekjen sa të jetë e mundur. Dëgjoni, unë i kam të gjitha forcat, s'kam humbur asnjë pikë gjak; duke mos qenë i plagosur, unë do të qëndroj më gjatë se kushdo tjetër. Ikni që të gjithë. Lemini mua armët tuaja. Do t'i përdor mirë. Marr përsipër që ta ndaloj armikun një gjysmë ore të mirë. Sa kobure të mbushura janë?

- Katër.

- Vërini atje, përdhé.

Të tjerët bënë atë që deshi ai.

- Mirë. Unë po qëndroj. Ta shohin një herë ata se me kë kanë të bëjnë. Tani, shpejt, ikni së këtejmi.

Situatat e papritura s'lenë vend për falënderime. Ata sa mezi u zunë edhe për dore.

- Mirë u pafshim së shpejti,- tha Markezi.

- Jo, imzot. Kam shpresë se jo. Jo së shpejti; unë e kam ndarë të vdes.

Të gjithë u futën njëri pas tjetrit në shkallën e ngushtë, në krye të plagosurit. Tek po zbrisnin, markezi mori lapsin nga fletoreza e xhepit, dhe shkroi disa fjalë në gurin, që s'mund të rrotullohej më, dhe që e linte kalesën të hapur gojë.

Dhe Halmaloj filloi të zbresë.

Markezi e ndoqi pas.

Imanusi mbeti vetëm.

13

Xhelat

Të katër koburet e mbushura ishin vendosur mbi pllakat e gurta, sepse kjo sallë nuk kishte dysheme dërrase. Imanusi mori dy soje, nga një në secilën dorë.

Ai bëri përpara tërthorazi drejt hyrjes së shkallëve që kishte zënë dhe mbuluar arka.

Sulmuesit dukej se druanin ndonjë të papritur, ndonjë nga ato shpërthimet e fundit, që janë katastrofa e mundësit dhe njëkohësisht edhe katastrofa e të mundurit. Aq sa ishte goditja e parë e furishme, aq ishte e ngadalshme dhe e matur goditja e fundit. Ata s'kishin mundur, s'kishin dashur ndofta, ta shkallmonin arkën me dhunë; e kishin shkatërruar fundin e saj me kondakë, dhe e kishin shpuar kapakun me bajoneta dhe përmes këtyre vrimave rrihnin të shikonin në sallë përpara se të rrezikonin të hynin brenda.

Drita e fenerëve me të cilat ata ndriçonin shkallën kalonte përmes

këtyre vrimave.

Imanusi shqoi në njërën prej këtyre vrimave njërën nga ato bebe që vështronin. Ai drejtoi befas në këtë vrimë tytën e njërës prej kobureve të tij dhe shkeli këmbëzën. Plumbi çau, dhe Imanusi, i gëzuar, dëgjoi një britmë të llahtarshme. Plumbi i kishte nxjerrë synë dhe i kishte shpuar tejetej kokën ushtarit që po vështronte; ai kishte rënë në kokë të shpinës nëpër shkallët.

Sulmuesit e kishin shqyer mjaft gjerë fundin e kapakut në dy vende, dhe kishin bërë aty dy si frëngjira. Imanusi përfitoi nga njëra prej këtyre dy të shqyerave, kaloi krahun nëpër të, dhe lëshoi kuturu në grumbullin e sulmuesve shprazjen e dytë të kobures. Plumbi ndoshta zuri në gur dhe u përflak, sepse u dëgjuan shumë të thirrura, sikur tre a katër të ishin vrarë ose të ishin plagosur, dhe u bë te shkallët një rrëmujë e madhe njerëzish që sprapsen e zbythen.

Imanusi flaku tutje të dy koburet që sapo zbrazi, dhe mori ato dy të tjerat që mbeteshin; pastaj me të dy koburet në të dy grushtet, vështroi përmes vrimave të arkës. Ai konstatoi efektin e parë që kishte bërë ky veprim. Sulmuesit u kishin zbritur përsëri shkallëve. Disa ushtarë, që po jepnin shpirt ishin duke u përdredhur mbi shkallaret; kthesa e spirales nuk lejonte të shkoje veçse tre-katër shkallare.

Imanusi priti.

- Kohë e fituar,- mendoi ai.

Ndërkohë ai pa një njeri, barkas, tek po ngjiste zvarrazi shkallaret e shkallëve, dhe njëkohësisht, më poshtë, një kokë ushtari u duk prapa shtyllës qendrore të shpirales. Imanusi e mori në shenjë këtë kokë dhe shtiu. U dëgjua një klithmë; ushtari ra dhe Imanusi e kaloi nga dora e majtë në dorën e djathtë koburen e fundit të mbushur që i mbetej akoma.

Në këtë çast ai ndjeu një dhimbje të hatashme, dhe vetë ai, kësaj radhe, lëshoi një ulërimë. Një shpatë po ia gërryente zorrët. Një dorë, dora e njeriut që zvarritej, kishte kaluar përmes frëngjisë së dytë të fundit të arkës, dhe kjo dorë kishte ngulur një shpatë në barkun e Imanusit.

Plaga ishte e llahtarshme. Barku ishte çarë tejetej.

Imanusi nuk u rrëzua. Kërciti dhëmbët dhe tha: Mirë mu bë!

Pastaj, duke u kolovitur dhe duke u hequr zvarrë, u spraps deri te flakorja që po digjej bri portës së hekurt, e vendosi koburen përdhe dhe rrëmbeu flakoren; dhe duke mbajtur me dorën e majtë zorrët që po i dilnin jashtë, me dorën e djathtë ai uli flakoren dhe ndezi fitilin e lyer me squfur.

Zjarri mori, fitili lëshoi flakë. Imanusi e lëshoi flakoren, e cila vazhdoi të digjej përdhé, e kapi përsëri koburen dhe, i rënë ashtu siç

ishte mbi rrasë, por duke u ngritur dhe më, e ndezi edhe më shumë fitilin, me atë pak frymë që i mbetej akoma.

Flaka eci vrap, kaloi nën portën e hekurt dhe kapi urën-kështjellëz.

Ahere duke parë se ia doli mbanë punës së tij të mallkuar, ndoshta më shumë se i kënaqur për krimin se sa për virtytin e tij, ky njeri, që pak përpara kishte qenë një hero dhe që tani s'ishte më tjetër veçse një vrasës, dhe që ishte më të vdekur e sipër, buzëqeshi.

- Do të më kujtojnë mua,- murmuriti ai.- Unë po hakmerrem, mbi vocërrakët e tyre, për atë vocërrakun tonë, mbretin, që është në Tamplë.

14

Edhe Imanusi "shpëton"

Pikërisht në atë çast u bë një zhurmë e madhe, arka e shtyrë me dhunë u rrëzua përdhé, dhe i hapi rrugën një njeriu që u turr brenda në sallën me shpatë në dorë.

- Këtu e keni Radubin. Kujt ia mban, le të dalë sheshit, se po pëlcas së prituri. S'i trembem rrezikut unë. Barabar, njërit ia çava thesin e bukës. Tani pritmëni se po ju sulmojë të gjithëve. Më bien o s'më bien pas, unë këtu jam. Sa jeni ju?

Vërtet Radubi ishte, dhe vetëm bilé. Pas masakrës që pati bërë pak më parë Imanusi te shkallët, Goveni, duke drashtur ndonjë minë të maskuar, i kishte sprapsur ushtarët e vet dhe po këshillohej me Simurdenin.

Radubi, me shpatën në dorë te pragu, në atë terr ku flakorja, pothuajse e shuar, mezi lëshonte një feksje të vogël, pyeti dhe njëherë:

- Unë jam një. Ju sa jeni?

Si nuk dëgjoi gjë, bëri përpara. Një nga ato shpërthimet ndriçuese, që lëshojnë tek-tuk zjarret e tulatura dhe që mund t'i quajmë psherëtima drite, u përflak nga flakorja dhe llambariti të gjithë sallën.

Radubit i zuri syri një nga ato pasqyrat e vogla të varura në mur, iu afrua, vështroi fytyrën e tij të përgjakur dhe veshin që po i varej dhe tha:

- Më qenkan bërë turinjtë përshesh për qamet të zi!

Pastaj u kthye, i habitur që shihte sallën të zbrazët.

- S'paska njeri! Efektivi zero.

Ai shqoi gurin që ishte rrotulluar, zgavrën dhe shkallën.

- Ah! e mora vesh. Arratisje. Ejani, shokë, të gjithë! Ejani! Paskan ikur. Ata ua paskan mbathur këmbëve, qenkan bërë firar, paskan

fryrë, qenkan qëruar. Kjo kullë damllamadhe paska qenë e shpuar. Ja dhe vrima prej nga paskan kaluar, qenat! E si mund t'ua shuash binanë Pittit dhe Koburgut me karagjozllëqe të tilla! U paska ndihur Zot' i mirë i të paudhit! S'paska njeri fare këtu!

Një krismë kobureje u dëgjua, një plumb ia fshiku brylin dhe u bë petë pas murit.

- More, pa dale, se dikush qenka! Kush paska mirësinë që më bëri një nder kaq të madh?

- Unë,- tha një zë.

Radubi zgjati kryet dhe dalloi një hije dritë një diçka; ky ishte Imanusi.

- Ah!- bërtiti ai.- Njërin e paskam në dorë. Të tjerët paskan shpëtuar, por, ti, ama s'ke nga të më shpëtosh.

- Thua?- u përgjigj Imanusi.

Radubi bëri një hap dhe qëndroi.

- Hej, ti njeri që je përtokë, kush je ti?

- Unë jam ai që është përtokë dhe që tallet me ata që janë në këmbë.

- Ç'ke ashtu në dorën e djathtë?

- Kobure.

- Po në të majtë?

- Zorrët e mëlçitë.

- Të zura rob.

- Po ta mbajti.

Dhe Imanusi duke u përkulur mbi fitilin që po digjej, duke shfryrë ofshamën e fundit mbi zjarrin dha shpirt.

Pas pak, Goveni dhe Simurdeni me të tjerët, ishin në sallë. Të gjithë e panë vrimën. Ata kërkuan çdo skutë, kontrolluan shkallët; ato bënin krye në një dalje të përroit. Arratisja u konstatua. Tundën e shkundën Imanusin, por ai kishte vdekur. Goveni me një fener në dorë, e shqyrtoi gurin që u kishte lejuar daljen të rrethuarve; ai kishte dëgjuar të flitej për këtë gur rrotullues, por edhe e quante këtë legjendë si përrallë. Tek po e shqyrtonin gurin, ai shqoi diçka që ishte shkuar me laps; e afroi fenerin dhe lexoi:

- Mirë u pafshim, zoti vikont.-

LANTENAK

Geshampi ia mbërriti te Goveni. Ishte e qartë që ndjekja nuk sillte dobi, sepse ikja kishte marrë fund plotësisht, të arratisurit kishin me vete të gjithë vendin, ferrën, përruan, pyllin, banorin; padyshim tani do të qenë bukur larg; asnjë mjet për t'i gjetur; dhe pylli i Fuzherës ishte një vend fshehje pa anë e pa fund. Ç'duhej bërë? Çdo gjë duhej nisur nga fillimi. Goveni dhe Geshampi po këmbenin me shoqi-shoqin

keqardhjen dhe hamendjet e tyre.

Simurdeni dëgjonte, hijerëndë, pa thënë asnjë fjalë.

- More, Geshamp, po ajo shkalla si u bë?

- Komandant, shkalla nuk erdhi.

- Por, megjithatë, ne pamë një karro që vinte e shoqëruar me xhandarë.

Geshampi u përgjigj:

- Ajo nuk sillte shkallën.

- Po çfarë sillte pra?

- Gijotinën,- tha Simurdeni

15

S'duhen vënë në të njëjtin xhep edhe sahati edhe çelësi

Markezi dë Lantenak nuk ishte dhe aq larg sa e pandehnin ata. E megjithatë ai ishte krejt i siguruar dhe larg dorës së tyre.

Ai kishte vajtur pas Halmalojt.

Shkalla nëpër të cilën Halmaloj dhe markezi kishin zbritur, prapa firarëve të tjerë, mbaronte fare afër përroit dhe harqeve të urës me një korridor prej qemeri. Ky korridor hapej mbi një plasë të thellë natyrale të tokës, e cila nga njëra anë bënte krye në përrua dhe në tjetrën në pyll. Kjo plasë, të cilën s'e shihte dot me sy njeriu, gjarpëronte nën bimësira të pakalueshme. E pamundur të gjeje dhe të kapje njeri atje. Një firar, me të ardhur në këtë plasë, s'duhej të bënte tjetër veçse të hiqej si bolla, dhe s'kishte zot që ta gjente. Hyrja e korridorit sekret të shkallëve ishte kaq fort e pllakosur nga ferrat sa ndërtuesit e kalesës së nëndheshme e kishin quajtur të panevojshme që ta mbyllnin ndryshe.

Markezit tani, s'i mbetej tjetër veçse të ishte tutje. Dhe s'kishte pse të kërkonte të bëhej tepdil. Që kur kishte arritur në Bretanjë, ai nuk i kishte braktisur veshjet e tij fshatarake, meqenëse kështu i dukej vetja si zotëri më i madh.

Kishte hequr vetëm shpatën, rripin e së cilës ai e pati zbërthyer dhe flakur tutje.

Kur Halmaloj dhe markezi dolën nga korridori te plasa, pesë të tjerët, Ginazoj, Huasnard Branshe-d'Ori, Bren-d'Amuri, Shahtenej dhe abati Tyrmo nuk dukeshin gjëkundi.

- S'u qenka dashur shumë kohë për të fryrë tutje,- tha Halmaloj.

- Bëj dhe ti si ata,- tha markezi.

- Zotnia do që ta lë vendin?

- Pa dyshim. Ta thashë një herë. Njeriu s'mund të arratiset veçse vetëm. Kur kalon njëri, dy nuk kalojnë dot. Tok do të tërhiqnin vëmendjen e të tjerëve. Për shkakun tënd do të më kapnin mua dhe për shkakun tim do të kapnin ty.

- Zotnia juaj e njihni vendin.

- Po.

- Zotnia juaj keni caktuar si pikë takimi Gurin Goven?

- Nesër. Më drekë.

- Atje më keni. Atje na keni të gjithëve.

Halmaloj e ndërpreu fjalën.

- Ah! Imzot, kur mendoj që kemi qenë në mes të detit, që kemi qenë vetëm, që kam dashur t'ju vras, që ju ishit imzot, që ju mund të ma kishit thënë këtë, dhe që nuk ma thatë: Çfarë njeriu paskeni qenë!

Markezi rifilloi:

- Anglia. S'ka rrugë tjetër. Duhet që brenda pesëmbëdhjetë ditëve anglezët të jenë në Francë.

- Kam shumë gjëra për t'ju raportuar zotërisë suaj. Porositë i kam kryer të tëra.

- Për të gjitha këto do të flasim nesër.

- Mirë u pafshim nesër, imzot.

- Pa dale, të hahet bukë?

- Ndofta, imzot. Isha kaq u ngutur të arrija sa nuk e di a kam ngrënë apo jo sot.

Markezi nxori nga xhepi një petë çokollatë, e theu më dysh, ia dha gjysmën Halmalojit dhe tjetrën filloi ta hajë vetë.

- Imzot,- tha Halmaloj,- më të djathtë keni përruan; më të majtë keni pyllin.

- Mirë. Tani lërmë vetëm. Ikë nga krahu yt.

Halmaloj u bind. U kredh në errësirë. U dëgjua një zhurmë drizash dhe më tej asgjë. Pas disa sekondash, ishte e pamundur t'ia gjeje përsëri tragën. Kjo toka e Bokazhit, e gjitha drizë e kokalepsur, ishte ndihmë për firarët. Njeriu atje nuk zhdukej por avullohej fare. Ishte pikërisht kjo lehtësi për t'u bërë shpejt e shpejt fir, ajo që i bënte ushtritë tona të mos kuturisnin, përpara kësaj Vandeja gjithmonë në zbythje, dhe përpara këtyre luftëtarëve të bëheshin firar në një mënyrë kaq të hatashme.

Markezi mbeti pa lëvizur. Ai ishte nga ata njerëz që përpiqen të mos ndjejnë asgjë; por ai nuk mundi t'i shpëtonte emocionit që ndjeu kur thithi ajrin e lirë pasi pati thithur kaq gjak e gjakderdhje. Ta ndjesh veten plotësisht të shpëtuar, pasi të kesh qenë plotësisht i humbur, pas varrit, që e ke parë aq afër, të biesh në një siguri të plotë; të dalësh nga vdekja dhe të hysh përsëri në jetë, kjo ishte, edhe për

një burrë si Lantenaku, një tronditje e vërtetë; dhe, sado që nuk kishte pasur rast të kalonte ndonjëherë më parë çaste të tilla, ai nuk mundi ta shkëpuste shpirtin e vet të patrandur nga një tronditje që zgjati disa çaste; Lantenaku pohoi me vetvete se ishte i kënaqur. Por shpejt e zotëroi këtë lëvizje, që gati i përngjiste një gëzimi.

Nxori sahatin, dhe e vuri të tingëllojë. Sa ishte ora vallë?

Për habinë e tij të madhe, ora ishte vetëm dhjetë. Kur njeriu që sapo del nga një peripeci e jetës njerëzore ku çdo gjë ka qenë hedhur në balancë, mbetet gjithmonë i habitur se si minutat e mbushura me aq ngjarje të mos jenë më të gjata se të tjerat. Qitja paralajmëruese e topit ishte bërë pak përpara perëndimit të diellit, dhe Turgës i ishte qasur kolona e sulmit një gjysmë ore më pas, midis orëve shtatë dhe tetë, më të rënë të natës. Kështu, ky luftim kolosal, i filluar në orën tetë, paskësh vazhduar vetëm njëqind e njëzet minuta. Disa herë shpejtësia e rrufesë përzihet me katastrofat. Ngjarjet ndjekin ca udhë të shkurtra që të lenë gojëhapur.

Duke i menduar thellë këto gjëra duhej të na çudiste e kundërta; një qëndresë prej dy orësh e një numri aq të vogël kundër një numri aq të madh ishte e jashtëzakonshme, dhe me siguri s'kishte qenë e shkurtër, dhe as kishte marrë fund përnjëherë, kjo betejë e nëntëmbëdhjetëve kundër katërmijëve.

Por kishte ardhur koha për të ikur; Halmaloj duhej të ishte larg, dhe markezi gjykoi se nuk ishte e domosdoshme të rrinte aty më gjatë. E vuri përsëri sahatin në xhep të setrës, jo në po atë xhep, sepse kishte vënë re se ai ishte në kontakt me çelësin e portës së hekurt, që ia pati sjellë Imanusi, dhe se xhami i sahatit të tij mund të thyhej pas këtij çelësi; dhe u gatit të futej dhe ai në pyll.

Tek po matej të merrte në të djathtë, iu duk se një farë rrezeje e mbytur depërtonte gjer tek ai.

U kthye, dhe përmes drizave, që shquheshin shkoqur mbi një sfond të kuq dhe që u bënë befas të dukshme edhe në hollësitë e tyre më të imëta, ai dalloi një feks të marr në përrua. Eci drejt e aty, pastaj u përmbajt, duke e gjetur si të padobishme që të dilte sheshit në këtë dritë, cilado që të ishte ajo; fundi i fundit kjo s'ishte punë për të; mori pra përsëri drejtimin që i kishte treguar Halmaloj dhe bëri disa hapa drejt pyllit.

Papritmas, i zhytur thellë dhe i fshehur nën drizat, ai dëgjoi mbi kokën e tij një klithmë të tmerrshme; kjo klithmë dukej sikur nisej nga vetë buza e rrafshinës mbi përruan. Markezi ngriti sytë dhe qëndroi.

LIBRI I PESTË

IN DAEMONE DEUS[1]

1

Të gjetur, por të humbur

Në çastin kur kishte shquar kullën e skuqur nga dielli që ishte më të perënduar, Mishelë Fleshardi ishte soje më shumë se një legë largësi. Ajo, që mezi mundte të hidhte një çap të vetëm, nuk kishte dyzuar përpara kësaj lege që i mbetej për të bërë. Gratë janë të dobëta, por nënat janë të forta. Ajo kishte ecur përpara.

Dielli kishte perënduar; kishte rënë muzgu dhe më pas errësira e thellë; ajo kishte dëgjuar, gjithmonë duke ecur, të tingëllonte andej larg, në një kambanore që s'dukej, ora tetë, pastaj ora nëntë. Kjo kambanore ishte, siç duket, ajo e parinjesë. Kohë më kohë ajo qëndronte për të mbajtur vesh ca krisma të shurdhëta, të cilat ishin ndoshta rrapëllimat e mbytura të natës.

Ecte drejt përpara, duke thyer gjemba e ferrëza nën këmbët e saj të përgjakura. Ajo udhëhiqej nga një ndriçim i dobët, që dilte nga kulla e largët, dhe e bënte atë të shquhej më mirë, i jepte në terr asaj kulle një rrezatim misterioz. Ky ndriçim bëhej më i gjallë kur krismat dëgjoheshin më shkoqur, pastaj zhdukej fare.

Rrafshina e gjerë, ku ecte Mishelë Fleshardi, s'ishte veçse bar e gjemba, pa asnjë shtëpi dhe asnjë pemë rrafshina bënte përpjetë pa u ndjerë, dhe, larg sa të hante syri, mbështeste vijën e saj të gjatë, të drejtë dhe të mpirë mbi horizontin e errët plot pyje. Ajo që i dha zemër në këtë të përpjetë, ishte se gruaja nuk e humbiste kurrë kullën nga sytë.

Dhe kjo e shihte tek zmadhohej dalëngadalë.

Shpërthimet e mbytura dhe dritat e zbehta, që dilnin nga kulla, siç e thamë edhe më parë, kishin ndërprerje të ndryshme; shpërthimet e dritat herë ndërpriteshin herë fillonin përsëri, duke i ngjallur nuk di se çfarë enigmash therëse nënës së mjerë, të mbytur nga dëshpërimi.

Papritmas, ato pushuan; gjithçka u shua, me zhurmë e me dritë; për një çast ra një heshtje e plotë, u bë një farë paqe e përzishme.

Pikërisht në këtë çast Mishelë Fleshardi mbërriti në buzë të rrafshinës.

Ajo dalloi nën këmbë një përrua, fundi i të cilit humbiste

[1] Te demoni, te zoti.

në trashësinë e zbehtë të natës, dhe në një farë largësie në majë të rrafshinës, një kokolepsje rrotash, skarpatash dhe frëngjish, e cila ishte një bateri topash; dhe, përpara saj, e ndriçuar mbytazi nga fitilat e ndezura të baterisë, një bina shumë e madhe, e cila dukej si e ndërtuar prej hijesh më të zeza se të gjitha hijet e tjera që e rrethonin.

Kjo ndërtesë përbëhej nga një urë, këmbëzat e së cilës zhyteshin poshtë në përrua, dhe nga një farë kështjelle që ngrihej mbi urë; dhe kështjella dhe ura mbështeteshin pas një diçkaje të rrumbullakët, të lartë dhe të errët, që ishte kulla drejt së cilës nëna kishte ecur që prej aq larg.

Dukeshin tek shkonin e vinin disa dritëza te dritarëzat e kullës; dhe nga një farë gumëzhitjeje që dilte nga kulla, kuptohej se ajo ishte plot me njerëz, disa hije të të cilëve shquheshin lart gjer në tarracën e kullës.

Pranë baterisë ishte një kamp ushtarak, dhe Mishelë Fleshardi, dallonte rojet; por atë s'e pa njeri, se ishte në terr dhe në mes të ferrave.

Ajo kishte arritur gjer te buza e rrafshinës, aq afër urës sa i dukej sikur do ta prekte me dorë. Thellësia e përroit e ndante soje. Mishela shquante në terr të tre katet e kështjellës së urës.

Qëndroi për një farë kohe, sepse masat e kohës ishin fshirë nga mendja e saj, ashtu si e humbur dhe e heshtur përpara këtij përroi të hapur dhe kësaj binaje të errët. Ç'ishte kjo? Ç'po ndodhte atje? Turga ishte kjo? Asaj i merreshin mentë dhe nuk di se çfarë pritjeje që i përngjiste edhe mbërritjes edhe nisjes. Pyeste veten pse ndodhej atje.

Dëgjonte dhe mbante vesh.

Befas ajo s'pa më gjë.

Një vel tymi ishte ngritur midis asaj dhe atyre gjërave që vështronte. Një përzhitje e athët e detyroi të mbyllte sytë. Sa mbylli kapakët e syve ato iu skuqën dhe iu mbushën me dritë. I hapi përsëri.

Tani përpara saj s'ishte më terri i natës, por drita; por një farë drite e përzishme, drita që del nga zjarri. Përpara syve të saj ajo kishte fillimin e një zjarri.

Tymi, nga i zi ishte bërë i kuq si gjaku dhe, brenda në këtë tym, ishte një flakë e madhe; kjo flakë një herë dukej, pastaj përsëri zhdukej, me ato të shkapërdredhura të frikshme që kanë vetëtimat dhe gjarpërinjtë.

Kjo flakë dilte si ndonjë gjuhë nga diçka që i përngjiste një goje egërsire dhe që ishte një dritare plot me zjarr. Kjo dritare, e grilluar me purteka hekuri tanimë të skuqura, ishte një nga kafazet e katit të poshtëm të kështjellës së ndërtuar mbi urë. Nga gjithë binaja s'mund të shikoje veçse atë dritare. Tymi mbulonte gjithçka, madje dhe rrafshinën, dhe nuk dallohej asgjë veç buzës së përroit të zi mbi flakën e kuqe si gjaku.

Mishelë Fleshardi e habitur vështronte. Tymi është re, dhe reja është ëndërr; ajo s'dinte më se ç'shikonte. Duhej të ikte? Apo mos duhej të rrinte? Ajo e kishte humbur fare dhe nuk dinte më se ç'po ndodhte.

Kaloi një afsh ere dhe çau perden prej tymi, dhe në këtë të çarë bastilja tragjike, e zbuluar befas, u çua e tëra më këmbë nga kreu në fund, me kullë, me urë e me kështjellëz, e shndritshme sa të verbonte, e llahtarshme, e larë madhërishëm si në ar zjarri, që pasqyrohej mbi të nga kulmi në themele. Mishelë Fleshardi mundi të shohë gjithçka në qartësinë e kobshme të zjarrit.

Kati i poshtëm i kështjellëzës së ndërtuar mbi urë po digjej.

Sipër tij mund të shquaje të dy katet e tjera ende të paprekura, por si të bartur peshë nga një kanistër flakësh. Nga buza e rrafshinës, ku ishte Mishelë Fleshardi, mund të shikoje brendësinë, përmes radhës së shkëmbimit të zjarrit dhe të tymit. Të gjitha dritaret ishin të hapura.

Përmes dritareve të katit të dytë, që ishin shumë të mëdha, Mishelë Fleshardi shquante, përgjatë mureve, disa dollapë, që i dukeshin si plot me libra, dhe përpara njërit prej kafazeve të dritareve, përtokë, në gjysmë hije, një grup të vogël si nëpër tym, diçka që kishte një pamje të pashquar dhe si të mbledhur shuk të një foleje ose të një klloçke zogjsh, dhe e cila i dukej sikur herë pas here lëvizte.

Ajo këtë gjë e vështronte dhe e vështronte pa pushim.

Çdo të ishte vallë ai grup i vogël si ndonjë hije?

Kishte çaste kur asaj i thoshte mendja se kjo gjë u përngjiste disa formave të gjalla; ajo kishte ethe, s'kishte shtënë gjë në gojë që në mëngjes, kishte ecur pa pushim, ishte dërrmuar nga lodhja dhe e ndjente veten sikur ishte pushtuar nga një jermi prej së cilës ajo druhej instinktivisht; megjithatë sytë e saj gjithmonë e më të mbërthyer nuk mund të shkëputeshin nga ky grumbull i errët sendesh të rëndomta, pa shpirt ndofta, dhe në dukje të palëvizshme, që qëndronte i shtrirë atje mbi dyshemenë e asaj salle të vendosur mbi atë zjarr.

Befas, zjarri, sikur të kishte një shpirt e një vullnet, zgjati që së poshtmi një nga ato flakët e veta drejt kulprës së madhe të tharë, e cila mbulonte pikërisht atë fasadë që Mishelë Fleshardi vështronte. Të thoshte mendja se flaka kishte zbuluar këtë rrjetë degësh të thata; një shkëndijë iu vërtit atyre si e paparë, dhe filloi të ngjitej përgjatë karthjeve me shkathtësinë rrëqethëse të një tizge baruti. Sa hap e mbyll sytë, flaka zuri katin e dytë. Atëherë, që së sipërmi ajo ndriçoi brendësinë e katit të parë. Një llamburitje e gjallë vuri befas në pah tri qenie të vogla që po flinin.

Ai ishte një grumbull, i lezetshëm, krahë e këmbëpërzjerë, sy të mbyllur, koka leshverdhë që buzëqeshnin.

Nëna njohu fëmijët e vet.

Ajo lëshoi një britmë që të kallte frikën.

Kjo klithmë e angushisë së pashprehshme nuk u jepet veçse nënave. S'ka gjë më të drashtur dhe s'ka gjë më të prekshme. Kur një grua e lëshon këtë klithmë, të duket sikur dëgjon një ulkonjë; kur e lëshon një ulkonjë të duket sikur dëgjon një grua.

Kjo britmë e Mishelë Fleshardit ishte një ulërimë. Hekuba lehu,- thotë Homeri.

Ishte pikërisht kjo klithmë që pati dëgjuar markezi dë Lantenak.

E pamë se ai u ndal në vend.

Markezi ishte midis daljes së kalesës, prej nga Halmaloj e kishte ndihmuar të arratisej, dhe përroit. Përmes drizave që kryqëzoheshin mbi atë, ai pa urën në flakë, Turgën të kuqe nga reflektimi, dhe, përmes dy degësh, ai dalloi mbi kokën e tij, në anën tjetër, mbi buzën e rrafshinës, ballë për ballë kështjellës që digjej, dhe në dritën e plotë të zjarrit, një fytyrë të çakërdisur dhe të vajtueshme, një grua që përkulej mbi përrua.

Klithma kishte dalë nga kjo grua.

Kjo fytyrë s'ishte më Mishelë Fleshardi, por ishte vetë Gorgona. Të mjerët janë të hatashëm. Fshatarja ishte shndërruar në eumenide. Kjo farë fshatarake, e rëndomtë, e padijshme, e pandërgjegjshme, kishte marrë papritmas përpjesëtimet epike të dëshpërimit. Dhimbjet e mëdha janë një fryrje vigane e shpirtit; kjo nënë ishte mëmësia, gjithçka që përmbledh njerëzimin është mbinjerëzore; ajo qëndronte atje, buzë atij përroi, përpara asaj flakadaje, përpara atij krimi, si ndonjë fuqi e botës së varrit; ajo kishte britmën e kafshës dhe gjestin e perëndeshës; fytyra e saj prej nga lëshoheshin klithma, dukej si ndonjë maskë llamburitjeje. S'kishte gjë më të pushtetshme se vetëtima e syve të saj të mbytur në lot; vështrimi i saj lëshonte shkreptima mbi zjarrin.

Markezi mbante vesh. Gjithë kjo binte mbi kokën e tij; ai dëgjonte nuk di çfarë gjë të pashqiptuar mirë dhe që të cërritëte shpirtin, më mirë, të thuash, ofshama se sa fjalë.

- Ah! Zot o perëndia ime! Fëmijët e mij! Ata janë fëmijët e mi! Ndihmë! Shuajeni zjarrin! Zjarrin! Zjarrin! Por paskeni qenë kusarë ju! Si s'u ndodh njeri aty? Po do të më digjen fëmija të gjallë, more, që ju djektë zjarri i skëterrës! Ah! të bukur punë që paskeni bërë! Zhorzheta! Fëmijët e nënës! Gros-Aleni! René-Zhan! Ku ju ka nëna? Por ç'është kjo punë kështu? Kush i ka vënë fëmijët e mi atje? Po flenë, iu bëftë nëna! Shkallova fare! Kjo punë s' është parë e s'është dëgjuar kurrë! Ndihmë, ndihmë!

Ndërkohë një lëvizje e madhe po bëhej brenda në Turgë dhe mbi rrafshinë. I gjithë kampi turrej rreth zjarrit, që sapo kishte shpërthyer.

Rrethuesve, pasi kishin mbaruar me breshëritë e luftës, tani u kishte dalë puna me zjarrin. Goveni, Simurdeni, Geshampi, jepnin urdhra. Ç'duhej bërë? Në vijën e pakët të ujit të përroit mezi mund të mbushje disa kova ujë. Angushia sa vinte e po rritej më shumë. Gjithë buza e rrafshinës ishte mbuluar me fytyra të tmerruara që vështronin.

Ajo që shihnin ata ishte një lemeri e vërtetë.

Njerëzit vështronin, dhe s'kishin se ç'të bënin e nga t'ia mbanin.

Flaka, me anën e kulprës që kishte marrë zjarr, kishte zaptuar katin e sipërm. Atje ajo kishte gjetur hambarin plot me kashtë dhe ishte turrur brenda. Gjithë hambari tani po digjej. Flaka po hidhte valle; gjë e kobshme, ky gëzimi i flakës. Dukej sikur një frymë katile e ngacmonte këtë flakada. Dukej sikur i llahtarshmi Imanus, i tëri, ishte atje, i shndërruar në një tufan xixash, duke jetuar me jetën vrasëse të zjarrit, dhe sikur ky shpirt përbindësh ishte bërë zjarr. Kati i bibliotekës s'ishte prekur ende, lartësia e tavanit të tij dhe trashësia e mureve e vononin çastin kur do të merrte zjarr por kjo minutë fatale po afrohej; ky kat po lëpihej nga zjarri i katit të parë dhe po përkëdhelej nga zjarri i të tretit. Puthja e llahtarshme e vdekjes po e fshikte. Përposh një podrum llave, sipër një kube prushi; sikur një vrimë të bëhej në dysheme gjithçka do të shembej në shpuzën e kuqe; një vrimë po bëhej në tavan, gjithçka do të pllakosej nën prushin e ndezur. René-Zhani, Gros-Aleni dhe Zhorzheta nuk ishin zgjuar ende; ata flinin gjumin e thellë dhe të thjeshtë të fëmijës, dhe përmes valëve prej flake dhe tymi, që me radhë mbulonin dhe zbulonin dritaret, i dalloje në këtë guvë zjarri në sfondin e një llamburitjeje meteor, të qetë, të hirshëm, të palëvizur, si tre engjëj plot besim, të përgjumur në një ferr; edhe një tigër do të kishte qarë po t'i shihte këta trëndafila në atë furrë dhe këta djepa në atë ferr.

Ndërkohë nëna po shkapërdridhte krahët.

- Shuani zjarrin! Zjarrin ju them! Qenkeni shurdhuar fare që nuk dëgjoni? Po m'i djegin fëmijët! Ejani, pra, ju, o burra, që ndodheni aty! Më janë bërë kaq ditë që po eci dhe tani t'i gjej kështu! Shuani zjarrin! Ndihmë! Engjëjt e nënës! Të thotë mendja se janë engjëj! Ç'kanë bërë këta të pafajshëm? Mua më pushkatuan dhe ata tani po i djegin! Kush është ai që i bën këto mynxyra? Ndihmë! Shpëtomëni fëmijët! A nuk po më dëgjoni vallë? Edhe për një bushtër duhej t'ju vijë keq, edhe për një bushtër! O fëmijët e mi! Fëmijët e mi! Po flenë engjëjt e nënës! Ah! Zhorzheta! Ja tek po i shoh edhe barkun e vogël, xhanit të nënës! René-Zhan! Gros-Alen kështu quhen ata. Ju e shihni mirë që unë jam nëna e tyre. Kjo që po ngjet tani është hata e vërtetë. Kam ecur ditë e kam ecur natë. Bile i kam folur sot në mëngjes edhe një gruaje. Ndihmë! Ndihmë! O burrani, shuani zjarrin! Mos vallë jeni përbindësha? Kjo

është llahtarë! Më i madhi s'i ka mbushur të pesë vjetët, e vogla s'ka mbushur as dy. Ja tek shoh dhe kofshët e tyre të zhveshura. Po flenë, o zonja Shën Mëri e Virgjër! Dora e qiellit po m'i kthen, dora e ferrit po m'i merr përsëri. Dhe sa kam ecur unë e zeza! Fëmijëthit e mi që i kam rritur me qumështin e gjirit! Unë kërcurja, që e quaja veten fatkeqe se s'i gjeja dot! Kini mëshirë për mua të shkretën! Dua fëmijët e mi, dua fëmijët e mi! Qenkan vërtet aty, brenda në zjarr! Pa shihni këmbët e mia, që s'm'u thanë, se si po më kullojnë gjak. Ndihmë! Si është e mundur që të ketë njerëz në faqe të dheut dhe t'i lenë këto vogëlushë të mjerë të vdesin kësisoj? Ndihmë! Kapeni vrasësin, katilin! Këto s'kanë bërë vaki ndonjëherë. Ah! kusarë! ç'është kjo shtëpi mynxyrëmadhe që iu shoftë binaja, iu shoftë? M'i vodhën për të m'i vrarë! Ki mëshirë, o Krisht! Dua fëmijët, fëmijët e mi! Oh! unë e zeza s'di se çfarë të bëj! Mos i lini të vdesin kësisoj, do ta vras edhe Perëndinë!

Tok me lutjet e përgjërimet e nënës, dëgjoheshin edhe disa zëra mbi rrafshinë dhe në përrua.

- Një shkallë!
- S'ka shkallë!
- Ujë!
- S'ka ujë!
- Atje lart, në kullë në katin e dytë, është një portë.
- Është prej hekuri.
- Batiseni.
- S'është e mundur.

Dhe nëna dyfishonte thirrjet e saj të dëshiruara.

- O burra, shuani zjarrin! Ndihmë! Po shpejtoni, pra, të shkretën! Ose vritmëni mua! Fëmijë, o fëmijët e mi! Ah! ky zjarr i llahtarshëm! O i hiqni së andejmi, e më hidhni edhe mua aty brenda.

Në intervalet e këtyre britmave dëgjohej kërcëllima e qetë e zjarrit.

Markezi kërkoi në xhep dhe preku çelësin e portës së hekurt. Atëherë, duke u kërrusur nën qemerin përmes të cilit ishte arratisur, hyri brenda në llagëmin prej nga kishte dalë pak më parë.

2

Nga porta e gurtë te porta e hekurt

Një ushtri e tërë e çoroditur rreth një veprimi shpëtese, katërmijë burra që s'mund t'u ndihmonin tre fëmijëve; e tillë ishte gjendja.

Në të vërtetë shkallë nuk kishin; shkalla e dërguar nga Zhaveneja nuk kishte mbërritur; zjarri po zgjerohej si një gojë vullkani që hapet;

të orvateshe ta shuaje me vijën e ujit të përroit pothuajse të thatë, ishte punë e kotë; ishte njësoj sikur hidhje një gotë ujë mbi një vullkan.

Simurdeni, Geshampi dhe Radubi kishin zbritur në përrua; Goveni ishte ngjitur përsëri në sallën e katit të dytë të Turgës ku ishin guri rrotullues, dalja sekrete, dhe porta e hekurt e bibliotekës. Aty kishte pas qenë fitili i lyer me squfur që kishte ndezur Imanusi; së andejmi ishte nisur zjarri. Goveni kishte marrë me vete njëzet zapatorë. Rruga e vetme ishte që të batisej porta e hekurt. Ajo ishte e mbyllur mirë, për hata.

E nisën një herë punën me sëpata. Sëpatat u thyen. Një zapator tha:- Çeliku thyet si xhami nga ky hekur.

Porta në fakt ishte prej hekuri të rrahur, dhe e bërë prej pllakash të dyfishta, dy gisht të trasha, secila lidhur me rrumba.

Morën shufra hekuri dhe u orvatën që t'i përdorin si leva nën portë. Shufrat e hekurta u thyen.

- Si fije shkrepëse,- tha zapatori.

Goveni, i zymtë, murmuriti:

- Vetëm një gjyle mund ta hapte këtë portë. Do të na duhet të ngjitnim këtu lart një grykë zjarri.

- Po më?- tha zapatori.

Erdhi një çast dëshpërimi dërrmues. Të gjithë këta krahë që s'kishin ç'të bënin ndaluan. Të heshtur, të mundur, të pikëlluar, këta burra e vështronin me sy portën e llahtarshme që s'tundej vendit. Nën të kalonte një xixëllimë e kuqe flakësh. Prapa saj, zjarri po shtohej.

Kufoma e llahtarshme e Imanusit ishte aty, fitimtare e kobshme.

Edhe disa minuta ndofta, dhe gjithçka do të batisej.

Ç'duhej bërë? S'kishte asnjë shpresë.

Goveni i tërbuar bërtiti, me synë e mbërthyer te guri rrotullues i murit dhe te llagëmi i hapur i arratisjes.

- E megjithatë markezi dë Lantenak së andejmi ka ikur!

- Dhe kthehet përsëri,- tha një zë.

Dhe një kokë e bardhë u vizatua në kuadrin prej guri të daljes sekrete. Ai ishte markezi.

Që prej shumë vjetësh Goveni s'e kishte parë aq afër. U zbyth prapa.

Gjithë sa ishin aty qëndruan ashtu si ishin, të ngrirë, në vend.

Markezi kishte një çelës të madh në dorë, u hodhi një vështrim krenar disa prej zaptorëve që ishin përpara tij, eci drejt e te porta e hekurt, u kërrus nën qemer, dhe vuri çelësin në bravë. Brava gërrici, porta u çel, u duk një hov flake. Markezi hyri brenda.

Ai hyri aty me këmbë të sigurt, me kokën lart.

Të gjithë po e ndiqnin me sy, të rrëqethur.

Markezi kishte bërë vetëm disa hapa në sallën ku kishte rënë zjarri, kur parketi, i brejtur nga zjarri dhe i lëkundur nga thembra e tij u batis prapa tij dhe krijoi midis tij dhe portës një humnerë. Markezi nuk e ktheu kokën dhe vazhdoi të bëjë përpara. Ai u zhduk në tym.

S'u pa më gjë tjetër.

Kishte mundur vallë të shkonte më larg? Apo ndonjë hon tjetër zjarri ishte hapur përpara tij? Apo kishte arritur vetëm sa të merrte më qafë edhe veten e vet? Asgjë s'mund të thuhej. Gjindja s'kishin tjetër para tyre veçse një mur tymi dhe flake. Markezi ishte përtej, i vdekurose i gjallë.

3

Fëmijët zgjohen nga gjumi

Ndërkohë fëmijët kishin hapur sytë.

Zjarri, i cili s'kishte hyrë akoma në sallën e bibliotekës, lëshonte në tavan një refleks ngjyrë trëndafili. Fëmijët nuk e njihnin këtë lloj agimi. Ata e vështruan. Zhorzheta e soditi.

Të gjitha shkëlqimet e zjarrit po zhvilloheshin e po përhapeshin; hidra e zezë dhe dragoni i kuq shfaqeshin në tymin e hatashëm, madhërisht të errët dhe të kuq. Xixa të gjata fluturonin larg dhe vijosnin terrin, dhe të thoshte mendja se ishin kometa luftuese, që vraponin njëra pas tjetrës. Zjarri është çuditërisht pjellor; prushet janë plot gurë të çmuar, që i mbjellin në ajër; thëngjilli s'është më kot i njëjtë me diamantin. Te muri i katit të tretë ishin bërë disa plasa prej nga shpuza derdhte në përrua kaskada gurësh të çmuar; vandakët e kashtës dhe të sanës, që po digjeshin në hambar, po fillonin të rridhnin nga dritaret si vallanga pluhuri të artë, dhe fijet e sanës bëheshin ametiste jeshile dhe bykrat e kashtës bëheshin xixa të ndriçme.

- Bukur!- tha Zhorzheta.

Ishin çuar të tre.

- Ah!- bërtiti nëna, po zgjohen!

René-Zhani u ngrit, atëherë dhe Gors-Aleni u ngrit, atëherë dhe Zhorzheta u ngrit.

René-Zhani shtriu krahët, vajti drejt dritares dhe tha:- Kam nxehtë.

- Ka nxehtë,- përsëriti Zhorzheta.

Nëna u bëri zë.

- Fëmijë! Rene! Alen! Zhorzheta!

Fëmijët vështronin rreth tyre. Mundoheshin të kuptonin ç'po

ndodhte. Atje ku njerëzit tmerrohen, fëmijët bëhen kureshtarë. Ai që habitet lehtë, frikësohet vështirë; padija ka në vetvete guximin. Fëmijët kanë aq pak të drejtë për në ferr, sa, po ta shikonin, do ta admironin.

Nëna përsëriti:- René! Alen! Zhorzheta!

René-Zhani ktheu kokën; ky zë e largoi nga argëtimi; fëmijët e kanë kujtesën të shkurtër, por kanë kujtimin të shpejtë; e gjithë e kaluara për ta është dje; René-Zhani e pa të ëmën, e gjeti këtë si gjë fare të thjeshtë, dhe, i rrethuar ashtu siç ishte nga gjëra të çuditshme, duke ndjerë një nevojë të paqartë mbështetjeje, thirri:

- Mama!

- Mama!- tha Gros-Aleni.

- M'ma!- tha Zhorzheta.

Dhe zgjati krahët e saj të vegjël.

Dhe nëna ulëriti:- Fëmijë!

Që të tre erdhën te buza e dritares; lumturisht zjarri nuk ishte nga ajo anë.

- Kam shumë nxehtë,- tha René-Zhani.

Dhe shtoi:

- Të djeg.

Dhe kërkoi me sy të ëmën.

- Eja, pra, mama.

- Nem, m'ma,- përsëriti Zhorzheta.

Nëna, me flokët të shpërndara, e çjerrë, e përgjakur, ishte lëshuar rrukulimthi nga driza në drizë, në përrua. Aty ishin Simurdeni dhe Geshampi, aq të pafuqishëm poshtë, sa dhe Goveni sipër. Ushtarët, të dëshpëruar që ishin të padobishëm, silleshin rreth tyre si miza dheu. Nxehtësia ishte e padurueshme, por asnjë s'e ndjente. Gjithëkush vërente skarpatën e urës, lartësinë e këmbëzave, lartësinë e kateve, dritaret e paarritshme dhe domosdoshmërinë për të vepruar shpejt. Tre kate për të kaptuar. Asnjë mjet për të arritur atje. Radubi, i plagosur, me një të goditur shpate në sup, një vesh të shkulur, qull në djersë dhe në gjak, ngarendi; ai pa Mishelë Fleshardin.- Pa, shih,- tha ai,- e pushkatuara! Qenkeni gjallë, u përgjigj Radubi: nuk kemi kohë të merremi me hijet e të vdekurve. Dhe filloi t'i ngjitej urës; sprovë e kotë; nguli thonjtë në gur, u qep zhag disa çaste; por këmbëzat ishin të lëmuara, pa një të çarë, pa një reliev, muri ishte aq i puthitur paq sa një mur i ri, dhe Radubi u rrëzua. Zjarri vazhdonte dhe të kallte datën; shquheshin në kuadrin e dritares krejt të kuqe, të tri kokat flokëverdha. Radubi, i tregoi grushtin qiellit, sikur kërkonte dikë me sy, dhe tha: Kësaj i thonë sjellje, o Zot i mirë! Nëna kishte pushtuar me gjunjë këmbëzat e urës duke thirrur: Mëshirë!

Ca krak-kruke të shurdhëra përziheshin me kërcitjet e prushit.

Xhamet e dollapëve të bibliotekës po çaheshin dhe binin me zhurmë. Ishte e qartë se trarët po lëshoheshin. Asnjë forcë njerëzore s'mund të bënte gjë. Edhe një çast, dhe gjithçka do të shembej. S'pritej gjë tjetër veç katastrofës. Dëgjoheshin zërat e vegjël të përsërisnin: Mama! Mama! Gjindja ishin në kulmin e llahtarës.

Befas te dritarja fqinjë me atë ku ishin fëmijët, në sfondin e purpurt të flakadasë, një fytyrë e lartë u duk.

Të gjitha kokat u ngritën, të gjithë sytë u ngulën aty. Një burrë ishte aty lart, një burrë ishte në furrën e zjarrit. Kjo fytyrë shkëputej në të zi me flakën, por ajo kishte flokë të bardha. Gjindja njohën markezin dë Lantenak.

U zhduk, pastaj u duk përsëri.

Plaku i llahtarshëm u çua përpjetë te dritarja, duke sjellë nëpër duar një shkallë shumë të madhe. Ajo ishte shkalla e shpëtesës, e vendosur në bibliotekë, të cilën ai kishte vajtur dhe e kishte kërkuar përgjatë murit dhe e kishte hequr zhag gjer te dritarja. Ai e kapi nga njëra anë, dhe me shkathtësinë mjeshtërore të një atleti, e lëshoi rrëshqanthi jashtë dritares në buzën e pezulit të përjashtëm gjer në fund të përroit. Radubi, përposh, i çakërdisur, i zgjati duart, e kapi shkallën, e pushtoi në krahët e veta dhe bërtiti:- Rroftë Republika!

Markezi u përgjigj:- Rroftë Mbreti!

Dhe Radubi u grind:- More, thirr ç'të të dojë qejfi, dhe po deshe thuaj dhe marrëzira, po ti je Perëndia e vërtetë.

Shkalla ishte vendosur; ndërlidhja ishte krijuar në mes të sallës në flakë dhe tokës; njëzet burra vrapuan, me Radubin në krye, dhe sa hap e mbyll sytë u bënë kat njëri mbi tjetrin nga lart-poshtë, të mbështetur te shkallaret si ata muratorët që ngjitin dhe zbresin gurë. Kështuqë, mbi shkallën e drunjtë u bë një shkallë njerëzish. Radubi, në majë të shkallës, prekte dritaren. Ai ishte i kthyer ballë zjarrit.

Ushtria e vogël, e përhapur shkurreve dhe rrëpirave po turrej, torruahumbur nga të gjitha emocionet së bashku, mbi rrafshinë, në përrua, mbi tarracën e kullës.

Markezi u zhduk edhe një herë, pastaj u duk prapë, duke sjellë një fëmijë.

Krisi një duartrokitje shumë e madhe.

Ishte fëmija e parë që markezi kishte kapur ashtu kuturumthi. Ishte Gros-Aleni.

Gros-Aleni bërtiste:- Kam frikë. Markezi ia dha Gros-Alenin Radubit, i cili ia kaloi prapa nën vete një ushtari dhe ky ia kaloi një tjetri; dhe, ndërsa Gros-Aleni shumë i frikësuar dhe duke bërtitur po arrinte nga dora në dorë gjer në fund të shkallës, markezi u kthye prapë në dritare duke mbajtur në duar René-Zhanin, i cili rezistonte

dhe qante; ai e goditi Radubin në çastin kur markezi ia kaloi rreshterit.

Markezi hyri në sallën plot flakë. Zhorzheta kishte mbetur vetëm. Ai iu afrua. Ajo buzëqeshi. Ky burrë prej graniti ndjeu diçka të lagët t'i vinte nën sytë. Ai e pyeti:

- Si quhesh?

- Orzheta,- tha ajo.

Markezi e mori në krahët e veta; ajo buzëqeshte gjithmonë, dhe në çastin kur po ia dorëzonte Radubit, kjo ndërgjegje aq e lartë dhe aq e errët u verbua nga pafajësia, plaku i dha fëmijës një të puthur.

- Është cuca e vogël!- thanë ushtarët; dhe Zhorzheta, kësaj radhe, zbriti dorë më dorë gjer përdhé midis britmash admirate. Ata duartrokisnin dhe s'i mbante dheu nga gëzimi; granatierët e vjetër psherëtinin me dënesë, dhe ajo u buzëqeshte.

Nëna ishte te këmbët e shkallës, plot gulç, mendjehumbur, e dehur nga gjithë kjo e papritur, e flakur fill nga ferri në parajsë. Tepria e gëzimit e dërrmon zemrën sipas mënyrës së vet. Ajo zgjati duart, priti së pari Gros-Alenin, pastaj René-Zhanin, e mandej Zhorzhetën, i mbuloi me të puthura ashtu ngatërrueshëm, pastaj ia plasi të qeshurit dhe ra pa ndjenja.

Një britmë e madhe shpërtheu:- Të gjithë shpëtuan!

Të gjithë kishin shpëtuar në fakt, veç plakut. Por asnjeri s'e kishte mendjen aty, ndoshta as ai vetë.

Ai qëndroi disa çaste i menduar te buza e dritares, a thua se donte t'ia linte humnerës së flaktë kohën që të merrte një vendim. Pastaj, pa u ngutur, ngadalë, krenarisht, ai kapërceu pragun e dritares, dhe pa u kthyer, kreko, më këmbë, i mbështetur me shpinë pas shkallareve, duke pasur prapa zjarrin, dhe ballë për ballë humnerën, ai filloi të zbresë shkallën në heshtje me një madhështi fantazmë. Ata që ishin në shkallë u lëshuan poshtë; gjithë sa ishin aty u rrëqethën; u krijua rreth këtij njeriu, që po vinte së sipërmi një zbythje llahtare e shenjtë si rreth ndonjë vizioni. Ai, ndërkohë, po zhytej rëndë-rëndë në terrin që kishte përpara; ndërsa ata po sprapseshin; ai u afrohej atyre; zbehtësia e tij prej mermeri s'kishte asnjë rrudhë, vështrimi i tij prej fantazme s'kishte asnjë vetëdije; më çdo çap, që bënte drejt këtyre burrave, sytë e të cilëve plot frikë nguleshin mbi të në errësirë, ai dukej më i madh, shkalla dridhej dhe tingëllonte nën këmbët e tij të përzishme, dhe të thoshte mendja se ishte statuja e shpëtimtarit tek zbriste përsëri në varr.

Kur markezi u gjend përposh, kur ai arriti shkallaren e fundit dhe lëshoi këmbën në tokë, një dorë u lëshua me forcë mbi jakën e tij. Ai u kthye.

- Të arrestoj,- tha Simurdeni.

- Të miratoj,- tha Lantenaku.

LIBRI I GJASHTË

PAS FITORES ZHVILLOHET LUFTIMI

1

Lantenaku kapet

Dhe me të vërtetë, markezi kishte zbritur përsëri në varr.

E suallën aty.

Biruca e harresës e katit përdhes të Turgës u çel menjëherë nën synë e vrazhdë të Simurdenit; aty vunë një llambë, një poç me ujë dhe një çyrek buke ushtarake; hodhën aty një vandak kashtë, dhe, më pak se një çerek ore pas minutës kur dora e priftit e kishte kapur markezin, porta e qelisë u mbyll pas Lantenakut.

Si u krye kjo punë Simurdeni vajti të gjejë Govenin; në këtë çast te kisha e largët e Parinjesë tingëlloi ora njëmbëdhjetë e mbrëmjes: Simurdeni i tha Govenit:- Do të mbledh gjyqin ushtarak. Ti nuk do të bësh pjesë në të. Ti je Goven, dhe Lantenaku është Goven. Ti je shumë i afërt me gjini për të qenë gjykatës, dhe unë e qortoj Egalitenë që gjykoi Kapetin; Gjykata ushtarake do të përbëhet nga tre gjyqtarë, një oficer, kapiten Geshampi, një nënoficer, rreshter Radubi, dhe unë, që do ta kryesoj. Kjo gjë s'të përket më fare ty. Do t'i përmbahemi dekretit të Konvansionit; do të kufizohemi vetë me konstatimin e identitetit të ish-markezit dë Lantenak. Nesër gjyqi ushtarak. Pasnesër gijotina. Vandeja, kaq e pat, vdiq.

Goveni s'ktheu asnjë fjalë, dhe Simurdeni i shqetësuar për veprën supreme që i mbetej të bënte, u largua prej tij. Simurdeni kishte për të caktuar orët dhe për të zgjedhur vendet e përshtatshme. Ai, sikur dhe Lekinioj në Granvilë, Talieni në Bordo, si Shalieri në Lion, si Sen Zhysti në Strasburg, kishte zakonin, që quhej si shembull i mirë, të ndodhej vetë kur bëheshin ekzekutimet; gjykatësi vinte e shikonte tek kryente punë xhelati; zakon që ishte huajtur nga parlamentet e Francës dhe nga inkuizicioni i Spanjës.

Edhe Goveni ishte gjithashtu i shqetësuar.

Një erë e ftohtë frynte që nga pylli. Goveni duke lënë Geshampin të jepte urdhrat e nevojshme, vajti në çadrën e vet, që ishte në krahun e klarishtes së pyllit, nën këmbët e Turgës, dhe aty mori pallton me kapuç, me të cilën u mbështoll. Palltoja ishte qëndisur me atë gallonin e thjeshtë, i cili, sipas modës republikane, që s'pranonte zbukurime,

shquante kryekomandantin. Ai filloi të ecë në atë livadh të përgjakur ku kishte pas filluar sulmi. Ishte vetëm. Zjarri po vazhdonte, por tani s'ia varte më njeri. Radubi qëndronte pranë fëmijëve dhe nënës, pothuajse me aq dashuri amësore sa edhe ajo vetë; kështjellëza e urës po mbaronte së djeguri, zapatorët po lanin, edhe ata, hesapet me zjarrin, po hapnin gropa, po shtinin në dhe të vdekurit, kishin rrënuar retiradën, po dëlirnin nga kufomat dhomat dhe shkallët, po pastronin vendin e kasaphanës, po fshinin kapicën e plehrave të tmerrshme të fitores; ushtarët po bënin, me shpejtësi ushtarake, atë që mund të quhet nikoqirësia e mbarimit të betejës. Goveni nuk shikonte asgjë nga këto punë.

Ai mezi i hidhte një sy, përmes ëndërrimit të tij, trupit të rojës së zgërdhelës, që ishte dyfishuar me urdhër të Simurdenit.

Këtë zgërdhel, ai e shquante në errësirë, nga një lartësi dyqind hapash prej qoshes së livadhit ku ai dukej sikur ishte tërhequr e strukur. Ai e shikonte këtë gojë të zezë. Së andejmi kishte filluar goditja, këtu e tri orë përpara; së andejmi ai vetë, Goveni kishte hyrë në kullë; aty ndodhej kati përdhes ku ishte retirada; atje, në atë kat përdhes, hapej porta e birucës ku ishte markezi. Truproja, që thamë, ruante atë birucë.

Në të njëjtën kohë që vështrimi i tij shquante si nëpër mjegull atë zgërdhelë, veshi i tij dëgjonte ashtu si mbytazi të riktheheshin, si ndonjë këmbanë e përmortshme që tingëllon, këtë fjalë: Nesër gjyqi ushtarak, pasnesër gijotina.

Zjarri, të cilin e kishin vetmuar dhe mbi të cilin zapatorët po vërvitnin gjithë ujët që kishin mundur të shtinin në dorë, nuk po shuhej pa qëndresë dhe çoku lëshonte hera-herës nga ndonjë flakë; kohë më kohë dëgjoje tek kërcisnin tavanet dhe tek batisnin njëri mbi tjetrin katet që shembeshin; atëherë tufa shkëndijash fluturonin përpjetë si nga ndonjë flakore që shkundet. Një llambaritje shkreptime bënte të dukej horizontin e tejmë, dhe hija e Turgës, papritmas vigane, zgjatej gjer te pylli.

Goveni shkonte e vinte me hapa të ngadalshme në këtë terr dhe përpara zgërdhelës së sulmit. Tek-tuk ai kryqëzonte duart prapa kokës së mbuluar me kapuçin e luftës. Ai mendonte.

2

Goveni në mendime

Ëndërrimi i tij ishte i thellë pa fund.

Dukej çiltas se sapo ishte kryer një ndryshim i padëgjuar.

Markezi dë Lantenak ishte shpërfytyruar.

Goveni kishte qenë dëshmitar i këtij shpërfytyrimi.

Kurrën e kurrës ai nuk do ta kishte besuar se gjëra të tilla mund të ishin përfundimi i një ndërlikimi incidentesh, cilëtdo që të ishin ata. Kurrën e kurrës ai nuk do të kishte imagjinuar se mund të ndodhte diçka e tillë. E papritmja, kjo diçka krenare qëlluan me njeriun, e kishte kapur Govenin paq dhe e mbante të mbërthyer. Govfeni kishte përpara tij të pamundurën, që ishte bërë e vërtetë, e dukshme, e prekshme, e pashmangshme.

Çfarë mendonte për këtë ai, Goveni?

Këtu nuk ishte puna të bënte lak; këtu i duhej dhënë çështjes një përfundim.

Përpara tij qëndronte një pyetje; dhe ai nuk mund t'i ikte e t'i shpëtonte asaj.

Kush e kishte shtruar këtë pyetje?

Ngjarjet.

Dhe jo vetëm ngjarjet.

Sepse kur ngjarjet, që janë të ndërrueshme, na shtrojnë një pyetje, drejtësia, që është e patundshme, na shtrëngon që të përgjigjemi.

Prapa resë që na hedh hijen e vet, është ylli, që na hedh dritën e vet.

Ne nuk mund t'i shmangemi, as dritës, as hijes.

Ai paraqitej përpara dikujt.

Përpara dikujt që të kallte frikën.

Përpara ndërgjegjes.

Goveni ndjente se gjithçka po shembej tek ai. Përfundesat e tij më të shëndosha, premtimet e tij, që i kishte bërë në mënyrë më të vendosur, vendimet e tij më të pathyeshme, të gjitha këto lëkundeshin në thellësitë e vullnetit të tij.

Edhe shpirti ka tronditjet e veta.

Sa më shumë mendonte për atë që sapo kishte parë, aq më shumë ai e ndjente rrokullimën.

Goveni, republikan, besonte se ishte, dhe ishte, në absoluten. Por një absolute më e lartë ishte zbuluar pak më parë.

Përmbi absoluten revolucionare, është absolutja njerëzore.

S'ishte e mundur t'i shmangeshe asaj që po ndodhte; ngjarja ishte e rëndë, serioze; Goveni bënte pjesë në këtë ngjarje; ishte brenda në të, kokë e këmbë; nuk mund të tërhiqej soje, dhe, ndonëse Simurdeni i pati thënë: "Kjo punë s'të përket më ty",- ai ndjente në veten e vet një diçka që e ndjen pema në çastin kur e shkulin nga rrënja.

Çdo njeri ka një bazë; një lëkundje e kësaj baze shkakton një turbullim të thellë; Goveni e ndjente këtë turbullim.

Ai shtrëngonte kokën me duar, sikur desh të nxirrte soje të vërtetën. Nuk ishte gjë e lehtë ta përcaktonte një gjendje të tillë; të thjeshtosh të ndërlikuarën, s'ka gjë më të vështirë; ai kishte përpara shifra tronditëse, të cilat duhej t'i mblidhte e të nxirrte soje shumën; të bësh mbledhjen e fatit të ardhmë, çfarë maramenthi! Ai po përpiqej ta bënte këtë llogari, mundohej që ta sqaronte e ta maste këtë punë; mundohej që të mblidhte tok mendimet e tij, të disiplinonte rezistencat që ndjente në veten e vet, dhe të përmblidhte ngjarjet.

Kujt nuk i ka ngjarë që t'i bëjë vetvetes një raport, dhe ta pyesë veten e vet, në një rrethanë supreme, mbi udhën që duhet ndjekur, qoftë për të shkuar përpara, qoftë për t'u prapsur?

Goveni sapo kishte parë me sytë e vet një mrekulli.

Në një kohë me luftimin tokësor, kishte pas qenë edhe një luftim qiellor.

Luftimi i së mirës kundër së keqes.

Duke e marrë njeriun me gjithçka është e keqe tek ai, dhunë, gabim, verbim, kryeneçësi e sëmurë, mburrje, egoizëm, Goveni, pak çaste përpara kishte parë një mrekulli.

Fitoren e njerëzimit mbi njeriun.

Njerëzimi kishte fituar mbi të panjerëzishmin.

Dhe me çfarë mjeti? Në ç'mënyrë? Si vallë, ky njerëzim kishte shtrirë përdhe një kolos inati dhe mërie? Çfarë arme kishte përdorur vallë? Çfarë makine lufte? Djepin.

Një dritë e madhe verbuese sapo kishte kaluar mbi Govenin. Në palcë të luftës civile, në piskun e shpërthimit të të gjitha armiqësive dhe të të gjitha hakmarrjeve, në çastin më të errët dhe më të tërbuar të gjurulldisë, në orën kur krimi ndizej me të gjithë flakën e tij dhe urrejtja me të gjitha sterrimat e saj, në këtë çast luftërash, kur çdo gjë bëhet predhë, kur përleshja është aq e përzishme, sa njeriu nuk di se ku është e drejta, ku është e ndershmja dhe ku është e vërteta, papritmas e Panjohura, paralajmëruese e mistershme e shpirtrave, sapo kishte bërë që të llamburiste, sipër shndritjeve dhe terreve njerëzore, dritën e madhe të amshuar.

Përmbi duelin e errët midis së rremës dhe relatives, nën hone, fytyra e së vërtetës ia kishte behur papritmas.

Befas kishte ndërhyrë forca e të dobëtëve.

Njerëzit kishin parë tri krijesa të varfra të sapo lindura, të gëzueshme, të buzëqeshura, duke pasur kundër tyre luftën civile, dënimin e turpit, logjikën e llahtarshme të reprezaljeve, vrasjen, kasaphanën, vëllavrasjen, tërbimin, mërinë, të gjitha kuçedrat, që triumfonin; ata kishin parë dështimin dhe shpartallimin e një zjarri të poshtër, të ngarkuar që të kryente një krim; kishin parë paramendimet

gjakësore të hutoheshin dhe të ngecnin në baltë; kishin parë egërsinë e lashtë feudale, përbuzjen e vjetër të paepshme, përvojën e pretenduar të domosdove të luftës, arsyen e gjendjes, të gjitha kryeneçësitë arrogante të pleqërisë së egër si bisha, të shkriheshin përpara vështrimit të kaltër të atyre që s'kanë jetuar; dhe kjo është një gjë fare e thjeshtë, për arsye se ai që s'ka jetuar akoma s'e ka bërë të keqen, ai është drejtësia, është e vërteta, është dëlirësia, sepse engjëjt e mëdhenj të qiellit janë te fëmijët e vegjël.

Spektakël i dobishëm; këshillë; mësim. Luftëtarët e zjarrtë të luftës pa mëshirë, përballë gjithë krimeve, gjithë atentateve, gjithë fanatizmave, vrasjes, hakmarrjes, që u frynte urëve, vdekjes që sillej me pishë në dorë, përmbi legjionin e pamasë të krimeve, kishin parë papritmas të çohej përpjetë një gjë të plotfuqishme, pafajësinë.

Dhe pafajsia kishte fituar.

Dhe njeriu mund të thoshte: Jo, lufta civile nuk ekziston, barbaria nuk ekziston, urrejtja nuk ekziston, krimi nuk ekziston, terret nuk ekzistojnë; për të shpërndarë tutje këto hije, mjafton ai agim, që i thonë fëmínia.

Kurrë ndonjëherë në ndonjë luftim Satanaj nuk ishte dukur aq açik, as Zoti vetë.

Ky luftim pati pasur si mejdan një ndërgjegje.

Ndërgjegjen e Lantenakut.

Tani ky luftim fillonte, më i tërbuar dhe më vendimtar ndofta, në një tjetër ndërgjegje.

Në ndërgjegjen e Govenit.

Çfarë fushë beteje është dhe ky njeriu!

Ne biem në mëshirën e këtyre perëndive, këtyre përbindëshave, këtyre viganëve, që janë mendimet tona.

Shpesh këta ndërlufutes të tmerrshëm shtrydhin nën këmbët e tyre shpirtin tonë.

Goveni kishte rënë në mendime.

Markezi dë Lantenak, i rrethuar, i bllokuar, i dënuar, i nxjerrë jashtë ligjit, i kapur pisk, si bisha në çark, si gozhda në darë, i mbyllur në banesën e vet të kthyer në burg për të, i pushtuar nga çdo anë prej një muri hekuri dhe zjarri, kishte mundur që të ikte e të shpëtonte soje. Ai kishte bërë një mrekulli me atë të shpëtuar. Kishte kryer faqebardhë atë kryevepër, më të vështirën e të gjithave në një luftë si kjo, ikjen. Ai ishte bërë zot i pyllit për t'u fshehur në të, zoti i vendit për të luftuar, zot i errësirës për t'u zhdukur. Ai ishte bërë edhe njëherë njeriu i tmerrshëm që shkon e vjen, endacaku ogurzi, kapiten i të padukshmëve, kryetar i njerëzve të nëndheshëm, zot i pyjeve; Goveni kishte fitoren, por Lantenaku kishte lirinë. Lantenaku kishte tanimë

sigurinë, vrapin e pakufishëm përpara tij; ai kishte mundësira të pashtershme strehimi, ishte i pakapshëm, i pagjetshëm, i paarritshëm. Luani kishte pas rënë në kurth por prapë kishte dalë soje.

Eh, mirë pra, ai prapë kishte hyrë vetë në atë kurth.

Markezi, vullnetarisht, spontanisht, me dashjen e tij të plotë, kishte braktisur pyllin, errësirën, sigurinë, lirinë, për të hyrë në rrezikun më të llahtarshëm, sypatrembur; herën e parë, Goveni e kishte parë vetë, duke u derdhur në zjarr në rrezik që të përpihej brenda; herën e dytë, duke zbritur atë shkallë e cila e çonte tek armiqtë e tij, dhe e cila, nga shkallë shpëtimi për të tjerët, ishte një shkallë humbjeje për të.

Dhe pse e kishte bërë këtë punë?

Për të shpëtuar tre fëmijë.

Dhe tani ç'do të bënin me këtë njeri?

Do t'ia prisnin kokën në gijotinë.

Kështu veproi ky njeri për tre fëmijë; por se mos për të tijtë? Jo; të familjes së tij? jo; të radhës së tij? jo; për tre vocërrakë të varfër, që iu ndodhën përpara, fëmijë të gjetur, të panjohur, rreckamanë, zbatharakë; ky fisnik, ky princ, ky plak, i shpëtuar, i çliruar, fitimtar, sepse arratisja është një triumf, kishte rrezikuar gjithçka, kishte kompromentuar gjithçka, kishte vënë në pikëpyetje gjithçka; dhe krenarisht, në të njëjtën kohë që dorëzonte fëmijët, kishte sjellë kokën e tij; dhe këtë kokë, gjer atëherë të tmerrshme, tani auguste, ai e kishte dhuruar.

Dhe çfarë do të bënin?

Do ta pranonin.

Markezi dë Lantenak e kishte pasur në dorë të zgjidhte ose jetën e të tjerëve ose jetën e tij; në këtë zgjidhje supreme, ai kishte vendosur vdekjen e tij.

Dhe tani vdekjen do ta jepnin.

Do ta vrisnin.

Çfarë shpërblimi për heroizmin!

T'i përgjigjesh një vepre shpirtmadhësie me një vepër egërsie!

Sa poshtë po binte republika!

Ndërsa njeriu i paragjykimeve dhe i hyqmeve, papritmas i shndërruar, hynte përsëri në njerëzim, ata, njerëzit e çlirimit dhe të shpëtimit, do të mbeteshin në luftën civile, në qorrsokakun e gjakut, në vëllavrasje!

Dhe ligja e lartë hyjnore e faljes, e vetëmohimit, e ringjalljes, e sakrificës, do të ekzistonte për luftëtarët e gënjeshtrës, dhe nuk do të ekzistonte për ushtarët e së vërtetës!

Si! të mos luftosh shpirtmadhërisht! T'i përulesh kësaj disfate dhe, duke qenë ne më të fortët, të bëhemi më të dobëtit, duke qenë

ne fitimtarë, të bëhemi vrasës, dhe t'i bëjmë të tjerët të thonë se me monarkinë janë ata që shpëtojnë fëmijët dhe me republikën, janë ata që vrasin pleqtë!

Njerëzia do të shikonin këtë ushtar të madh, këtë tetëmbëdhjetëvjeçar të fuqishëm, këtë luftëtar të çarmatosur, të vjedhur më shumë se sa të kapur, të zënë duke kryer një vepër të mirë, të lidhur prangash me lejen e tij, duke pasur ende në ballë djersën e një vetëmohimi të madhërishëm, të ngjiste shkallët e skelës së gijotinës sikur të ngjiste shkallët e apotheozës! Dhe do ta vinin nën hanxhar atë kokë, rreth së cilës do të fluturonin, plot përgjërime, të tre shpirtrat e engjëjve të vegjël të shpëtuar! Dhe përpara kësaj vrasjeje faqezezë për xhelatët, do të shikonin buzëqeshjen në fytyrën e këtij njeriu, dhe fytyra e republikës do të kuqej nga turpi!

Dhe kjo mynxyrë do të kryhej në sy të Govenit, kryetar!

Dhe, megjithëse ai mund ta ndalonte, do të qëndronte duarlidhur e mënjanë, pa bërë zë! Dhe do të kënaqej me atë përcjellje kryelartë!- *Kjo s'të përket më ty!*- Dhe nuk do t'i thoshte vetvetes se në këtë rast, dorëheqja është bashkëfajësi! Dhe ai nuk do të arrinte të dallonte se, në një veprim kaq të përbindshëm, midis atij që bën dhe atij që lejon të bëhet, ai që lejon të bëhet është më i keqi, sepse është burracak!

Por a nuk e kishte premtuar ai këtë vdekje? Ai, Goveni, njeriu shpirtbutë, a nuk kishte shpallur se Lantenaku përjashtohej nga shpirtbutësia, dhe se do t'ia dorëzonte Lantenakun Simurdenit?

Këtë kokë, ai e kishte borxh. Eh, pra, po e paguante. Kaq.

Por a ishte me gjithë mend po ajo kokë?

Gjer më tani Goveni nuk kishte parë te Lantenaku veçse luftëtarin barbar, fanatikun e ndezur për monarkinë dhe feudalizmin, therësin e robërve, vrasësin e ndërkryer nga lufta, njeriun gjakpirës.

Këtij njeriu, ai s'ia kishte frikën; këtë syrgjynosës, në syrgjyn do ta çonte, ndaj këtij të pamëshirshmi, pa mëshirë do të sillej. Puna ishte fare e thjeshtë, udha ishte e përvijuar dhe e lehtë për t'u ndjekur në mënyrë të kobshme; çdo gjë ishte e parashikuar: vraje atë që vret; gjithkush ishte në vijën e drejtë të llahtarës. Papritur e pakujtuar, kjo vijë e drejtë ishte thyer, një kthesë e paparashikuar zbulonte një horizont të ri; kishte ndodhur një metamorfozë. Një Lantenak që s'pritej, kishte hyrë në skenë. Një hero dilte nga përbindëshi; më shumë se një hero, një njeri. Më shumë se një shpirt, një zemër. Tani Goveni s'kishte më një vrasës përpara tij, por një shpëtimtar. Goveni kishte flakur e mbërthyer për toke nga një valë drite qiellore. Lantenaku e kishte goditur me një rrufé mirësie.

Dhe Lantenaku i shpërfytyruar nuk do ta shpërfytyronte Govenin! Si! Kjo goditje plot dritë do të mbetej pa kundërgoditje! Njeriu i së

kaluarës do të shkonte përpara, dhe njeriu i së ardhmes do të bënte prapa! Njeriu i barbarive dhe i besëtytnive do të hapte papritmas krahët, do të fluturonte dhe do të vështronte tek zvarritej nën të, në baltë dhe në errësirë, njeriun e idealit! Goveni do të ngecej barkas në hullinë e vjetër mizore, ndërsa Lantenaku do të ngjitej në majat më të larta për aventura të reja.

Edhe diçka tjetër.

Familja!

Ky gjak që ai do të derdhte,- sepse po e le të derdhet është sikur e derdhe vetë,- a nuk ishte vallë gjaku i vet, gjaku i Govenit? I gjyshi kishte vdekur, por jetonte ungji i tij i madh; dhe ky ungj i madh, ishte markezi dë Lantenak. A nuk do të çohej, vallë njëri vëlla nga varri ku ndodhej për të ndaluar vëllanë tjetër të hynte në varr? A mos vallë, nuk do ta urdhëronte këtë nip që të respektonte tash e mbrapa atë kurorë flokësh të bardhë, motër me aureolën e vet? A nuk ishte, vallë, aty, midis Govenit dhe Lantenakut, vështrimi i indinjuar i një fantazme?

Mos vallë revolucioni kishte për qëllim të ç'bënte natyrën e njeriut? Mos ishte bërë vallë revolucioni për të bërë copë e çikë familjen, për të mbytur njerëzimin? Kurrë, larg qoftë! Viti 89 kishte shpërthyer për t'i pohuar këto të vërteta të larta, dhe jo për t'i mohuar. Të përmbysësh bastiljet do të thotë të çlirosh njerëzimin; të çrrënjosësh feudalizmin, do të thotë t'i hedhësh themele familjes. Duke qenë se autori është pikënisja e autoritetit, dhe duke qenë se autoriteti përfshihet në autorin, s'ka autoritet tjetër veç atësisë; së këtejmi rrjedh legjimiteti i bletës matkë e cila krijon popullin e vet, dhe e cila, duke qenë nënë, është mbretëreshë; së këtejmi rrjedh absurditeti i mbretit njeri, i cili, duke mos qenë babë, nuk mund të jetë zot; së këtejmi rrjedh edhe zhdukja e mbretit; së këtejmi rrjedh republika. Ç'është gjithë kjo? Kjo është familja, është njerëzimi, është revolucioni. Revolucioni është hipja në fuqi e popullit, dhe, në themel, Populli është Njeriu.

Tani shtrohej çështja të dihej nëse, kur Lantenaku pati hyrë në udhë të njerëzimit, Goveni do të futej, apo jo në familje.

Shtrohej çështja të dihej nëse ungji dhe nipi do të takoheshin në dritën më të lartë, këtij përparimi të ungjit do t'i përgjigjej një prapaktheu e nipit.

Çështja, në këtë debat patetik të Govenit me ndërgjegjen e vet, arrinte të shtrohej kështu, dhe zgjidhja dukej se dilte vetvetiu: të shpëtonte Lantenakun.

Po. Mirë, po Franca?

Këtu problemi hutues ndërronte fytyrë papritmas.

Si! Por Franca ishte në një siklet të madh! Franca u ishte dorëzuar të tjerëve, ishte hapur, ishte shqyer! Ajo s'kishte më hendek; Gjermania

kalonte Renin; Franca s'kishte më mure fortese; Italia kaptonte Alpet, dhe Spanja Pirenenjtë; asaj s'i kishte mbetur tjetër veçse humnera e madhe, Oqeani. Për vete të saj Franca kishte honin. Ajo mund të rrasej aty, dhe, vigane, e mbështetur pas gjithë detit, të luftonte gjithë tokën; Situatë, fundi i fundit, e pathyeshme. Eh mirë, por kjo situatë do të mungonte. Ai Oqeani s'ishte më i veti. Në këtë Oqean ishte Anglia. Anglia, është e vërtetë, nuk dinte se si të kalonte. Eh, pra, një njeri do t'ia ngrinte urën, një njeri do t'ia zgjaste dorën, një njeri do t'u thoshte Pittit, Kregut, Kornualisit, Dundasit, piratëve: ejani! Një njeri do të bërtiste: Angli, merre Francën! Dhe ky njeri ishte markezi dë Lantenak.

Këtë njeri, tani e kishin në dorë. Pas tre muaj gjuajtjesh, ndjekjes, e stërndjekjesh, më në fund, e kishin kapur. Dora e revolucionit kishte rënë mbi të mallkuarin; grushti i kapërthyer i vitit 93 e kishte kapur vrasësin monarkist për zverku; sikur ta kishte shkruar vetë Zoti me dorë, ky vrasës i atdheut priste tani dënimin në qelin e familjes së vet; njeriu feudal ishte në qelinë e harresës feudale; gurët e kështjellës së vet ngriheshin kundër tij, dhe ai që desh ta dorëzonte vendin e vet dorëzohej tani nga vetë shtëpia e tij. Dukej sheshit se vetë Perëndia i kishte kurdisur me dorë të vet të gjitha këto. Ora e drejtësisë kishte rënë; revolucioni kishte kapur rob këtë armik të popullit; ai s'mund të luftonte më, s'mund të përfytej më, s'mund të bënte më keq; në këtë Vande ku ishin aq krahë ai ishte truri i vetëm; me të marrë fund ai, dhe lufta civile kishte marrë fund; tani e kishin në dorë; zgjidhje tragjike dhe e mbarë; pas kaq vrasjesh e prerjesh, tani ishte aty; ky njeri që kishte therur; dhe tani i kishte ardhur radha atij të vdiste.

Dhe do të gjendej dikush për ta shpëtuar!

Simurdeni, domethënë 93-shi, kishte në dorë Lantenakun, domethënë monarkinë, dhe do të gjendej dikush për ta shpëtuar nga kjo kthetra bronxi atë farë preje! Lantenaku, tek i cili përqendrohej gjithë ai vandak mynxyrash, që quhet e kaluara, markezi dë Lantenak ishte në varr, porta e rëndë e amshuar ishte mbyllur mbi të, dhe dikush do të vinte së jashtmi për tërhequr llozin! Ky keqbërës shoqëror ishte i vdekur, dhe tok me të edhe kryengritja, lufta vëllavrasëse, lufta qenërishte; dhe dikush do ta ngjallte përsëri!

- Oh! se si do të qeshte kjo kokë e të vdekurit!

Ajo fantazmë do të thoshte: E, ç'bëtë? Ja ku jam i gjallë, mor të marrë!

Dhe si do t'ia fillonte përsëri veprës së tij të llahtarshme! Dhe si Lantenaku do të zhytej përsëri, i papërkulshëm dhe i gëzuar, në hanin e urrejtjes dhe të luftës! Si do të shikonin përsëri njerëzia, që të nesërmen, shtëpitë e djegura, robërit të therur, të plagosurit të dërguar

në botën tjetër, gratë të pushkatuara!

Dhe pas gjithë këtyre, mos vallë Goveni vetë e zmadhonte atë veprim që e magjepste aq shumë?

Tre fëmijë i kishte marrë lumi; Lantenaku i kishte shpëtuar.

Por, kush, pra i kishte humbur?

A nuk ishte vetë Lantenaku?

Kush i kishte vënë djepat në atë shtëpi që digjej?

A nuk ishte Imanusi?

Por, kush ishte ky Imanusi?

Adjutanti i markezit.

Përgjegjës është kryetari.

Kështu, pra, zjarrvënësi dhe vrasësi, ishte Lantenaku.

Por çfarë gjë të admirueshme kishte bërë vallë ai?

Ai veçse nuk e kishte çuar krimin deri në fund. Asgjë tjetër.

Pasi e kishte kurdisur krimin, ai ishte zhytur përpara krimit. Vetë e kishte bërë atë vepër të llahtarshme dhe vet ishte llahtarisur soje. Britma e nënës kishte zgjuar tek ai atë flatër të mëshirës së vjetër njerëzore, një farë depozite të jetës universale, e cila ndodhet në të gjithë shpirtrat, madje edhe në ato më falatet. Me të dëgjuar atë klithmë, ai kishte bërë prapaktheu. Nga nata, ku po zhytej, ai kishte bërë prapa drejt dritës. Pasi e kishte bërë krimin, ai e kishte ç'bërë. E gjithë merita e tij është kjo; ajo s'arriti të qëndronte përbindësh deri në fund.

Dhe për kaq gjë, t'i falje gjithçka! T'i falje hapësirën, ara, fushat, ajrin ditën? T'i falje pyllin që ta përdorte pastaj prapë për kusarira; t'i falje lirinë, që ta përdorte për të vendosur skllavërinë; t'i falje jetën që ta përdorte për të mbjellë vdekjen!

Sikur Goveni të orvatej të merrej vesh me markezin e të lidhte fjalë me atë shpirt kryelartë, t'i propozonte lirimin me kushte, ta pyeste nëse do të pranonte, duke i shpëtuar jetën hiqte dorë nga çdo armiqësi dhe çdo kryengritje. Kjo ofertë do të ishte një gabim i rëndë nga ana e Govenit dhe një gur në dorën e markezit. Goveni do të ndeshej me përbuzjen e markezit, i cili do t'i jepte një dackë të rëndë me ndonjë përgjigje therëse si kjo: Turpet mbajini për vete! Vramëni!

Në të vërtetë s'ke ç'bën me një njeri të tillë, veçse: ta vrasësh ose ta lirosh. Ky njeri i kishte punët të prera thikë; ai ishte gjithmonë gati të merrte fluturimin ose të sakrifikohej; ai për vete të vet ishte edhe shqiponjë edhe humnerë. Shpirt i çuditshëm!

Ta vriste? Çfarë angështie! Ta lironte? Çfarë përgjegjësie për Govenin!

Me të shpëtuar Lantenaku, gjithçka duhej filluar nga e para me Vandenë, si me hidrën sa kohë që s'i është prerë koka. Sa hap e mbyll

sytë, dhe me një vrap meteori, e gjithë flaka, e shuar me zhdukjen e këtij njeriu, do të ndizej përsëri. Lantenaku nuk do të pushonte gjersa të mos kishte realizuar atë plan të urrejtshëm e të ndyrë, të vendoste, si ndonjë rrasë varri, monarkinë mbi republikën, dhe Anlginë përmbi Francën, të shpëtoje Lantenakun donte të thoshte të sakrifikoje Francën; jeta e Lantenakut ishte vdekje për një turmë qeniesh të pafajshme, burra, gra, fëmijë, të rrëmbyer nga lufta vëllavrasëse; ishte zbarkimi i anglezëve, zbythja e revolucionit, ishin qytetet e plaçkitura, populli i copëtuar, Bretanja e përgjakur, prerja e vënë nën kthetra. Dhe Goveni, midis gjithfarë dritash të mekura e të pasigurta, dhe qartësish në drejtime të kundërta, shikonte, si nëpër tym, të përvijohej në ëndërrimin e tij dhe të shtrohej përpara tij ky problem: t'i falte tigrit lirinë.

Dhe pastaj, pyetja shfaqej përsëri nën aspektin e saj të parë, guri i Sizifës, që s'është gjë tjetër veçse zënka e njeriut me vetveten, binte përsëri: A ishte vallë Lantenaku tigër?

Ndofta kishte pas qenë tigër; por a ishte ende i tillë? Goveni ishte nën pushtetin e atyre spiraleve turbulluese të mendjes, që kthehet përsëri mbi vetveten, të atyre spiraleve që e bëjnë mendjen të vërtitet si bolla. Sigurisht, edhe pas këtij shqyrtimi, a mund të mohoje devotshmërinë e Lantenakut, vetëmohimin e tij stoik, çinteresimin e tij të lartë? Çfarë! Përpara gjithë gojëve gllabëruese të hapura të luftës civile, të vërtetosh me vulë udhën e njerëzimit! Çfarë! Në konfliktin e të vërtetave të ulëta, të sjellësh të vërtetën e lartë! Çfarë! Të provosh se përmbi frone e mbretër, përmbi revolucionet, përmbi çështjet tokësore, qëndrojnë zbutja e pakufishme e shpirtit njerëzor, mbrojtja që të dobëtëve ua kanë për borxh të fortët, që të shpëtuarit ua kanë për borxh të gjithë fëmijëve! Të provosh këto gjëra të madhërishme, dhe t'i provosh duke vënë peng edhe kokën! Çfarë! Të jesh gjeneral, dhe të heqësh dorë nga strategjia, nga beteja, nga revanshi! Çfarë! Të jesh monarkist, të marrësh një peshore, të vësh nga njëra anë mbretin e Francës, një monarki prej pesëmbëdhjetë shekujsh, rivendosjen e ligjeve të vjetra, rikthimin në fuqi të shoqërisë së vjetër, dhe në anën tjetër të vesh tre fshatarë të vegjël që s'janë as kurrkushi, dhe t'i quash të lehtë mbretin, fronin, spektrin dhe të pesëmbëdhjetë shekujt e monarkisë, duke i peshuar me të rëndët e tre fëmijëve të pafajshëm! Çfarë! Gjithë kjo punë s'paskësh qenë gjë prej gjëje! Çfarë! Ai që ka bërë këtë punë na paska mbetur tigër dhe u dashka të trajtohet si bishë e egër! jo!jo!jo! nuk ishte përbindësh ai farë burri që pati ndriçuar me shkëlqimin e një veprimi hyjnor greminën e luftërave civile! Shpatëmbajtësi ishte metamorfozuar në dritëbartës! Satani i ferrit ishte bërë përsëri Lucifer qiellor. Lantenaku i kishte larë të

gjitha barbaritë e veta me anën e një veprimi sakrifice, duke e humbur veten materialisht ai e kishte shpëtuar moralisht, ai ishte bërë përsëri i pafajshëm; ai kishte vulosur faljen e vet. E drejta që t'ia falësh vetes gabimet që ke bërë, a nuk ekzistuaka vallë? Tani e tutje ai ishte njeri që meritonte të gjitha nderimet.

Lantenaku ishte bërë pak më parë njeri i jashtëzakonshëm. Tani ishte radha e Govenit.

Govenit i binte barra që të jepte dorëheqjen.

Lufta e pasioneve të mira dhe e pasioneve të këqija bënte në këtë çast një kaos mbi botën; Lantenaku, duke zotëruar mbi këtë kaos, e kishte shpëtuar soje njerëzimin; tani i binte radha Govenit të shkëpuste soje familjen.

Çfarë do të bënte vallë?

A do ta kalonte, vallë, Goveni besimin e Zotit?

Jo. Dhe belbëzoi me vete të vet: Ta shpëtojmë Lantenakun.

E po, mirë atëherë. Ec, bëj punën e anglezëve. Dezerto. Kalo në radhët e armikut. Shpëto Lantenakun dhe tradhto Francën.

Dhe ai rrënqethej i tëri.

Zgjidhja jote s'është zgjidhje, o ti që je zhytur në mendime!- Goveni shikonte në terr buzëqeshjen e kobshme të sfinksit.

Kjo gjendje ishte një farë udhëkryqi e tmerrshme ku të vërtetat luftuese vinin e bënin krye dhe i dilnin njëra-tjetrës ballë për ballë, dhe ku vështroheshin sy ndër sy e ngultas të tri idetë më të larta të njeriut, njerëzimi, familja, atdheu.

Secili prej këtyre zërave merrte fjalën me radhë dhe secili me radhë thoshte të vërtetën. Nga t'ia mbante? Secili zë me radhë dukej sikur gjente pikën e urtësisë dhe të drejtësisë, dhe thoshte: Bëj këtë që them unë. Po a duhej bërë kjo? Po. Jo. Arsyetimi thoshte një gjë; ndjenja thoshte një gjë tjetër; të dy këshillat ishin të kundërta. Arsyetimi s'është veçse arsyeja, ndjenja shpesh është ndërgjegjja vetë; njëra vjen nga njeriu, tjetra nga më lart.

Kjo bën që ndjenja ka më pak qartësi por më shumë pushtet.

Por, megjithatë, sa fuqi të madhe ka arsyeja e rreptë!

Goveni dyzonte.

Udhëkryq që të kall tmerrin.

Dy humnera hapeshin përpara Govenit. Ta humbiste markezin? Apo ta shpëtonte? Duhej zhytur në njërën apo në tjetrën humnerë. Cila nga këto dy humnera ishte detyra?

3

Kapuçi i kryetarit

Këtu kishe të bëjë me të vërtet me detyrën.

Kjo detyrë qëndronte më këmbë, e përzishme përpara Simurdenit, e hatashme përpara Govenit.

E thjeshtë përpara njërit; e shumanshme, e ndryshme, plot kordhele përpara tjetrit.

Ra ora e mesnatës; pastaj ora një e mëngjesit.

Goveni, pa e kuptuar, pa e ndjerë, i ishte afruar hyrjes së zgërdhelës.

Zjarri i kështjellës s'lëshonte veçse një farë rrezatimi mjegullash dhe po shuhej.

Rrafshina, nga ana tjetër e kullës, rrihej nga reflekset e zjarrit, dhe, kohë më kohë, bëhej e dukshme pastaj zhdukej kur tymi mbulonte zjarrin. Kjo dritë, që ngjallej me brofe dhe pritej me errësime të papritura, shpërpjesëtonte gjërat dhe u jepte rojeve të kampit pamjen e fantazmave. Goveni, përmes ëndërrimit të tij, e vërente tymthi këtë zhdukje të tymit nga llamarina dhe të llamburitjes nga tymi. Këtë shfaqje dhe zhdukje të dritës përpara syve të tij kishin nuk e di se çfarë analogjie me shfaqjet dhe zhdukjet e së vërtetës në shpirtin e tij.

Befas, midis dy shtëllungash tymi, një flakëz, që shpërtheu nga prushi që po mekej, ndriçoi gjallërisht kulmin e rrafshinës dhe bëri të shquhet mirë siluetën e kuqe të një karroje. Goveni e vështroi këtë karro; ajo ishte e rrethuar nga ca kalorës që kishin kapele xhandarësh. Iu duk se ajo ishte karroja që e kishte parë me tejqyrën e Geshampit në horizont, disa orë më përpara, në çastin kur dielli po perëndonte. Disa njerëz ishin mbi karro dhe dukeshin se po merreshin me shkarkimin e saj. Gjërat që hiqnin nga karroja dukej se ishin të rënda, dhe lëshonin kohë më kohë nga një tingull hekurishtesh; ishte e vështirë të thuhej se ç'ishin; ato ngjisnin si skela trarësh; dy prej njerëzve zbritën dhe lëshuan për toke një arkë, e cila, për nga forma duhej të kishte brenda ndonjë gjë trekëndëshe. Flakëza u fik, dhe gjithçka u mbulua nga errësira; Goveni me sy të ngulur, qëndroi i zhytur në mendime përpara asaj diçkaje të mbuluar nga errësira.

Ishin ndezur disa fenerë, njerëzit shkonin e vinin mbi rrafshinë, por format që lëviznin ishin si të mjegulluara, dhe veç kësaj Goveni që së poshtmi dhe që nga ana tjetër e përroit, nuk mund të shikonte veçse gjërat që ishin fare në buzë të rrafshinës.

Disa zëra fjaloseshin, por s'mund të dalloje me vesh fjalët. Aty-

këtu disa goditje kërcisnin mbi dru. Dëgjoheshin gjithashtu edhe disa gërricje metalike të ngjashme me ato të kosës kur e mprehin.

Ra ora dy.

Goveni, ngadalë, dhe si ndonjë njeri që do të bënte me gjithë qejf dy hapa përpara dhe tri hapa prapa, u drejtua për nga zgërdhela. Kur Goveni u afrua aty, roja duke njohur në gjysmëterr kapotën dhe kapuçin me gallona të komandantit bëri për nder armë. Goveni hyri brenda në sallën përdhese, të shndërruar në truproje. Një fener ishte varur në kube. Ajo ndriçonte pikërisht aq sa mund të kaloje nëpër sallë pa shkelur mbi njerëzit e postkomandës, të shtrirë për tokë mbi kashtë dhe në pjesën më të madhe të përgjumur.

Ata kishin rënë për të fjetur atje; në atë vend ata kishin luftuar disa orë më parë; breshëria e përhapur nën ta në kokrra hekuri dhe plumbi, dhe e fshirë keq, i bezdiste pak për të fjetur; por ata ishin të lodhur, dhe shlodheshin. Kjo sallë kishte pas qenë vendi i lemerisë, aty njerëzit kishin mësyrë; atje kishin sokëllitur, ulëritur, zhkërfitur, goditur, vrarë, dhënë shpirt; shumë syresh kishin rënë të vdekur mbi atë truall të shtruar me rrasa ku tani flinin gjumë të rëndë; ajo kashtë që i shërbenin gjumit të tyre pinte gjakun e shokëve të tyre; tani gjithçka kishte mbaruar, gjaku ishte përtharë, shpatat ishin fshirë, të vdekurit ishin të vdekur, ata flinin të qetë. Kështu e ka lufta. Dhe pastaj, nesër, gjithkush do të heqë të njëjtin gjumë.

Me të hyrë Goveni, disa prej këtyre burrave të përgjumur u ngritën, midis të cilëve edhe oficeri që komandonte postën. Goveni i tregoi portën e qelisë.

- Çelmani,- tha ai.

Llozet u hoqën, dhe porta u hap.

Goveni hyri në qeli.

Porta u mbyll prapa tij.

LIBRI I SHTATË

FEUDALIZËM DHE REVOLUCION

1

Stërgjyshi

Një llambë ishte vendosur mbi rrasën e birucës, pranë dritarezës katrore të qelisë së harresës.

Mbi rrasë shquaje gjithashtu poçin plot me ujë, çyrekun ushtarak dhe vandakun e kashtës. Biruca ishte gdhendur në shkëmb; të burgosurit, që do t'i shkrepte t'i vinte zjarrin kashtës do t'i vinte mundimi kot; asnjë rrezik zjarri për burgun, asfiksi e sigurt për të burgosurin.

Në çastin kur porta u rrotullua mbi menteshat, markezi po ecte në qelinë e vet; vajtje-ardhje mekanike ashtu siç u ngjet bishave të mbyllura në kafaz.

Në zhurmën që bëri porta duke u hapur e pastaj duke u mbyllur, ai ngriti kokën, dhe llamba që ishte midis Govenit dhe markezit i ndriçoi këta dy burra mu në fytyrë.

Ata u vështruan, dhe ky vështrim ishte i tillë sa i bëri të dy të ngrinin në vend.

Markezi ia plasi të qeshurit dhe bërtiti!

- Mirëdita, zotëri. U bënë kaq vjet që s'kam pasur fatin e mirë t'ju takoj. Ju më mbushni plot hir, që po vini të më shikoni. Ju faleminderit. S'dua gjë tjetër më të mirë veçse të bisedoj pakëz. Po filloja të mërzitesha. Miqtë tuaj po humbasin kokën; konstatime identitetesh, gjykata ushtarake; këto mënyra kështu zgjasin tepër. Unë do të mbaroja punë më shpejt. Këtu jam në shtëpinë time. Merrni mundimin dhe hyni. Eh pra, çfarë thoni ju për këto gjëra që po ngjasin? Origjinale, apo jo? Dikur ishte një mbret dhe një mbretëreshë; mbreti është mbret; mbretëresha është Franca. Ja prenë kokën mbretit dhe e martuan mbretëreshën me Robespierin; ky zotëri dhe kjo damë patën një vajzë që i thonë emrin gijotinë, me të cilën duket se do të kem të njohur nesër në mëngjes. Do të jem shumë i kënaqur. Ashtu siç jam shumë i kënaqur që ju shoh. Për këtë keni ardhur? U graduat. Apo do të jeni xhelati? Në qoftë se kjo është një vizitë e thjeshtë miqësie, unë jam shumë i prekur. Zoti vikont, ndoshta ju nuk e dini më se çfarë është një njeri fisnik. Eh pra, ja ku e keni një të tillë: jam unë. Pa shih njëherë. Është e çuditshme kjo punë;

ky farë burri beson te zoti, beson te familja, beson te stërgjyshët e vet, beson te shembulli i të atit, te besnikëria, te burrëria, te detyra ndaj princit të vet, te respektimi i ligjeve të moçme, te virtuti, te drejtësia; dhe ky farë burri mund të të pushkatonte si pa të keq. Ju lutem, keni mirësinë të uleni. Në truall, është e vërtetë, sepse s'ka kolltukë në këtë sallon, por ai që rron në baltë mund të ulet për tokë. Nuk e them këtë për t'ju ofenduar, sepse atë që ne quajmë baltë ju e quani komb. S'ka dyshim se ju nuk kërkoni nga unë që të thërres Liri, Barazi, Vëllazëri! Kjo është një dhomë e moçme e shtëpisë sime; dikur, qëmoti, zotërinjtë këtu shtinin harbutët; tani harbutët shtien këtu zotërinjtë. Këto palaçollëqe quhen revolucion. Duket se do të ma presin kokën për tridhjetë e gjashtë orë. Unë nuk shoh këtu asgjë që s'vete. Për shembull, po të kishin qenë njerëz të sjellshëm, do të më kishin dërguar kutinë e duhanit, që është atje lart në dhomën e pasqyrave, ku keni luajtur në kohën kur keni qenë fëmijë dhe ku ju kam kërcyer hopa mbi gjunjët e mi. Zotni, do t'ju mësoj diçka; ju quheni Goven, besa, po atë gjak që kam edhe unë; dhe ai gjak që më bën mua një njeri të nderit e të besës, juve ju bën një rrjepacak. Të tilla janë veçoritë. Ju do të më thoni se s'është faji juaj. As i imi. Beso, shpesh njeriu bëhet keqbërës pa e ditur. Kjo varet nga ajri që thith; në kohët si këto tonat, njeriu nuk është përgjegjës për atë që bën; revolucioni është qerrata për të gjithë botën, dhe të gjithë kriminelët tuaj të mëdhenj janë të pafajshëm të mëdhenj. Çfarë bishash të pagdhendura! Duke filluar që nga ju. Duroni pak që t'ju admiroj. Po, unë e admiroj një djalë të tillë si ju, njeri me cilësira, me një pozitë nderi, që ka një gjak bujar për ta derdhur për çështje bujare, vikont i kësaj kulle Goven, princ i Bretanjës që ka mundësi të jetë dukë në bazë të së drejtës por dhe i Francës në bazë të trashëgimisë, gjë që është pothuajse gjithçka që mund të dëshirojë një njeri me mend në kokë, argëtohet, duke qenë ai që është, të jetë ai që jini ju, aq fort sa duket në sy të armiqve të vet si një katil i ndyrë dhe në sy të miqve si njeri pa tru në kokë. Paraqitini përgëzimet e mia zotit abat Simurdenit se harrova.

Markezi fliste rehat-rehat, plot qetësi, pa nënvizuar asgjë, me atë zë sikur të ishte midis shokësh, me atë synë e tij të qartë e të qetë, me të dy duart në sqetulla. E preu fjalën, mori frymë gjatë-gjatë, dhe vijoi përsëri:

- Unë s'dua t'ju fsheh se kam bërë ç'më ka ardhur për dore për t'ju vrarë. Kështu siç më shikoni, unë me dorën time kam marrë tri herë nishan me top mbi ju. Kjo është mënyrë e pafisme, e pohoj edhe unë; por është marrëzi të mendojmë se në luftë armiku përpiqet të jetë i këndshëm me ne. Sepse jemi në luftë zoti im-nip. Gjithçka e ka pllakosur zjarri e gjaku. E megjithatë është e vërtetë që e kanë vrarë

mbretin. I bukur shekull dhe ky!

Qëndroi përsëri, pastaj vazhdoi:

- Kur mendon njeriu se asgjë nga këto nuk do të kishte ngjarë po ta kishin varur Volterin dhe ta kishin dërguar Rusonë në galera! Ah! këta njerëzit e mençur, se çfarë mynxyre janë! Pa dale njëherë, çfarë të keqe i gjeni ju kësaj monarkisë. Është e vërtetë që e dërgonin abat Pyselin në abacinë e vet të Korbinjisë, duke i lënë të zgjidhte karrocën dhe të gjithë kohën që i duhej për të bërë udhën; dhe për sa i përket atij zotëri Titonit tuaj, i cili kishte pas qenë, në qoftë se ju pëlqen, një njeri maskara, dhe që vinte te vajzat përpara se të vinte të merrte pjesë në mrekullinë e dhjakut Paris, atë e transferuan nga kështjella e Vensenës në kështjellën e Hamit në Pikardi, e cila është, e pranoj edhe unë, një vend i ndyrë. Ja përse mund të ankohej njeriu; e mbaj mend mirë; edhe unë asokohe kam thirrur; edhe unë kam pas qenë po aq axhami sa ti.

Markezi preku xhepin e vet, sikur kërkonte kutinë e duhanit, dhe vazhdoi:

- Por jo aq i keq sa ju. Atëherë njerëzit flisnin për të folur. Ishte edhe zënka e ankesave dhe lutjeve; dhe pastaj këta zotërinj filozofë erdhën, u dogjën shkrimet në vend që të digjeshin autorët; filluan me këtë rast edhe intrigantët e oborrit; dolën dhe ata trutharët si Tyrgeti, Kesneji, Malherbi, fiziokratët e të tjera, dhe kështu filloi shamata. Gjithçka erdhi për shkak të atyre shkrimtarëve dhe rimaxhinjve. Enciklopedia! Dideroti! D'Almberti! Ah! rrjepacakët e ndyrë! Lere, por edhe një njeri nga derë e madhe, si ai mbreti i Prusisë, ra brenda! Unë do t'i kisha fshirë nga faqja e dheut të gjithë ata të kalemit. Ehu ne u vinim hakut atyre. Mund të shikosh këtu, mbi mur, gjurmët e rrotës për të shqyer njerëzit. Nuk bënin shakara, ne. Jo, jo, asnjë kalemxhi mos mbettë më këmbë. Sa kohë që do të ketë Aruetër, do të ketë edhe Maratër. Sa kohë që do të ketë kalemxhi që shkarravisin, do të ketë edhe maskarenj që do të vrasin; sa kohë që do të ketë bojëshkrimi do të ketë edhe të zi; sa kohë që dora e njeriut do të mbajë pendën e patës në dorë, marrëzitë fyle do të pjellin marrëzira sfilitëse. Librat i bëjnë krimet. Fjala kimere ka dy kuptime: ajo do të thotë ëndërr, por do të thotë edhe përbindësh. Kështu dalin për hunde shakarat e vogla! E ç'doni të na psallni ju me ato të drejtat tuaj? Të drejtat e njeriut! Të drejtat e popullit! Këto gjëra janë fjalë boshe, janë gjëra fyçka, janë ëndrra në diell, pa farë kuptimi! Unë, kur them! Havuaza, motra e Konanit II-të i solli kontenë e Bretanjës Hoelit, kontit të Nantës dhe të Kornuajës, i cili ia la fronin Alen Fergantit, xhaxhait të Bertës, e cila mori për burrë Alenin e Zi, zotin e Roshë-syr-Jonit, dhe pati me të Konanin e Vogël, stërgjyshin e Gisë ose Govenit de Tuars, që është

stërgjyshi ynë, them një gjë të qartë, dhe, ja, kësaj i thonë një e drejtë. Por ata qerratenjtë tuaj, ata rrjepacakët tuaj, ata askushët tuaj, çfarë quajnë ata me të drejtat e tyre? Të vrasin Zotin dhe të vrasin mbretin. Thuaj ti pastaj që s'është punë e fëlliqur, kjo! Ah, kopilat! Më vjen inat për ju, zotëri; por ju jeni nga ai gjaku krenar i Bretanjës; ju dhe unë kemi Goven dë Tuarsin për gjysh; kemi dhe për stërgjysh atë dukun e madh dë Montbazon, që ishte per i Francës dhe i nderuar me gjerdanin e urdhrave, që sulmoi qytetin e Turit e u plagos në luftimet e Arkës dhe që vdiq si kryeadministrator i gjahut të Francës, në shtëpinë e tij të Kuzierës në Turenë, në moshën tetëdhjetë e gjashtë vjeç. Mund t'ju flisja ende edhe për dukën dë Ladynua, bir i damës dë la Garnash për Klodë dë Lorenin, dukë i Shëverëzës, dhe për Hanri dë Lenonkurin dhe për Fransua dë Laval Buadofenin. Por sa para bën? Zotnia ka nderin të jetë eksiq nga koka dhe hahet të jetë i barabartë me shtalarin tim. Dijeni se unë isha burrë plak, atëherë kur ti ende i bie maces me lugë. Ju kam fshirë hundët, mor qurravec, dhe do t'jua fshi prapë. Duke u madhuar, ke gjetur marifetin të zvogëlohesh e të biesh shumë poshtë. Që kur se nuk jemi parë kemi ecur secili në udhën e vet, unë në udhën e nderit, ju në udhën e kundërt. Ah! unë nuk e di se si do t'u vejë filli këtyre punëve, por ata zotërinjtë, miqtë e tu, janë ca mizerje si ato dhitë e zgjebura me bisht përpjetë. Ah! po, bukuri e madhe, jam dakord për këtë; përparimet janë të shkëlqyera që ç'ke me të; është hequr në ushtri ndëshkimi me një tas uji për tri ditë rresht për ushtarët sarahoshë; tani kanë maksimumin, Konvensionin, peshkop Gobelin, zotin Shometë dhe zotin Hebert dhe shfarosin në masë gjithë të kaluarën që nga Bastilja gjer tek Almanaku. Shenjorët po i zëvendësojnë me zarzavate. Ashtu qoftë, zotërinj qytetarë, le të jeni zotër të vendit, mbretëroni, shtrohuni këmbëkryq si ua do qejfi, mos keni gajle dhe bëni si në shtëpi tuaj. Por gjithë kjo punë nuk do ta pengojë fenë që të jetë fe, që mbretëria të mos mbushë njëmijë e pesëqind vjet të historisë sonë, dhe që fisnikëria e vjetër franceze edhe kokëprerë të mos jetë më e lartë se ju. Për sa u përket trillimeve tuaja kundër së drejtës historike të racave mbretërore, ne ngremë supet dhe shkojmë përtej. Shilperiku, në themel, s'ishte veçse një murg i quajtur Daniel; por ishte Renfruaj ai që shpiku Shilperkun për të bezdisur Sharl Martelin, ne i dimë këto gjëra ashtu siç i dini edhe ju. Por s'është puna këtu. Puna qëndron kështu: të jetë një mbretëri e madhe; të jetë Franca e vjetër; të jetë ai vend i rregullimeve të shkëlqyera ku njerëzit konsiderojnë në radhë të parë personat e shenjtë të monarkëve, si zotër të plotfuqishëm të vendit, pastaj princat, pastaj oficerët e kurorës për armët mbi tokë e mbi det, për artilerinë, drejtorinë dhe kryeintendencën e financave. Pastaj vjen drejtësia sovrane dhe ajo më

e ulëta, më pas vjen përdorimi i taksës mbi kripën dhe i të ardhurave të përgjithshme; dhe më në fund policia e mbretërisë në tre shkallët e saj. Ja, kjo ishte e bukur dhe e rregulluar fisnikërisht; ju këtë e shkatërruat. Ju keni shkatërruar krahinat, si injorantë të vajtueshëm që jeni, pa u shkuar as fare ndër mend se çfarë ishin krahinat. Gjenia e Francës është e përbërë nga vetë gjenia e kontinentit, dhe secila prej krahinave të Francës përfaqësonte një virtyt të Europës; çiltërsia e Gjermanisë ishte te Pikardi, bujaria e Suedisë te shampanja, industria e Hollandës në Burgonjë; veprimtaria e Polonisë në Lagëdok, seriozitet i Spanjës në Gaskonjë, urtësia e Italisë në Provansë, mprehtësia e Greqisë në Normandi, besnikëria e Zvicrës në Dofiné. Ju nga këto gjëra s'kishit lajme fare; ju keni thyer, thërrmuar, dërrmuar, shkatërruar dhe keni mbetur hajvanë të pagdhendur. Ah! s'dashkeni më të keni fisnikë! Eh, pra, nuk do të keni më. Për të zezën tuaj është. Nuk do të keni më burra të dheut, nuk do të keni më heronj. Lamtumirë madhështitë e moçme. Gjemëni një d'Asas tani, po deshët! Të gjithë keni frikë për lëkurën tuaj. Ju nuk do të keni më kalorësit e Fontenuajt që përshëndetnin përpara se të vrisnin; ju nuk do të keni më luftëtarët me çorape mëndafshi të rrethimit të Leridasë; ju nuk do të keni më nga ato ditët krenare ushtarake kur puplat mbi kapele kalonin si metore; ju jeni një popull që ka mbaruar; ju do ta pësoni këtë dhunë, invadimin; në qoftë se Alariku II kthehet përsëri, ai nuk do të gjejë përballë Klovisin; në qoftë se Abderami kthehet përsëri, ai nuk do të gjejë përballë tij Sharlë Martelin; në qoftë se saksonët kthehen përsëri, ata nuk do të gjejnë më përpara tyre Pepinin; nuk do të keni më Anjadelin, Rokruanë, Lensin, Stafardin, Nervindin, Mahonin; nuk do të keni më Marinjanin me Francuanë I, nuk do të keni më Bunvilin me Filip-Augustin, që zuri rob me njërën dorë Renodin, Kontin dë Bulonjë dhe me tjetrën Ferrandin, Kontin e Flaudrës. Do të keni Asinkurin, por nuk do të keni më, për t'u vrarë aty, të mbështjellë me flamurin e vet, zotin dë Brakëvil, flamurmbajtësin e madh! O burra! O burra! Bëni! Bëhuni njerëzit e rinj! Bëhuni të vegjël!

Markezi heshti për një çast, dhe pastaj nisi përsëri:

- Por lërnani neve të mëdhenj. Vrajini mbretërit, vrajini fisnikët, vrajini priftërinjtë, përdhosni, rrënoni, therni, merrni gjithçka nëpër këmbë, vërini maksimat e moçme nën takën e çizmeve tuaja, shkelni fronin, shkelmoni altarin, shtypeni Zotin, hidhni valle sipër! Kjo është punë për ju. Ju jeni tradhtar dhe burracakë; të pazotë për vetëmohim dhe sakrifica. Kaq kisha për të thënë. Tani urdhëroni që të ma presin kokën, zotëri vikont. Kam nderin të jem shumë i përvuajturi juaj.

Dhe shtoi:

- Ah! dhe unë po ju numëroj troç të gjitha të zezat tuaja! E ç'më

gjen mua? Unë jam i vdekur.

- Ju jeni i lirë,- tha Goveni.

Dhe Goveni bëri përpara drejt markezit, hoqi kapotën e tij prej komandanti, ia hodhi mbi supat, dhe ia uli kapuçin mbi sytë. Që të dy kishin një shtat.

- Eh, pra, ç'po bën kështu?- tha markezi.

Goveni ngriti zërin dhe thirri:

- Toger, hapmëni portën.

Porta u hap.

Goveni thirri:

- Kini kujdes ta mbyllni përsëri portën pas meje.

Dhe e shtyu jashtë markezin e habitur dhe të hutuar.

Salla e poshtme, e shndërruar në truproje, kishte, siç mbahet mend, si mjet ndriçimi, një fener briri që të bënte të shikoje gjithçka turbull dhe që lëshonte më shumë errësirë se dritë. Në këtë dritë të turbullt, ata ushtarë që nuk flinin panë të ecte përmes tyre, duke iu drejtuar daljes, një njeri me shtat të lartë që kishte kapotën dhe kapelën me galona të kryekomandantit; ata bënë nderimin ushtarak dhe njeriu kaloi.

Markezi, me ngadalë, kaloi përmes truprojës, kaloi përmes zgërdhelës, jo pa e përpjekur kokën më shumë se njëherë, dhe doli jashtë.

Roja, duke kujtuar se kishte të bënte me Govenin, i bëri për nder armë.

Kur u ndodh jashtë, duke pasur nën këmbët e veta barin e arave, dyqind hapa larg pyllit, dhe përpara tij hapësirën, errësirën e natës, lirinë, jetën, ndali dhe qëndroi një çast pa lëvizur si ndonjë njeri që i është bindur urdhrit të tjetërkujt, që i është bindur çuditës së papritur, dhe që, pasi ka përfituar nga një portë e hapur, përpiqet të dijë nëse ka vepruar mirë apo keq, dyzon përpara se të shkojë më larg, dhe rri e mendon edhe një herë ende. Pas disa sekondash ëndërrimi të vëmendshëm, ngriti dorën e djathtë, krisi gishtin e mesit pas gishtit të madh dhe tha: Për besë!

Dhe iku tutje.

Porta e qelisë ishte mbyllur përsëri. Goveni ishte brenda.

2

Gjyqi ushtarak

Gjithçka asokohe në gjyqet ushtarake ishte pak a shumë në dorë të kryetarit të gjykatës, i cili kishte të drejtë të merrte iniciativa

vetjake. Dymasi, në Asamblenë legjislative kishte përvijuar një skicë legjislacioni ushtarak, të ripunuar më vonë nga Taloti në këshillin e të Pesëqindëve, por kodi përfundimtar i këshillave të luftës u hartua vetëm në kohën e perandorisë. Që nga koha e perandorisë u vendos, për parantezë, detyrimi që u ushtrohej gjykatave ushtarake që të hidhej vota duke filluar nga grada më e ulët. Në kohë të revolucionit, kjo ligjë nuk ekzistonte.

Më 1793, kryetari i një gjykate ushtarake ishte pothuajse vetë zot e vetë shkop; ai zgjidhte anëtarët, vendoste rendin e gradave, rregullonte mënyrën e votimit; ai ishte kryetar dhe njëkohësisht dhe gjykatës.

Simurdeni kishte zgjedhur, si vend për gjyqin ushtarak, pikërisht atë sallën e katit përdhes ku kishte pas qenë retirada dhe ku tani ishte trupi i rojës. Ai dëshironte që të shkurtonte çdo gjë, udhën nga burgu në gjyq dhe udhën nga gjyqi në skelën e gijotinës.

Në mesditë, sipas urdhrave të tij, gjykata ishte e mbledhur me aparatin që vijon: tri karrige kashte, një tryezë të pishtë, dy llambadhe të ndezura, një stol përpara tryezës.

Karriget ishin për gjyqtarët dhe stoli për të akuzuarin. Në të dy anët e tryezës ishin edhe dy stola të tjerë, njëri për komisarin dëgjues, që ishte një nënoficer i intendancës, tjetri për shkruesin, që ishte një tetar.

Mbi tryezë ishte një si shkop dylli i kuq, vulat e republikës prej bakri, dy kallamarë, ca dosje me letër të bardhë, dhe dy afishe të shtypura, të ndera sa gjatë-gjerë, të cilat përmbanin, njeri vënien jashtë ligjit, tjetri dekretin e Konvansionit.

Karrigia e mesit ishte mbështetur me shpinë pas një tube flamurësh trengjyrësh; në ato kohë thjeshtësie të rreptë, një dekor mund të vendosej shpejt e shpejt, dhe duhej fare pak kohë për të shndërruar një truproje në një gjykatë.

Karrigia e mesit, që ishte caktuar për kryetarin, qëndronte përballë portës së qelisë.

Për publik, ishin ushtarët.

Dy xhandarë ruanin stolin e të akuzuarit.

Simurdeni ishte ulur në karrigen e mesit duke pasur më të djathtë Kapiten Geshampin, gjyqtar të parë, dhe më të majtë Radubin, gjyqtar të dytë.

Ai kishte në kokë kapelën me pupël trengjyrëshe, në ijë shpatën dhe në brez dy revolet e veta. Shenja e plagës, që kishte një ngjyrë të kuqe të ndezur, e shtonte edhe më shumë pamjen e tij të vrazhdë.

Radubit ia kishin lidhur plagën. Ai kishte rreth kokës një shami mbi të cilën po zgjerohej ngadalë një pllangë gjaku.

Në mesditë, seanca ende s'ishte hapur; një stafetë, kali i të cilit dëgjohej tek mihte dheun me thundër, ishte më këmbë pranë tryezës së gjykatës. Simurdeni po shkruante. Shkruante sa vijon:

Qytetarë anëtarë të komitetit të shpëtimit publik.

"Lantenaku u kap. Ai do të ekzekutohet nesër".

Vuri datën, nënshkroi, e palosi, e vulosi letrën dhe ia dorëzoi stafetën, që u nis për udhë.

Si mbaroi dhe kjo, Simurdeni tha me zë të lartë:

- Hapeni qelinë.

Të dy xhandarët hoqën shulet, hapën qelinë dhe hynë brenda.

Simurdeni ngriti kokën, kryqëzoi krahët, vështroi portën dhe thirri:

- Silleni të burgosurin.

Një njeri u duk midis dy xhandarëve, nën qemerin e portës së hapur.

Ishte Goveni.

Simurdeni u rrëqeth i tëri.

- Goven,- bërtiti ai.

Dhe vazhdoi:

- Kërkoj të burgosurin.
- Unë jam,- tha Goveni.
- Ti?
- Unë.
- Po Lantenaku?
- Është i lirë.
- I lirë?
- Po.
- I arratisur?
- I arratisur.

Simurdeni belbëzoi duke u dridhur:

- Ç'është e vërteta, kjo kështjellë është e tij, dhe ai i di të gjitha vrimat, biruca e harresës lidhet ndoshta me ndonjë llagëm daljeje, duhej ta kisha menduar këtë punë; do të ketë gjetur ndonjë mënyrë për të ikur; ai, për këtë, s'duhet të ketë pasur nevojë për ndihmë të askujt.
- Atë e kanë ndihmuar,- tha Goveni.
- Që të arratiset?
- Që të arratiset.
- Kush e ndihmoi?
- Unë.
- Ti!
- Unë.

- Mos shikon ëndërr?

- Unë hyra në qeli; isha vetëm me të burgosurin; hoqa kapotën time, ia vura mbi shpinë, ia ula kapuçin mbi fytyrë, ai doli në vendin tim, dhe unë qëndrova në vendin e tij. Tani, ja ku jam.

- S'e ke bërë këtë punë!

- E kam bërë.

- Është e pamundur!

- Është e vërtetë.

- Sillmani Lantenakun këtu!

- Ai s'është më këtu. Ushtarët duke i parë kapotën e komandantit, e morën për mua dhe e lanë të kalonte. Ishte ende natë.

- Je çmendur!

- Them atë që është.

Sundoi një farë heshtje. Simurdeni foli duke iu marrë goja:

- Atëherë ti meriton...

- Vdekjen,- tha Goveni.

Simurdeni ishte i verdhë dyllë, si ndonjë kokë e prerë. Qëndronte i shtangët në vend, si ndonjë njeri të cilit sapo i ka rënë rrufeja. Dukej sikur s'po merrte më frymë. Një pikë e madhe djerse buloi mbi ballin e tij.

Ai përmblodhi zërin dhe tha:

- Xhandarë, uleni të akuzuarin.

Goveni zuri vendin mbi stol.

Simurdeni vijoi:

- Xhandarë zhvishni shpatat.

Kjo formulë përdorej kur i akuzuari ishte rënduar me gjykim kapital.

Xhandarët zhveshën shpatat.

Zëri i Simurdenit kishte marrë përsëri theksin e tij të zakonshëm.

- I akuzuar,- tha ai,- çohuni më këmbë.

Ai nuk i fliste më në njëjës Govenit.

3

Votat

Goveni u ngrit.

- Si quheni?- pyeti Simurdeni.

Goveni iu përgjigj:

- Goven.

Simurdeni vazhdoi pyetësinë:

- Kush jeni ju?
- Jam kryekomandant i kolonës së speditës të Brigjeve të Veriut.
- A jeni fis ose aleat me njeriun e arratisur?
- Jam stërnip i tij.
- E njihni dekretin e Konvansionit?
- Afishin e këtij dekreti e keni në tavolinë.
- Ç'kini të thoni mbi këtë dekret?
- Them se unë e kam kundërfirmuar, se unë kam urdhëruar zbatimin e tij, dhe se jam unë ai që kam porositur të bëhet ky afish, në fund të të cilit është edhe emri im.
- Zgjidhni mbrojtësin tuaj.
- Do të mbrohem vetë.
- Ju jap fjalën.

Simurdeni e kishte mbledhur veten dhe ishte bërë gjakftohtë. Vetëm se gjakftohtësia e tij i përngjiste më pak qetësisë së një njeriu se sa qetësisë së një shkëmbi.

Goveni qëndroi një çast i heshtur dhe si i menduar.

Simurdeni ia pati përsëri:

- Ç'kini të thoni për mbrojtjen tuaj?

Goveni ngriti ngadalë kokën, nuk vështroi njeri, dhe u përgjigj:

- Këtë: një gjë më ka ndaluar të shoh një gjë tjetër; një veprim i parë nga afër, më ka fshehur njëqind veprime kriminale; nga njëra anë një plak i moçëm, dhe nga tjetra disa fëmijë; gjithë kjo u vendos midis meje dhe detyrës. Unë i harrova fshatrat e djegura, arat e shkretuara, e harrova Francën e dorëzuar tek Anglia; kam liruar vrasësin e atdheut. Jam fajtor. Duke folur kësisoj dukem sikur flas kundër meje; por është gabim. Po flas për vete. Kur fajtori e njeh gabimin e vet, ai shpëton të vetmen gjë të cilën e vlen barra qiranë ta shpëtojë, nderin.

- Kjo është,- ia pati përsëri Simurdeni,- gjithçka keni për të thënë për mbrojtjen tuaj?

- Shtoj se, duke qenë udhëheqës, e kisha për detyrë të jepja shembullin, dhe se ju, nga ana juaj, duke qenë gjyqtar, e keni për detyrë, gjithashtu, të jepni shembullin.

- Çfarë shembulli kërkoni?
- Vdekjen time.
- E quani të drejtë?
- Dhe të domosdoshme.
- Uluni.

Nënoficeri i intendencës, Komisari dëgjues, u ngrit më këmbë dhe lexoi, së pari, vendimin që nxirrte jashtë ligjit ish-markezin dë Lantenak; së dyti, dekretin e Konvansionit që parashikonte dënimin me vdekje kundër cilitdo që ndihmonte arratisjen e një rebeli të zënë

rob. Ai i dha fund me ato pak rreshta të shtypura në pjesën e poshtme të afishit të dekretit, që urdhëronte ndalimin "që t'i jepej ndihmë e përkrahje rebelit të lartpërmendur se ndryshe dënohej me vdekje", dhe që ishin nënshkruar: *Kryekomandanti i kolonës së speditës GOVEN.*

Si kreu leximin, komisari dëgjues u ul.

Simurdeni kryqëzoi krahët dhe tha:

- I akuzuar, kini mendjen. Publik, dëgjoni, shikoni dhe heshtni. Ju keni para jush ligjin. Tani do të bëhet votimi. Votimi do të jepet me shumicën e thjeshtë. Secili gjyqtar do të shfaqë, me radhë, mendimin e vet, me zë të lartë, faqe të akuzuarit, duke qenë se drejtësia s'ka asgjë për të fshehur.

Simurdeni vazhdoi:

- Fjala i jepet gjyqtarit të parë. Flisni, kapiteni Geshamp.

Kapiten Geshamp dukej sikur nuk shikonte as Simurdenin, as Govenin. Kapakët e syve të ulur fshihnin sytë e tij të palëvizur, të ngulur mbi afishin e dekretit, duke e vështruar atë afish sikur të vështronte ndonjë humnerë. Ai tha:

- Ligji është i prerë. Një gjyqtar është më shumë dhe më pak se një njeri; është më pak se një njeri sepse nuk ka zemër; është më shumë se një njeri sepse ka shpatën e drejtësisë në dorë. Në vitin 414 të Romës; Manliusi dënoi me vdekje të birin për krimin se ky e fitoi luftën pa urdhrin e t'et. Shkelja e disiplinës kërkonte dënimin përkatës. Këtu, është shkelur ligji; dhe ligji është më i lartë akoma se disiplina. Për shkak të një shfrimi mëshire, atdheu është vënë përsëri në rrezik. Mëshira mund të ketë edhe përpjesëtimet e një krimi. Komandanti Goven lejoi arratisjen e rebelit Lantenak. Goveni është fajtor. Unë votoj dënimin me vdekje.

- Shkruani, sekretar,- tha Simurdeni.

Sekretari shkroi: "Kapiteni Geshamp: dënim me vdekje."

Goveni ngriti zërin:

- Geshamp,- tha ai, ju votuat paq, dhe ju falënderoj.

Simurdeni mori përsëri fjalën:

- Fjala i jepet gjyqtarit të dytë. Flisni, rreshter Radubi.

Radubi u çua më këmbë, u kthye nga Goveni dhe i bëri të akuzuarit nderimin ushtarak. Pastaj ai bërtiti:

- Në qoftë puna kështu, atëherë pritmani mua kokën. Sepse ja ku po ju jap besën e Zotit dhe fjalën e nderit më të shenjtë, unë do të desha të kisha bërë, së pari atë që bëri plaku, dhe pastaj atë që bëri komandanti im. Kur e pashë atë plak njeri, tetëdhjetëvjeçar të hidhej në zjarr për të nxjerrë së andejmi ata tre vocërrakët, thashë me këtë gojë: Të lumtë, o xhaxha, paske qenë trim, jo llafe! Dhe kur mësoj se paskësh qenë komandanti im ai që e shpëtoi atë plakun nga gijotina

juaj hajvane, për të gjithë shenjtët e qiellit e të dheut, ja ku po ju them: Komandanti im, ju duhej të ishit gjenerali im, dhe jeni një njeri katërqind drehem dhe unë, më vraftë rrufeja! do t'ju jepja kryqin e Shën-Luigjit, po të qe se ka ende kryqe, po të qe se ka ende shenjtë, po të qe se ka ende Luigja! Pa lé! mos vallë, tani na ka marrë koka erë? Në qoftë se për kësi gjërash fituam betejën e Zhemapës, betejën e Valmit, betejën e Flerusit, dhe betejën e Vetinjisë, atëherë duhet ta them troç. Si! Ky është ai Goven që, prej katër muajsh, u ka vënë teneqenë prapa gomarëve monarkistë, dhe që shpëton republikën me shpatën e tij, dhe që bëri gjithë atë punë në Dol, ku duhej një mendje e bukur e mprehtë. Dhe këtë njeri si ky, mundoheni me çdo mënyrë që të mos e keni më! Dhe në vend që këtë njeri ta bëni gjeneralin tuaj, ju doni që t'i prisni kokën! Unë them se këto janë punë për lumë, edhe ju vetë, qytetari Goven, komandanti im, sikur të mos ishit gjenerali im, por tetari im, do t'ju thosha se keni folur tani ca budallallëqe që s'i ngre as peshorja. Plaku bëri mirë që i shpëtoi fëmijët, dhe ju bëtë mirë që e shpëtuat plakun; dhe po qe se ua presin kokën njerëzve për arsye se kanë bërë vepra të mira, atëherë i marrtë dreqi të gjitha punët, se unë me këtë rradaken time s'po marr vesh fare se ç'po ngjet në këtë mes. S'ka më asnjë arsye pse të qëndrojmë në vend. Thoni, ju lutem, a nuk janë të vërteta këto që them? Unë po pickoj veten për të parë nëse jam zgjuar apo shoh ëndërr. Unë s'po marr vesh fare. A mos, duhej vallë, që ai plaku t'i linte ata camërdhokë të digjeshin të gjallë? Apo duhej që komandanti im të lejonte t'i pritej koka atij plakut? O burrani, po, o burrani, pritmani kokën mua. Kështu do të më bëhej qejfi më shumë. Ta zëmë se camardhokët vdiqën; atëherë batalionit të Kësulës së Kuqe do t'i mbetej turpi e faqja e zezë. Po pse, për këtë jemi përpjekur e përpiqemi ne? Atëherë, o burra, të turremi e të hamë njëri-tjetrin të gjallë. Edhe unë s'jam fare qartë nga politika dhe marr pak erë aq sa ç'merrni edhe ju që jeni atje, sepse kam qenë anëtar i klubit të seksionit të Pikeve. E marrtë dreqi edhe këtë punë! Po bëhemi edhe ne egërsira të vërteta! Po e them përmbledhtas pikëpamjen time. Mua nuk më pëlqejnë gjërat që të futin nëpër theks aq fort sa pastaj nuk di se ku e ke kokën. E për çfarë dreq vritemi e pritemi ne? Që të na vrasin komandantin tonë! Bukur, mashalla! Unë kërkoj shefin tim! E dua me doemos, ose dy të mira s'janë! Sot e dua më shumë nga ç'e kam dashur dje. Ta dërgoni në gijotinë? Po ju po më bëni për të qeshur! Këto punë, këto punë, neve s'na pëlqejnë fare. Unë mbajta vesh e dëgjova. Ju thoni ç'të doni tani. Por ta dini se kjo punë s'bëhet!

Dhe Radubi u ul përsëri në vend. Plaga i qe hapur. Një vijë gjaku që dilte nga tizga po rridhte përgjatë qafës, nga vendi ku kishte pas qenë veshi i tij.

Simurdeni u kthye nga Radubi.

- Ju votoni që i akuzuari të dalë i pafajshëm?

- Unë votoj,- tha Radubi,- që ta bëjmë gjeneral.

- Unë ju pyes nëse ju votoni që ai të dalë i larë.

- Unë votoj që ta bëjmë të parin e Republikës.

- Rreshter Radubi, ju votoni që komandanti Goven të dalë i larë, po, apo jo?

- Unë votoj që të ma presin mua kokën në vend të tij.

- Pafajësi,- tha Simurdeni.- Shkruani, sekretar.

Sekretari shkroi: "Rreshter Radubi, pafajësi".

Pastaj sekretari tha:

- Një votë për vdekje. Një votë për pafajësi. Barabar.

Tani i vinte radha Simurdeni të votonte.

Ai u ngrit më këmbë. Hoqi kapelën dhe e vendosi mbi tavolinë.

Ai s'ishte më as i zbehtë as mehit. Fytyra e tij kishte marrë ngjyrën e dheut.

Edhe sikur të gjithë ata që ndodheshin aty të ishin shtrirë në qefin, heshtja nuk do të kishte qenë aq e thellë.

Simurdeni tha me një zë të rëndë, të ngadaltë dhe të përmbajtur:

- I akuzuari Goven, çështja u dëgjua. Në emër të republikës gjyqi ushtarak me shumicë votash dy kundër një...

E ndërpreu fjalën, pati një farë çasti ndalese; mos vallë ai nguronte përpara vdekjes? Të gjithë krahërorët gulçonin me forcë. Simurdeni vazhdoi:

- ... Ju dënon me vdekje.

Fytyra e tij shprehte cfilinë e triumfit të përzishëm. Kur Jakovi në errësirë u bekua nga engjëlli të cilin e kishte shtrirë përdhe, ai duhej të kishte bërë këtë buzëqeshje të llahtarshme.

Kjo s'ishte veçse një feksje e lehtë që shpejt u zhduk. Simurdeni u bë përsëri si prej mermeri, u ul prapë, vuri përsëri kapelën në kokë, dhe shtoi:

- Goven, ju do të ekzekutoheni nesër në mëngjes, me të lindur të diellit.

Goveni u ngrit, përshëndeti dhe dha:

- Falënderoj gjyqin.

- Merreni e shpjereni të dënuarin,- tha Simurdeni.

Simurdeni bëri një shenjë, porta e qelisë u hap përsëri, Goveni hyri brenda, qelia u mbyll prapë. Të dy xhandarët qëndruan roje në të dy anët e portës me shpatat zhveshur.

Gjindja e muarën dhe e çuan tutje Radubin, i cili u rrëzua përdhé, pa ndjenja.

4

Pas Simurdenit gjykatës, Simurdeni zot

Një kamp ushtarak është një fole grerëzash, sidomos në kohë revolucioni. Thumbi civil, që është tek ushtari del, vullnetshëm dhe shpejt, dhe nuk para i bëhet vonë për të thumbuar shefin pasi të ketë përzënë armikun. Ushtria trime që kishte marrë Turgën pati gumëzhitje të ndryshme; së pari kundër komandantit Goven kur mësuan arratisjen e Lantenakut. Kur panë Govenin të dilte nga qelia ku besonin se mbanin Lantenakun, u tronditën sikur t'i kishte përshkuar korrenti elektrik, dhe brenda më pak se një minutë gjithë trupa e mori vesh. Plasi një murmuritje në ushtrinë e vogël. Kjo murmuritje e parë qe kështu:- Janë duke gjykuar Govenin. Por kjo është sa për sy e faqe. Zëru besë, pastaj ish-fisnikëve dhe veladonëve! Pamë se si një vikont shpëtoi një markez, dhe tani do të shohim se si një prift e nxjerr të larë një fisnik! Kur morën vesh dënimin e Govenit, pati një murmuritje të dytë:- Punë e bukur, besa! Të dënojnë kryetarin tonë, kryetarin tonë trim, komandantin tonë të ri, atë hero! Vikont është; ama; pse është i tillë prandaj ka edhe më shumë merita! Si! atë, çliruesin e Pantorsonit, të Vëbëdjësë, të Pon-o-Bosë! fitimtarin e Dolit dhe të Turgës! atë që na ka bërë të gjithëve të pamposhtur! atë që është shpata e republikës në Vandé! njeriun që prej pesë muajsh po u bën ballë shuanëve dhe po lan të gjitha marritë e Leshelit dhe të të tjerëve! Ai Simurdeni paska sy e faqe ta dënojë me vdekje! e pse? se shpëtoi një plak që kishte shpëtuar tre fëmijë! një prift të vrasë një ushtar!

Kështu gumëzhinte kampi fitimtar dhe i pakënaqur. Një mëri e mbytur rrethonte Simurdenin. Katërmijë burra kundër një të vetmi duket se është një forcë; po kjo s'është një forcë. Këta katërmijë burrat ishin një turmë dhe Simurdeni ishte një vullnet. E dinin se Simurdeni i vrenjtte lehtësisht vetullat, dhe nuk duhej më shumë për ta bërë zap të gjithë ushtrinë. Në ato kohë të ashpra, mjaftonte që hija e komitetit të shpëtimit publik të ishte prapa një njeriu për ta bërë këtë njeri t'u kallte datën të tjerëve dhe për ta kthyer mallkimin në pështpëritje dhe pështpëritjen në heshtje. Përpara, ashtu si edhe pas murmuritjeve, Simurdeni mbetej arbitri i fatit të Govenit, ashtu sikurse dhe arbitri i fatit të të gjithëve. Të gjithë e dinin se ishte e kotë të kërkoje diçka dhe se ai nuk do t'i bindej veçse ndërgjegjes së vet, atij zëri mbinjerëzor që vetëm ai e dëgjonte. Gjithçka varej nga ai. Atë që ai kishte bërë si gjykatës ushtarak, vetëm ai mund ta çbënte si i deleguar civil. Vetëm ai mund të bënte falje. Ai kishte fuqi të plota; me një shenjë mund

ta lironte Govenin; ai ishte zoti i jetës dhe i vdekjes; ai komandonte gijotinën. Në këtë çast tragjik ai ishte njeriu suprem.

Ç'mund të bënin tjetër? Veçse të prisnin.

Nata ra.

5

Qelia

Salla e gjyqit ishte bërë përsëri truproje; posta ishte dyfishuar si natën më të parë; dy roje ruanin portën e qelisë së mbyllur.

Aty nga mesnata, një njeri, që mbante një fener në dorë, i ra përmes trupit të rojes, dha të njohur dhe dha urdhër që të hapej qelia.

Ky ishte Simurdeni.

Ai hyri dhe porta mbeti e hapur gojë prapa tij.

Qelia ishte e errët dhe e heshtur. Simurdeni bëri një han në këtë terr, vendosi fenerin për tokë dhe qëndroi. Në errësirë dëgjohej frymëmarrja e shtruar e një njeriu që po flinte. Simurdeni mbajti vesh, mendueshëm, këtë zhurmë të qetë.

Goveni ishte në fund të qelisë, mbi vandakun e kashtës. Ajo që dëgjohej ishte fryma e tij. Ai po bënte gjumë të thellë.

Simurdeni bëri përpara me sa më pak zhurmë që të ishte e mundur, erdhi fare afër dhe ia nisi të vështronte Govenin; një nënë që vështron fëmijën e vet të gjirit tek fle, nuk do ta kishte një vështrim më të ëmbël dhe më të pashprehshëm. Ky vështrim ishte ndoshta më i fortë se vetë Simurdeni. Simurdeni vuri, ashtu siç bëjnë fëmijët disa herë, të dy grushtet te sytë e veta, dhe qëndroi për një çast i palëvizur. Pastaj ra në gjunjë, ngriti ngadalë dorën e Govenit, dhe e puthi.

Goveni bëri një lëvizje. Ai i hapi sytë me atë habinë mjekulloshe të zgjimit me brofje. Feneri ndriçonte mekët birucën. Ai e njohu Simurdenin.

- Pa shih,- tha ai,- qenkeni, ju mësuesi im.

Dhe shtoi:

- Po shihja ëndërr sikur vdekja po më puthte dorën.

Simurdeni pati një nga ato tronditjet që na jep ngandonjëherë pushtimi i vetëtishëm i një vale mendimesh; disa herë kjo valë është aq e lartë dhe aq e stuhishme sa duket sikur do ta shuajë fare shpirtin. Asgjë nuk doli nga zemra e thellë e Simurdenit. Ai s'mundi të thoshte veçse:- Goven!

Dhe që të dy vështruan njëri-tjetrin; Simurdeni me sy plot nga ajo flakë që djeg edhe lotët, Goveni me buzëqeshjen e tij më të ëmbël.

Goveni u çua pak mbi bërryl dhe tha:

- Kjo vragë plage që shoh në fytyrën tuaj, është ajo goditja me shpatë që hëngrët për mua. Edhe dje, në atë përleshje, ishit afër meje dhe për mua. Në qoftë se fati nuk do ta kishte shkruar që ju të ndodheshit pranë djepit tim, ku do të isha unë tani? Në errësirë. Në qoftë se unë e, kam kuptimin e detyrës, këtë ua dedikoj juve. Unë kisha lindur i lidhur. Paragjykimet janë vargonj; ju m'i patët hequr këto lidhëse, ju i dhatë lirinë rritjes sime, dhe nga ajo gjë që s'ishte më veçse një mumje, ju u bëtë përsëri një fëmijë. Në fëmijën, që mund të dilte i dështuar, ju futët një ndërgjegje. Pa ju do të isha rritur kërthi: Unë jam në jetë për ju. Unë s'isha gjë tjetër veçse një zotëri dhe ju më bëtë një qytetar; nuk isha gjë tjetër veçse një qytetar, ju më bëtë mua një shpirt; ju më bëtë të denjë, si njeri, për jetën tokësore, dhe, si shpirt, për jetën qiellore. Ju më dhatë, për të vajtur në realitetin njerëzor, çelësin e së vërtetës, dhe, për të vajtur më tutje, çelësin e dritës. O mësuesi im ju faleminderit. Ju jeni ai që më keni krijuar mua.

Simurdeni u ul mbi kashtë bri Govenit dhe i tha:

- Erdha të ha darkë me ty.

Goveni theu bukën e zezë, dhe ia paraqiti. Simurdeni mori soje një copë; pastaj Goveni i zgjati poçen e ujit.

- Pi i pari,- tha Simurdeni.

Goveni piu dhe ia kaloi poçin Simurdenit, i cili piu pas tij; Goveni kishte pirë vetëm një gllënjkë; Simurdeni piu gjatë e gjatë.

Në këtë darkë, Goveni hante dhe Simurdeni pinte. Shenjë qetësie te njëri dhe ethesh te tjetri.

Nuk di se çfarë dëlirësie të tmerrshme ishte në këtë qeli. Këta dy burra bisedonin.

Goveni thoshte:

- Gjërat e mëdha sapo spikatin. Ajo që po bën revolucioni në këtë çast është misterioze. Prapa veprës së dukshme, është vepra e padukshme. Njëra fsheh tjetrën. Vepra e dukshme të kall frikën vepra e padukshme është sublime. Në këtë çast unë dalloj gjithçka shumë shkoqur. Është e çuditshme dhe e bukur. Ka qenë e domosdoshme që të përdoreshin edhe lëndët e së kaluarës. Këtu e ka burimin ky 93-shi i jashtëzakonshëm. Nën një karabina barbarie po ndërtohet një tempull qytetërimi.

- Po,- u përgjigj Simurdeni.- Nga kjo gjë e përkohshme do të dalë fitimtarja. Përfundimtarja, domethënë e drejta dhe detyra të vëna pendë, taksa proporcionale dhe progresive, shërbimi ushtarak i detyrueshëm, rrafshimi, asgjë mbi udhë e nën udhë, dhe, mbi të gjithë e mbi gjithçka, ajo vijë e drejtë, ligji. Republika e absolutes.

- Unë dua më shumë,- tha Goveni,- republikën e idealit.

E ndërpreu një herë fjalën, pastaj vazhdoi:

- O mësuesi im, në gjithë ato që thatë ku e vendosni ju besnikërinë, sakrificën, vetëmohimin, gërshetimin e lartë të dashamirësive, dashurinë? Të vesh gjithçka në drejtpeshim, është mirë; të vesh gjithçka në harmoni, është më mirë. Sipër balancës është liria. Republika juaj i jep dozë, e mat dhe e rregullon njeriun; republika ime e rrëmben dhe e çon në palcë të qiellit të kaltër. Ky është ndryshimi që ndodh midis një teoreme dhe një shqiponje.

- Po humbet nëpër retë.

- Dhe ju me llogaritë.

- Në harmoni ka ëndërr.

- Edhe në algjebër ka ëndërr.

- Unë do të dëshiroja njeriun e Euklidhit.

- Edhe unë,- tha Goveni,- do të dëshiroja më shumë njeriun e Homerit.

Buzëqeshja hijerëndë e Simurdenit u ndal mbi Govenin sikur donte ta mbante këtë shpirt në arrest.

- Poezi, mos u zër besë poetëve.

- Po, e di dhe unë këtë fjalë. Mos u zë besë frymëve, mos u zë besë rrezeve, mos u zë besë parfumeve, mos u zë besë luleve, mos u zë besë yjeve.

- Asgjë nga këto s'të jep bukë.

- Ç'thoni ashtu? Edhe ideja është ushqim. Të mendosh do të thotë të hash.

- Mos bëj abstraksione. Republika është dy e dy, bëjnë katër. Kur unë i kam dhënë secilit atë që i takon...

- Ju mbetet pastaj t'i jepni secilit atë që nuk i takon.

- Ç'kuptoni me këtë?

- Unë kuptoj koncesionin e pafund reciprok që secili u detyron të gjithëve dhe që të gjithë ia detyrojnë secilit, dhe që është gjithë jeta shoqërore.

- Jashtë së drejtës së përpiktë, s'ka hiçgjë.

- Ka gjithçka.

- Çfarë është , pra, përmbi drejtësinë?

- Unë shoh më lart.

- Çfarë është , pra përmbi drejtësinë?

- Drejtësia natyrale.

Kohë më kohë ata ndaleshin për një çast sikur të kalonin dritëza të mekura.

Simurdeni nisi përsëri bisedën:

- Folë më shkoqur, pa më sheh.

- Ashtu qoftë. Ju doni shërbimin ushtarak të detyrueshëm. Kundër

kujt? Kundër njerëzish të tjerë. Unë, për vete, s'dua që të ketë shërbim ushtarak. Unë dua paqen. Ju doni që të ndihmohen të mjerët, unë dua zhdukjen e mjerimit. Ju doni taksën proporcionale. Unë nuk dua fare taska. Unë dua shpenzimin e përbashkët të zvogëluar në shprehjen e tij më të thjeshtë dhe të paguar nga mbivlera shoqërore.

- Çfarë kupton me këto?

- Këtë: Së pari zhdukni parazitizmin; parazitizmin e priftit, parazitizmin e gjykatësit, parazitizmin e ushtarit. Pastaj, nxirrni dobira nga pasuritë tuaja; ju e hidhni plehun në gjiriz, hidheni atë në brazdë. Tri të katërtat e tokës janë të paçara; lërojeni Francën, zhdukni kullotat e kota; ndajini tokat komunale. Le të ketë çdo njeri një tokë dhe çdo tokë një njeri. Kështu do ta qindfishoni produktin shoqëror. Franca, sot për sot, nuk u jep fshatarëve veçse katër ditë mish në vit; kur të lëvrohej mirë, Franca do të ushqente treqind milion njerëz të gjithë Europën. Përdoreni dobishëm natyrën, këtë ndihmëse të pafund që ka mbetur e përbuzur. Bëni që të punojnë për ju të gjitha fryrjet e erërave, të gjitha ujëvarat, të gjitha rrjedhat manjetike. Lëmshi tokësor ka një rrjet damarësh të nëndheshmë, dhe në këtë rrjet ndodhet një qarkullim i habitshëm uji, vaji dhe zjarri; shpojeni damarin e lëmshit dhe bëjeni atë ujë të shpërthejë për krojet tuaja, atë vaj për llambat tuaja, atë zjarr për vatrat tuaja. Mendoni për lëvizjet e dallgëve, për baticën e zbaticën, dhe për vajtje-ardhjet e detit. Çfarë është oqeani? Një forcë e paanë që humbet kot. Sa hajvane është toka! Të mos e përdorë oqeanin!

- Tani hyre në pikë të ëndërrimeve.

- Domethënë në pikë të realitetit.

Goveni nisi përsëri:

- Po gruan? Ku e lini ju?

Simurdeni u përgjigj:

- Ashtu siç është. Shërbëtore të burrit.

- Po. Me një kusht.

- Me cilin?

- Me kusht që burri të jetë shërbëtori i gruas.

- Me gjithë mend e ke?- thirri Simurdeni,- burri shërbëtor! kurrë! Burri është zot. Unë nuk pranoj veçse një mbretëri, atë të vatrës familjare. Burri në shtëpi të vet është mbret.

- Po. Me një kusht.

- Me cilin?

- Që gruaja të jetë në shtëpi mbretëreshë.

- Kjo do të thotë se ti do për burrin e për gruan...

- Barazinë.

- Barazinë! Me gjithë mend e ke? Që të dyja qeniet janë të ndryshme.

- Thashë barazinë. Nuk thashë ngjashmërinë.

Pati prapë një heshtje, një farë armëpushimi midis këtyre dy mendjeve që këmbenin shkreptima. Simurdeni e theu heshtjen.

- Po fëmijët! Kujt ia jep ti?

- Së pari babait që e ngjiz, pastaj nënës që e lind, pastaj mësuesit që e edukon, pastaj qytetit që e burrnon, pastaj atdheut që është mëma më e lartë, pastaj njerëzimit që është stërgjyshja.

- Ti nuk po flet për Perëndinë.

- Secili nga këto grada, babë, nënë, mësues, qytet, atdhe, njerëzim, është shkallarja e shkallës që ngjitet gjer te Perëndia.

Simurdeni heshtte, Goveni vazhdoi:

- Kur njeriu është në majë të shkallës, atëherë ka arritur te Perëndia. Perëndia hapet; njeriu s'ka tjetër veçse të hyjë.

Simurdeni bëri një lëvizje me dorë sikur donte të sillte në vete një tjetër.

- Goven, kthehu mbi tokë. Ne duam të realizojmë të mundshmen.

- Nisni një herë që të mos e bëni të pamundshme.

- E mundshmja realizohet gjithmonë.

- Jo gjithmonë. Po e keqpërdore utopinë, e vrave. S'ka gjë më të pambrojtur se sa veza.

- Duhet, megjithatë, të kapet utopia, t'i imponohet zgjedha e realitetit, dhe të inkuadrohet në faktin. Ideja abstrakte duhet të shndërrohet në ide konkrete; atë që ideja humbet në bukuri e rifiton në dobi; është më e vogël, por më e mirë. Duhet që e drejta të hyjë në ligjë, dhe kur e drejta është bërë ligjë, është absolute. Këtë e quaj unë të mundshme.

- E mundshmja është më shumë se kaq.

Ah! prapë u zhyte në ëndrra.

- E mundshmja është një zog misterioz që fluturon gjithmonë krahëhapët përmbi njeriun.

- Duhet kapur.

- I gjallë.

Goveni vazhdoi:

- Mendimi im është: Gjithmonë përpara. Po të qe se Zoti kishte dashur që njeriu të sprapsej, do të kishte krijuar një sy prapa kokës. Le të shohim kurdoherë nga ana e agimit, nga ana e çeljes, e lindjes. Ajo që bie i jep zemër asaj që ngjitet. Krisja e drurit të vjetër është një thirrje që i drejtohet drurit të ri. Secili shekull do të bëjë veprën e tij, sot civile nesër njerëzore. Sot çështja e së drejtës, nesër çështja e mëditjes. Mëditje dhe e drejtë në themel bëjnë një fjalë të vetme. Njeriu nuk jeton që të mos paguhet hiç; Zoti, duke dhënë jetën, kontrakton një borxh; e drejta është mëditja që lind me njeriun vetë; mëditja është

e drejta e fituar. Goveni fliste me qetësinë shpirtërore të një profeti. Simurdeni mbante vesh. Rolet ishin përmbysur, dhe tani dukej sikur nxënësi ishte mësues.

Simurdeni murmuriti:

- Nxitohesh shumë.

- Ndofta pse edhe koha s'më pret shumë,- tha Goveni duke buzëqeshur.

Dhe vazhdoi:

- O mësuesi im, ja ku qëndron ndryshimi midis dy utopive tona. Ju doni kazermën e detyrueshme, unë, nga ana ime, dua shkollën. Ju ëndërroni njeriun ushtar, unë e dua mendimtar. Ju themeloni një republikë shpatash drejtësie, unë themeloj...

E ndërpreu fjalën:

- Unë do të themeloja një republikë mendjesh.

Simurdeni vështroi truallin e qelisë dhe tha:

- Hë për hë, çfarë do ti?

- Atë që është.

- Ti pra, falke fajet, çastit të tanishëm?

- Po.

- Pse?

- Sepse kjo është një stuhi. Një stuhi gjithmonë di se ç'bën. Për një lis që përlan rrufeja, sa pyje të qëruar! Qytetërimi kishte një murtajë. Kjo era e madhe e çliroi soje. Era ndoshta nuk di të zgjedhë. Por, a mund të bëjë ndryshe? Ajo është ngarkuar me një përlarje fort të rëndë! Përpara llahtarës së erës së qelbur të të vdekurit, unë e kuptoj tërbimin e frymës.

Goveni vazhdoi:

- Pastaj, aq më bën mua stuhia kur kam busullën, dhe aq më bëjnë ndodhitë, kur unë kam ndërgjegjen!

Dhe shtoi me atë zë të trashë, që është gjithashtu zëri solemn:

- Ndodhet një dikush, të cilin duhet ta lësh të bëjë të tijën.

- Kush?- pyeti Simurdeni.

Goveni ngriti gishtin mbi kokën e vet. Simurdeni ndoqi me sy drejtimin e këtij gishti të ngritur, dhe, përmes qemerit të qelisë, iu duk sikur pa qiellin plot yje.

Ata heshtën përsëri.

Simurdeni filloi përsëri:

- Shoqëri më e madhe se natyra. Ja ku po ta them, kjo nuk është më e mundshmja, por ëndrra.

- Ky është qëllimi. Ndryshe, ç'hyn në punë shoqëria? Qëndroni në natyrë. Le të jeni të egër. Taiti është një parajsë. Veçse, në këtë parajsë s'mendon kush. Më mirë një ferr të zgjuar se sa një parajsë

hajvane. Por jo, jo ferr. Le të jemi shoqëri njerëzore. Më e madhe sa natyra. Po. Në qoftë se nuk i shtoni asgjë natyrës, përse të dilni nga natyra? Atëherë, kënaquni me punën ashtu siç bën milingona, dhe me mjaltin siç bën bleta. Qëndroni si kafshë punëtore në vend që të jeni inteligjencia mbretëreshë. Në qoftë se i shtoni diçka natyrës do të jeni domosdo më i madh se ajo; të shtosh do të thotë të rritësh; të rritësh do të thotë të madhosh. Shoqëria është natyra e çuar në shkallën më të lartë. Unë dua gjithçka u mungon zogjve, gjithçka u mungon foleve të milingonave, artet, poezinë, heronjtë, gjenitë. Të mbash në shpinë barrë të përjetshme, kjo nuk është ligji i njeriut. Jo, jo jo, me njerëz të flakur, jo skllevër, jo njerëz që punojnë ndër pranga, jo të munduar! Unë dua që secili prej atributeve të njeriut të jetë një simbol qytetërimi dhe një model përparimi; unë dua lirinë faqe mendimit, barazinë faqe zemrës, vëllazërimin faqe shpirtit. Jo! Poshtë zgjedha! Njeriu është bërë jo për të hequr vargonj, por për të hapur krahë. Jo më njerëz zvarritës. Unë dua shndërrimin e krimbit në lepidopter, në flutur; dua që krimbi i tokës të kthehet e të bëhet një lule e gjallë, dhe të fluturojë. Unë dua...

Ndali. Syri i tij u bë i shkëlqyeshëm.

Buzët e tij po lëviznin. Ai pushoi së foluri.

Porta kishte mbetur e hapur. Diçka nga zhurmëritjet jashtë hynë brenda në qeli. Dëgjoheshin ca trompeta si të mbytura, ndoshta ishte zgjimi ushtarak; pastaj ca kondakë pushkësh që ushtonin për tokë, po bëhej ndërrimi i rojeve; pastaj mjaft afër kullës, me aq sa mund ta gjykoje në terr, u ndje një lëvizje e ngjashme me lëvizje dërrasash e trarësh, me disa zhurma të shurdhra dhe të vazhdueshme që përngjitnin me goditje çekanësh?

Simurdeni, i verdhë dyllë, mbante vesh. Goveni s'dëgjonte fare.

Ëndërrimi i tij ishte gjithmonë e më i thellë. Dukej sikur nuk po merrte frymë, kaq fort e kishte përqendruar vëmendjen në atë që shikonte nën kubenë ëndërrimtare të trurit të tij. Ai kishte ca rrëqethje të lehta. Drita e agimit që kishte në beben e syrit të tij po zmadhohej.

Kështu kaloi një farë kohe. Simurdeni e pyeti:

- Për çfarë po mendon?

- Për të ardhmen,- tha Goveni.

Dhe u zhyt përsëri në mendime. Simurdeni u ngrit nga shtrati prej kashte ku ishin ulur që të dy; Govenit as i ra në sy kjo gjë. Simurdeni duke e mbuluar me vështrimin e vet djaloshin e zhytur në mendime, u praps ngadalë gjer te porta dhe doli. Qelia u mbyll përsëri.

6

Ndërkohë dielli lind

Dita nuk vonoi të fekste në horizont.

Njëkohësisht me ditën, një gjë e pazakontë, e palëvizshme, e çuditshme, dhe që zogjtë e qiellit nuk e njihnin, u duk mbi rrafshinën e Turgës, përmbi pyllin e Fuzherës.

Kjo gjë ishte vënë atje gjatë natës. Kjo, më mirë të themi, ishte çuar përpjetë, se sa ishte ndërtuar. Nga larg mbi horizont ajo ishte si një siluetë e bërë nga disa vija të drejta dhe të ngurta, dhe kishte pamjen e një shkronje ose të ndonjë prej atyre jeroglifeve të Egjiptit, që bënin pjesë në alfabetin e enigmës së lashtë.

Në krye, ideja që të zgjonte kjo gjë ishte ideja e padobisë. Ajo ishte atje mes ferrave me lule. Njeriu vriste mendjen dhe pyeste se për çfarë mund të shërbente një gjë e tillë. Pastaj ndjeje tek të vinte një rrëqethje. Ajo ishte një farë skele që kishte si këmbë katër direkë të trashë. Në një anë të skelës, dy trarë, të lartë, më këmbë dhe të drejtë, të lidhur në majë me një traversë, çonin lart dhe mbanin peshë një trekëndësh, i cili dukej i zi mbi kaltërsinë e mëngjesit. Në anën tjetër të skelës, ishin një palë shkallë. Midis dy trarëve, poshtë, nën trekëndëshin, dalloje një farë kornize të përbërë nga dy pjesë të lëvizshme, të cilat, duke u puqur me njëra-tjetrën, të jepnin pamjen e një vrime të rrumbullakët fati me përmasën e qafës së një njeriu. Pjesa e sipërme e kësaj kornize rrëshqiste në një kanal, në mënyrë që të mund të ngrihej ose të ulej. Tani për tani të dy gjysmëhënat, të cilat duke u puqur formonin në grykësen, ishin të larguara nga njëra-tjetra. Te këmbët e dy trarëve që mbanin trekëndëshin dalloje një dërrasë që mund të rrotullohej mbi boshte dhe që kishte pamjen e një lisharësi. Përbri kësaj dërrase ishte një kanistër e gjatë, dhe midis dy trarëve, përpara, dhe në anën e tejme të skelës, ishte një kanistër katrore. Kjo ishte lyer me ngjyrë të kuqe. Gjithçka ishte prej druri, me përjashtim të trekëndëshit, që ishte prej hekuri. E ndjeje mirë që gjithë kjo ishte ndërtuar prej njerëzve, kaq fort ishte e shëmtuar, meskine dhe e vogël; dhe dukej se kjo gjë meritonte të ishte sjellë aty nga hindërit, aq fort të kallte frikën.

Kjo ngrehinë shtrembaluke, ishte gijotina.

Përballë, disa hapa më larg, te përroi, ishte një tjetër përbindësh, Turga. Një përbindësh guri, që i bënte hije një përbindëshi të drunjtë. Dhe, le ta themi, se kur njeriu ka vënë dorë te druri dhe te guri, druri dhe guri nuk janë më as dru as gur, dhe marrin diçka nga njeriu. Një ndërtesë është një dogmë, një makinë është një idé.

Turga ishte pjella fatale e së kaluarës, që quhej Bastilje në Paris, Kulla e Londrës në Angli, Spielbergu në Gjermani, Eskuariali në Spanjë, Kremlini në Moskë, kështjella Sant-Anxhelo në Romë.

Te Turga ishin përngjeshur, njëmijë e pesëqind vjet, mesjeta, vasaliteti, bujkrobëria, feudalizmi; te gijotina një vit, 93-shi; dhe këta dymbëdhjetë muaj u bënin kundërpeshë këtyre pesëmbëdhjetë shekujve.

Turga ishte monarkia, gijotina ishte revolucioni.

Ballafaqim tragjik!

Nga njëra anë, borxhi; nga tjetra, shpagimi; Nga njëra anë, ndërlikimi i pazgjidhshëm gotik, bujkrobi, zotëria, skllavi, harbutëria, fisnikëria, kodi i shumanshëm i degëzuar në zakone, gjykatësi dhe prifti të besëlidhur, lidhjet e panumërta, taksat dhe thesari, taksat mbi kripën, prona e patjetërsueshme, taksat për kokë, përjashtimet, prerogoativat, paragjykimet, fanatizmat, privilegji mbretëror, për falimenton, skeptri, froni, tekat mbretërore, e drejta hyjnore; nga ana tjetër, ajo gjë aq e thjeshtë, hanxhari.

Nga njëra anë nyja; nga tjetra, sëpata.

Turga, për një kohë të gjatë, kishte pas qenë vetëm në këtë shkretëtirë. Ajo kishte qenë atje me gjithë frëngjitë e veta prej nga kishte rrjedhur vaji i përvëluar, katrani i ndezur flakë dhe plumbi i shkrirë, me ato birucat e harresës të bëra shuall me eshtra njerëzish, me atë dhomën për shqyerjen e njerëzve për së gjalli, megjithatë tragjedinë e pafund me të cilën ishte mbushur ding; ajo e kishte zotëruar me figurën e saj mynxyrëmadhe këtë pyll, kishte pasur në këtë hije pesëmbëdhjetë shekuj qetësi të egër duke kallur frikë e tmerr, kishte pas qenë në këtë vend i vetmi pushtet, i vetmi respekt dhe e vetmja llahtarë; ajo kishte pas mbretëruar; kishte pas qenë barbaria vetë; dhe papritmas ajo shikonte tek çohej përpara saj, diçka- më tepër se diçka,- dikë po aq të llahtarshme sa ajo vetë, gijotinën.

Shpesh guri duket sikur ka sy të çuditshëm. Një statujë vëren, një kullë përgjon, një ballë ndërtese kundron. Turga dukej sikur po shqyrtonte gijotinën.

Ajo dukej sikur po e pyeste vetveten.

Ç'ishte ajo gjë, vallë?

Dukej sikur kjo gjë kishte mbirë nga dheu.

Dhe kjo në të vërtetë nga dheu kishte mbirë.

Në tokën fatale kishte zënë rrënjë pema e kobshme. Nga kjo tokë, e vaditur me aq djersë, aq lot, nga aq gjak, nga ajo tokë ku ishin hapur sa e sa gropa, sa e sa varre, sa e sa guva, sa e sa pusira, në këtë tokë ku ishin kalbur gjithfarë të vdekurish të shkaktuar nga gjithfarë tiranish, nga kjo tokë e shtruar mbi sa e sa humnera, dhe ku ishin varrosur sa

e sa krime, farëra të llahtarshme, nga kjo tokë e thellë, kishte dalë, kur i kishte ardhur dita, ajo e panjohura, ajo hakmarrësja, ajo makina e pashpirt me shpatën e drejtësisë në dorë, dhe 93-shi i kishte thënë botës së vjetër:- Ja ku më ke!

Dhe gijotina kishte të drejtë t'i thoshte kullës:- Unë jam bija jote!

Dhe në të njëjtën kohë kulla, sepse këto gjëra fatale jetojnë një jetë të errët, e ndjente veten të vrarë nga gijotina.

Turga, përpara kësaj shfaqje të llahtarshme, dukej sikur ta kishte kapur nuk di se çfarë frike. Të thoshte mendja se i kishte hyrë frika. Ajo masë e përbindshme graniti ishte madhështore dhe famëkeqe, kjo dërrasë me atë trekëndësh ishte ende më keq. Të plotfuqishmen e rrëzuar nga pushteti e kishte kapur llahtara nga e plotfuqishmja e re. Historia e krimit kundronte historinë e drejtësisë. Dhuna e dikurshme po e maste veten me dhunën e tanishme; kalaja e lashtë, burgu i lashtë, senjoria e lashtë, ku kishin ulëritur të sfilitur e shqyer gjymtyrësh, ngrehina e luftës dhe e vrasjes e dalë jashtë përdorimit dhe jashtë luftimit, e dhunuar, e dërrmuar, e shkurorëzuar, grumbull gurësh që vlenin sa një kamicë hiri, e shëmtuar, e madhërishme dhe e vdekur, e mbushur ding me marramenthet e shekujve që të kallin frikën, vështronte, tek i kalonte përpara, orën e tmerrshme të gjallë. E Djeshmja dridhej përpara së Sotmes: mizoria e moçme konstatonte dhe pësonte frikën e re, gjë që s'ishte tjetër veçse hiçi që çakërrit ca sy prej hijeje përpara tmerrit, dhe fantazma vështronte hijen.

Natyra është e pamëshirshme; ajo nuk begenis që të largojë lulet e veta, muzikat, kundërmimet dhe rrezet e veta përpara shëmtisë së mallkuar njerëzore; ajo e batis njeriun me kontrastin midis bukurisë hyjnore dhe fëlliqësisë shoqërore; ajo nuk i fal atij asnjë krah fluture, as një këngë zogu; duhet që njeriu, në valën e vrasjes, në valën e hakmarrjes, në valën e barbarisë, të pësojë vështrimin e gjërave të shenjta; ai nuk mund t'i shpëtojë qortimit pa anë e pa fund të ëmbëlsisë së rruzullimit dhe dëlirësisë ngulmonjëse të kupës së qiellit. Duhet që shëmtia e ligjeve njerëzore të dalë lakuriq në mes të shkëlqimit të amshuar. Njeriu thyen e dërrmon, njeriu shterpëzon, njeriu vret; por vera mbetet verë, zambaku mbetet zambak, ylli mbetet yll.

Atij mëngjesi, qielli i freskët i ditës, që po agonte, s'kishte pas qenë kurrë më magjepsës. Një erë e vakët tundte gjembat, avujt rrëshqisnin si me përtesë nëpër degët e drurëve, pylli i Fuzherës, i përshkuar tejetej nga fryma që del prej burimeve, lëshonte tym, në këtë agim, si ndonjë temianicë vigane e mbushur me temjan; kaltërsia e qiellit, bardhësia e reve, transparenca e kulluar e ujërave, blerimi, ajo gamë e harmonishme, që fillonte nga jeshili i zbehtë deti dhe mbaronte në një jeshil të ndezur smeraldi, grupet vëllazërore të drunjta, qilimat prej

bari, fushat e thella, gjithçka kishte atë pastërti, e cila është kështilla e përtejshme që natyra i jep njeriut. Në mes të gjithë këtyre bukurive zhgërryhej fëlliqësia e llahtarshme njerëzore; në mes të të gjitha këtyre paraqiteshin kalaja dhe gijotina, lufta dhe sfilitja, të dyja figurat e moshës gjakatare, dhe të minutës së përgjakur; kukumjaçka e natës së kaluar dhe lakuriqi i natës, i agut të së ardhmes. Në sy të krijimit të lulëzuar, plot kundërmime të mira, të dashura dhe magjepsëse, qielli i shkëlqyer po i mvishte, me dritën e agimit, Turgën dhe gijotinën; dhe dukej sikur u thoshte njerëzve: Shikoni se çfarë bëj unë e çfarë bëni ju!

Në këtë mënyrë të madhërishme e përdor dielli dritën e vet.

Në spektakël kishte spektatorë.

Të katërmijë burrat e armatës së vogël ndëshkuese ishin radhitur në rreshtim luftarak mbi rrafshinë. Ata e rrethonin gijotinën nga tri anë, në mënyrë që të përvijonin rreth saj, në plan gjeometrinë, figurën e shkronjës E; bateria e vendosur në qendër të vijës më të madhe formonte gjuhëzën e shkronjës E. Makina e kuqe ishte si e mbyllur brenda këtyre tre fronteve të luftimit, si një farë muri ushtarësh të shpalosur nga të dy anët deri te buza e rrëpirës së rrafshinës; ana e katërt, ana e hapur, ishte vetë përroi dhe vështronte nga Turga.

Gjithë kjo formonte një shesh katror të gjatë, midis të cilit ndodhej skela e gijotinës. Sa më shumë që ngrihej dielli aq më shumë shkurtohej hija e gijotinës mbi bar.

Artiljerët ishin pranë topave, me fitilat të ndezur në dorë.

Një tym i lehtë e i kaltër po ngrihej nga përroi; ishte zjarri i urës që po mbaronte së dhëni frymën e fundit.

Ky tym e mjegullonte pak, por nuk e mbulonte Turgën, platforma e së cilës sundonte krejt horizontin. Midis kësaj platforme dhe gijotinës s'kish tjetër veç hapësirës së përroit. Nga njëra te tjetra mund të flisje me gojë.

Mbi këtë platformë ishin sjellë tryeza e gjyqit dhe karriget, së cilës i bënin hije flamurët trengjyrësh. Dita po çohej prapa Turgës, dhe bënte që të spikaste në të zi masën e fortesës dhe në majë të saj, mbi karrigen e gjyqit dhe nën tufën e flamurëve, figurën e një njeriu të ulur; të palëvizur dhe me duar të kryqëzuara.

Ky njeri ishte Simurdeni. Ai kishte, si dje mbrëma, kostumin e të deleguarit civil, mbi kokë kapelën me xhufkë trengjyrëshe, shpatën në hie dhe koburet në brez.

Ai heshtte. Të gjithë heshtnin. Ushtarët ishin në "këmbë-armë" dhe mbanin sytë ulur. Ata preknin njëri-tjetrin me bërryl, por nuk flisnin. Ata mendonin, ashtu si nëpër tym, për këtë luftë, për kaq luftime, për bataretë e pushkëve, për gardhet e përballuara aq trimërisht, për ato kope fshatarësh të tërbuar që i kishin shtyrë tutje

me frymë, për kështjellat e zaptuara, për betejat e fituara, për fitoret; dhe u dukej tani sikur e gjithë kjo lavdi u kthehej në turp. Një pritje e zymtë ndrydhte të gjithë kraharorët. Mbi skelën e gijotinës dukej xhelati tek shkonte e vinte. Drita e mëngjesit që sa vinte zmadhohej mbushte madhërishëm qiellin.

Papritmas u dëgjua ajo zhurma e mbytur që bëjnë tamburet të mbuluara me copë të zezë. Kjo zhurmë e përzishme tamburësh u afrua; radhët u hapën, dhe një varg njerëzish hyri në katror, dhe u drejtua për te skela e gijotinës.

Në krye tamburet e zesa; pastaj një kompani granatierësh, me armë të ulura poshtë; pastaj një togë xhandarësh, me shpata zhveshur; pastaj i dënuari - Goveni.

Goveni ecte lirisht. Ai s'kishte litarë as në këmbë, as në duar. Ishte i veshur me uniformë të zakonshme. Shpatën e kishte me vete.

Prapa tij vinte një tjetër togë xhandarësh.

Goveni e kishte ende në fytyrë atë gëzim ëndërronjës që e pati ndriçuar në çastin kur i pati thënë Simurdenit: Mendoj për të ardhmen. S'kishte gjë më të pashprehshme me gojë dhe më të madhërishme se ajo buzëqeshje e pareshtur.

Kur arriti te vendi i përzishëm, vështrimin e parë e hodhi nga maja e kullës. Ai e përbuzi gijotinën.

Ai e dinte se Simurdeni e kishte për detyrë të merrte pjesë në ekzekutim. E kërkoi me sy mbi platformë dhe e gjeti aty.

Simurdeni ishte plehë në fytyrë dhe i ftohtë. Ata që i ndodheshin pranë tij nuk dëgjonin as frymëmarrjen e tij.

Kur e pa Govenin, ai s'pati asnjë rrëqethje.

Por, ndërkohë, Goveni po ecte drejt gijotinës.

Goveni arriti në këmbët e skelës. U ngjit sipër. Oficeri, që komandonte granatierët, e shoqëroi gjer aty. Goveni zgjidhi shpatën dhe ia dorëzoi oficerit; hoqi kravatën dhe ia dorëzoi xhelatit.

Ai i përngjiste një vizioni. Kurrë nuk ishte dukur aq i bukur. Flokët e tij të zinj valëviteshin në erë; asokohe nuk i prisnin flokët. Qafa e tij e bardhë të sillte ndërmend një grua, dhe syri i tij heroik dhe sovran të sillte ndërmend një kryeëngjëll. Ai qëndronte mbi skelën e gijotinës, ëndërronjës. Edhe ky vend është një majë. Goveni ishte më këmbë, i madhërishëm dhe i qetë. Dielli, duke e mbështjellë, e nxirrte në pah si ndonjë dritë lavdie.

Megjithatë i dënuar duhej lidhur. Xhelati erdhi me një litar në dorë.

Në atë çast, kur panë kapitenin e tyre të ri tek shkonte me aq guxim nën thikë, ushtarët nuk duruan më; zemra e këtyre burrave të regjur në luftëra shpërtheu. Atëherë u dëgjua ajo gjë e stërmadhe, dënesa e

një ushtrie. Një britmë çau ajrin: Falje! Falje! Disa ranë më gjunjë; disa të tjerë flaknin pushkët dhe ngrinin krahët drejt platformës, ku ishte Simurdeni. Një granatier bërtiti duke treguar gjotinën:

- A pranohen zëvendës në këtë punë? Ja ku më keni mua.- Të gjithë përsërisnin me zjarr: "Falje! Falje! Edhe luanët sikur ta kishin dëgjuar këtë, do të ishin tronditur ose do të ishin frikësuar, sepse lotët e ushtarëve janë të tmerrshëm.

Xhelati qëndroi, duke mos ditur se ç'të bënte.

Ahere një zë i prerë dhe i ulët, por që megjithatë të gjithë e dëgjuan, kaq fort ishte e përzishëm, bërtiti nga maja e kullës:

- Të zbatohet ligji!

Ata e njohën theksin e papërkulshëm. Simurdeni kishte folur. Ushtria u rrëqeth.

Xhelati nuk e bëri më fjalën dysh. U afrua duke mbajtur litarin.

- Prisni,- tha Goveni.

Ai u kthye nga Simurdeni, i bëri me dorën e djathtë që i kishte mbetur ende e lirë, një shenjë lamtumire; pastaj qëndroi ta lidhnin.

Kur ishte lidhur, i tha xhelatit.

- Më falni. Edhe një çast.

Dhe thirri:

- Rroftë Republika!

E shtrinë mbi dërrasën si lisharëse, ajo kokë e hijshme dhe krenare u kllapos në kllapën e mallkuar; xhelati ia ngriti flokët butë-butë, pastaj shkeli sustën; trekëndëshi u zgjidh dhe rrëshqiti, në krye ngadalë, pastaj me shpejtësi; u dëgjua një goditje e llahtarshme.

Në të njëjtin çast u dëgjua edhe një krismë tjetër. Goditjes së sëpatës iu përgjigj një krismë kobureje. Simurdeni kishte kapur njërën nga koburet që mbante në brez, dhe në çastin kur koka e Govenit po rrëkëllohej në shportë, Simurdeni e shpoi tejetej zemrën me një plumb. Një valë gjaku i doli nga goja, ai ra i vdekur.

Dhe këta dy shpirtra, vëllezër tragjikë, fluturuan bashkë, hija e njërit përzier me dritën e tjetrit.